

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮-૧૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સિંધાઈમાળા

વિષય ૬-૨૨

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” : પુ. ૩૬ મું.

સંવાદમાલા.

(ઉત્તમ પ્રતિના છત્રીશ સંવાદોનો સચિત્ર સંગ્રહ.)

સંપાદક અને પ્રકાશક
જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
સંપાદક—“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”; અમદાવાદ.

કિંમત

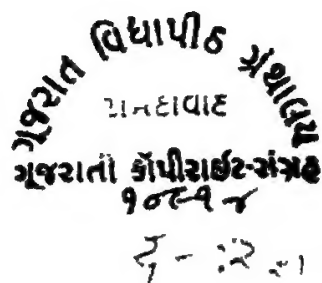
કાચું પુઠું રૂ. બે.

પાકું પુઠું રૂ. અઢી.

પ્રથમ આવૃત્તિ.]

પ્રત ૨૧૦૦.

[સન ૧૯૨૩.

સર્વ પ્રકારના હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ—શ્રી ડાયમંડ સ્ટુડિયો પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હજનલાલે છાપ્યું.

ગુજરાતી સંવાદસાહિત્યના જનક, એક શિક્ષક
અને શ્રવંત કવિ

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ-કાન્તના

સ્વર્ગીય અમર આત્માને

આ “સંવાદમાલા”

નમ્ર ભાવે

સમર્પણ

કરું છું.

શ્રવનલાલ.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનાં પુસ્તકો. (સાઝાતથી તે ૪૦ સં ૧૯૨૩ સુધીનાં.)

નવલકથા—

- ૨—૦ હાસ્યમંદિર
૨—૮ ઔખેરવાલી, ભાગ ૧-૨
૨—૦ ચંદા-રાજસ્થાનની
વીરરમણી.
૩—૦ યુવામી વહેપાર, ભાગ ૧-૨
૨—૮ ચક્રવર્તી અશોક.
૦—૮ નીલનેની.
૨—૮ ધર્મયાળ.
૨—૪ શારદાનું સ્વાર્પણ.
૨—૦ કથામંજરી, ભા. ૧ લે.
૩—૦ સદર ભા. ૨ જો.
૨—૦ હાસ્યકથામંજરી, ભા. ૧ લે.
૩—૦ હરીકેશચંદ્ર, ભા. ૧ લે.
૨—૮ સદર ભા. ૨ જો.
૦-૧૨ મુબદ્દા (સચિત્ર)
૦—૮ પાપીનો પસ્તાવો.
અવનચરિત્ર—સંવાદ—
૦-૧૨ ના. ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે.
૨—૦ ટોચસ એલવા એડીસન.
૨—૦ ગુર્જર સાક્ષર જયંતીઓ.
૦-૧૦ સોક્રેટીસ અને તેના છેલ્લા
બે સંવાદ.
૨—૮ સંવાદમાલા (સચિત્ર)

નીતિ-નિબંધ—

- ૩—૦ તત્ત્વચિંતન; ખંડ ૧-૨
૦—૮ પશુમાંથી દેવ.
૦—૮ સ્વર્ગની સામગ્રી.
૦—૮ વિજયધ્વજ.
૧—૮ સુખશાંતિ વિચારણા.
૧—૮ અવન-સુધારણાના સન્માર્ગ
૧—૪ કરકસર-પૈસાદાર કેમ થવાય?
૧—૦ મેઝેનીના લેખો.

નાટક—

- ૧—૮ સત્યભામા. (સચિત્ર)
૧—૪ મેવાડ-પતન (,,)
૧—૪ સ્વામી વિવેકાનંદ.
૦-૧૨ સીતા(શ્રી.કૃષ્ણેન્દ્રલાલ રૉય)
૦—૮ મુક્તધારા(મૃ.લે ડૉ.ટાગોર)
કેશ-રાજ્ય-શિક્ષણ—

- ૨—૦ જર્મનીની ઉચ્ચત શાળા યમ?
૧—૦ શિક્ષાનો આદર્શ
દેશ-દર્શન (છપાય છે.)

ધર્મ—

- ૩—૮ હિન્દુ ધર્મની પ્રાથમિકતા.
૧-૧૨ મુક્તિમાળા, ખંડ ૧ લે.
૦—૮ બાલગીતા.
૧—૮ ગીતાપરિચય.

અનુક્રમણિકા.

કલાપી—૨૫૦ રાજવિ કવિ સુરસિંહજી:—

૫૪.

૧	જેમળ અને તોળલ	૧ થી ૨૧
૨	મેનાવતી અને ગોપીચંદ	૨૨ થી ૩૭
૩	ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ	૩૮ થી ૪૬
૪	જાલંધર અને ગોપીચંદ	૪૭ થી ૫૩

કાન્ત-મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ:—

૫	સમરસિંહ અને ચંદ	૫૪ થી ૫૯
૬	ચાંપચુનિ અને સુભદ્રા	૬૦ થી ૬૩
૭	સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ	૬૪ થી ૬૯
૮	ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા	૭૦ થી ૭૭
૯	રાણેા કુંભો અને મીરાં	૭૮ થી ૮૩

પ્રેમમત્તિ-નંદાનાલાલ હલપતરામ કવિ:—

૧૦	હળદીધાટ	૮૪ થી ૮૯
૧૧	મીરાંબાધ	૯૦ થી ૯૯

મી. નરસિંહરાવ લોળાનાથ રિવેટીઆ:—

૧૨	પુરુષ અને હર્વશી-પ્રેમરહસ્ય	૧૦૦ થી ૧૦૮
----	------------------------------------	------------

સ્વામી સ્વર્વજ્યોતિ-રતિલાલ છાટાલાલ પાઠક:—

૧૩	મીરાં અને રાણેા	૧૦૯ થી ૧૨૬
----	------------------------	------------

સદેની-બલવંતરાય કંઠ ઠાકોર:—

૧૪	વર અને વહુ-એળલાઈ અને એળાસ	૧૨૭ થી ૧૪૮
----	----------------------------------	------------

ત્રી. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી:—

૧૫ ચાર મૂર્ખા સાથે મસલત... ... ૧૪૯ થી ૧૭૫

જાગર-જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી:—

૧૬ જ્યોતિષી અને રૂપસુંદરી ... ૧૭૬ થી ૧૭૯

૧૭ શિવાજી અને તાનાજી ... ૧૮૦ થી ૨૦૧

શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્ય:—

૧૮ મેનાવતી અને ગોપીચંદ... ... ૨૦૨ થી ૨૦૮

૧૯ સાધક અને શક્તાત્રી ... ૨૦૯ થી ૨૧૪

શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા:—

૨૦ બાર વનદેવીઓ ... ૨૧૫ થી ૨૨૧

સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ:—

૨૧ ચુડાલા અને શિખિધ્વજ ... ૨૨૨ થી ૨૨૬

૨૨ અકબર અને જોધપા ... ૨૨૭ થી ૨૪૨

સુશીલ-શ્રીમજીભાઈ હરજીવન:—

૨૩ આલિભદ્ર અને માતા ભદ્રા ... ૨૪૩ થી ૨૫૨

૨૪ કોશા અને સ્મૃતભદ્ર ... ૨૫૩ થી ૨૬૦

શ્રી. કેશવ હં. શેઠ:—

૨૫ પ્રતાપ અને ભામાશા ... ૨૬૧ થી ૨૭૦

૨૬ અશોક અને સંપુટાચાર્ય ... ૨૭૧ થી ૨૮૫

શ્રી. જગજીવન ક્યાળી મોહી:—

*૨૭	ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય ...	૨૮૬ થી ૩૦૦
૨૮	પૃથુરાજ અને ચંદબરદાસી ...	૩૦૧ થી ૩૦૬

ધૂમકેતુ:—

૩૦	સિદ્ધરાજ અને જસમા... ..	૩૧૩ થી ૩૨૧
----	-------------------------	------------

લેખકનાં નામ નથી મળ્યાં તે:—

૨૯	ચંદ, પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા ...	૩૦૭ થી ૩૧૨
૩૧	સિદ્ધરાજ અને મિનલદેવી ...	૩૨૨ થી ૩૨૬
૩૨	રામ અને કૈકેયી	૩૨૭ થી ૩૩૧
૩૩	રામ અને કૌશલ્યા	૩૩૨ થી ૩૩૫
૩૪	લક્ષ્મણ, સુમિત્રા અને રામ ...	૩૩૬ થી ૩૪૧

મૂળ લેખક-ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર:—

૩૫	કથા અને દેવયાની	૩૪૩ થી ૩૫૨
૩૬	ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને માંધારી ...	૩૫૩ થી ૩૫૬

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા.

સ્વ. રાજવિક્રમિ કલાપી.	૫૪.
સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ; બી. એ.	૧
શ્રી. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ; એમ. એ.	૫૪
શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ; બી. એ.	૮૪
શ્રી. બલવંતરાય કંઠ ઠાકોર; બી. એ.	૧૦૦
શ્રી. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી; એમ. એ. એલએલ; બી.	૧૨૭
શ્રી. સ્વામી-જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી.	૧૪૬
સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ; બી. એ.	૧૭૬
	૨૨૨

આ પુસ્તકમાળાનાં નવાં પુસ્તકો.

- ૨—૮-૦ સંવાદમાલા (સચિત્ર.)
- ૨—૮-૦ હૃદયિકેશચંદ્ર, ભાગ બીજો.
- ૦-૧૨-૦ સ્ત્રીતા—(શ્રીયુત દિગ્વિજયલાલ રૌપ્ય કૃત નાટક.)
- ૦-૧૨-૦ સુભદ્રા—(વીર અર્જુનની પત્ની-નવલકથા રૂપે-સચિત્ર.)
- ૦-૮-૦ મુક્તધારા—(ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત)
- ૧-૦-૦ જ્યેષ્ઠ મેઘિનીના લેખો—માનવી કર્તવ્યો.
- છપાતાં પુસ્તકોઃ—
- દેશ-દર્શન—(પ્રસિદ્ધ હિન્દી ગ્રન્થનો અનુવાદ-સચિત્ર.)
- સંસ્કૃત સાહિત્યની કથા—વાર્તાઓ (મહાકવિ કાલીદાસ, ભવજીતી, ચંદ્રશેખર, ભાસ વગેરેનાં નાટકો ઉપરથી.)
- હાસ્ય કથામંજરી—ભાગ બીજો.
- કથામંજરી, ભાગ ૩ જો. (ઐતિહાસિક ઢુંકી વાર્તા.)

સંપાદકનું નિવેદન.

પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કરુણાથી “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” તેનાં આરંભનાં આઠ વરસ પૂરાં કરી નવમા વરસમાં પ્રવેશે છે. આ ગયાં આઠ વરસમાં તેણે તેના નામને યોગ્ય એવી રીતે લોકોમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય એ પ્રકારનો બનતો યત્ન કર્યો છે. આજ-સુધીમાં તેના દ્વારા ગુજરાતી વાચકવર્ગની આંતરની વિવિધ પ્રકારની સુરુચિ અને સદૃષ્ટિને પોષવામાં, તેમના જીવનને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે રસમય, આનંદી, ભાવગ્રાહી, નિર્ભય અને ઉન્નત બનાવવામાં તેમજ સાથે સાથે ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને પણ તેમના અભ્યાસમાં સહાયક અને ઉપયોગી નીવડી શકે એવા ઉન્નત ભાવો અને ઉત્તમ ભાષાશૈલીથી વિકાસિત અને માન્ય સાક્ષરો વડે લખાયેલાં સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક આદિ વિવિધ વિષયને લગતાં નવીન સારગ્રાહી પુસ્તકો આપ્યાં છે. ઉપરાંત કાળના વહેવા સાથે હાલના નવીન વાચકવર્ગ અને સાહિત્યના ઉપાસકોની દૃષ્ટિથી અદ્યત્ન થઈ પડેલા, ચતા જતા અને લાંબા કાળે અદ્યત્ન તો રું પશુ કદાચ છેક જ અલભ્ય થઈ પડે એવા છટા છવાયા પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ ઉત્તમ પ્રતિના લેખોનો સંગ્રહ પણ પુસ્તકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવાને બની શકતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જણાવતાં અત્યંત ખુશાલી ઉપજે છે, કે આ પ્રયાસની સર્વસામાન્ય ઉચિત કદર કરાઈ છે, અને પ્રસિદ્ધ કરાયેલાં પુસ્તકોનો આ માળાના સુર ગ્રાહકો, સાહિત્યઉપાસકો અને વાચન પ્રતિ અભિરુચિ ધરાવનાર વિચારશીલ સંજ્ઞી દ્વારા બેઠતો સત્કાર થયો છે. આ ઉપરાંત વિશેષ ખુશી થવા જેવું એ છે, કે પ્રસિદ્ધ કરાયેલાં પુસ્તકો પૈકીનાં કેટલાંક

વડોદરા રાજ્યની, મુંબઈ યુનિવર્સિટીની તેમજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની દેખરેખ નીચે ચાલતી શાળા અને પાઠશાળાઓમાં પાઠ્ય-પુસ્તકને લાયકનાં લેખાધ્ય ઉપયોગી અને આદરપાત્ર નીવડ્યાં છે. મારા પ્રયાસની આ પ્રકારે સર્વસામાન્ય કદર કરાયેલી જોઈ સધળા કદરદાનો પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતે જ મારા અંતરમાં એક પ્રકારના આભારની લામણી ઉદ્ભવે છે, તેમજ આ દિશામાં કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ પણ વધે છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના ખાસ હેતુથી રચાયેલી સંસ્થામાં આસિ. સેક્રેટરીનું કામ લાંબો સમય કરવાનો યોગ મળતાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે મારી મુદ્દિશક્તિના પ્રમાણમાં બની શકતા ભારીક ખ્યાલો મારા મનમાં પેદા થવા પામે એ સ્વાભાવિક લેખાશે. એ ખ્યાલોને અંગે પુસ્તકપ્રકાશનના સંબંધમાં કેટલીક યોજનાઓ પણ તે કાળે મારા દિલમાં પેદા થવા પામી હતી. એ યોજનાઓ અમલમાં મુકાય ને ફળરૂપે બહાર દેખા દે તે અગાઉ એ સંસ્થા સાથેના સંબંધ છોડી હું સ્વતંત્ર કાર્યમાં જોડાયો. આ કાર્ય પણ સાહિત્યના અંગત હોષ પુસ્તકપ્રકાશન વિષેના મારા પૂર્વના ખ્યાલો અને યોજનાઓ વિશેષ બળવત્તર બન્યાં અને તેને પરિણામે અતુલ્યતા પ્રાપ્ત થતાં મેં તે કામ ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં હાથ ધર્યું કે જે “ગાનવર્ધક પુસ્તક-માળા ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાળા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરાયેલાં પુસ્તકો અને જનસમાજ તરફથી તેના થયેલા સત્કાર વિષે હું મારા વિચારો અગાઉ નિવેદન કરી ચૂક્યો છું એટલે અંગે તો હું મારી કેટલીક યોજનાઓ વિષે જ યોરો ધરાવે કરવાની ઉમેદ રાખું છું.

પુસ્તકપ્રકાશનના સંબંધમાં મારા દિલની અંદર ઉપરિચિત થયેલી બીજી યોજનાઓની સાથે એક વિશેષ યોજના એ હતી, કે

કાળના વહેવા સાથે સમાજની દૃષ્ટિથી અલોપ થઈ ગયેલા અને થતા જતા સારા-વિદ્વાન લેખોની કસાયેલી કલમથી લખાયેલા પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ ગળી આવે તેટલા ગુજરાતી સાહિત્યને શોભારૂપ ઉત્તમ ભાવ અને ભાષાથી દિપતા-મધ અને પદ્ય લેખોના સંગ્રહ કરી તેને પુસ્તકના આકારે સમાજમાં ફરતા રહે એવું સ્થાપીરૂપ આપવું. આ યોજનાના કાળે ગુજરાતી સાહિત્યની જે સ્થિતિ હતી તેમાં અને આજની સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર થયેલો માલુમ પડે છે. તે કાળે પુસ્તકો આટલા બધા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ન હતાં, માસિકો અને વર્તમાનપત્રો પણ અમુક સંખ્યામાં જ પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. વાંચનાર વર્ગ પણ પ્રમાણમાં જોડો હતો અને ગુજરાતમાં પુસ્તકલેણેની સંખ્યા પણ પ્રમાણમાં જોડી જ હતી. હાલ જો સ્થિતિ બદલાઈ છે. પ્રભમાં એક પ્રકારની જનપ્રતિ આવેલી જોઈ શકાય છે અને તે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પણ ઉત્તમ અને અભિવૃદ્ધ થતું જોઈ શકાય છે. હાલ આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકીએ તેમ વાંચનાર વર્ગમાં ઘણો મોટો વધારો થવા પામ્યો છે અને તેમની તે વાચન-પ્રતિની અભિરુચિ યોષાય અને દિન પર દિન ઉત્તમ થતી જાય એવાં વિવિધ વિષયનાં કેટલાંક નવનવાં મધ તેમજ પદ્યનાં પુસ્તકો, માસિકો, વર્તમાનપત્રો આદિ વાચનનાં સાધનોમાં અણુધાર્યો વધારો થઈ રહ્યો છે. આ સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિનાં ચોક્કસ છે. પરંતુ આ સ્થળે જે ખાસ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે, કે અત્યાર સુધી છપાયેલાં અને છપાતાં જતાં પુસ્તકો તો તેના અસલ સ્વરૂપમાં તેમની અંદર ગુણાયેલા ભાવોની શ્રેષ્ઠતા કહો કે અમરતાના પ્રમાણ-માં અમુક કાળ પર્યંત સમાજમાં પ્રચલિત રહેશે; પરંતુ માસિકો જેવા વહેતા સાહિત્યમાં વિદ્વાનોના ઉડા અજનાસ અને ઉચ્ચ

કલ્પનાના બળે ઉમદા આશય અને શ્રેષ્ઠ ભાવવાળાં અવારનવાર છૂટા છવાયાં લખાયેલાં અને લખાતાં જતાં લેખોનું અને કાવ્યોનું શું ? આપણે સામાન્યપણે જાણીએ અને જાણીએ છીએ તેમ માસિકો અને વર્તમાનપત્રોની થોડા કાળ પછી આપણે અહીં મોટા ભાગે જે દશા થવા પામે છે તે પરથી સહજ જ સમજી શકાય, કે એવા લેખો કેટલાક કાળ પછી સર્વને સહજ લભ્ય ન બનતાં કેટલીક વાર કેવળ જ અલભ્ય બેવા થઈ પડે છે. આમ એક કાળે પ્રસિદ્ધ થયેલું ઉત્તમ સાહિત્ય અમુક કાળે પ્રજાને અલભ્ય થઈ પડે એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થતાં પ્રજાને અને પ્રજાના સાહિત્યને કેટલી હાનિ પહોંચે એ સહજ વિચારણીય છે. આ સમજી કહીને હું એમ કહેવા માગતો નથી, કે આ બાબતનો વિચાર અમાઉ કોઇને સૂઝ્યો ન હતો તેમજ આ હાનિ કોઇએ પિછાણીને તે માટેના ઉપાયો આદર્યા જ નથી. અસ્પષ્ટ, ગુજરાતના વિચારશીલ અને શૌધકૃત્તિના વિદ્વાનોએ પ્રજાને અને તેના સાહિત્યને થતી હાનિ અટકાવવાને પ્રાચીન લેખો અને કાવ્યોની શૌધ-ખોળને માટે અઘાત પરિશ્રમ વેઠ્યો છે, યત્ન આદર્યો છે, અને તેને પરિણામે જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના તેમજ બીજા એવા ગ્રંથો આજે આપણને પ્રાપ્ત છે. ઉપરાંત, હાલમાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો પોતાના મધ્યપદાત્મક લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો વગેરેના સંગ્રહ કરી તેને પુસ્તકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની અગત્ય પિછાણી તે મુજબનું કાર્ય કરી રહ્યા પણ છે, અને આ સમજાને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લખાણોના સંગ્રહવાળાં કેટલાંક સારાં અને ઉત્તમ પુસ્તકોનો ઉમેરો થવા પામ્યો છે. આમ છતાં મારે જે કહેવાનું છે તે એ છે, કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન લેખો અને કાવ્યોના ગ્રંથો બહાર પડવા છતાં પણ હજી માસિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ

ચથેલાં ઉત્તમ પ્રકારનાં છટાં છવાયાં ઉત્તમ કાવ્યો અને લેખો એટલા મોટા વિસ્તારમાં અદ્વત્ય પડી રહેલાં છે, કે કાળે કરીને તે કદાચ અલભ્ય જેવાં પણ થઇ પડે. કેટલાક લેખો અને કાવ્યો તો એવાં છે, કે જેથી હાલનો લેખરો વાચક વર્ગ કેવળ જ અજાણ્ય હોયો સંભવે છે. તેથી આવા લેખો અને કાવ્યો જ્યાં હોય ત્યાંથી એકત્ર કરી તેને અવસ્થિત રીતે પુસ્તકના આકારે પ્રસિદ્ધ કર્યાં હોય તો આપણા સુજ્ઞાતી સાહિત્યભંડારમાં એક પ્રકારનો ઉપયોગી અને અમૂલ્યનો ઉમેરો થવા પામે અને તે સાથે ભાષા-સાહિત્યના ઉપાસકો તેમજ અભ્યાસકોને પણ કંઇક વિશેષ સુગમતા સાંપડે એ સ્પષ્ટ છે. વળી આવા લેખો અને કાવ્યો અગાઉ જેના વાંચવામાં આવ્યાં હોય તેમને તે આવાં એકત્રિત સ્વરૂપે કરીને વાંચવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ આવે, તેમ જ તે જેમના જેવા કે સાંભળવામાં ન આવ્યાં હોય તેમને આથી નવીન જ પ્રકારનું વાચન પૂરું પાડવા જેવું બને એ લાભ પણ મારા નમ્ર મતે ભાગ્યે જ નાનોમતો મળી શકાય.

આવા વિચારના કારણે “ જ્ઞાનવર્ષિક પુસ્તકમાળા ” મા આપવાનાં પુસ્તકોમાં બની શકે તો કેટલાંક નવીન પુસ્તકોની સાથે એકેક જુના લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, સંવાદો આદિ જે જે પ્રસિદ્ધ થા અપ્રસિદ્ધ સાફ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થઇ શકે તેના સુખવસ્થિત સંપ્રદનું પુસ્તક આપવાનું અને એ રીતે મારી પૂર્વની યોજનાને અમલમાં આણવાનું છેલ્લા કેટલાંક વખતથી મેં ચરૂ કર્યું છે. અત્યાર સુધીમાં મારી એ યોજનાને અનુસરતાં સંપ્રદનાં (૧) હાસ્યમંદિર (૨) કથામંજરી ભા. ૧ લો, (૩) કથામંજરી ભા. ૨જો, (૪) ગુર્જર-સાક્ષર જન્મન્તીઓ, અને (૫) હાસ્ય કથામંજરી એ પાંચ પુસ્તકો માળાના પ્રાહકોની સેવામાં રજુ કરવાને હું ચતનવાન બની સમ્યો છું.

અને જાહેરમાં અગાડ નિવેદન કરી ચૂક્યો છું તેમ તેનો સારો સત્કાર થયેલો જોઈને ચાલુ સાલમાં પણ માળાના ગ્રાહકોને આપવાનાં બીજા પુસ્તકોની સાથે આ “ સંવાદમાલા ”-સંવાદોના સંગ્રહનું પુસ્તક-ગ્રાહકગણની સેવામાં રજુ કરતાં મારી ધણું વર્ષો ઉપરની યોજના-ઓમાંની એક આજે ફળિયૂત થયેલી જોઈ અત્યંત હર્ષિત થાઉં છું. આવીજ રીતે વિદ્વાનોનાં છુટા છવામાં કાવ્યોનો સંગ્રહ તેમજ ઐતિહાસિક ટૂંકી વાતોના સંગ્રહો તૈયાર કરવાની મારી યોજના છે, અને તે પ્રભુકૃપાથી ફળિયૂત થાય થશે એવી ઉમેદ છે.

આ “ સંવાદમાલા ” માં ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકો, વિદ્વાનો અને માન્ય સાક્ષરોએ પોતાના ઉંડા અભ્યાસ અને ઉચ્ચી કલ્પનાના બળે યોજેલા અને જુદાં જુદાં માસિકો તથા વર્તમાનપત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન કાળે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમજ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ મળી આવેલા ઉત્તમ પ્રતિના ૭૬ સંવાદોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત કેટલાક લેખકોની મળી શકી તે છત્રીઓ, પણ તેની અંદર ચૂકવામાં આવી છે. પુસ્તકની અંદરના સંવાદો વિષે એક વિસ્તીર્ણ ઉપોદ્ધાત ગુજરાતના જાણીતા કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઈએ લખી આપવાની કૃપા કરી છે તે માટે તેમનો આભાર પ્રદર્શિત કરવાની સાથે અહીં મારા તરફથી માત્ર એટલું જ નિવેદન કરવાની રમ લઉં છું, કે આ સંવાદોની ભાષા, શૈલી, તેમાંના પ્રખર અને સારગ્રાહી વિચારો ને સંકલના-બદ્ધ રજુ કરવામાં રહેલી લેખકના દિલની ઉંડી ભાવમયતા; એ સર્વનો પરિચય પામી ગુજરાતનો વાચકવર્ગ તેનો યોગ્ય સત્કાર કરશે, તેમ જ યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને બીજી દેશી રાજ્યો-માંની ઉચ્ચ પ્રકારની શિક્ષણની સંસ્થાઓના માનનીય સંચાલકો પોતાના તાબાની શાળા-પાઠશાળાઓમાં તેને યોગ્ય જથ્થામ તે શ્રેણીમાં

પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્વીકારવાનું થોડું બેખરો એવી આશા રાખતી અસ્થાને વા અથોડા બેખારો નહિ.

આવા સંવાદો પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની મેં મારી યોજના બહાર કરી તે પછીથી આજસુધીના કાળમાં “ સંવાદ સંગ્રહ ” ના બે ભાગો અને રા. ગોવિંદભાઈ પટેલે સ્વતંત્ર રીતે યોજેલા સંવાદો બે ભાગમાં “ સંવાદ ગુચ્છ ” ના નામે પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યા છે. આમ છતાં એ પુસ્તકોમાંના સંવાદો અને આ સંગ્રહમાંના સંવાદોની દૃષ્ટિ અને ગોઠવણ કેવળ જ નિરાળી છે, એમ વિચારશીલ વાચકના લક્ષમાં સહજે આવી શકશે. વળી આ સંગ્રહ છેક નિરાળી દૃષ્ટિથી જ કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને અમારા વાચક વર્ગને એક ભાવમય વાચન પૂરું પાડવાની સાથે શુભ-રાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટે હાઇસ્કૂલો વા વિનય-મંદિરો, કોલેજો વા પાઠશાળાઓમાં તે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગી નીવડે તેવા દૃષ્ટિબિંદુથી જ આ સંગ્રહની યોજના કરવામાં આવી છે.

આ સંવાદોમાંના બન્યા તેટલા સંવાદો તેના વિદ્વાન બેખરો પાસે સુધરાવી બેવામાં આવ્યા છે. સ્વ. કલ્યાણીના સંવાદો તેમનાં સ્નેહરાત્રી શ્રી શોભના બહેને તપાસી આપ્યા છે. તેમજ કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઈએ પોતાના બંને સંવાદો સુધારી આપ્યા છે. છત્રીસ-માંના ત્રણ સંવાદો તદ્દન નવા-અપ્રસિદ્ધ જ છે. આ પ્રમાણે બેખરો ગૃહસ્થોએ સંવાદો સુધારી આપીને તેમજ અસલ સ્વરૂપે કાપમ રહેલા દૃષ્ટને આ સંગ્રહમાં પોતપોતાના સંવાદો તેમજ છબિયો દાખલ કરવાની અનુમતિ આપવા માટે સંગ્રહમાંના સધળા સંવાદોના બેખરોનો, તેમજ જે જે પત્રોમાંથી તે મળ્યા છે, તે સર્વે પત્રોના તંત્રીઓનો હું અત્યંત આભારી છું.

છેલ્લના કેટલાક સંવાદોના બેખરોનાં નામ ઉપલબ્ધ થઇ ગયાં

નથી. તે સંવાદો સદગત હરિલાલ હ. કુવના “ચંદ્ર” માસિકપત્ર-માંથી લીધેલા છે. કેાઇ ગૃહસ્થ તેના લેખકોની ખાત્રી લાવક માહીતિ આપશે તો આભાર થશે.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” ના આ વર્ષના પહેલા હપતાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં કેટલાંક ખાસ કારણોને લીધે વિશેષ વિલંબ થયો છે; પરન્તુ છતાંસુ ગ્રાહકો પાસે તે બચાવ રૂપે આગળ ન ધરતાં થયેલા વિલંબ માટે તેમની ક્ષમાજ માગી લઉં છું.

“સૂત્રપુષ્પ રત્નમાળા” ની યોજના કેટલીક બવહાર અડચણોને લીધે આ વર્ષે બંધ રાખવી પડી છે; ને તે માટે તેમાર થયેલાં બે પુસ્તકો આ માળાના ગ્રાહકોને આપ્યાં છે. પ્રભુકૃપા થશે તો આવતા વર્ષથી તે પ્રસિદ્ધ થઇ શકશે.

આ “સંવાદમાલા” પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવાને મારા સદા હિતચિંતક પૂ. કાન્ત અત્યંત ઉત્સુક હતા, અને પ્રવાસે જતાં અમદાવાદમાં થોડા કલાક રોકાયેલા તે વખતે જાપાયેલા લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠોના ફરમાજ તેમણે જોયેલા. પ્રભુની ધારણા-નિર્માણ ન્યાઈ જ હોવાથી આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં તો અકાળે, અસ્થાને અને સ્વજનવિહિન ભૂમિમાં તેમણે અવસાન થયું, એટલે આ ગ્રન્થ તેમના સ્વર્ગે વસેલા આત્માને સમર્પણ કરીને જ સંતોષ માનવાનો રહ્યો. મને જે કંઈ સંતોષ હોય તો તે એટલો જ છે કે તેમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ-પૂર્વાક્ષાપ-હું તેમની હયાતીમાં જ બચ્ચિત કરાવીને પ્રસિદ્ધિ માટે તેમની પાસેથી જેળવી શક્યો છું. જે માટે હું કેટલાંક વર્ષો થયાં તેમની પાસે માગણી કરી રહ્યો હતો તે બાજે અંત સમયે જ તેમણે સ્વીકારી હોય તેમ બન્યું !

અમદાવાદ,
તા. ૧૮-૮-૨૩.

}

છ. આ. મહેતા.

२५७ राजकवि भरसिंहल-कलापी.

સંવાદમાલા.

(૧)

જેસળ અને તોળલ.

જેસળ—તોળલ, મજબો કિનારે પહોંચે એમ લાગતું નથી, તોફાન બહુ ભયંકર છે.

તોળલ—હા, જો પવન કેવો મુસવે છે ! મોળાં પર્વત જેવડાં જેવડાં ઉછળે છે. જેસળ, તારા સ્વભાવ જેવુંજ શું તને આ તોફાનમાં કાંઈ દેખાતું નથી ?

જેસળ—ચુંદર લાગવાનું વળી શું છે અહીં ? જો, જો, મજબો અરધો તો પાણીથી ભરાઈ ગયો; કેવી જળરી છાલક ! કેમ પાર ઉતરાશે એ સમજતું નથી. મજબો જરૂર ડૂબી જશે.

તોળલ—તેની તને શી ચિંતા ? પૂરમાં આવેલી નદીઓને રમતમાં તરી જાય તેને આ ખાડી શું કરવાની હતી ? ડૂબશે તો પહેલી તો હું જ ડૂબીશ, અને આ બિચારાં ધણાંને તરતાં નથી આવડતું તેને તો કાંઈજ આશા નથી. ચાંચીઆ સાથે ત્હાં વહાણ ડૂબ્યું હતું અને મહાસાગરમાં સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ સુધી માછલીની માફક તું તરી આવ્યો હતો, તો અત્યારે હવે શું છે ?

જેસળ—પણ આજે ઉગરાશે નહિ એમજ જાણે લાગે છે અને મૃત્યુ પછીના વિચારોથી હૃદયમાં કોણ જાણે શું શું થાય છે.

તોળલ—ત્યારે સમય બારીક છે; જેસળ, પ્રભુનું સ્મરણ કર.

જેસળ—પ્રભુનું સ્મરણ ! તોળલ, ક્યા પ્રભુનું ? જીવ્યો ત્યાં સુધી પ્રભુને ઝોળખ્યો નહિ, હવે કેને સંભારું ?

તોળલ—પણ હજી સમય પૂરો થઇ ગયો નથી. હજી જરા વાર છે.

જેસળ—પણ આ ડૂબ્યો-ડૂબ્યો ! કેવો કડાકો ! સડનો થાંભલો તૂટી પડ્યો !

તોળલ—શાંત થા, શાંત થા; મરણ આવતું હોય તો તેને સાચવી લે. એ સમય બહુ મંજીર છે અને એ છેલ્લી તકને ખોષ નાખ નહિ. શાંત થા, પ્રભુ સહાય કરશે.

જેસળ—પ્રભુનું નામ લે નહિ, તોળલ, મને વધારે ભય લાગે છે.

તોળલ—બહાર કુંટારા ! ત્હારા મ્હોંમાં ભયની વાત સાંભળી અચખો થાય છે. અત્યારે તો મ્હારા જેવી અને ત્હારે આશ્વાસન આપવું જોઇએ; ડરે છે કેમ ?

જેસળ—ડરે છે કેમ ? ! જો, જો, આ કાળાં કાળાં મોઝાં ! દૃષ્ટિ પડે ત્યાં સુધી એની એ કાળી તોફાની ઉથલપાથલ ! જાણે હમણાંજ પ્રલય થઇ જશે ! પણ એથી વધારે કાળાં મ્હારાં પાપ, એથી વધારે મોટાં અને અસંખ્ય મ્હારાં પાપ મ્હારી આંખ આગળ ભયંકર તોફાન મચાવી રહ્યાં છે.

તોળલ—એ વિચાર જવા દે. પ્રભુનું નામ લે, તે સહાય કરશે. સૌનો બેલી એ પિતા તુંને ઉગારશે.

જેસળ—મને પાપીને એ ઉગારશે ? નહિ, નહિ; નહિ ઉગારે કોઇએ. — — — જો, જો, જો ! આ જોખડમાં મછવો અથડાયો. માતાઓ બાળકોને વળગી પડી ચીસેચીસ પાડે છે. કેવો કળકળાટ ! હૃદય થરથરી જાય છે. — — — આહ ! બિચારી તે ડોશી પડી-ગઇ-ડૂબી !!

તોળલ—પ્રભુ ! પ્રભુ ! પણ જો, તેનું એ નહાતું બાળક આનંદથી કેવું બુધવે છે ! આ તોફાન તો જાણે તેને નવું રમકડું મળ્યું ! પ્રભુ તેને સહાય કરે છે, તને પણ સહાય કરશે.

જેસળ—હા, તે નિરપરાધીના પ્રભુ છે; મ્હારો નહિ; —
— પણ ત્યાં જો ! પેલો ડોસો ચીડાઈ ચીડાઈ અને ગાળો દે છે. ત્યાં ! અને ત્યાં ! અને સાંભળ ! ત્યાંથી પણ મ્હારા નામના જ અવાજ આવે છે. ખરું છે; આ હું એકના પાપે વહાણ રૂળે છે.

તોળલ—એ બધાં ગભરાટમાં એમ લાગે એ નવાઈ નથી. એ પામર છે. એને માફ કર.

જેસળ—માફ તો એ અને કરે. તોળલ. હા, મ્હાલે કાલે તો અને આંગળી ચીંધનારનાં પણ માર્યા ધડથી દૂર પડ્યાં હોત; પણ આજે તો માળ દેનારાં પાસે ક્ષમા પામવાનું મન થાય છે. તોળલ, તોળલ, એ બધાં અને ક્ષમા આપે કદાચ, પણ પ્રભુ ક્ષમા નહિ આપે.

તોળલ—તું માગશે તો આપશે; કેમ પણ માનવી ન આપી શકે તેવી ક્ષમા પ્રભુ આપશે. — — — જો ! પેલો યુવાન પાપની ક્ષમા પામે છે, અને તેને તે મળે છે. જો ! એનાં અશ્રુમાં પણ કેવી શાન્તિ છે !

જેસળ—એ પાપ બીજાં. હું તો પાપનીજ મૂર્તિ, તેને શી આશા ?

તોળલ—ભોળા જેસળ, તને શું એમ લાગે છે કે પ્રભુ યોડું જ માફ કરી રાકતો હશે ? પ્રભુની દયા શું તું માગી શકે ? પ્રભુ દયાળુ ન હોય તો કેમ જ કુગરી શકે તેમ નથી. આપણાં પાપ અને આપણાં પુણ્ય પણ તેજ માફ કરે છે; તો જ આપણને આશા છે; નહિ તો એવું કયું પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી બચાવે છે ?

જેસળ—પણ તોળલ, વાત કરવાનો હવે વખત નથી. પાપનો ધરો ભરાઈ ગયો અને હવે હમણું કુટરો. ભૂતકાળ—હા ! ભયંકર ભૂતકાળ ! ! ત્યાં દષ્ટિ ફેરવતાં એક પણ બીજો રંગ નહિ. બધું કાળું ! કાળું ! મેઘલી રાત જેવું કાળું ! એ પક્ષા રંગને ધોધ નાંખનાર કોઈ જ નથી. એક ધડી પણ બાકી હવે નહિ રહી હોય. તેટલામાં શું થાય ?

તોળલ—બધું થાય જેસળ.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—જરા સાંત થા, જરા બેસ. તોફાન ભલે ગડગડયા કરતું. ડૂબવાનું હશે તો ડૂબારો, પણ આ ગભરાટથી શું થવાનું ?

જેસળ—બેસીનેએ શું થવાનું હતું ત્યારે ?

તોળલ—બધુંએ.

જેસળ—શું મહારા ત્રાસને તું દૂર કરી ચકરો ?

તોળલ—હા.

જેસળ—ત્યારે તું આજથી મહારી ધર્મબગિની; આ હું તુચ્છરાની ચુર તું મને ઉગાર. તારા ચરણમાં મ્હાફં આ શીધ, મ્હાફં જીવતર ધડી એ ધડીનું જે હોય તે તારે બોળે ચૂકું છું.

તોળલ—ભાઈ, ભાઈ, મને પગે લાગ નહિ. મને નહિ પણ પ્રભુને જે સોંપવું હોય તે સોંપ. પુણ્યને અને પાપને તે એકજ સાચવી ચકે છે.

જેસળ—મહારો પ્રભુ તો તું, તોળલ, મને સરણ આપનાર, મને આશા આપનાર.

તોળલ—એવું બોલ નહિ. આશા પ્રભુમાં રાખ. સરણ પ્રભુનું છે.

જેસળ—પ્રભુમાં આસા અને પ્રભુનું શરણુ એ તો તું અપાવે ત્યારે. હું તો અન્યને મારી ખાનારો વાધ વડે જેવો હુંટારો, તે અત્યારે એક ટુને ઝોળાયું છું, તુંમાં આસા રાખું છું અને તહાં ફરણુ મારું છું; તું પાપને ધોષ શકે તો ધોષ નાંખ, નહિ તો પાપી માટે પાપ સિવાય ખીજું કાંઈજ નથી.

તોળલ—તહારાં પાપ પ્રભુ ધોશે. કાંઈ ફિકર નહિ, બાપ્ર. આવ, બેસ. પાપનો રંગ કાચો છે. જે ધવ્વા હોય તો તે એક ધડીમાં પથુ ધોવાઈ જાય. ખોવાએલા મેંદાને આખા ટોળાને છોડી ભરવાડ જેમ શોધે છે તેમ પાપમાં ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે. પ્રભુ તો સ્વીકારશે, જે તેનાપર સ્નેહ થશે તો. તહારી ઇચ્છા છે કે નહિ, એટલુંજ બરાબર જાણવું જોઈએ.

જેસળ—ધવ્વા છે ?! એ શું પૂછે છે, બહેન ?

તોળલ—હા, એજ પૂછું છું; કેમકે તહારી દહતાની તો મને ખાત્રી છે. તને તે રાત સાંભરે છે ? તું મહારા ઘરમાં ચોરી કરવા આવ્યો હતો તે ! પછી છૂટી ગયેલી ધોડીના ગડબડાટથી ઘાસમાં તું હુપાર્ધ ગયો હતો.

જેસળ—અને પછી જૂલમાં તહારા સ્વામિયે મહારા હાથ સોંસરી જમીનમાં મેખ ખોદી દીધી હતી એજ તહારે કહેવું છે—નહિ ?

તોળલ—હા, એજ. પણ એ આખી રાત તેં બધું દર્દ કેવી શાન્તિથી અને દહતાથી સહન કર્યું હતું ? એક ઉકારો પણ નહિ; એવી દહતા અહીં હોય તો કહે.

જેસળ—અત્યારે તો મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી કાણ જાણે કયું નરક સામે કુધવી રહ્યું છે. અત્યારે દહ નહિ રહું તો પછી ક્યારે રહીશ ? એમાંથી બચાવું હોય તો તું કહે તે વેડી લઉં. ઇચ્છા હોય તો એવી સો મેખ ચાહે ત્યાં મારી લે.

તોળલ—ખરૂં, એવી જ; પણ કાંઈ જુદાજ પ્રકારની દહતા અત્યારે જોઈએ: અત્યારે જોઈએ અને હમેશાં જોઈએ. મછવે તો કદાચ નએ ફૂંએ અને તું કદાચ જીવતો પણ રહે. પછી કિનારાપર પહોંચી પહેલીજ રાતે છૂટ કરવાનું મન થાય, પહેલીજ રાતે પાપનો સાદ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અત્યારે પણ તું છુટારોજ રહે. પાપી પુણ્યની વાત ન જાણતો હોય એ તેને માટે વધારે સાઈ. પુણ્યને જાણ્યા પછી અફેકે પાપ દરાદરા ગણું વધે છે. આંધળો કૂવામાં પડે એમાં નવાઈ નથી, પણ દેખતો દીવો લેઈ કૂવામાં પડે એ આત્મઘાત થાય, એ આત્મહત્યા કરતાં પેલું અંધમૃત્યુ વધારે સાઈ.

જેસળ—બહેન, એની કીકર તું રાખીશ નહિ. પ્રભુનો દીવો બચપણ ગયું તેની સાથે મેં મ્હારે હાથે જોયો. જીવાતીમાં અંધાઈ ગમ્મું, પણ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હવે એ દીવો કાઢ જમાવી દેશે તો ફરી તેને નહિ જ બચાવા દઉં; તેનું તો જીવથી વધારે જતન કરીશ.

તોળલ—ત્યારે એ અજવાળામાં પહેલું પગલું ચૂક.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—તારાં પાપ ઉધાડાં કર, હૃદયની અંદર સેંકડો તાળાં દબ છુપાવી રાખ્યાં હોય તે બધાં પાપ ઉધાડાં કર. અત્યારે હું સાંભળું છું તો મ્હને કહે અને પછી જે સાંભળે તેને કહેજે. દુનિયાને જાણવા દે કે દેવા પાપીનો પણ પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. જૂનું રાખવાનું મન થાય એજ પાપ; એ પાપનો પહેલો દોસ્ત અને તે પણ સૌથી મ્હોટો.

જેસળ—જૂનું રાખવાની જરા પણ ધ્રુષ્ટા નથી. જેને જોળે માથું મૂક્યું તે બધે અંધ જાણે, અને આ પાપી જે દુનિયાના વહાણની દીવાદાંડી બની ચકતો હોય તો તે બનવાને પણ કાંઈ જ વાંધો નથી. પણ તોળલ, મ્હારો જીવ સ્થિર નથી; પચાત્તાપના અમિથી

જણે આ બોહીનું ટીપે ટીપું જળી જાય છે; આવી સ્થિતિમાં દિલની ગાળો હું તને શી રીતે કહી શકીશ ?

તોળલ—વળી કાળ પ્રપાટાથી ચાલ્યો જાય છે તો તું બોલ અને હું સાંભળીશ.

જેસળ—ધ્રુપાવવાની ઇચ્છા નથી તો બધું કહી જ ચૂક્યો છું.

તોળલ—ભાઈ, તને પશ્ચાત્તાપ થાય, તને વેદના થાય, એ તો ચોખ્ખું જ છે. પણ એ અગ્નિ ત્હારા બોહી સાથે ત્હારાં પાપને પણ બાળે તો જ જાય છે એ નક્કી સમજજે. તેં પહેલું પાપ કર્યું હશે ત્યારે શું આમ જ નહિ થયું હોય ? ધણીવાર આવી વેદના થઈ નહિ હોય ? પણ તે તને ગમતી નહિ તેથીજ ફરી ફરી પાપમાં પડ્યો અને ઝેરી સાકરથી ઠડવા લાગતા અમૃતને ખોયું. જણે અધિકારના ધણા યુગો પછી નવી દેખાય છે તે જુની જ આ વેદના ફરીથી આવી હોય એમ તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ, એમજ, મ્હારા જૂના રોગના વેદ, એમજ.

તોળલ—અને સમય હોત તો એક પણ શબ્દ બોલવા હું તને કહેત નહિ. તને આ પ્રભુના દંડને સોંપી દેવામાં બહુ લાભ હતો. પણ સમય નથી; પ્રભુ જણે એક ક્ષણ પછી શું થશે!— — — જો ! આ નવી કાળી વાદળી કેવી ચડી આવે છે ? દિવસમાં રાત થઈ ગઈ છે અને વળી વિજળીથી એ રાતમાં ધોળો દિવસ થઈ જાય છે.

જેસળ—એની હવે અને કાંઈજ ફિકર નથી; વિજળી પડવાની હોય તોય ભસે અને વહાણ ડૂબતું હોય તોય ભસે; આ અંતરનું દુઃખ એક સહન થઈ ચકતું નથી; જીભની કાંઈ ફિકર નહિ.

તોળલ—પણ ભાઈ, એ ગમે તેવું સાફ હોય છતાં દુઃખ જ છે; એને અત્યારે ત્હારા વિચાર આડે આવવા દે નહિ; પશ્ચાત્તાપ

પણ એક અહંકારજ છે. પાપની માફી તો પાપથી દૂર થવામાં મળી શકે; એનો રસ્તો મળે તો પછી પશ્ચાત્તાપને શા માટે હૃદયમાં ગોટવ્યા કરવો ? તું પાપને ફેંકી દેવા છુએ છે તો જૂતકાળના પાપી લુટારાને પણ તેની સાથે જ ફેંકી દે. કર્મ માત્રની પોટલીને ફેંકી દધ ફરી બાલક બની મ્હારી સાથે વાત કરવા આવ.

જેસણ—પણ એ શી રીતે બને ? આ હાથથી ધત્રાએલાં અને ચીસો પાડતાં અનેક માનવીઓ મરણ કાળના ત્રાસદાયક ડોળા ફાડી મ્હારી આંખ આગળ અત્યારે તરફડે છે ! મરતાં મરતાં પાણી માંગેલું, તેના મ્હોંમાં મેં ધૂળ ફેંકેલી, તે મુઠ્ઠાં બહુ મને વિંટી વળ્યાં છે ! રક્ષિત-સેતાન-હું, પ્રભુ પાસેથી તાબું આવવું હોય એવું બાલક હવે શી રીતે બની શકું ?

તોળણ—પાપીમાં પાપીને પણ જન્મે જન્મે પ્રભુ નિર્દોષ બાળક બનવાની તક આપે છે; એ ત્યારે તેની કેવી કૃપા ! અરે, છુએ તો મમે તેવો પાપી મમે ત્યારે પણ ફરી બાળક જેવો બની શકે એ પ્રભુના રાહની કેવી કૃપા ! અને ત્યારે માટે શું અસંભવિત ? પેલી મેખ એક ન્હાની ચોરીની ખાતર સહી શક્યો તે શું ન કરી શકે ?

જેસણ—પણ એ તો મ્હારો ધધો, એમાં તો હું ઉછરેલો અને જીવેલો. ઝેરનો જીવડો ઝેરમાં બહાદૂર, પણ અચૂતના જીવનનું તેને શું બાન ?

તોળણ—નહિ, નહિ; એમ શા માટે નિરાશ બની બન્ય છે ? બાધ, પ્રભુએ તને અગ્નિ તો બહુ આપ્યો છે, પણ તેથી તે પુણ્યને બાળ્યાં; હવે તેનાથીજ પાપને બાળ. પ્રભુ તરફ પીડ રાખી હતી તે હવે ત્હાં મ્હોં તેના તરફ રાખ. ત્હારી બળવાન શક્તિ ત્હારો સંહાર કરતી હતી તેજ ત્હાં રક્ષણ કરશે. તેં ધણા મામલા જોયા છે, ધણું સહન કર્યું છે; તે અત્યારે કાયર કેમ બની બન્ય છે ?

જેસળ—પણ અધારામાં રહેલું કુવડ કાગડાની આંચો સહી શકે, તે ઉભસને સહી શકતું નથી.

તોળણ—પ્રભુના તેજથી ત્હારી આંખો અંજાઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી. એ તો અનવાળામાંથી અધારામાં તું ગયો હશે ત્યારે પણ નહિ જ જોઈ શક્યો હોય; હવે તને અંધાઈ ત્હાં પોતાનું લાગતું હશે, પણ ઉભસથી અંજાઈ ગયા છતાં દૃઢ રહીશ તો તેજ, તને ત્હાં હવે એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

જેસળ—પણ—પહેન, અહીં સહન કરવા, ન કરવાની વાત જ ક્યાં છે ?

તોળણ—ખીજું કંઈ જ નથી, જેસળ.

જેસળ—તે કેવી રીતે ?

તોળણ—સિંહ જેવો જેસળ થેડું બની જાય એવી રીતે; તે સહન કર્યું છે, પણ તે વાધ વર બનીને સહન કર્યું છે; હવે એક મેંદું બનીને સહન કર. જખમી થયેલો વાધ સિકારીપર ધસતી વખતે લાગેલી તલવારને ગણ્યકારતો પણ નથી. એક ગરીબ મેંદું ધવાએલું તરસ્યું પડ્યું રહે છે, અને કાગડાને પોતાનું જીવન માંસ લેઈ જવા દે છે; વાગોળ્યા કરે છે, અને શાન્ત રહે છે. ઝૂનમાં આવીને તો કંગાળ પણ સહન કરતો દેખાય છે. પૂરાએલી હોય તો એક બિલાડી પણ ગમે તેવા શ્વરનું ગળું ચૂસી લે છે. સ્વાર્થની ખાતર તો ખાયલા પણ કંઈ કંઈ ચમત્કાર કરી શકે છે. ધાતકી થવું રહેલું છે; ગરીબ થવું અધર્મ છે. શું તને નથી લાગતું કે પેલા વાધ કરતાં ગરીબ મેંદું વધારે બહાદૂર છે ?

જેસળ—ખરૂં.

તોળણ—ત્યારે, બાઈ, ચેતન સહન કરે છે તેમ નહિ પણ દેવ સહન કરે છે તેમ કર.

જેસળ—જરાજર, પણ તું કહે છે તેમ સહન કરી પાપ ધોવાનો કાળ કદાચ મને મળશે નહિ-હોડીમાં બરાતા પાણીને બિચારા ખલાસી કેટલુંક ઉલેચી શકશે ? પાણી જરા વધારે બરાથું કે આપણે સૌ તળીએ જવાનાં. પાંગડે પપ અને બ્રહ્મઉપદેશ એવું ત્હારે કરવાનું છે.

તોળલ—એ તો પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌ બની રહેશે. તને સમય નથી એટલુંજ લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા.

તોળલ—પણ સમયની શી જરૂર છે ? પાપ પુણ્ય હેતુથી બને છે અને બળે છે, ભાઈ, કાર્યથી નહિ. ખરૂં કે ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય દેખાયા વિના રહેતાં નથી; છતાં એમ બને અને નએ બને. કાર્ય તો દેશકાળને આધીન છે, પણ હેતુ તેમ નથી. તને અત્યારની સ્થિતિથી શું એમજ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી ? પાપને જ બાળ્યાં હોય તો પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે છે. પણ, જેસળ, કર્મ માત્રને બાળી દે; એ તો એક ક્ષણમાં પણ બની શકે તેવી વાત છે.

જેસળ—ખૂન અને લોહીમાં બમી બમીને આ મમજ ખહેંડે બની ગયું છે. તેને આ નવી વાતમાં સમજણ પડતી નથી. જરા વિસ્તારથી કહેશે તો કદાચ સમજી શકારો.

તોળલ—પ્રભુનો ન્યાય કોઈ પણ સમજી શકે તેવો સરલ છે. બાળકો પણ સમજે છે તો તું કેમ નહિ સમજી શકે ?

જેસળ—ત્યારે તું સમજાવશે તો હું સમજીશ, મને મ્હારામાં તો હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. તને દયા આવે છે, તને શ્રદ્ધા છે, તો તું સમજાવ.

તોળલ—હા, અત્યારે તો હું સમજવીશ, ખીજો ઉપાય નથી. પણ પ્રભુને માર્ગે તું ચાલ્યો હોત તો આજે આ સમજવા આવવું પડત નહિ. બધાંજ પ્રભુનાં છે અને બધાં પ્રભુને ઝોળખે છે. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે તેને ધણાં જાણી જોઈને જોઈ દે છે; અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માછલું પાણીમાં તરસથી મરી જાય એ વાત તેં ક્યાંક સાંભળી છે ? પણ માછલાંથી માણસ વધારે મૂર્ખ બની જાય છે. કરોડો પિયારાં બોળાં એવી ગફલતમાં પડી જાય છે ! કાંઈ ત્યારે એકનોજ આ દોષ નથી.

જેસળ—પાપી કરોડો હશે એ વાત સાચી, પણ આ આખા વિશ્વથી જાણે હું એકલોજ જુદો પડી ગયો હોઉં એમ મને અત્યારે લાગ્યા કરે છે. પાપી કરોડો હશે, પણ ક્ષમા ન મેળવી શકે, ક્ષમા ન માગી શકે, એવો તો હું આ એકજ દેખાઉં છું. ત્રાસ ત્રાસ આપી દુનિયાંપર વરતાવી ચૂક્યો; માત્ર નામ સાંભળી એકફેં છાતું રહી જાય; માત્ર દૃષ્ટિ પડતાં પણ પક્ષી પત્થર જેવાં બની જાય; કસ્મિયાપર અને જમીનપર મહારા બમથી મ્હોટા ધીરી માર્ગ ઉજ્જડ થઈ ગયા અને ગામ હતાં ત્યાં જંગલ બની ગયાં; પાપી કરોડો હશે, પણ કયું પાપી પ્રભુથી ધૂન્યું નહિ હોય ? ! એક નહિ, આ ત્યારે પાપી ભાઈ.

તોળલ—અને છતાં મહારા આ ભાઈથી વિશેષ નિર્દોષ કાંઈ પણ બાળક ન હોય એ બની શકે તેવું છે.

જેસળ—મૂંઝા. પ્રભુ તો બહુજ કૃપાળુ છે. પાપીને પણ પૃથ્વી ઝીલી રહી છે, અને પાપીનું વહાણ પણ સમુદ્ર તરી જાય છે. જરા આમ જો ! તોફાન દૂર ગયું હોય એમ દેખાય છે; પવન પડી જવા લાગ્યો અને વાદળનો કાળો રંગ ધીરો બનતો જાય છે. કડાકા થતા નથી પણ મેઘની ઘેરી મજાના હાથી જેવી દૂર રહી રહી ધીમે સાદે

મડમડે છે. હતાડ્યો સ્થાન્ત થઇ ગયા છે, અને બલાસીઓ મરા-
મતનું કામ તડામાર ચલાવી રહ્યા છે, વધારે અને વધારે ઉમંગથી !
મને લાગે છે કે મજબો બચી જશે. થોડીજ વારમાં કેટલો ફેરફાર !

તોળલ—પ્રભુની રાહદારીને રક્ષણથી અધિક કાંઇજ પ્રિય
નથી. મજબોને બચાવશે, અને તને પણ બચાવશે.

જેસળ—હા-પણ તું કહેતી હતી તે ફરીથી કહે. તોફાન
જવા લાગ્યું અને સાથે ભય પણ ગયો હોય એવો ધડક આનંદ
થઇ આવ્યો.

તોળલ—તને એ જીવવાની આશામાં આનંદ આવતો હોય
તો ખુશીથી લે. આપણે કોઇ વળી બીજે વખતે મરજી હશે તો
વાત કરશું.

જેસળ—નહિ, નહિ. એ તો અટક્યાળા મનની જુની ટેવ
એટલે જરા દોડી ગયું. શ્રુત્યુના ભય સાથે મ્હારો બધો ભય ગયો
નથી. તું જે કહેતી હતી તે કહે.

તોળલ—તને એકજ વાત કહેવાની છે, જેસળ. કર્મ માનને
બાળી દેવાનું હું કહેતી હતી.

જેસળ—હા એજ. પણ પહેન, એ હું સમજી શકતો નથી.

તોળલ—ત્હારે કાંઇ પૂછ્યું છે કે મ્હારાથી કહેવાય તે હુંજ કહું ?

જેસળ—ખાસ કાંઇજ પૂછવાનું નથી. જે કાંઇજ બાણ્યતો નથી
તે શું પૂછી શકે ? મને તુંજ એવો કોઇ માર્ગ બતાવ કે ફરી પાપમાં
પડું નહિ.

તોળલ—ત્હારે, ભાઇ, પ્રથમ બાણ્ય જોવી વાત એ જ છે
કે યુરાઇ, કોઇ પણ યુરાઇ, નિત્ય રહેતી નથી. કોઇ વિચારથી, એક
બ્હાલું મરી જવાથી કે વૃક્ષનું એક પત્ર ખરી જવાથી પાપીને પાપથી

મુક્ત થવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઈ આવે છે, અને તે વખતે કોઈ ને કોઈ તેને માર્ગ બતાવવાને હાજર જ હોય છે. પ્રભુની આવી પરમ રસાળ કરુણા અત્યારે ત્હારા પર પણ વર્ષા રહી હોય એમ તને શું નથી લાગતું ? દુઃખનાં અશ્રુ લુછી નાંખી આભારનાં અશ્રુમાં સ્નાન કરવા આવ.

જેસળ—તું જ્યાં જ્યાં દોરી જશે ત્યાં આવીશ, બહેન. અમાડી ચાલ, હું પાછળ ચાલ્યો આવું છું.

તોળલ—ત્યારે માનવી અંતે યુરાઈથી પરવારે છે. યુરાઈથી પરવારે ત્યારે ભલાઈ પણ પોતાની ન હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હારામાં આ ભલાઈ, આ શુભ ઇચ્છા ક્યાંથી ? આ ક્ષણ શું ત્હારા પાપમાંથી ઉપજી આવી હોય એમ તું માને છે ?

જેસળ—નહિ જ. પણ એ પ્રભુની કૃપા છે એમ હું કાં ન માનું ?

તોળલ—એમજ, અને એથી કાંઈ વિશેષ; સૌમાં છે તેમ ત્હારામાં પણ પરમાત્માનો તણખો કાયમ હતો અને છે. એ તણખો ગમે તેવા અંધારામાં ધડીબર રહે, પણ અંતે જ મહાન અગ્નિનો તે છે તે સિવાય તે બીજે કયે રથાને વિરમી શકે ? ત્હારાં પાપ ધુપ્પ, ત્હારી આ નાની ધડમચલ, ત્હારું સરીર, ત્હારી વાંછનાઓ, એમાંનું કાંઈજ તું પોતે નથી; ત્હારામાં તુંપણું અને મ્હાગમાં હુંપણું એ પેલા તણખા સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. જે ત્હારામાં છે તે જ મ્હારામાં છે અને એમ આપણે બે નથી પણ એક જ છીએ.

જેસળ—પછી ?

તોળલ—પછી, આપણે અહંકારથી જીવીએ છીએ તે પ્રભુથી જીવવા લાગીએ તો જેમ આપણે બે ભૂદાં નથી, તેમ આપણે

પરમાત્માથી પણ જૂદાં નથી જ. એ સ્થિતિ સૌ માટે પ્રભુએ નિરમી રાખી છે. પ્રભુનો સ્નેહ સતત ઉભરાયા કરે છે. તે સ્નેહનાં આપણે બન્યાં છીએ તો તે સ્નેહને આપણે કેમ વિસરી શકીએ ? તું પાપી હતો, શક્ષિ હતો, તું ગમે તે હોય પણ તે સ્નેહની સ્મૃતિ, તે તણુખાની ઉખા જાગતી ને જાગતીજ હતી. જ્ઞાન આવે છે એ ક્યાંથી આવે છે ? ક્યાંથી આવે છે, એ કાંઈ સમજાય છે ?

જેસળ—નહિ.

તોળલ—એ બહારથી આવે છે, ઓચિંતું આવે છે એમ શું તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ.

તોળલ—માઝ, સર્વ જ્ઞાન સ્મૃતિ છે. તું ભૂલી ગયો હતો તે તને ફરી સાંભરે છે અને જ્યારે સ્મૃતિ આવે છે ત્યારે જેને સ્વપ્નમાં પણ જાણતો ન હતો તેવી આશાઓ આવવા લાગે છે, ત્યારે પ્રભુની ઝાંખી થવા લાગે છે.

જેસળ—સત્ય, તોળલ.

તોળલ—અને જ્યારે પૂર્ણ સ્મૃતિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રભુને માત્ર અતુસરતો હોય અને પોતે કાંઈજ કરતો ન હોય એમ દેખાવા લાગે છે. કાંઈજ લાલસા, તૃષ્ણા, ઇચ્છા પોતાની રહેતી નથી, અને ત્યારે જ તે કર્મથી છુટો થાય છે. પોતાથી હિત થાય ત્યાં તેને ખાસ વિશેષ સંતોષ મળતો નથી. જે પાત્ર આનંદથી છલકતું જાય છે તેમાં કયો વિશેષ આનંદ રેડી શકાય ? અજાણતાં કદાચ આખા જીવનના નાશ થઈ જાય તો તેને ખેંદતું એ કાંઈ કારણ નથી. પ્રભુ ઇચ્છે તે જ તે કરે છે. પણ એવું સુકત જીવન કયો નાશ કરે છે એમ તું માનતો નહિ; પ્રભુની ઇચ્છામાં ધ્વંસ હોય ખરો ?

જેસળ—નહિ જ.

તોળલ—ત્યારે પ્રભુની ઇચ્છા જેણે પોતાની ઇચ્છા કરી લીધી તે પણ કદી ધ્વંસનું કારણ બનતો જ નથી. પુણ્યમયતા કશું પાપ કરતી જ નથી. જાણે કે અભણે સ્નેહપૂર્ણ કરુણા હોવાથી જેમ બુદ્ધિ ધણી શકતો નથી, તેમજ સ્નેહપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી પરમાર્થમાં કદી પણ ચૂકી શકતો નથી.

જેસળ—બરાબર.

તોળલ—ત્યારે, એ સ્નેહમાં તું આવ.

જેસળ—પણ, તોળલ તું તો કર્મથી, કર્મ માત્રથી, છુટી જવાનું કહેતી હતી. પાપને ધોવા પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે એ વાત પણ તને ગમતી ન હતી.

તોળલ—અને એ વાત પણ હું સાચી જ કહેતી હતી. માનવી કાર્યની અને વિચારની એવી બે સૃષ્ટિમાં હમેશાં વસે છે. કાર્યની સૃષ્ટિ અહીં પૂરી થાય છે, વિચારની સૃષ્ટિ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે અને તેટલી જ વિશેષ વિસ્તારવાળી છે. જે તું હવે જાણશે. તે જાણીને પણ ત્હારે કરવાનું તો એટલું જ છે કે “પરમાર્થે જીવનુ.”

જેસળ—પણ તને અડચણ ન હોય તો મને છેવટનું સત્ય પણ સમજાવ. કયા કાર્યમાં જીવનું, તે જેમ સમજાવ્યું, તેમ કયા વિચારમાં જીવનું તે સમજાવવાની પણ કૃપા કર.

તોળલ—તું સાંભળે છે એજ, ભાઈ, મ્હારા પર ત્હારી કૃપા છે. ત્હારો ઉદ્ધાર થાય એ કાંઈ પ્રભુની મ્હારા પર થોડી કૃપા નથી. એક જીવ બ્યારે મુકા દસા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ આનંદથી પ્રભુને ઉપકર માવા લાગી જાય છે. તું અમારામાંથી પ્રભુમાં જ અને પછી અમને સહાય કરવામાં અમારામાં આવ. એથી વિશેષ કશું

હિત ? અત્યારે એમ નિરધાર્યું હશે તો મહારાથી તને એ માર્ગનું એક પગથીડું પણ જડે એ કાંઈ નહાતું સુતું બાઅ નથી.

જેસળ—ખરું, ખહેન, ત્હારી વાણીનું અમૃત હજી પા, અગાડી બોલ.

તોળલ—ભાઈ, આપણને જન્મમૃત્યુના ફેરામાં નાખનાર, આપણને એ ચક્રમાં બાંધી રાખનાર, પ્રભુથી આપણને વિખુટાં પાડનાર—કર્મ અને ખીલું કોઈ જ નહિ. કુષ્કર્મના જેટલીજ નિર્દયતાથી સત્કર્મ પણ આપણને પાછાં ખેંચી રાખે છે અને જે દોર આપણા સદ્ગુણોથી વણાય છે, તે પણ આપણા દુર્ગુણોથી વણાએલા દોરની પેઠે જ આપણને બાંધી રાખે છે.

જેસળ—પણ સારે આ જાળની ગુંથણી શી રીતે પૂરી થાય ? મનુષ્ય માત્ર જીવે સાં સુધી વિચાર અને લાગણી વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી; એજ જાણે માનવીનું જીવન હોય એમ બાસે છે, અને એજ જો કર્મને વણવાની સાળ હોય તો છૂટવાનો આરો નથી.

તોળલ—કર્મ ગયાં તો તું પત્થર બની જશે એવી તને ધાસ્તી લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા, એમજ.

તોળલ—પણ એમ નથી. હું તને પત્થર જેવો ‘બનવાતું’ કહેતી નથી. પણ હવે હમણાં વાદળમાંથી બહાર નીકળી આવી નિસતી પેઠે પ્રકાશમય દર્શન આપણને દેશે તે સૂર્ય જેવો બનવાતું કહું છું; જે જીવનમય છે, અને કેવો પોતાતું કાર્ય અસ્ખલિત બજાવ્યે જાય છે.

જેસળ—કેવી રીતે એ ?

તોળલ—કાર્યમાંથી નહિ પણ તૃપ્તિમાંથી, કાર્યમાંથી નહિ પણ

કાર્યના ફળની ઇચ્છામાંથી, કર્મ ઘડાઈ આવે છે. ફળના ભોક્તૃત્વની વાંચ્છનાથી એક કાર્ય કરવામાં આવ્યું, પરિણામના સુખપર દૃષ્ટિ રાખી એક માર્ગ પકડાયો; આત્મા આસાવાન બને છે અને કુદરતે તેને પ્રતિફલિતર આપવું જ જોઈએ. આત્મા કાંઈ દાવો કરે છે અને કુદરતે તેનો બદલો બક્ષવો જ જોઈએ; જે માગવામાં આવે છે તે આપવામાં આવે છે; ફળ માગ્યું તો ફળ ભોગવવું પડે છે, પ્રવૃત્તિ માગી તો નિવૃત્તિ શી રીતે મળે ?

જેસણ—બરાબર છે.

તોળલ—આ જન્મમાં જે અભિલાષા છે તે આવતા જન્મમાં ધારણ્યશક્તિ બને છે; આ ફેર જે વિચાર વારંવાર આવે છે તે આવતે ફેરે સ્વભાવ બને છે.

જેસણ—કાંઈ જ શંકા નથી. પછી ?

તોળલ—દરેક કારણ સાથે તેનું કાર્ય, દરેક અતિ સાથે તેનું ફળ બંધાએલું જ રહે છે, અને તૃષ્ણા એ આ યુગ્મને સાથે બાંધી રાખનારી દોરી છે, આ દંપતીની છેડાછેડી છે.

જેસણ—એમજ.

તોળલ—અને એ દોરી—એ દરેક જોડીજોડીમાં એતપ્રેલ વિંટાઇ રહેલી દોરી—જે પ્રભળી નાંખવામાં આવે તો પછી સંબંધ ટકી સકશે નહિ; આ તૃષ્ણા, આ દોરી, એ જ દંત્ર.

જેસણ—બરાબર.

તોળલ—અને બ્યારે હૃદયની બધી ભળ વૂટી ભય ત્યારે આત્મા સ્વતંત્ર થાય છે; કર્મ પછી તેને અલી સકવું નથી. કાર્ય કારણનું ચક્ર બને ર્થ્યા કરે, પણ એ આત્મા મુક્તશવનમાં મયો છે, તેને ક્યાંએ કરી ભય નથી.

જેસળ—કાંધજ કહેવાનું નથી. મહારી ચંકા દૂર થઇ છે. તોપણ, બહેન, આ વજનું હૃદય સ્પર્શમણિના એટલાજ સ્પર્શથી સુવર્ણ કદાચ નહિ બને, વળી અમૃતની કાંધ તુલિ થતી નથી.

તોળલ—પ્રભુ બોલાવે છે તો હું હજી બોલીશ, હૃદયને પૂરું ઠલવીશ.

જેસળ—કૃપા જી, તોળલ.

તોળલ—ભાઇ, પછી ત્હારે કાંધ જ મેળવવાનું નથી, કાંધ જ કરવાનું નથી. છતાં તું આ સંસારના માર્ગનો પ્રભુના ધર સુધીનો બોમીયો બનશે. કર્તવ્ય કર, પણ તે અનાસક્ત રહીને; જે કર તે ધર્મની ખાતર; પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમાં તારો સિતાર મેળવી દે, તેનાથી જૂદું તે બધું બસુરું જ છે. ટચલી આંગળીપર સર્વના રક્ષણુર્થે કૃષ્ણ ભગવાને ભોવર્ધન તોળી રાખ્યો હતો, બધા ગોવાળે તે બોળમાં ભાગ લેવા લાકડીઓ ટેકવી હતી, તેવીજ રીતે પરમાત્માની કાર્યધટનામાં ત્હારી બધી ગતિ ભેળવી દે. ત્હારા વ્યાપાર માત્રને તેને આધીન વહેવા દે. પછી ત્હારાં બધાં કાર્ય કોઇ સ્વાર્પણ્યતા, કોઇ મહાન યશ જેવાં બની રહેશે; તે મહાન વ્યવસ્થા ચક્રના ફેરામાં તેની ગતિને પોષણ આપવા હોમાયા કરશે, કાર્ય જે પોતપોતાનું ફળ લાવે તેની ખાતર તું પછી કાંધજ કરતો નથી, કાર્ય માત્રનાં ફળ પછી જૂન માત્રની રતિમાં આનંદથી અપાર્શી. તે ફળ ત્હારાં નહિ પણ તે મહાન વ્યવસ્થાનાં છે અને ત્હારા તરફથી તો બહેંચણી થવા જો બધાં તે વ્યવસ્થાને સોંપાય છે. પિતાનું પુત્રને, પિયુનું પ્રિયને, સખાનું સખાને જેમ અપાય છે તેમ ત્હાણું સર્વસ્વ જો વ્યવસ્થાને અપાર્શી. પવન વિનાના આવાસમાં જેમ દીવો હાલતો નથી તેવો સ્થિર આનંદ પછી કાયમ જામી રહેશે.

જેસળ—બીજું શું કહું પહેન ? પ્રભુનો સ્નેહ હમેશાં નિત્ય હોજો.

તોળલ—બાપ, એ યુક્ત આત્મા સત્કર્મથી કદી જ દૂર નથી, પણ જે કાળે જેવાં સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે કર્યો જ જાય છે. ફળની ધૃષ્ટિ રહી નથી છતાં કાર્યમાં કશી મંદતા આવતી નથી; ઉલટું મેલ વિનાનું વસ્ત્ર ચિત્રો વધારે સ્ફુટ ઝીલી શકે છે અને વધારે સરલતાથી સાફ કરી શકે છે. સ્વાર્થ ગયો, એટલે મેલ ગયો. જે આત્મા આ સ્થિતિએ આવ્યો છે, તેને કર્મની કોટડીનું તાળું બંધ કરવાની ચારી મળી ચૂકી છે. તાળું બંધ થાય છે, ચાવી પ્રભુ પાસે જાય છે; એ કોટડી ફરી કદી ઉઘડતી નથી. જે કર્મ તેણે ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કર્યા તેને જ્ઞાનથી, અને વર્તમાનનાં કર્મોને નિરતિથી દબ કરતો ચાલ્યો જાય છે—જેમ અગ્નિ સુકા તૃણને બાળતો ચાલ્યો જાય તેમ પ્રભુના મંદિરમાં બહાર અને અંદર આત્મા બહુ કાળ સુધી જ આવ કરી કરી અંતે પ્રભુના મંદિરમાં એક સ્તંભ જેવો બની રહે છે. પછી તે ગમે ત્યાં હોય પણ પ્રભુના મંદિરની બહાર નથી, જે અન્ય કોઇ પણ સ્થાને જોડાએસો નથી, તે જ પ્રભુના નામ સાથે જોડાઈ શકે છે. કર્મનું બંધન એ જ દેશકાળ છે, અને કર્મથી છૂટયો, ત્યાં—જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થપરાયણતા, આ વ્યથિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તુટવી જોઈએ. પછી તું, પછી તું પ્રભુનું જ બાળક છે અને પ્રભુના બધા વારસાનો હકદાર છે.

જેસળ—દેવિ ! દેવિ ! મહારી વ્હાલી દેવિ ! મહારા ઉદાર માટે તોળલ બનીને આવેલી દેવિ ! એક વખત તારા પગમાં અને પડવા દે.

તોળલ—નાહિ, નહિ, બાપ, જરણ પ્રભુનું ભે, પડે પ્રભુને પડ; કે તેણે તને સુખદિ આપી. તારાં બધાં પાપને દૂર ખસેડી તને

મુચ્છિ આપી. હું તો ત્હારા જેવીજ એક પામર ગરીબ પાપી—તેના યગનો સ્પર્શ કરતો ના. પ્રભુનો ઉપકાર માન કે હુટારાની ટોળીમાંથી તેણે તને સ્વીકારી લીધો.

જેસળ—બહેન, ત્હારી કૃપાથી હું હવે પ્રભુને માધં ચકીસ. શંકા હજી રહી. હું એક હુટારો તેને પણ પોતાનાં બાળકને, પોતાની સ્ત્રીને જોઈને જે લાગણી થાય તે શું કાપી નાંખવા જેવી ? ધણીવાર ખૂંટી તલવારનું લોહી લૂછી નાંખતી વેળાએ પણ ત્હારા એક બાળકને જોઈ હું પશ્ચાત્તાપ કરતો હોઉં, હું જાણું ગળી જતો હોઉં, એવું ત્હારી જીવાનીમાં અને લાગી આવતું એ લાગણી શું બાળી નાંખવા જેવી ?

તોળણ—તું સમજ્યો નહિ, બાઈ; હૃદયને બાંગી નાંખવાથી આપણે હૃદયનાં બંધનોને બાંગી ચકતાં નથી. મુક્ત દશાની જેમ જેમ નિકટતા પ્રાપ્ત થાય, તેમ તેમ તો હૃદય વિશેષ વિશેષ કામળ-આર્દ્ર બનતું જાય છે. આખા વિશ્વમાં દરેક કંપને એ સર્વ સ્થાને સુરીલો તાર ઉત્તર આપવા લાગે છે, એ તો દરેકનાં આંસુ હોવે છે અને દરેકના પગ હોવે છે. એ પોતાના માટે કંઈ જ રાખવા માગતો નથી; તેથી જ જેને જે જોઈએ તે આપી શકે છે. આવો આત્મા પ્રભુની ઇચ્છાના એક પાત્ર જેવો છે. તે એટલું જ ઇચ્છે છે કે પોતે વિશાળતા મેળવે, અને પ્રભુની પ્રીતિ વધારે ને વધારે પોતામાં ભરતી બને. પ્રભુની ઇચ્છાને વહન કરનારનો એ એક ઝરો અને એ જેટલો વિશાળ થવાથી પ્રાણી માત્રને પ્રભુનો સ્નેહ વિશેષ પાછ શકે, પ્રાણી માત્રનું જીવન તેમાં વહે અને વધારે નિર્મળ થઈને પાછું જાય એથી વિશેષ કંઈજ તે ઇચ્છતો નથી. પાપીનાં પાપી અશુ અને પુણ્યશાળીનાં પુણ્યશાળી અશુ—તેને ધોવાં અને ઢોલાં એટલું જ તે સર્વ કાળે સર્વ સ્થાને કર્યા કરે છે. એના જેવું કરુણામય બીજું

શું હોય શકે ? એના જેવી સ્નેહમયતા બીજી કય ? ભાઈ, તું કોઈનાં પશુ દુઃખને, અંધારાને, અજ્ઞાનને ઓછું કર અને સાચું સુખ કોઈને પશુ આપ્યા કર, ત્હારો વિચાર તું કર નહિ, એ તો પ્રભુ કરશે. પછી વિશેષ અહીં કે ક્યાંએ કંઈ નથી.

જેસળ—ચોમાસાની ડોળી નદીનું જળ આછડું બની કચરાને પાછળ છોડી દેછે જેમ શરદ ઋતુના સ્પર્શથી વહેવા લાગે છે તેમ ત્હારી આ વાણીથી મ્હારો આત્મા વહેતો જણાય છે, અને જો ! આ કુદરત પશુ કેવી મીઠી બની છે ! ત્યાંથી ઓઝિતો બહાર નિકળી આવેલો સૂર્ય કેવો રૂપેરી ઝળકાટ રેડી રહ્યો છે ! અને મછવો મંદમંદ પવન લહરી સદમાં ભરી કેવો શાન્ત રમતો રમતો ચાલ્યો જાય છે !

તોળલ—પ્રભુની કૃપા એ-જેસળ.

(૨)

મેનાવતી અને ગોપીચંદ.

ગોપીચંદ—હવે પાણી કાણુ રહે છે આ ? ! (હંથું જોઈને)
હું માતા ઝરખા ઉપર બેઠાં છે ! અને રહે છે ! (મેનાવતીને) મા !
મા ! તમે રહે છો કેમ ? તમને આવાં જોઈ મારો જીવ ગભરાય
છે; બોલતાં કં નથી ?

મેનાવતી—(અણુ લુછી નાંખતી) બાપુ, તું નહાયા કર,
મને કાંઈ જ થયું નથી. શિકારમાં તમે થએલા અંગોપર સીતલ જલ
તને બહુ વહાલું લાગે છે. કેવો બાળકની માફક પાણી ઉડાડે છે ! મને
તે જોવાનું ગમે છે, એટલે આંહી આવી બેઠી. એટલું જ—બેઠા.

ગોપીચંદ—પણ મા, એમાં રહેવા જેવું શું ? હું નહાઉં તો
આંહી હમેશાં છું, અને તમે ઘણી વખત આમ બેઠાં પણ હો છો;
કેવાં આનંદમાં નિત્ય તો હો છો !

મેનાવતી—ભાઈ, અમે તો હવે ધરડાં થયાં એટલે બાળક
થયાં. કાંઈ વિચાર આવી ગયો તેથી જરા દિલ બરાબ આવ્યું.

ગોપીચંદ—પણ એ સાથી એ મ્હારે જાણ્યું છે. મેં ક્યે
દિવસે દૂભાવ્યાં છે, કે આજે દુઃખી થાઓ છો, અને દુઃખ છાતું
રાખો છો ?

મેનાવતી—નહિ, નહિ, એવું કાંઈ જ નહિ. તું એવો ભલો
છે તેથી જ આજ રોજ આવ્યા કરે છે. અને—

ગોપીચંદ—બોલો—મા, વળી કેમ અટકી ગયાં ?

મેનાવતી—અનેતું આવો સુંદર છે તે જોઈને રોવાઈ જાય છે.

ગોપીચંદ—મને સમજણ પડતી નથી. એ વાત તો હું સાંભળીશ.

મેનાવતી—સાંભળીને શું કરશે તું ? (જરા હસીને) તને હસવું તો નહિ આવે ? અને આ જીવાન વહુઓ જાણશે તો કહેશે, સાસુજી તો ધરડાં થયાં એટલે જે બોલે તેની ચિંતા નહિ.

ગોપીચંદ—મા, એમ ફાસલાવશો એ નહિ ચાલે. મને હસવું નથી આવતું; તમે આજ રડયાં કેમ એ કહો.

મેનાવતી—કહીશ—ભાઈ. ત્યારે સ્નાન કરી લઈ આમ આવ, મ્હારી પૂજની ઓરડીમાં.

(ગોપીચંદ સ્નાન કરી લઈ મેનાવતી પાસે જાય છે.)

ગોપીચંદ—કહો હવે.

મેનાવતી—ધીરો થઈને બેસ અને કહું તે પ્ધાન છત્રે સાંભળ.

ગોપીચંદ—જી હોય. (બેસે છે.)

મેનાવતી—તું મ્હારી વાત શું સમજી શકશે ?

ગોપીચંદ—સમજી શકીશ કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે, પણ આપની આગ તો ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી—એથી વિશેષની જરૂર નથી. પછી બેઠા હું કદી નહિ રડું.

ગોપીચંદ—મા, એવી ચંકા પણ શા માટે ! દોષ થયો હોય તો ક્ષમા કરો, હું સુધરવા યત્ન કરીશ; જે હોય તે કહો.

મેનાવતી—દોષ તો મ્હારો હશે કદાચ, કે કાળથી થવાતું તે કરાવવાતું લેઈ બેઠી છું. તું સમજે તેમ કહું. જલા, જે ઉત્તમ હોય તે જ મ્હાવા જેવું, નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—ત્યારે, બેટા જીવન અને મૃત્યુમાં તને શું સારું લાગે છે ?

ગોપીચંદ—મા, મૃત્યુને સારું કહેનાર, હજુ સુધી મેં ક્યાંએ જોયું નથી.

મેનાવતી—તારા જેવા યૌવનમાં પગ ચકનારા અને લક્ષ્મી, સૌંદર્ય, વૈભવ એના સુખનો સ્વાદ હજુ તો લાગતો જતો હોય એવા-ને, ખાસ એવાને તો મૃત્યુ જાણે હોય જ નહિ એવું પણ લાગે એ નવાઈ નહિ.

ગોપીચંદ—ખરૂં મા, મને પણ એમજ લાગે છે. જાણે મૃત્યુમાં વિચાર કરવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

મેનાવતી—ખરાબર, પણ મૃત્યુ નડકી છે, અને વિચાર કરવા જેવું છે. એક વખત નહિ પણ અનેક વખત, અને ધણીને તો આ એક જીંદગીમાંએ ધણીવાર જીવવા કરતાં મરવાનું ગમે છે એ તું જાણે છે ?

ગોપીચંદ—નહિ મા.

મેનાવતી—નહિ જ; પણ અત્યારે તું જેવો છે તેવો નિત્યે રહી શકશે નહિ. જેને તું જાણતો નથી તેમાં તારે પસાર થવું પડશે, અને જે “કેણ જાણે ક્યાંએ દૂર હશે” એમ જાણે છે, તે થોડા જ કાળમાં પાસે આવી ઉભું રહેશે.

ગોપીચંદ—પછી ?

મેનાવતી—આ વાત સાંભળી તને કાંઈ ક્ષોભ થતો નથી ? તને ભય લાગતો નથી ?

ગોપીચંદ—કાંઈ જ નહિ. શિકારમાં ધણી વખત એકાદ શિકારીને સિંહ ઉપાડી જાય છે. ધણીવાર તો છેક મહારા અંબ

હવેર મ્હોનાં કીણુ છંટાઈ જાય ત્યાં સુધી ધસીને આવે છે; સિકારમાં તો ખરી મળ ત્યારે જ આવે છે. ત્યાં મને ધારતી લાગતી નથી તેમ અહીં પણ નથી લાગતી. હું જાણું છું કે મરવાતું છે તે છે, બસે હોય.

મેનાવતી—ખંડે, ક્ષત્રીને ભય નથી; પણ અપંગ ધરડા થઇ જવું અને માંદગીમાં રીજાવું એ તને મને છે ?

ગોપીચંદ—એ તો નથી જ ગમતું. મને જવર આવે અને બિહાનામાં શુધાઈ રહેવું પડે એ તો જરા પણ નથી ગમતું. બિચારા દર્દીને જોઇને તો પ્રભુ જાણે, મને શુંએ થઇ જાય છે.

મેનાવતી—ત્યારે તને વૃદ્ધાવસ્થા, દર્દ અને ચૂત્તુ કદી જ સ્પર્શે નહિ તો કેવું સારું !

ગોપીચંદ—શું એ બની શકે તેવી વાત છે ? એ કાંઈ આપણા હાથમાં છે, મા ? !

મેનાવતી—હા.

ગોપીચંદ—શી રીતે ? વૈદ્યો કહે છે કે બધું કરતાંએ એ તો કાંઈ બનતું નથી; કોઇને બન્યું સાંભળ્યુંએ નથી.

મેનાવતી—વૈદ્યો બિચારા શું જાણે કે આત્માનું દર્દ ખસે નહિ ? દેહને અંધ કાપાને બદલે પ્રભુની માનવામાં આવે તો દર્દનો સંભવ નથી. તું એ દવા લે, તે માટે એ દવા આપનાર પાસે જ, એ મ્હારી ઇચ્છા છે. એવું કરી લઇશ કે નહિ એ સંકાથી મને આંસુ આવતાં હતાં.

ગોપીચંદ—પણ એમાં તમે કુઝળી શા માટે ચ્યાં ? એમાં શંકા શી ? માત્ર આજ્ઞાની જ જરૂર હતી.

મેનાવતી—સારું—જાણ, ત્યારે એ આજ્ઞા હવે આપીશ.

ગોપીચંદ—અને તે જ હશે તેને સિરપર ઉઠાવી લાઇશ, ફરમાવે.

મેનાવતી—તો, એટા ભગવાં પહેરી લે અને ગુરુ જાલંધરને શરણે વહેલો પહોંચી જા.

ગોપીચંદ—શું માતા! તમારો હુકમ એવો છે કે હું આવો થઈ જઈ! કે હું સમજ્યો નથી અમર?

મેનાવતી—હા, એજ મ્હારે કહેવાતું.

ગોપીચંદ—અને પાછો ક્યારે આવું?

મેનાવતી—ગુરુ કહે ત્યારે.

ગોપીચંદ—ગુરુ કહેશે ખરા?!

મેનાવતી—હું જાણતી નથી.

ગોપીચંદ—ત્યારે શું હું હમેશાં આવો જ રહું, મા!?

મેનાવતી—હા, કદાચ.

ગોપીચંદ—અને ત્યાં મ્હારે શું કરવું?

મેનાવતી—બાપુ, યોગીયો રહે છે તેમ કૃષ્ણ કૃષ્ણાદિ ખાધને રહેવું અને ગુરુ કહે તે ગમે તેવાં સંકટો વેઠી લેવાં અને અંતે અમર અમર બનવું : એ ત્હારે કરવાતું.

ગોપીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કોઈ વ્હાલાને હાથે ઝેરનો પ્યાલો પી મરી જવામાં વધારે મન; અને એ અમરત્વ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી સારવાર જોયા કરું એ વધારે મીઠું.

મેનાવતી—પણ બાપલા, આ હાથ માત્ર કર્મથી ધડાયો છે, અમર નથી. અમરત્વ એમાં કામગ બર્થ રહે એવો બન્યો નથી. જેવો મ્હારો આ હાથ તેવું જ આવું સુંદર પણ મરણને વશ થવાનું

ત્હાં શરીર. એ શરીરના ભોગ માત્ર મરણમાંથી આવેલા અને મરણમાં જવાના....તને અહીં રહેવાની ધૃત્તિ થાય છે તે શા માટે વાર ?

ગોપીચંદ—(સરમાધ જતો) મા, તમેજ કહો.

મેનાવતી—સુંદર સ્ત્રીઓ, સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કાંઈ ત્હારા શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર, કેમ ?

ગોપીચંદ—(નીચું જોઈને) હા જી.

મેનાવતી—રાજ્યની ખાતર કે પરોપકારની ખાતર નહિ જ ? વિચારીને ઉત્તર આપજો.

ગોપીચંદ—નહિ જ મા..

મેનાવતી—હું જાણતી હતી કે તું રાજ્ય નથી. નહિ તો મને આજે આ વિચાર આવત નહિ, આવત તો માત્ર ત્હારા સુંદર શરીરને અમર બનાવવાની ધૃત્તિથી; એમ હોત તો હું તને રડીને વિનવત અને કદાચ તું તરત જ તૈયાર થઈ જાત.

ગોપીચંદ—પણ-મા, હું રાજ્ય થવાનો યત્ન કરીશ.

મેનાવતી—એ બર્થ-તાત, જે યોગી બની શકતો નથી તે રાજ્ય બની શકતો નથી.

ગોપીચંદ—પણ જે રાજ્ય બની શકતો નથી તે યોગી બની શકશે ?

મેનાવતી—હા, એમ બને છે. આજ માળવાનો રાજ્ય ભર્તૃહરિ રાજ્ય બની શક્યો નહોતો તે યોગી બની શક્યો હતો. રાજ્યમાં અને યોગીમાં આટલો તફાવત છે:-યોગી પ્રભુને માત્ર અનુસરે છે ત્હારે રાજ્ય પ્રભુને અનુસરીને બીજાને અનુસરાવે છે. યોગી થયા પછી રાજ્ય થવાય છે.

ગોપીચંદ--પણ બધા જ ઉત્તમ રાજાઓ કાંઈ યોગી નથી હોતા મા ?

મેનાવતી--તાત-એમ માનવું એ બૂધ છે. વિચાર કરીને જો કે જનક શું યોગી નહોતો ? પણ જનક બનવું એ કેાઈ મહાન ભાગ્યની વાત છે, ત્હારે માટે એ નથી. યોગી બનવું એ પણ તેવુંજ છે. ત્હારે માટે એ નિર્મિત છે. એ તો જો મહાન પ્રકૃતિની જૂદી જૂદી બે શાખાઓ માત્ર છે. બેમાંથી ગમે તે એક પ્રાપ્ત થાય તો 'મ્હોટું' ભાગ્ય સમજવું.

ગોપીચંદ--મા, રાજ્ય ક્યાં અને યોગ ક્યાં ! એ બન્ને એક શી રીતે હોય ?

મેનાવતી--બાપુ, દુનિયાદારી-વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ હિતની દ્રષ્ટિથી જો. રાજ પોતાની આરક્ષત વહેતું પરમાત્માનું તત્વ જોતો જાય છે અને અન્યને પાતો જાય છે. યોગી તો, એક પુષ્પ જેમ અજ્ઞાતમાં સુગંધને વહાવે છે, તેમ તે તત્વને વહાવે છે. પોતાથી શું હિત બન્યું તે જોઈ શકે નહિ તો રાજ વિશેષ હિત સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. સ્હેલું છે તે તું એક વખત કરી જો.

ગોપીચંદ--પણ મા ! મને જંગલમાં ભગવાં પહેરાવી ન મોકલી આપો. તમે કહેશો તેમ અહીં હું કરીશ. સ્નેહી વિના, સાધન વિના, જંગલમાં એકલા વસવું એ તો વૃક્ષો માટે છે. મ્હારા જીવાને એ સ્હેલું શી રીતે ?

મેનાવતી--એટા, એ તો ફરીથી એનું એજ કહેવાનું કે ઉપભોગની લાલસા માનવીને બધેજ નાલાયક બનાવી દે છે. તું સમજતો નથી તેથી વધારે કઠિનને સ્હેલું માની લે છે. એમ ઉદયું જોવું એજ અમાન; ભાઈ, હું તને વિશેષ સરલ માર્ગ બતાવું છું.

ગોપીચંદ—પણ મા! મને આ બહુ મને છે, અને તેમ છતાં હું
ધારું છું તે નહિ જ બની શકે શું? અને ખરેખર અત્યારે જાણે બોક્ષતાંજ
આવડતું નથી. નહિ તો મહારા હૃદયની વાત સમજાવી શકત. મા,
હું શા ઉપાયે મહારું દુઃખ તમને કહું? અને ભગવાં પહેરાવવાં હોય
તો અહીંજ પહેરાવો, પંચધુણી તાપવાનું કહેશે તો તમે જાણો તેમ
તાપ્યા કરીશ, પણ, અને વહાલાંથી વિખુટો ન કરો; હું તમારા સૌ
વિના કેમ જીવી શકીશ? તમે જ કહેશો તે શું હમેશની પેઠે અહીં
હું નહિ કરું?

મેનાવતી—ગોપીચંદ! તું હજી બાળક છે. તું યોગી થા કે
રાજ થા પણ એ એકે સ્થિતિમાં પ્રશુના રનેહ સિવાય બીજાનો
રનેહ નહિ બની શકે; જે પ્રથમજ કરવાનું તે તું નહિ કરી શકે તો
બીજું શું કરશે?

ગોપીચંદ—પણ મા, મને ખાત્રી છે કે હું તમારા હુકમ
અહીં ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી—જરા પણ મેલ રહે ત્યાં સુધી નહિ જ; તને યોગી
કે રાજ થવા કરતાં ભોગી બનવાનું વધારે રૂચે છે. એ પૂર્વની કેાષ
તૃષ્ણાથીજ તને સંતોષ થતો નથી, તો સાંભળ, તને એક વાત કહું.

ગોપીચંદ—કરમાવો માથ.

મેનાવતી—ગુરુ દેવે કશું હતું કે ત્હારા કરતાં ત્હારો ન્હાનો
ભાઈ વધારે સારો રાજ થઈ શકશે; તેને રાજ થવા દે, અને તું
જંગલમાં જા. એમ સમજતો નહિ કે ધણી સ્ત્રીઓની પેઠે ત્હારી
માતાને પણ ન્હાના ભાઈ તરફ કાંઈ પક્ષપાત છે.

ગોપીચંદ—એ શું બોલો છો માથ?

મેનાવતી—નહિ, હું પક્ષપાતી નથી એમ નથી કહેતી. મને પક્ષપાત છે, પણ તે ત્હારા ઉપર. પણ તેની મને ચિંતા નથી; સ્નેહના પક્ષપાત સાથે સ્નેહનું હિત પણ હોય તો એ પક્ષપાત હાનિ કરતો નથી. જેમ એ સ્નેહ તેમ એ પક્ષપાત પણ પ્રશુના ધરતો છે.

ગોપીચંદ—તમારામાં પણ એ પક્ષપાત ક્યાંથી આવ્યો માણ ? સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા થાય છે. કહી શકો તો કહો.

મેનાવતી—હું એજ વાત તને કહેવાની હતી. જો, બાપુ, તું છેક ધાવણો હતો ત્યારે એક દિવસે તને ખોળામાં લઇને ગુરુ દેવે કહ્યું, “ આ બાળક અમારી જમાતનો છે. તેની બહુ સંભાળ રાખજે.” ત્યારથી ત્હારે માટે મને બહુ ચિંતા રહેતી. તું યોગબ્રહ્મ થયેલો કાંઇ ચોગી છે.

ગોપીચંદ—(શરમાઈ જઈને) એ શી રીતે ?

મેનાવતી—નવાઇ જેવી વાત છે એ-ગોપીચંદ. તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરતો નહોતો; અમે બધાં ગભરાયાં. જેથીએ કહ્યું કે “ કાંઇ ચિંતા નહિ. બીજા કાંઇ બાળકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે.” એમ અમે કર્યું અને તું ધાવવા લાગ્યો. બાળકનો સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાંકીને બીજાને ધાવવાનો; તેમાં ત્હારી આ રીતથી સૌને કૌતક થયું. તું મ્હોટો થયો ત્યારે પણ અન્યને ખવરાવીને ખાતો, અન્યને રમકડાં આપીને રમતો, સૌ કહેતાં કે તું ચક્રવર્તી રાજ થશે. તું પછી બચ્ચુવા બેઠો ત્યારે ધણી વખત ત્હારા ગુરુઓ તને શિક્ષા કરતા અને મને કહેતા કે તું બચ્ચુવાનું બચ્ચુતો નથી, અને બીજાનું કાંઇ વાંચ્યા કરે છે તું ધણી વખત મ્હોટા માણસો પણ સમજી શકે નહિ તેવું સમજી શકતો, છતાં બાળકો સમજી શકે તેવું કેટલુંક સમજી શકતો નહિ. મેં પણ

તને ધણીવાર પુસ્તક હાથમાં લઇને કોઇ વિચારમાં મગ્ન થઇ બેઠેલો જોયો છે. હું તને પૂછતી કે તું શું કરે છે? ઉઘમાંથી હડતો હોય એમ તું કહેતો કે “ મને સ્વપ્ન આવે છે.” તું સ્વપ્નમાં ચોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપસરાઓ વગેરે દિવ્ય મહેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોલી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વીપર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્ન થયા કરતાં. તું તો હસી હસીને એ બધું મને કહેતો, પણ મને શુરનાં વચનો યાદ આવ્યા કરતાં અને ધણીવાર હું રડી પડતી. તને ચિંતા, ફિકર, કોઇ પણ કાર્યની બોજો, બિલકુલ ગમે નહિ એવો ત્હારો વિવાસી સ્વભાવ જોઈને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બધું ફેલકટ, ભાઇ; આવતી કાલે તને અઢારશું વર્ષ પૂર્ણ થશે પણ હજી સુધી એજ, ત્હારા વિવાસી સ્વભાવમાં કાંઇજ ફરક ન મળે. તેની ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઝરખે આવી બેઠી, તને જોયો, અને આંસુ કાઢ્યાં રજાં નહીં; જાણે તું મ્હારી પાસેથી નાશી જાય છે કે જાણે ત્હારાં અંગે પાણી થઇને ગળી જતાં હોય, એવું એવું મને દેખાવા લાગ્યું. તું જાણે છે, પછી હું પૂનની ઓરડીમાં ગઇ. ત્યારે મને ઇંછ આશા આવવા લાગી અને હૃદય શાન્ત અને દૃઢ થયું, તે એટલું બધું કે જાણે આપણું જ હૃદયમાંથી ચાલ્યું મર્યું હોય; એજ સપ્ત ચાલ્યા જવાતું હું તને કહી શકી. બાપુ, મને ખાતરી છે કે તું ત્હારી માને નિરાશ નહિ કરે.

ગોપીચંદ—કૃપાળુ, તમારી મમતા એવી છે કે જાણે તેની ખાતર જ આ દેહ આપી દઉં, તમે કહો તે અત્યારે જ કરી નાખું.

મેનાવતી—નહિ જ બેટા, મ્હારી ખાતર કાંઈ કરવાનું નથી. તું હમેશાં સુખી રહે એમાં ત્હારી માને તું બધુંજ સુખ આપી શકશે. બાપ, મ્હારે માટે નહિ, પણ ત્હારે માટે વિચાર કર.

ગોપીચંદ—માણ, મ્હારે માટે હું શું વિચાર કરું? તમે કહેશો તેમ કરીશ.

મેનાવતી—આપુ, સાહસ કરીશ નહિ. તું સમજી છે, તો બધું સમજીને કર. બળાત્કારથી આત્મા ફરતો નથી.

ગોપીચંદ—ત્યારે મને સમજવો. કહેવાનું હોય તે પૂરું કહે.

મેનાવતી—આપુ, તું રાજ્યમાં જન્મ્યો પણ રાજ રહેવાને નહિ. રાજ્યમાં ત્હારું લક્ષ નથી કે ઘરે નહિ, અને 'અતો ઋષ્ટઃ તત્તો ઋષ્ટઃ' રહે એ બહુ મ્હોટી હાનિ છે. ત્હારે માટે જે ઉત્તમ છે તેને તું મ્હાતાં શીખ.

ગોપીચંદ—સત્ય, માણ; પણ ક્ષમા આપો તો મ્હારે હજી કાંઈ કહેવાનું છે.

મેનાવતી—કહે બેટા, બધું કહે; ખુલ્લું દીલ ચૂકીને જે કહેવું હોય તે કહે. ઉધાડું હૃદય હોય ત્યારેજ સત્ય અંદર દાખલ થઈ શકે છે, માટે જરા પણ સંકેચ રાખીશ નહિ.

ગોપીચંદ—ત્યારે માણ, હું સમજું છું કે મારામાં દોષો છે, પણ એ ન્હાના છે. અને સમય જતાં આપના બોધથી પોતાની મેળે ખસી જાય તેવા છે. એને માટે આવા સાહસનું અમત્ય હું જોઈ શકતો નથી.

મેનાવતી—તું છેતરાય છે, બાપ; તું એમ નહિ જાણતો કે તું જશે અને પાછળ ત્હારી મા બહુ સુખી થશે. પણ જે કરવાનું છે તે અહીં બની શકે તેમજ નથી. દોષ એકે પણ ન્હાનો નથી.

એક આંખની દવા કરવી હોય તો આખા શરીરની કરવી જોઈએ. સુવર્ણમાં થોડું પણ તાંબુ મળ્યું હોય તો તે બધાજ સુવર્ણને ભૂટીમાં ગાળી નાંખવું પડે છે. વળી ત્હારો દોષ પાછગથી દાખલ થયો નથી પણ તેને તું લેઈને જ જન્મ્યો છું.

ગોપીચંદ—મા, ફરી ફરી એનું એ કહેતાં ચરમ આવે છે. પણ તે તાંબુ આ રાજ્યની ભૂટીમાંજ ગળીને નીકળી જશે.

મેનાવતી—બ્યાંથી રોગ શરૂ થયો ત્યાંથીજ તેને કાઢવો જોઈએ, કાં નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—સારે તને આ રોગ અપકર યોગમાંથી લાગ્યો છે; હું કે તું એ જાણતાં નથી, પણ ત્રિકાળદર્શી દેવ જાણે છે એ જાણે છે. પેલા ઋષિ જે એ મચ્છને ક્રિયા કરતાં જોઈ યોગમાંથી ચળી ગયા તેના જેવીજ કાંઈ ત્હારી પણ હકીકત છે, તેમાં કાંઈજ શંકા નહિ. તું રાજદંડ લાંબને આબો નથી, પણ માત્ર ખે વાત લાંબને આબો છું. એક પેલી યોગીની જમાત અને બીજી, તે સ્વપ્ન માંહેની અપ્સરાઓ. જે તને આંહી ખેંચી લાવ્યું છે તે અહીંથીજ શી રીતે જશે ?

ગોપીચંદ—હુકમ માથે ઉઠાવીશ. માજી, માત્ર દસ વર્ષ મને અહીં રહેવા દો. તે દિવસે હું પોતેજ ઝોળી લાંબને હાજર થઈશ. મ્હાંડે હૃદય તૂમ થશે અને ગુરુજી કહેશે તે સત્ય હશે તો એટલા કાળમાં તો ઇચ્છા માત્ર, અતિ તૃપ્તિથી મને છોડી દેશે.

મેનાવતી—ગુરુમાં મહા રાખ, ભાઈ; કીક છે, પણ દસ વર્ષમાં શું બનશે તેની તને ખાત્રી છે ? વળી તૃપ્તિ તું કેને કરવા માગે છે ? ત્હારા યોગને કે ત્હારી તૃષ્ણાને ? દરેક પદાર્થને પોપણ જોઈએ છીએ, પુણ્યને તેમજ પાપને. પુણ્ય પુણ્યથી અને પાપ પાપથી જીવે છે.

ગોપીચંદ—પણ માણ, મને અનુભવ કેમ ન મળે ? કહ્યું છે, તે મને કહ્યું કેમ નહિ લાગે ?

મેનાવતી—વિષકૃમિ ન્યાયે જ-બાપુ, તને કહ્યું તે કહ્યું નહિ લાગે. તું અનુભવની વાતો કરે છે, પણ એ પ્રયોગ બહુ ભયંકર છે. એ તો જેની દૃષ્ટિ સત્ત્વરે સ્થિર થઇ ગઇ હોય તેને મારેજ હોઇ શકે અને તે પણ ક્વચિત જ. મત્સ્યવેધી થવું હોય તો તુલામાં ઉભા રહેવાનું શીખ, નહિ તો મળશે તો કંઈજ નહિ પણ ઉલટું નીચેના પાણીમાં પડી કુબવાનું બનશે. — ભાઇ, તને આ બધી ઉપભોજની લાલસામાં કાંઈ અયોગ્યતા ભાસે છે ખરી ?

ગોપીચંદ—નિત્ય તો નહિ જ માણ; એટલું તો ખરૂં કે ધણીવાર તો આ વૈભવમાં વિચારનો પણ અવકાશ નથી રહેતો.

મેનાવતી—ત્યારે તું ખેટા, ઘણું પડ્યો છે, અને હવે અનુભવ અને તૃપ્તિની વાતોને દૂર કર. ચેત-નહિ તો ચેતવાનો સમય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગબ્રહ્મ આત્મા ! જે અનુભવથી તું હિતની આશા રાખે છે તે જ્ઞાનો અનુભવ ? બ્રહ્મતાનો નહિ જ; પણ ત્હારો યોગ હજી જેવો તેવો; એ પ્રકારે છે, તેના તણખામાંથી અનન્યતાં પણ ત્હારો ઉદ્ધાર તું શોધે છે. માત્ર બ્રહ્મતાના અનુભવમાંથી ઉદ્ધારની આશા કેવી ? તું છેતરાય છે. એટલુંજ કાર્ય તૃપ્ત્યા તો કરે છે. તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે, અને તે તૃપ્ત્યા અન્ય પાત વિના જીવી શકે તેમ નથી. તેથી તે આ વૈભવમાં તને ધૂમાળ્યા કરે છે. બાપુ, એ માર્ગે તો માત્ર પાપપરંપરાજ પથરાઈ રહી છે. યોગબળ ધણું હતું ત્યારે પણ ન્હાની સરખી તૃપ્ત્યાથી આટલું બધું ખોવાયું તો હવે બ્યારે એ બન્ન થોડું જ રહ્યું છે, અને તૃપ્ત્યા વધી પડી છે ત્યારે મહાન બળ વિના ઉદ્ધારની શી આશા રાખે છે ?

જે ખાઈ કિનારા પરથી તુંને અંદર લાવી, તેમાં વધારે જોડે ઉતરીને તું શી રીતે નીકળી શકશે ? આ બ્રહ્માના રાજ્યમાં પણ, જે અનુભવ જેવું, સાર જેવું, દેખાય છે, તે તો પેલા યોગક્ષર્ધનું તેજ; બ્રહ્માની મેંસતું નહિ. જો કાંઈ અજમાયસ કરવી હોય તો પાપની સામે કરી જો બાપુ; પુણ્યનો અંત જેમ પાપ નથી, તેમ પાપનો અંત પુણ્ય ન હોઈ શકે.

ગોપીચંદ—હું સમજ્યો, માશુ, પણ મ્હાં કુખ દૂર થયું નથી. મને શાન્તિ થતી નથી.

મેનાવતી—શાન્તિ તો ભાઈ, તું ખોઈનેજ જન્મ્યો છે, તે હું શી રીતે આપી શકું ? તે ખોયું તે તું મેળવજો; તુંને શુરુ પાસે મોકલી શકું અને શુરુ પણ જે મેળવવાનું છે તે માત્ર બતાવી શકશે.

ગોપીચંદ—મા, આજ પ્રભાતેજ કરીશ. આ વાણી સાંભળવાનું તો હવે નશીબમાં હશે કે નહિ, પણ આ હૃદયની આગ, યોગને અને જંગલને પણ બાળી દેશે. એ રનેહની આગ કાંઈ કહીને હોલવો, એટલે શાન્ત થઈને ચાલ્યો જાઉં.

મેનાવતી—ઠાલા! પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ વએલાને અન્ય જન્મે પણ પ્રભુ ફરી પુરુષાર્થ આપે છે, તો તેનો ઉપકાર આપને તું શાન્ત થા. પ્રભુ હિત તો સૌનું કરે છે; પણ ધણાને અનેક યુગે નરકના અગ્નિમાં સેકાવું પડે છે. ધણાને અનેક સંકટના ફેરા ફરીફરીને પુરુષાર્થ હાથ લાગે છે. પુરુષાર્થની સ્થિતિ મને ત્યારે પણ મેળવવી પડે છે. પુરુષાર્થ વગર પ્રભુના ધરનો બીજો માર્ગ નથી. તને એ હિતની ચાવી આમ સહજ મળી આવે એ તેની બહુ મ્હોટી કૃપા સમજજો. એથી વિશેષ શાન્તિનું કારણ ક્યાં મળવાનું હતું ? તું ભાખ્યાણી છે, બાપુ!

ગોપીચંદ—ભાગ્યમાં અત્યારે તો માથું, સર્વે કૃપા અકૃપામય દેખાય છે. પણ, પ્રભુની કૃપા કરતાં તમારા સ્નેહપર અત્યારે મને વિશેષ વિશ્વાસ છે. ત્હાં દુઃખ દૂર થશે એમ તમે કહો છો અને હું પણ એમજ માનીશ. હવે સખ્દ પણ બોલીશ નહિ, આપ કહેશો ત્યારે જઈશ.

મેનાવતી—મારા બહાલા ચોગી ! ત્હાં યોગ્યજી વાપરવાનો સમય દૂર નહિ હોય; પણ ત્હાં ક્ષત્રિયજી વાપરવાનો પ્રસંગ તો અત્યારે પણ છે. હવે જૂઠી જ મનાઈ છે, તે જાળને તોડતાં વિલંબ ન કર.

ગોપીચંદ—ત્યારે આપ્તા આપો અને આશિષ આપો.

મેનાવતી—ભાઈ, તારી ભગવી કદની મેં તૈયાર જ રાખી છે, પહેરી લે તેને.

ગોપીચંદ—ખેલું વસ્ત્ર તમેજ પહેરાવ્યું છે, અને આ છેલ્લું પણ તમેજ પહેરાવો માથું; (અશ્રુ ગળી જતો) અને મા ! હવે છેલ્લીજ વાર ખેલાંની માફક એક વખત આ મ્હોંપર હાથ ફેરવો.

મેનાવતી (રડતી)—આવ-એટા ! (મ્હોંપર હાથ ફેરવે છે, કપાળપર ચુંબે છે, અને ભગવી કદની બહાર કાઢે છે.) આ પહેરી લે બાપુ અને સીધાવ. ત્હારી માના દુઃખનો કે કઠોરતાનો વિચાર કરીશ નહિ. આ વેશમાં એ જાજશે નહિ. (કદની પહેરાવતી) એટા, અત્યારે ત્હારા આ હાથ ઘૂટી પડત, પણ તું અહીં છે ત્યાં સુધી ફરજ તેને ટકાવી રહી છે. (કદની પહેરાવીને) કેવું મીઠું મ્હોં ! આ ભગવો રંગ કેવો ભળે છે, એને ! એ મ્હોં હજી એક વખત બતાવજે, ભાઈ, ગુરૂની આપ્તા લઈને.

ગોપીચંદ—મા, શું એક વખત બિદ્યા લેવાને ગુરુજી રજા નહિ આપે ?

મેનાવતી—આપણે જ. બાપલા—પણ ત્હારી માને માફ કરતો જાણે, એક વાતે ત્હાણે હિત થશે. પણ ત્હારી માએ પોતાનો એક સ્વાર્થ પણ સાધ્યો છે; ત્હારી આ મુંદર કાયા અમર રહેશે.

ગોપીચંદ—એમ ન કહો મા, મને આશિષ આપો હવે.

મેનાવતી (બેટી પડીને)—બિદ્યા હમેશ તૈયાર રાખીશ. આ હાથનો છેલ્લો ડાળીયો લેવા જરૂર આવજો. આપુ, પ્રભુ તાણે કલ્યાણ કરશે.

(૩)

ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ.

ભર્તૃહરિ—વિક્રમ! બાપુ! તું આવો કેમ થઈ ગયો છે?

વિક્રમ—મહારાજ અરણ્યવાસી થયા ત્યારથીજ આપનો દાસ આવો દેખાય છે. ત્યાં સુધી તો તેને શિરછત્ર જેવી મહારાજની આજ્ઞા હતી અને તે રસાળ જંગલોમાં સુખી હતો; આજે તે ફરી સુખી થયો મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—બાપુ, તું મને ક્ષમા આપી શક્યા છે. તું ઉદાર છે. તું માળવાનો રાજા થઈ શકશે, ત્યાંની પ્રભુ સુખી છે? તું ત્યાંથી આવતો હશે!

વિક્રમ—નહિ, મહારાજ. માળવા સુખી નહિ હશે; આપ વિના તે ક્યાંથી સુખી હોય? આપ ગયા અને માળવા પર દુશ્મનોના હાથ પડવા લાગ્યા—એમ મેં સાંભળ્યું; મહારાજ, માળવાએ કદી કૂરતાને કે શત્રુને જોએલ નથી તેથી બંદુ મભરાટમાં હશે; આપ આપની ભૂમિને મભરાટથી દૂર કરો; ત્યાં પધારી ફરી રાજ્યવંદ ધારણ કરો; હું તો ત્યાં જઈ શક્યો નથી. મહારાજની આજ્ઞાનો ભંગ થાય તેના કરતાં દસ માળવા ઉજ્જડ થાય તેની મને થોડી ચિંતા છે. છતાં મહારાજ, માળવા, આપની આખડી જેવું મ્હારું શિરછત્ર છે. તેના પર રજ લાગે એ હું કેમ સહી શકું? આપની પાસે વ્યવસ્થા કરવા આવ્યો છું. આપ પધારો, કૃપા કરો, માળવાનો અંધકાર દૂર કરો.

ભર્તૃહરિ—બેટા! અંધકાર? નહિ, પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વ સ્થળે છે. એક માળવામાં કે એક બહાદુરમાં, એક દિવસ વા એક જુગ, અંધકાર જેવું કંઈ દેખાય તે વાત બહુ મોટી નથી. હું ચોતે

તો રાજ થવા હવે ધ્વજીતો નથી. તું અધિકાર દેખે છે તો તું તેને દૂર કર; હું તો દેખતો નથી એટલે શું દૂર કરે ? તાત, ગુરના આ આશ્રમમાં હનસ અને અધિકારની કાંઈ જૂનીજ દૃષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હું તો હજુ એક છેક ન્હાનો છતાંસુ છું; છતાં માળવામાં હવે મ્હારે માટે સુખ, દરજ કે કાંઈએ નથી.

વિક્રમ—મહારાજ માળવાને નિરાશ નહિ જ કરે એવી મને આશા આવી હતી; મહાનુભાવ, તે પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાણવા જેટલી પણ હજુ કૃપા રાખો છે તો માળવા હજુ આપથીજ ધણીયાતું કાં નહિ થાય ? આપ વિના એ ધરા ખારા પાણીએ રહે છે, આપ વિના, આપ જેવા ભોક્તાના વિયોગમાં રસવેશવ પણ વ્યાકુલ છે, આપ વિના કોઈને સુખ નથી.

ભર્તૃહરિ—ભાઈ, તું હજુ બાળક છે. આંહી જીભનું ઓશીકું અને પૃથ્વીની બિછાતમાં મને જે આરામ મળે છે, તે ત્હારો વૈભવ હવે મને નહિ આપી શકે. મગ્ગભો થા નહિ; મ્હારે માટે દુઃખ કરવા જેવું કંઈ નથી. માળવાનો વૈભવ કદાચ કોઈ માટે રહે પણ એ તો બાળકનાં રમકડાં; બાપુ, આંહીનો અનાદિ અનંત રસવિભવ નથી કોઈને રહતો અને નથી રાખતો માન આપતો કે કંગાળને તરછોડતો. વધારે તો એવું છે કે જ્યારે સર્વમાં સર્વત્ર ભય છે ત્યારે આ વિભવ કેવળ નિર્ભય છે. તે પામ્યા પછી તેને સાચવી રાખવા કશી દરકાર કરવી પડતી નથી. પછી તો તેને માટેની પણ જેટલી ઓછી ચિંતા તેટલો તે વિરોધ નિકટ રહે છે. બાપુ, આ વનકળમાં કે કોઈ દિવસ અનાયાસે ઠોકર લાગતાં મળી આવતા સ્મશાનના લાકડાં જે સ્પાદ છે તે પિંજાની રસોઈમાં નહોતો.

વિક્રમ—મ્હારી એ પચાત્તાપના અગ્નિમાં બળી ખાખ થઈ

જતી માતાપર પણ દયા ધટે. વળી માળવાની ભૂમિ જેવી પવિત્ર મ્હારી અન્ય માતાઓ પર પણ કરુણા, મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—બેટા, પિંગળા પદ્માતાપથી પવિત્ર થશે. અન્ય માતાઓ પણ પવિત્રતાથી શાન્તિ મેળવી શકશે, પણ ત્હારા દુઃખને તું દૂર કર; મ્હારી વાત સાંભળ, મ્હારા પગમાં પડી તને આજે રડતો બેઠને—તને દેશવટો મળ્યો તે દિવસની ખાફા તને રડતો બેઠને—મ્હારી સ્મૃતિ તાજી થાય છે, ખાધ. તને જેયો તેથીજ માળવાના સમાચાર પૂછવાનું મન થયું. હૈયાફાટ રડતી પત્નીઓ પાસેથી “માતા” કહી બિક્ષા માગી આવનાર દીલ તને બેઠ ગળી ગયું. આ આત્મા હજી સ્તના સંબંધને છોડી શક્યો નથી. હૃદયને હજી કાંઈ વધારે થાય છે. જે અમરકળ પિંગળા ખાધ શકી નહિ તે હું પણ ક્યારે ખાઈ શકીશ તે મને હજી સજતું નથી. હું પ્રેમમાં ઉદાર થઈ શક્યો ન હતો, તેને પરમ વિરાગ ક્યારે મળશે ?

વિક્રમ—આપ મહાનુભાવ ઉદાર નહિ ! ? ક્યારે નહિ ? એક નહિ અત્યારે આ હીનભાગ્ય આપના બાળક તરફ—નહિ તો ક્યારે નહિ ? દાસ સમજી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ—ખરૂં કહું છું. વિક્રમ, હું રાજ થવાને યોગ્ય ન હતો; પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું રાજ થવાને જન્મ્યો ન હતો; પણ વિક્રમ, હું મને જેવો માનતો હતો તેવો સૌંદર્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો. હું સ્નેહી થવાને યોગ્યજ ન હતો. જે હું ખરો રાગી થઈ શક્યો હોત તો અત્યારે વિરાગી પણ થઈ શક્યો હોત ! ગુરૂદેવે અત્યાર સુધીમાં મને અમરત્વની ચાવી બતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ કદનીની પણ અપેક્ષા જ રહી ન હોત. માળવા, પિંગળા અને વિરાગ, એ ત્રણમાંથી મને તેણે અત્યાર સુધીમાં મને અમરકળ આપ્યું હોત.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારી બુદ્ધિ મુંઝાય છે.

ભર્તૃહરિ—તું સર્વ સમજશે, વિક્રમ. એક દિવસ કદાચ મહારાજેવાનો ગુરુ થશે. તું ત્હારા ભાઈ કરતાં વધારે ઉદાર છે.

વિક્રમ—મહારાજ, શરમાવો નહિ.

ભર્તૃહરિ—ભાઈ, સત્યમાં શરમાવા જેવું કાંઈજ નથી; સાંભળ.

વિક્રમ—સાંભળવા ઉત્સુક છું; મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—વિક્રમ, મેં તને દેશવટો દીધો હતો તે દિવસ તું નહિ બૂલી ગયો હોય, કદાચ કદી પણ તે નહિ બૂલી શકે. એ ધા મ્હોટો હતો અને મર્મનો હતો—કેમ વિક્રમ બોલતો નથી.

વિક્રમ—મહારાજ, હું તો આપનું બાળક, આપનો દાસ, આપનો વેચાણુ. મહારે બૂલવાનું કે ન બૂલવાનું શું હતું ? ઉંજેણમાં રહીને પણ આપની સેવા બજાવતો હતો, અને જગલમાં જઈને પણ આપને રટતો હતો. દુઃખ તો મને એટલું થતું હતું કે સત્ય આપ જોશો અને બ્યારે જોશો ત્યારે આપને શું નહિ થાય ? ક્ષમા કરશો—મહારાજ, મને મહારી નહિ પણ આપના કેમળ હૃદયની દયા આવતી હતી.

ભર્તૃહરિ—એ તો ત્હારું મ્હોટું દીલ-વિક્રમ ખરું, બ્યારે મેં સત્ય જોયું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થયું, પણ એ તો થોડા કાળમાં હવે બહુ જૂનો ઇતિહાસ થઈ ગયો. મહારે કહેવાની વાત તો બૂદ્ધીજ છે. તને દેશવટો અપાયો તે નહિ; પણ જે હેતુથી એ અપાયો તે મહારાજ ગરનો ઘાંટો છે. અને મહારે કરવાની વાત પણ એજ છે.

વિક્રમ—શરમાવો મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—મેં તને દેશવટો આપ્યો ત્યારે હું રાજ તો ન જ હતો. તેમ સૌદર્યનો બોક્તા પણ ન જ હતો. એ બૂલમાં પણ કાંઈ

મહત્તા આવી ચકી હોત; પણ ત્યારે આ હૃદય તેને પિઝાનવું ન હતું, અને તેથી હું એક પામર હતો.

વિક્રમ—મહાનુભાવે એકતરફી ઇનસાફ કર્યો હતો. એથી વિશેષ હું કાંઈ વિચારી શક્યો નથી.

ભર્તૃહરિ—તું કે મહારા વિના અન્ય કાંઈ પણ વિચારી શકે નહિ એવી એ વાત છે. મનુષ્ય સ્નેહમાં છેતરાઈને જૂલ કરે તોપણ તે સ્વાર્થની જૂલ તો ન જ હોવી જોઈએ. સૌંદર્યનો ભોક્તા કાંઈ પણ કરે તે પોતાની ખાતર નહિ પણ સૌંદર્યની ખાતર.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારી યુદ્ધિ હજી નિર્ણય કરી શકતી નથી; પણ મહારૂં હૃદય કાંઈક ગ્રહણ કરતું હોય એમ લાગે છે. આપની ભાવના આપ જેવીજ ઉદાર દીસે છે.

ભર્તૃહરિ—તું સમજી ગયો, વિક્રમ. તોપણ સાંભળ અને વધારે સ્પષ્ટતાથી જો. એક સૌંદર્યમૂર્તિને તં અપમાન આપ્યું, તે કરતાં જે સૌંદર્યને હું મહાઉં છું તેને તં અપમાન આપ્યું એ માન્યતાથી મને કાંઈ વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી હતી. મહારા સ્નેહસ્થાનમાંથી જે ઉદાર પ્રવાહ મને મળતો હતો તે અંધ પડી ગયો; મહારાં નેત્ર અંધ થઈ ગયાં; હૃદયનો રસ સુકાઈ ગયો. એ અહંકાર દૂર રહ્યો હોત તો હું હકીકતને શાન્ત ચિત્તથી તપાસી શકત અને ત્યાં એ જૂલથી કદાચ તને શિક્ષાએ કરત, છતાં અત્યારે મહારાપર નરકનો પ્રવાહ વહ્યો તે તો દૂરજ રહ્યો હોત; મહારી જૂલથી પણ હું સ્વર્ગ તરફજ ખેંચાયો હોત. મહારાપર તેની અલારે તો કશી અસરજ ન હોત. હું ન્યાયમાં અપકવ રહીને પણ સૌંદર્યસ્નેહમાં પડવ થયો હોત.

વિક્રમ—સત્ય મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—અને જ્યારે મેં મહારી જૂલ જોઈ ત્યારે—ધિંગળા મને મહાત્મી નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ—ત્યારેજ હું રાજી થવાને

યોગ્ય થયો હોત; પરંતુ અહંકારે જનક થવા ન દેતાં વનવાસ અને એકાંત સ્વીકારાયાં.

વિક્રમ—મહાનુભાવ ઇચ્છશે તે થઈ શકશે. આપના આ વિચારમાં ભાગવાનો કોઈ મહાન ભાગ્યોદય છે, મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—નહિ-વિક્રમ-હું જાતકાળની વાત કંઈ છું તે ભૂલી જ નહિ. અત્યારે તો હું જડમરત થવા ઇચ્છુ છું. એ એક ક્ષણ હતી; જેથી જનક બની શક્યો હોત-કે જે બનું છું તે બનવા આંહી આવ્યો હોત. હૃદય હવે તો આ તરફ ઢલ્યું. હું તેને એમ ઢળવા દેઈશ; બાપુ. જનકમાં અને જડમરતમાં એકજ રૂધિર હતું, જ્ઞાન હતું, એકજ હિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાંભળી ભગ થાય છે, ત્હારો મ્હેરો ફીકો બની જાય છે, પણ જ્ઞાન થા. તું ક્ષત્રિ છે. ત્હારા ભાષને જડમરત બનતાં જે કાળ જશે તે કરતાં બહુ ઓછો કાળ તને જનકબાનતાં જશે. ભાષ, રાજા થા, અને સ્વાર્પણને સમજ, ને હું પણ આંહી રહીને તેનો જ ઉપાસક છું.

વિક્રમ—પણ-મહારાજ, આપ રાજ થઈ વધારેનું હિત કરી શકશો. ક્ષમા-મહારાજ, પણ આપ આપના જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.

ભર્તૃહરિ—હું ત્હારા જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છું. સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને તેમાં સર્વ પ્રવૃત્ત છે. હિત તો પરમાત્મા કરશે. અમે આગસુ નથી પણ દુનિયા તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અહંકારની ઘડમચલને ક્ષમા આપીએ છીએ તેમ તે અમારી નિવૃત્તિની જ્ઞાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુંજ મહેવાનું છે. હવે રાજ્યની વાતને જવા દે; ત્હારો એ પ્રયાસ બચે છે; વિક્રમ—

વિક્રમ—મહારાજ—

ભતૃહરિ—કશું નહિ-તાત ! પણ મ્હારે કહેવાનું હતું તે રહી ગયું. મ્હારા માર્ગમાં મને અસાર સુધી પણ જે નડે છે તે તું જો, તને તે ઉપયોગી થશે. સંન્યાસીને જે ઉપયોગી છે તે રાખને પણ ઉપયોગી છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—દરમાવો-મહારાજ !

ભતૃહરિ—તને દેશવટા આપવામાં આ હૃદય જે અહંકારને વશ હતું તેજ અહંકારે પિંગળાપર આ હાથમાં તલવાર ઉપડાવી હતી. પિંગળાએ જે અનર્થ કર્યો તેથી આ હૃદયનો અનર્થ ન્યૂન શિક્ષાપાત્ર નહોતો, કદાચ વધારે હતો અને તે દંડનું વિષ આ હું ત્હારી સાથે વાત કરું છું ત્યારે છેક અત્યારે ઉતરી જતું હોય એમ મને લાગે છે; તે વિચારથી મને કોઈ અવધર્મ ગંભીર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિક્રમ—આપના આનંદમાંજ સદા મ્હારો આનંદ સમાયો છે. કહો, મહારાજ !

ભતૃહરિ—નહિ, હજી મ્હારા આનંદની વાત સાંભળવાનો કાળ નથી આવ્યો, અત્યારે તો તું મ્હારા ખેદની વાત સાંભળ.

વિક્રમ—તૈયાર છું-મહારાજ !

ભતૃહરિ—મ્હારે માટે નિર્માએહું અમરફળ ત્યારે સ્નેહાંધ હૃદયી ચખાયું નહિ-છેવટ તું તો એટલુંજ જાણે છે કે મેં તે પિંગળાને ધર્મ; પણ શૃંગારમાં અંધ બનેલી પિંગળાએ પોતાના શૃંગારને અમરત્વ પ્રજ્ઞયું, શૃંગાર સ્નેહ વિના અમર રહી શક્યો નહિ. સ્નેહ વિનાના શૃંગારે દૈવી ફળને નચાના તામસી ધેનમાં શેરીની એક વેસ્યાના ધરમાં ફેંટી દીધું. સામાન્ય મનુષ્યના હાથમાં એ ફળની કિંમત સ્પૂલ ધાતુમાં આવી રહી અને દ્રવ્ય થાયતું એ ફળ મ્હારી પાસે ફરીથી આવ્યું.

વિક્રમ—પછી મહારાજ !

ભાર્તુહરિ—પિંગળાના સ્નેહની વાત ખુદી થઇ; બહેતર હતું ત્યારે કે મહારા સ્નેહસ્થાનને મ્હારે તુમિ આપવી. પિંગળાનો હસ્ત તેના શૃંગાર સાથે બેડી દેવો. પરંતુ અહંકારે સર્વ ઉલટું જ કર્યું. પિંગળાના શૃંગારને મેં હદપાર કર્યો, એક પશુની માફક હું પિંગળા પર ધુરકયો; અને જે એટલો બધો કાળ મ્હારી પૂજાની મૂર્તિ હતી તેનો વધ કરવા એક જંગલીની માફક તૈયાર થયો. એ જહાદ-નું કાર્ય તો મ્હારાથી થયું નહિ. હું અટક્યો, પરંતુ તે તો સ્ત્રી-હત્યાના ડરથી; સ્નેહહત્યાના ડરથી નહિ. રાજ્ય વિભવ, દોલત સર્વ અને ખારાં ઝેર જેવાં થઇ ગયાં, ભાઇ જેવા ભાઇને દેશવટો આપવાના અવિચારી કૃત્યનો મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હું અહીં આવ્યો. જ્ઞાનની ખાતર નહિ, પણ જીમરમાં લાગેલી આમ યુગાવવાને. પરંતુ મન મુસાફરીએ નીકળતું નથી; ધરની આગથી ડરી જંગલમાં આવ્યો ત્યાં પણ મ્હારે માટે તો આગ જ હતી.

વિક્રમ—મહારાજ, સહી ચકાવું નથી.

ભાર્તુહરિ—સાંભળ, વિક્રમ-સાંભળ, દેહની કંથા હવે બહુ બાકી નથી, તેમ એ સમયમાં જે મને થતું તે દુઃખ રોવાની ઇચ્છા પણ નથી; એ તો હતું ન હતું થઇ ગયું.

વિક્રમ—હા, મહારાજ !

ભાર્તુહરિ—પછી તો અમરકુળ બેઠે મ્હારી પાસે જ હતું, તો-પણ એવા દેહમાં અમર રહેવા કરતાં તો, આત્મધાતથી પણ આ દેહ દૂર કરવાનું મને ત્યારે ગમતું હતું.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારાજ !!

ભર્તૃહરિ—પણ અહો ! બટકતાં બટકતાં આ સુંદર સ્થાન જડી આવ્યું, ગુરુ મળી ગયા, ફળ મેં એમને ધર્યું; પરંતુ એ મહારેજ ચાખવાનું હતું, એવી ગુરુ દેવની આજ્ઞા થઈ; કાળ જતો ગયો તેમ શાન્તિ થતી ગઈ. ગુરુની વાણીના સ્નાનથી અને પવિત્ર સહવાસથી અલ્પબની ઝાંખી પણ થવા લાગી; જે દૂર કરવાનું હતું, જે કાણે કાણે નડતું હતું તે પકડાઈ ગયું. હવે તો આનંદ છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—મહારાજ, હવે અમરફળ આરોગ્યો અને અમર રાજ્ય ભોગવો; મહારી સાથે પધારો.

ભર્તૃહરિ—બેટા, અમર રાજ્ય તો અહીંજ છે, તું મને જ્યાં લાઇ જાશ? વળી તું જાણતો નથી કે સંન્યસ્તથી અમરફળ ચાખનાર જીવંત અને છે, અને રાજ્યથી અમરફળ ચાખનાર જીવંત અને છે; મને સંન્યાસી રહેવા દે, તું રાજ થા.

વિક્રમ—કૃપાળુ, મારું દુઃખ દૂર થઈ શકતું નથી, હું એ સહી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શું? વિક્રમ! તને મહારી દયા આવે છે? એમજ હોય તો મને તારી વધારે દયા આવે છે.

વિક્રમ—દયા કે ન દયા એવો અત્યારે તો મહારા હૃદયમાં વિચાર જ નથી; પણ મહારાજ, મહારો ખેદ દૂર થતો નથી.

ભર્તૃહરિ—સાખાશ, બેટા, તું અર્ધ વાત તો સમજી ગયો. હવે રાજ થવાનો નિર્ણય કર અને તહારો ખેદ દૂર થશે. મહારું નિર્માણ સંન્યસ્તમાં છે, તહારું નિર્માણ રાજ્યમાં છે. બન્નેનું છેતરતું નિર્માણ તો એકજ છે.

(૪)

જાલંધર અને ગોપીચંદ.

જાલંધર—વાવના પગથીઆપર ચી ભાંજવડમાં પડયો છે ?
ગોપીચંદ—એક આશ્ચર્ય છે, મહારાજ !

જાલંધર—અનંત કાળના યોગી ! તને આશ્ચર્ય હજુ શાનું છે ? સમુદ્રને પી જનાર અગસ્ત્યને સમુદ્રમાં હજુ શાનું આશ્ચર્ય રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, અગણિત કાળથી ન અનુભવેલું તેવું કાંઈક અહીં છે. અંચળામાં આજે જળ ઝંધાતું નથી. વસ્ત્રમાં પાણી ભરવા મથતા ઘેલાને લોકો હસતાં માઠ્યા જાય છે.

જાલંધર—અને તું ખિન્ન પણ થઈ ગએલો દેખાય છે !

ગોપીચંદ—મહારાજ, વસ્ત્રમાંથી જેમ જળ વહી જાય છે, તેમ મહારા આત્મમાંથી યોગબળ પણ વહી જતું જણાય છે. અને ખેદ પણ થાય છે.

જાલંધર—મિત્ર, જમાત આજે અહીંજ રહી જશે. આજે આ વાવ પાસેની કદંબકુંજમાં ઠેરી જશું. તારો ખેદ દૂર કરીશું અને અલખ અહીં જ જમાવીશું.

ગોપીચંદ—કૃપા ! ગુરુદેવ !

જાલંધર—ત્યારે તું અહીં આવ. જરા સમાધિરથ થા, અને આરામ લે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, સમાધિ આજે આવશે નહિ. તે આનંદનાદ લોપ થઈ ગયો છે. યોગબળમાં આપની કૃપા સિવાય મહારી પાસે બીજું કાંઈજ નથી.

બાલધર—એટલું બધું શું છે ? ગોપીચંદ ! અહીં આવ, બેટા !
(ગોપીચંદ બાલધર પાસે જઈ બેસે છે.)

તારાં અંગેઅંગમાં કરુણની ઉખા બાપી ગઈ છે, નેત્ર આદ્રતાથી
ગળી પડે છે, મ્હોં લેવાઈ ગયું છે, તાત-તને શું થયું છે ? તું કોઈ
મિત્રને મળ્યો ? અનંત કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતલા
અગણિત કાળમાં કાળને હજી રમાડી રહ્યો છે ? તારૂં કયું સંબંધી
તને ફરી રાજ્ય ભોગવવા હજી બોલાવી રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—એ કોઈ મિત્ર નહિ-મહારાજ ! પણ વૈરી મને સાદ
કરે છે. હજી યોગથી તે મને ખેંચી જવા માગે છે. હું તેને દૂર
કરવા મથું છું પણ તે ખસતું નથી.

બાલધર—તું અનંતતા મેળવી શક્યો તેમ તે પણ કોઈ
અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મા છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો
તિરસ્કારી દાઢે છે કેમ ? જે હોય તેને ઉપાડી લે અને હૃદયથી
મેળવી લે. હજી સુધી ટકી રહેલ એવું એ-તારૂં મિત્ર હોય કે સંબંધી
હોય કે એક ભાવના માત્ર હોય-જે હોય તેને તારા આત્મામાં
સમાવી દે. એ તને હાનિ કરી શકશે નહિ. જે બહુ ટકે છે તે
બહુ સાઈં હોય છે.

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી
વાંચ્છના, કૃપાલુ; બહુ ટકી, માટે બ્હેલી કાઢી નાંખવા જેવી અને
તે પણ આપના નિત્યના બોધથી જ.

બાલધર—કાંઈ ફિકર નહિ-બેટા, તે વાંચ્છના હોય તો તેને
પણ જરા વાર તો હૃદયથી ચાંપી લે. તારા જેવાને કાંઈ જ ડર નથી.
વાંચ્છનાને પણ ન્યાય આપવો. સર્વને ન્યાય આપવો. જે બહુ ટકી
રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોય છે.

ગોપીચંદ—પણ-કૃપાલુ ! એ વાંછના ચેર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે વગર વધાઈ અને ખારામાં પણ વધતી જાય તેવી છે. અને તો આજ લાગે છે કે પુરાણ પણ અમર છે.

જાલંધર—નહિ, નહિ, બેટા; જે ઉપયોગી છે તેજ કાળના મહાનુ ક્ષસારામાં ટકી શકે છે. પુરાણ તો ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુને વશ જ છે. તું તારી ભાવનાને ખુરી કઢી કમા નહિ.

ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિત્યથી કાંઈ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અમાનીને બાસે છે.

જાલંધર—હા, તને એમ જ લાગશે. જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે મેં કશું ન હતું. પણ આજે છેવટ કહેવાનું તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને હુમ્મ દે છે તે ભોગ ભોગવી લે. કહેવાનું તો એટલું જ કે તું નિરંતરના સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજા કરો છો તે હવે મહારાથી શી રીતે બની શકશે ? યોગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે ?

જાલંધર—જે અત્યાર સુધી રહ્યું તેજ સર્વ બનાવી દેશે. યોગને અને ભોગને હવે સરખાં બોતાં શીખ; બાપુ, અને તું છેક જ મળી ગયો છું તેને માટે બીજું શું રહ્યું ? યોગપર તારી પ્રીતિને માટે ધન્ય છે. પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે નથી પડતાં તે સિવાય બીજું બધું જ થઈ ગયું છે. તું દલ છે તો ભોગમાં પણ દલ રહેજે.

ગોપીચંદ—શુદ્ધેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું ? અનંતકાળની શાન્તિ હવે અત્યારે કેમ ખોઈ નાંખું ?

જાલંધર—અનંતકાળની શાન્તિ-બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય

છે તો મળી ન હતી. અખંડિત જ્ઞાન્તિ શું ? તેનું દર્શન તો હવે થશે અને તે ભોગમાંથી જ; તને હાલ યોગમાંથી તો કદિ નહિ.

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસંગતતાથી ન બની શક્યું તે હવે સંગમાં પડતાં ક્યાંથી મળી આવશે—મહારાજ ?

જાલંધર—બેટા, તું હજી સુધી ન સમજ્યો કે જ્ઞાન્તિ, સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ—એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી; પણ જ્ઞાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ !

જાલંધર—અને વિવેકથી ભોમ ભોમવામ તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં ભોમ પણ યોગ જ છે.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટે જ લોકો યોગને નિર્મળ અને પૂજ્ય ગણે છે, નિર્મય ગણે છે.

જાલંધર—પણ—માર્ધ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા બપવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તુટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે. પકવ થયા પહેલાં ફલને તોડી લેતાં તે કરમાઈ જાય પણ ખટાશ છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ.

જાલંધર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં તું નાહીને અહીં આવ્યો તે સમય માદ કર. પછી તે બળાત્કાર ફેટલો વિષમ છે, તે તારી અત્યારની સ્થિતિ બેદર ભે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને વૈભવ તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ.

જાલંધર—મેં મેનાવતીને કશું હતું કે “ ઉતાવળની જરૂર

નથી, ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે.”
પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય સરીરને અમરત્વ ધ્વજીતી હતી.

ગોપીચંદ—અને તે ધ્વજીતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત
પણ કરી શકી.

જાલધર—ખરૂં, તે ધ્વજીતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ધ્વજીતો
હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ—આપ શું ધ્વજીતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ
હિત એ ક્યું ?

જાલધર—હું ધ્વજીતો હતો તે “શાન્તિઃ” અને તને માર્ગમાં
સર્વની પેઠે આરામ મળે એ પણ ન ધ્વજીવા જેવું ન હતું. વિસામ
ભેતાં ચાલવું સાઈ છે. તારી પ્રકૃતિમાં ચાલતાં તને આરામ મળત
અને ધીરે ધીરે આ પણ મળી રહેત. અમરત્વ અને શાન્તિ સાથે
મળવાં જોઈએ.

ગોપીચંદ—પણ મુરદેવ ! આપે આપેલું પાત્ર હું ક્યાં પી
શક્યો હોત ?

જાલધર—તને ખરી જરૂર હોત ત્યારે જાલધર મળી રહેત.
વિશ્વ જાલધર જેવા અણુથી ભરેલું પડ્યું છે. તારી પ્રકૃતિ જ તેને
શોધી ભેત. જાલધર પણ એક કાળે માતાને ધાવતો હતો અને બાલક
પેઠે રહતો હતો. આટલો વૃદ્ધ બ્યાં પોપણ મળે ત્યાંથી ભેતો ભેતો જ
થયો છે. પ્રજુએ પોપણમાં કોઈ સ્થાને વિષ નથી નાંખ્યું તેથી જ
તે આવડો થયો છે. તારી પ્રકૃતિને બ્યાં પોપણ મળે ત્યાં તું જ,
મને મળે છે ત્યાં હું રહીશ. કામધેવું સર્વ સ્થાને સમાન વર્ષાં રહી
છે, જે જેવું દોઢ છે તેને તેવું તે દષ્ટ રહી છે.

ગોપીચંદ—પણ મુરદેવ ! ભગવાં વજ્રમાં ટેવાઈ મયેલાને
રાબની સોનેરી હવે ખુંચ્યો નહિ ?

જાલંધર—હાલ તો નહિ જ ખુંચે. ખુંચે ત્યારે ફેંકી દેજે. ઇચ્છા છે તો તેને પણ ધારણ કરી લે. ઇચ્છા છે તો આ ઝોળી પણ દૂર નથી; બ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે મળી જશે. બેટા, ખુશીથી એક ફેરો જઈ આવ. મેનાવતી અત્યાર સુધી હોત તો તે પણ તને એમ જ કહેત.

ગોપીચંદ—પણ મહારાજ ! કદાચ અમરત્વ અને શાન્તિ મને જાય તેવો ભય લાગે છે.

જાલંધર—યોગી ! રાજ ! વેપારી થા નહિ. ભોગ કરતાં ભય વધારે હાનિ કરે છે. પ્રકૃતિમાં એકરસ ન બને ત્યાં સુધી અમરત્વ શા ખપતું ? છતાં અમર ખાસો ચાખ્યા પછી તું મરણશીલ ભાવોમાં કેટલું જીવી શકશે ? જેમ અત્યારે તારે યોગથી જવું પડે છે તેમજ કોષ કાળે તારે યોગમાં પાછું આવવું પડશે.

ગોપીચંદ—શુરદેવ ! આપ જોને હિત કહેશો તે આનંદથી કરીશ. પરંતુ પેલી વીતેલી વમળમાં પડી, આપનાં દર્શન ક્યારે મેળવીશ તે સુજતું નથી.

જાલંધર—અને એવો ભય પણ સામારે ? વમળ તું અહીં પણ શું નથી દેખતો ? નિર્ભય ન થવાય ત્યાં સુધી—યોગી—ભયમાં રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતરાવું ઠીક નથી. વિવેકથી પ્રકૃતિને વશ થવામાં ભય નથી, ભય પ્રકૃતિનું ખૂન કરવામાં છે. તને રાજ્યમાં ભય નહિ લાગે.

ગોપીચંદ—શુરદેવ ! ખીન્ને કોષ માર્ગ નથી ?

જાલંધર—પ્હેલો જ માર્ગ સારો મળે તો ખીજની ઇચ્છા શા મારે કરવી ? અને ખીન્ને માર્ગ નથી જ. તને તે એકની એક વાત ક્ષણે ક્ષણે ખુંચ્યાં કરશે. તને એ ઝંપવા દેશે નહિ. યોગી, અનંત-તામાં આવ્યા પછી હજાર હજાર વર્ષે પણ એક ખટક થાય તે દુનિયામાં તો ક્ષણે ક્ષણે થયાની જરાબર છે.

ગોપીચંદ—શુરદેવ ! જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ ઉઘાડશો ત્યાં જોઈશ. પહું તો ઉઘારવા તત્પર રહેજો.

જાલધર—નહિ, ખેટા, પડીશ નહિ. જે તને ખેંચી શકે છે તેને તારા જેવું જ માની તે ભોજનની સાથે ખેલ કર. તેના પગમાં માથું અને હૃદય ધર, અને તારા આત્માને તું પોતે સાચવજે કે તારા શુરને સોંપતો જજે. પછી તું નિર્ભય રહી ભોગ ભોગવજે.

ગોપીચંદ—સત્ય, શુરદેવ ! મને ભાન આવ્યું. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ અને દંડ રહીશ. પણ મહારાજ ! કાળચક્રમાં દેખાઈ ગયું તે હવે કેમ ઉશું થશે ? એ વહાલાં માનવીઓ ગયાં અને તેની નિશાનીઓ પણ મધ. રહી છે માત્ર આ એક ખળભળી ગયેલી વાવ અને તે કાળે ધર્મપત્ની હતી તેની આ એક રસમય શ્રુતિ, જે હજી કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે તેમ રહી છે તેજ.

જાલધર—અને ખેટા, સૌથી પ્રબલ આ તારી ભાવના હજી હતી તેવીને તેવી જ રહી છે. અન્ય સર્વને જીવનમય એ બનાવી શકશે. પ્રભુને સાથે રાખજો. મિત્ર બહેલો જા, અને વહેલો આવજો.

ગોપીચંદ (માથું કુઠાવીને અશ્રુસહિત)—આજ્ઞા—કૃપાણુ.

જાલધર—દંડ થા. (માથાપર હાથ ફેરવીને) આંખો મીચ. આંખ ઉઘાડીને તારી ભાવનાને તું જોજો. એજ માતા, એજ પત્ની, એજ વૈભવ હયાત છે. તમ થજો. પછી એક પ્રભાતે સુષને ઉઠેતો હશે ત્યારે આવ્યું ભાસ્કું હતું તે ગયું ભાસશે; અને એજ જાલધર, અને એજ ઝોળી ખાકના બીજાના પાસે તૈયાર ખડાં હશે.

(૫.)

સમરસિંહ અને ચંદ.

ચંદ—મહારાજ, આકાશમાં નક્ષત્રો દેખી શકાતાં નથી, પણ મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ છે. સંગ્રામ થોડા વખતમાં શરૂ થશે એમ હું સમજું છું. માત્ર ફરી અવકાશ ન મળે તેટલા માટે, અને આપ જાગૃત છો એમ જાણીને દર્શન કરી લેવા આવ્યો છું. સાથે મહારાજ અભિત ન હો તો બાવી સાંભળવાની પણ ઇચ્છા રાખું છું.

સમર૦—ચંદ ! તું જાણે છે કે હમણાં બાવી તો નિર્ણીત છે. આપણે એક એક દશ દસને મારીએ તો પણ ચોરી બધા ખપી જવાના નથી; તથા તેમનો નામક પાછળ પડીને જીવતો રહી જવાથી જીવો ગણાવાનો છે. અને પાછળનું ભવિષ્ય જાણવાની તો તારે શી જરૂર છે ? પાછળ તારે ભૂતાત્મક કાવ્ય વગર બીજું શું કરવાનું છે ?

ચંદ—પણ મહારાજ, પાછળની કલ્પના વગર ભૂતને સુધાં હું શી રીતે સમજાવી શકીશ ? આપ મને અનધિકારી તો નથી ગણતા ?

સમર૦—જંગમજ્ઞાના અનન્ય ભક્તને અનધિકારી ગણું ? ! કેમ ગણી શકું ? નહિ, ચંદ. હું પોતે જ બધું થોડું જાણું છું, અને જાણી શકું છું.

ચંદ—આપ સરખાનું થોડું જો મારા જેવાનું બધું છે. આપ જે જાણતા હો તે કૃપા કરીને મને જણાવો, મહારાજ ! આપને દેશનું પાછળથી શું થવાનું સમજાય છે ?

સમર૦—મને તો એવું સમજાય છે કે અધોગતિ નિર્ણીત અને ઉન્નતિ આનર્ણીત છે; અધોગતિનાં કારણો પ્રાપ્ત છે અને ઉન્નતિનાં પ્રાપ્ત કરવાનાં છે, એમાં વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર છે ?

संवादभाषा

२५० भविष्यंकर रत्नलक्ष्मी-कान्त.

ચૂંદ—હા, મહારાજ. અધીગતિ નિર્ણીત છે એમ સમજતાં જ અને સુરેલી પડે છે. આપને તેનાં જાં કારણો પ્રાપ્ત દેખાય છે ?

સમર૦—સાંભળ, ચૂંદ. તુર્કોના ઇતિહાસની તને ખબર છે. મક્કા મદિનામાંથી પ્રસરેલો તેમનો પ્રવાહ હજી સુધી કોઈ રથને ખાળી શકાયો નથી. અને તને ખબર છે કે એ પ્રવાહનું સામર્થ્ય તેમના ધર્માગ્રહનું સામર્થ્ય છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા, મિથ્યાભિમાન, અને ઇતર અધર્મોનો સંહાર કરવામાં એટલું પુણ્ય સમજે છે કે ક્વચિત્ હિંસા થાય તેને પણ પાપ ગણતા નથી. તેમની સંસાર-ધટનામાં ધણું જોઈએ બંધન છે. ઉપરાંત, હાલ તો જિજ્ઞાસા અને નમ્રતાના અમીરી શુણે પણ તેમનામાં વધારે વધારે આવતા જાય છે. તો આપણા જેવા અજ્ઞાન અને મિથ્યાભિમાની લોકોને તેમને હરાવવા જેટલી શુદ્ધિ, નીતિ, કે અનુકૂળતા ક્યાંથી મળી આવશે ? નહીં, ચૂંદ, આપણી અધીગતિ નિર્ણીત છે, અને તે એવા પ્રકારની નિર્ણીત છે કે સેંકડો વર્ષ સુધી તે જીવંત રહીને આપણા દુર્ભાગી દેશને જોયા કરવી પડશે.

ચૂંદ—ખરે જ સાંભા વખતનું કોઈ મોડું પાપ પ્રજાને આઠે આવ્યું છે, નહીં તો મહારાજના સંજ્ઞામાં નિરાસા ક્યાંથી હોય ? પણ શું કેયેજ આપને આસાસ્થલો દેખાતાં નથી ?

સમર૦—ચૂંદ, મારા સંજ્ઞા નિરાસાના નહિ પણ જ્ઞાનના છે. હું જાણું છું કે આસાસ્થલો અને સર્વ, ઇશ્વરેષ્ઠજ્ઞાને અધીન છે; પણ તે હાલ મને દેખાતાં નથી. બેચક, ઇશ્વરેષ્ઠરિત અસાધારણ શુદ્ધિ કે અસાધારણ નીતિ મને તે ચમત્કાર કરી શકે, અને તેટલા માટે ભાવીની કોઈને બરાબર ખબર પડી શકતી નથી. તો પણ આલોક અને પરલોકમાં સતત ઉદ્યોગ ક્યાં વગર તો કોણ સંપાધાન મેળવી શકે ?

ચંદ—કોઇ જ નહીં, મહારાજ. તો પણ શું આપને એટલે સુધી દેખાય છે કે તેઓ દેશને વટલાવવામાં સુઢાં વિજયી થશે ? કે દેશ સમસ્ત મંદિરોને બદલે મસીદાથી ભરાઇ જશે ?

સમર૦—નહીં. આપણામાં ધર્મનું તો નહીં પણ વહેમનું હજી ઘણું પ્રબળ છે. આપણા ભોંકો તુર્ક નહીં ચાય; અને બધાં મંદિરોને ઠેકાણે મસીદો નહીં બંધાય. મંદિરો રહેશે; અધોગતિ રહેશે; અને દેશ પણ પ્રાપ્ત: નિર્જીવ થવા છતાં આકૃતિમાં સજીવ દેખાયા કરશે.

ચંદ—મહારાજ શું કહેા છો ! આરાધી સમજી શકાતું નથી. શું મંદિરો રહેવાને લીધે જ અધોગતિ રહેશે અને ચેતના અદૃશ્ય થઇ જશે ?

સમર૦—ઉતાવળ ન કર, ચંદ. આપણાં મંદિરો હાલ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ધર્મનાં નહીં, પણ હવા અને પ્રકાશ વગરનાં, દંભ અને અજ્ઞાનનાં મંદિરો છે. પણ જ્યાં ચેતના મંદ થતી જતી હોય ત્યાં વસ્તુસ્થિતિનો ક્યાંથી અનુભવ થાય ? તેટલા માટે મંદિરો રહેવાનાં છે; અને એ રહેવાનાં હોવાથી અધોગતિ પણ રહેવાની છે. તથા જીનાંને જમીનદોસ્ત કરવાની જરૂર ન સમજતાં નવાં ઉઠાવવાની વેળા વીતવાની છે. પછી છેવટે ધર્મનો ક્ષય થતાં શેનો નહીં ક્ષય ?

ચંદ—શું ધર્મ ઉપર જ દેશની સમગ્ર સ્થિતિનો આધાર છે, મહારાજ ? અને શું બુદ્ધિનીતિ ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે ?

સમર૦—નહીં. ધર્મને બુદ્ધિનીતિથી નહિ પણ બુદ્ધિનીતિને જ ધર્મથી પોષણ મળે છે. ઇશ્વરી કૃપાથી બૂમમાં અહસ્યુત થયેલા ધર્મ જ દેશની સમગ્ર વિસ્તૃત સ્થિતિના મૂળરૂપ છે; અને ત્યાં જ્યારે પ્રવેશ થયો ત્યારે વધારે અથવા થોડા વખતમાં બધેજ વિનાશની

આશા રાખવી. આપણા ધર્મમાં એ પ્રવેશ આવી ચૂક્યો છે. બુદ્ધિ-નીતિનો ક્ષય સુધાં શરૂ થયો છે. સ્થિતિ વિષય છે; દાસત્વ પ્રાપ્ત્યઃ અનિવાર્ય છે.

ચંદ્ર—પણ બુદ્ધિનીતિનો ક્ષય થયો જ છે, મહારાજ ? સંસ્થિતિથી ભાસતો માત્ર નથી ?

સમર૦—એ તે જ ભાસે છે, ચંદ્ર ! સંસ્થિતિને આપણે જુઠો દોષ દષ્ટએ છીએ. આપણી તો સક્રિત જ ઝોછી થતી જાય છે. પ્રથમ બુદ્ધિ તરફ દષ્ટિ કરીએ; તો કોઇપણ પ્રજામાં આપણા કરતાં વધારે બંધનો અને વહેમો નથી; અને માત્ર પ્રવાસમાં નહીં પણ બધા જ્ઞાનના વિષયમાં સમગ્ર પ્રજાની બુદ્ધિ અટકથી અટકી જવા જેટલી અશક્ત હોવાને લીધે બેહદ બાજતોમાં આપણું બિલકુલ અજ્ઞાન છે. બીજી તરફ કોઇ પણ પ્રજામાં “અમારામાં જે કાંઈ હોવું જોઈએ તે છે,” એવા પ્રકારનું દુષ્ટ જડ મિથ્યાભિમાન નથી. ઉપરાંત, આપણાં શાસ્ત્રોના પ્રકાશ એટલો ઝોછો અને એવા પ્રકારનો થઇ ગયો છે કે તેથી આસપાસના અંધારામાં સંહાર થતો જોઇ શકવા છતાં અનેક ઐન્દ્રજાલિક ભ્રમેને લીધે બધી સ્થિતિ જોઇ શકાતી નથી. નીતિ તરફ દષ્ટિ કરતાં પણ એ જ પ્રકારનાં સંકેત, અસ્પૃશ્ય અને મિથ્યાભિમાનનું દર્શન થાય છે. વર્તમાનને થયેલો એ બધો વિકાર એટલા દુષ્ટ પ્રકારનો છે કે ભૂતનો સંબંધ ન હોય તો પણ તેના પર દયા આવી જાય, છતાં—હવે તો દયા કે દવાથી તરત કશું થવાનો સંભવ નથી; અને સાર્વત્રિક દાસત્વ અનિવાર્ય જ દેખાય છે. * * * અસ્તુ: જેવી ધૃષ્ટિરેખા !

ચંદ્ર—પણ શું એવું છે, મહારાજ, કે ક્ષયનું સ્વરૂપ સમજવા પછી પણ પ્રતિકાર સમજાય નહીં ?

સમર૦—એવું છે, ચંદ, કે દેશના વ્યાધિઓ વ્યક્તિઓના વ્યાધિઓ જેવા હોતા નથી. હમેશાં કષ્ટસાધ્ય હોય છે; ધણી વાર અસાધ્ય થઇ જાય છે.

ચંદ—ધર્મનું તો કાણુ જાણે ! પણ ધૃત્તિ અને નીતિના વ્યાધિઓ તો મને હમેશાં સાધ્ય લાગે છે, મહારાજ—વ્યક્તિના તેમ જ દેશના.

સમર૦—નહીં, એ મદ્દા દરદીઓ અને દીનેની છે. વૈદ્યો અને વીરો કદાપિ અસાધ્યને સાધ્ય સમજતા નથી.

ચંદ—ત્યારે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં કારણો પણ ક્યાં રહ્યાં, મહારાજ ? આપ જીવિતના સંભવને જ મ્યાં સ્વીકારો છો ?

સમર૦—સ્વીકારું છું, ચંદ. અસાધ્ય દરદોમાં પણ પોતાના જીવિતદાનથી ધણી વાર ધૃતિરતું જીવિત લંબાવી શકાય છે. જે માત્ર સંભામના નહીં પણ સકલ સંસારના વીરો અને વૈદ્યો શબ્દ મૂર્ખામાંથી સુક્ત થઇ દેશસેવામાં પોતાનું રૂધિર અર્પણ કરવા લાગે, તો હજી પણ ઉન્નતિ અસંભાવ્ય નથી. પણ તેની કેટલી આશા ?

ચંદ—નિરાશા કાંઇક સમજાય છે, મહારાજ.

સમર૦—અને તોપણ હાલ તો, ચંદ, નિરાશાને લીધે જ આપણે કર્તવ્યમાં વધારે આગ્રહ બતાવવાનો છે. આપણે જો કાંઇ કરી શકીશું તે નિષ્ફળ જશે નહીં. વર્તમાન નિરાશાના બલે જ કદાચ ભવિષ્યના કોઇ ભવ્ય દિવસે આશાનો સુખદ જન્મ થઇ શકશે; અને દેશને ઉન્નતિ મળી શકશે.

ચંદ—મહારાજ, ખરે આપ શિવસ્વરૂપ સવચ્છ છો. સાન્નિધ્યના પ્રતાપથી હું દેશના મોક્ષનો માર્ગ જોઇ શકું છું; અને ભવિષ્યની પ્રજા પણ જોઇ શકશે એવું ધારું છું.

સમર૦—મોહમાં ન પડ, ચંદ. છટા છટા પુરુષો જે જોઇ શકે તે આખી પ્રજા જોઇ શકશે એમ માની ન લે. અને હું પણ કાંઇ સર્વજ્ઞ નથી; મારા સખ્દો માત્ર આચારના છે. ચંદ, હું પ્રાયશઃ કર્તવ્ય-દેશના નહીં પણ પોતાના મોક્ષના માર્ગનો જ જોનાર છું; શિવસાગરનો હું એક તરંગ માત્ર છું; અને ઇતર તરંગોને કંઈક પ્રકાશ અપાય એવી રીતે નજીક થવા પ્રયત્ન કરું છું. ઉપરાંત,—પણ વખત બરાબર મેલેલો દેખાય છે. તને નથી લાગતું કે પૃથિરાજને હવે જન્મત કરવા જોઈએ ?

ચંદ—વિસ્મૃત થવા જોઈથી નિદ્રાને માટે ક્ષમા કરો, મહારાજ. પણ હવે શુરૂપાથી પ્રયુક્ત છું; અને પૃથિરાજને પ્રયુક્ત કરવા જાઉં છું.

સમર૦—આટલું સાંભળતો જા, ચંદ. પ્રયુક્ત થવું કે રહેવું એ સહજ વાત નથી; અને જીવિતદાન કર્તવ્યમાં જ અને પૂર્યું અશે થાય એવી પ્રવૃત્તિ વિકટ છે. જન્મત માત્ર મોહમય પ્રમાદ મદિરાના પાનથી ઉન્મત્ત રહે છે; અને યોગ વગર તેમાં સ્વસ્થ રહી કર્તવ્ય કરી શકતું નથી. તો તું યોગબળ ન થતો; પરક્રમની તૃષ્ણાથી અસ્વસ્થ થઈ મોહનીના પ્રવાહમાં ન પડતો. તારું કર્તવ્ય પાછળ છે. ઉન્નતિનાં જે કારણો આપણે નહીં પણ વંશજોએ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે તેનો તારા કવિત્વ પર પણ થોડો આધાર રહેશે એ સ્મરણ રાખજો.

ચંદ—આપનો ઉપકાર માનું છું, મહારાજ ! બીજી કંઈ આશા ?

સમર૦—ચિરંજીવ રહે. ચંદ ! તારા જેવી ધૃષ્ટાની જિજ્ઞાસા, નમ્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતા હોત, તો આપણી હાલ આ સ્થિતિ ન હોત. હવે પછી પણ તારી વાણીની શક્તિથી એ જિજ્ઞાસા, નમ્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતાનો જે સંતતિમાં સંચાર થશે તો... પણ આ પૃથિરાજ પોતે આવી પહોંચ્યા છે !

(૬.)

શાક્યમુનિ અને સુભદ્રા

શાક્ય૦—ભદ્રા, હજી સુધી વાંચે છે ? હું ધારતો હતો કે સ્મૃત ગએલી હોઈશ. મારાથી આજે વાંચી નહીં શકાયું.

સુભદ્રા—મહારાજ, આજ કાંઈ પ્રકૃતિને ઉદ્દેગ તો નથી થયો ? કુમાર તો હવે બિલકુલ સ્વસ્થ છે, અને નિદ્રા કરે છે.

શાક્ય૦—મને ઉદ્દેગ તો નથી થયો; કારણ આજ પ્રબલ છે. માત્ર અત્યાર સુધી મનનું સમાધાન થયું નહીં; અને ક્યે પ્રકારે થશે તે કાલુ જાણે.

સુભદ્રા—શાનું સમાધાન, મહારાજ ? આપ એ જ્ઞતાંતો સંબંધી વધારે વિચાર કરશો, તો કદાચ બિલકુલ નિદ્રાભંગ થશે. મને લાગે છે કે આપે હવે સ્મૃત જવું જોઈએ.

શાક્ય૦—ભદ્રા, આજે રાત્રે મને સૂવાનો વખત નહીં મળે.

સુભદ્રા—મહારાજની પ્રકૃતિ ખરાબ થઈ છે ? પરિચારકને બોલાવું ?

શાક્ય૦—નહીં મારો વિચાર એવો છે કે કાંઈને ખબર ન કરવી. શુભ રીતે નીકળી જવું.

સુભદ્રા—ક્યાં નીકળી જવું ? મને કશું સમજતું નથી. મહારાજ ! ક્યાં જવાનો વિચાર કરો છો ?

શાક્ય૦—સાંભળ, ભદ્રા. હું ઉપર ચંદ્રશાળામાં નિયમ પ્રમાણે વાંચવાને ગયો હતો; તે તું જાણે છે. પણ આજે મારું ધ્યાન વાંચવામાં ચોંટ્યું નહીં. મને ધણી દિવસોથી વિષમ અનુભવો થયા કરે છે; હું ચિંતાને દૂર કરી શકતો નથી. આજે તો આટલી ધડી મેં

પુરતક તરફ નહીં પણ આકાશ તરફ જોયા કીધું છે; અને આકાશ તરફ પણ દૃષ્ટિ માત્ર હતી. મને લાગે છે કે મારે વધારે જોવું અને જાણવું જોઈએ; કે પ્રવાસ કરવો જોઈએ.

સુભદ્રા—મહારાજને પ્રવાસ કરવો હોય તો બિલકુલ દુઃસાધ્ય નથી. ગુરુઓને નિવેદન કરવાથી બધી તૈયારી થઈ શકશે; અને આપની એવી ઇચ્છા હશે તો આપ થોડા જ દિવસમાં બહાર નીકળી શકશો. આપનો ક્યારે ચાલવાનો સંકલ્પ છે ?

શાક્ય—તું મારું કહેવું ન સમજી, ભદ્રા; હું હમણાં જ પ્રવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ કરું છું. પરિચારકો સાથે પ્રવાસ કરવાથી હું જોવાનું જોઈ શકીશ નહીં; અને જાણવાનું જાણી શકીશ નહીં. હું એકલો જવા ધારું છું. ગુરુઓની સમ્મતિ મળતાં અતિ વિલંબ થાય માટે હમણાં જવા ધારું છું.—તું રહે છે ?

સુભદ્રા—મહારાજ, આ ચખ્ખો અમૃતપૂર્વ છે; આપ સાહસ કરો છો એમ મને લાગે છે; આપને પ્રવાસનો અનુભવ નથી; પ્રવાસ-માં ભય છે.

શાક્ય—ભદ્રા, પ્રવાસનો મને અનુભવ નથી તે માટે જ હું જવા ઇચ્છું છું. સાહસ જેવું એમાં મને કશું લાગતું નથી. મને લાગે છે કે બધા અનુભવાર્થીઓએ એકલા પ્રવાસ કરવો જોઈએ.

સુભદ્રા—મહારાજ, આપ સુકોમલ છો. ઇતર મનુષ્યોની માફક આપનાથી સહન થઈ શકશે નહીં. આપના જવાથી ગુરુજનને પણ દુઃખ થશે; કદાચ તેમના દેહ સુદાં નહીં રહે.

શાક્ય—ગુરુજનનું આધ્યાસન કરવું, એ તને સોંપું છું. તારી મને મદદ જોઈશે. ભદ્રા ! તારે સર્વને જાણાવવું કે, હું માત્ર પ્રવાસ કરવા ગયો છું. અચૂક કર્તવ્ય છે તે પૂરું થશે, એટલે અવિલંબે

સર્વને મળવા આવીશ.—હજી રહવું રાખી શકતી નથી? તને અતિ દુઃખ થાય છે?

મુલદ્રા—મને અતિ દુઃખ થાય એ આપને વિચિત્ર લાગે છે? આપ હમણાં જ જવાનો વિચાર કરો છો એ આપને વિચિત્ર લાગતું નથી? હું રહવું શી રીતે રાખી શકું, મહારાજ?

શાક્ય—દેવિ, સ્વસ્થ થઈ વિચાર કર. આરાં બધાં વૃત્તાન્તો સાંભળ્યા પછી તને જ લાગતું નથી કે મારે જવું જોઈએ અને જોવું જોઈએ? શું એ જ એક જીવનકર્તવ્ય નથી? શું એથી અસંખ્ય બધી પ્રવૃત્તિ માત્ર હાલસેપ નથી? તને ખબર છે કે હાલ તો હુનિયા મને દુઃખ દેવાના દારૂષ્ટ્ર યંત્ર સરખી દેખાય છે, તને ખબર છે કે હાલ તો સમગ્ર વિશ્વના હૃદયનું બેદરક રૂદન સાંભળીને હું વારંવાર વિવેક થઈ જાઉં છું. પણ એ માટે વર્તમાનમાં પ્રતિકાર કરવાને હું ઉત્ક્રાંતિ છું; અને ભવિષ્યમાં મને સતોષની આશા છે. ભદ્રા, આવી સંસ્થિતિમાં ધર્મની અંદર વિશ્વ? તને પણ નથી લાગતું કે વિશ્વ નહીં કરવામાં જ એવ છે, અને પિતાજી તથા સર્વ શુભજનની સામાન્ય ધર્માશાનું અનુસરણ છે?

મુલદ્રા—મહારાજના શબ્દો મંજીર છે. પણ મને ભીતિ લાગે છે. મહારાજ ખરે હમણાં સિધાવવાનો નિશ્ચય કાઢ્યો છે?

શાક્ય—મારે હમણાં જ ચાલવા માંડવું જોઈએ. દેવિ! શું મારે તારા ખેદને દૂર થયેલો નહીં જોઈ શકું? પ્રીતિપૂર્વક વિદાય-ગિરી નહીં મેળવી શકું?

મુલદ્રા—મહારાજની આજ્ઞા હશે તો ખેદને દૂર કરવામાં અને પ્રીતિથી વિદાયગિરી આપવામાં વિશ્વ નહીં થાય. આજ્ઞા હશે

ત્યાં સુધી ચરીર ધૈર્ય ધરવાને બંધાયેલું છે. આત્માને આસ્થા છે. ફરી આરે દર્શનની આશા રાખવી ?

શાક્ય૦—કાર્યની ચરુઆત ફરી સ્વસ્થ મહત્ત્વ ઓટલે સત્ત્વર આ તરફ આવીશ. પણ છેક ત્યાં સુધી ચિંતા રહ્યા કરશે, ભાદ્રા ?

મુલદ્રા—મહારાજનું રૂપ આજે જ સમજી શકી છું; પણ હવે ચિંતા કરવી પડે ઓટલી અગાન રહી નથી. ચિંતા ન કરશો. માત્ર ફરી દર્શન સત્ત્વર આપવા પ્રાર્થના કરું છું. (નમીને) ચરણનો સ્પર્શ ફરી લઉં ?

શાક્ય૦—હૃદયનો પણ—અને દેવિ, નવા મુલકોમાં જાઉં છું, પણ એકસો જાઉં છું, એવું વિચારી ખેદ કરતી નહીં. સૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ સ્વપ્નદર્શન એકસો નથી. તે જાણે કે ન જાણે. તથાપિ સ્વામી સદૈવ સાથે છે !

મુલદ્રા—સિધાવોઃ સિદ્ધાર્થ હો. મહારાજ ! શુભાસ્તનનુ પચ્ચાનઃ ।

(૭.)

સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ.

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ! પાસે આવી મને આલિંગન આપ. બેઠા, મારે આવ્યો? કુશળ છે?

રાહુલ—મહારાજને પ્રતાપે કુશળ છું; હમણાં જ આવું છું.

સિદ્ધાર્થ—હમણાં જ? ત્યારે તો અમિત હોશે બોજન તૈયાર છે; ચાલ સ્નાન કર, હું સાથે જ આવું છું, મને અવકાશ છે.

રાહુલ—સ્નાન કરીને જ દર્શન માટે આવું છું. બોજનની ધમ્મિકા નથી. આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે?

સિદ્ધાર્થ—સ્વસ્થ છે, બેઠા. આજે ધણે દિવસે તને જોઈને સંતોષ થાય છે. સંદેશ મળ્યો હતો?

રાહુલ—આગા વગર તો પ્રદેશ છોડી કેમ આવી શકું? મળ્યો હતો. માત્ર કૃપાનો લાભ ભેવા જેટલી ઉત્સુકતા માટે ક્ષમા માથું છું.

સિદ્ધાર્થ—ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નથી. મને પોતાને તને મળવાની ઉત્સુકતા હતી, તો નિરાંતે એસી બધું મને કહે. હાલ અહીં કોઈ આવવાનું નથી. તારા વિભાગમાં પ્રજાની સ્થિતિ તો સારી છે? તે સ્વસ્થ થતી જાય છે? પોતાના આત્મવૈધને ચાહે છે? અનુસરે છે?

રાહુલ—અધિકારીઓ ચાહે છે અને અનુસરે છે, વધારે તો આપની પાસે શું કહું? જાણો છો કે હું અગ્નાન છું! પામર છું.

સિદ્ધાર્થ—આ નિરવધિ જગતના રોય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં લગભગ બધા જ અગ્નાન અને પામર છે, બેઠા. અને મને ખબર છે કે

તારા પ્રદેશની પ્રભ બીજા પ્રદેશોની પ્રભાઓ કરતાં વધારે સુખી, સંતુષ્ટ, દયાળુ અને પરસ્પર સ્નેહથી સંબદ્ધ છે. પ્રથમ માત્ર તને સંતોષ છે કે કેમ એ બાજુવાના હેતુથી હતો. અસંતોષ છે તો બેશક તેવું કારણ હું સમજાવું છું. તું જિજ્ઞાસુ છે, જિજ્ઞાસા સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. અને ત્હારી ધન્ય જ્ઞેયના નિરવધિ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાની હશે, તો હું પ્રસન્નતાથી રજા આપીશ. તારા નિયોગની વ્યવસ્થા તો બરાબર છે ?

રાહુલ—હા, મહારાજ ! પણ જ્ઞેયના નિરવધિ પ્રદેશમાં હું શી રીતે પ્રવાસ કરી શકીશ ? માર્ગ સુધ્ધાં હું બાજુતો નથી. નહીં, હું આપની સેવામાં જ થોડો કાલ નિર્ભયન કરીશ; સહવાસના પ્રભાવથી જિજ્ઞાસાને નિયમિત કરતાં શીખીશ, અને ફરી કર્તવ્યમાં પડી શકીશ.

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ ! તારી નમ્રતા સંતોષ આપે છે, પણ જિજ્ઞાસાની અવગણના કરવાનું કશું પણ કારણ નથી. જ્ઞાનની શોધ પણ એક કર્તવ્ય છે—સર્વોપરિ છે એમ નથી કહી શકતો. કારણ કે બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિના હું બિન્ન બિન્ન કર્તવ્ય સમજું છું. પણ, બેશક સફળ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરવું જોઈએ. અને એટલું હું તને કહી શકું છું કે પ્રદેશ નિરવધિ હોવા છતાં પ્રવાસીને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. તો કહે મને, તને શી મદદ આપું ? શી ધન્ય છે ? સંકોચ વગર કહે, કારણ કે તારા મનની સ્થિતિ બાજુને જ મેં તને બોલાવ્યો છે.

રાહુલ—મહારાજ ! કૃપાસાગર છો; અને મને તો જીવનના પણ આપનાર છો. અધિકારી બન્યા હો તો માત્ર માર્ગ સંબંધી, કંઈ રહસ્ય બાજુવા ધન્ય હું.

સિદ્ધાર્થ—હ્યાં જ્ઞાનના માર્ગ સંબંધી મેટા ?

રાહુલ—એ નથી કહી શકતો.

સિદ્ધાર્થ—મને લાગે છે, કે મારા ધણા સિષ્યોની માફક તને પણ મારા પહેલાંના શબ્દો કદાચ અયોગ્ય અર્થમાં સમજાયા હશે; કદાચ મેં જાતે ભૂલ કરી હશે. પણ જગતના અનુભવની સાથે જે એક સર્વદેશી નિરવધિ શક્તિનું ધણાને ઝાંખું ઝાંખું જ્ઞાન થાય છે, તેના સ્પષ્ટ પ્રબોધને હું અશક્ય માનતો નથી. નહીં, હું મારી શક્તિની સીમા સમજું છું, પણ મારી શક્તિની એક વખતની સીમા એ મારી કે મનુષ્યની શક્તિની બધા વખતની સીમા નથી.

રાહુલ—એ સંબંધમાં તો મહારાજના શબ્દો મને યોગ્ય અર્થમાં જ સમજાયા છે.

સિદ્ધાર્થ—તો રાહુલ ! તને એમ પણ સમજાયેલું હોયું જોઈએ કે હું પોતે ધણાં વર્ષથી એ વિષયમાં પ્રતીતિ મેળવવાને તૃપ્તિ હતા.

રાહુલ—એ પણ સમજાયેલું જ છે, મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—યોગ્ય છે. મને કહે, તને એ વિષયમાં શું શું દેખાયું ?

રાહુલ—પ્રથમ તો, મહારાજ ! આ વિશ્વવન્તને મારાથી સ્વતઃ સિદ્ધ માની શકાયું નહીં. એક કારણ માનવામાં લાઘવ દેખાયું, એટલું જ નહીં, પણ એ સિવાય બીજી કસપના સુદ્ધાં સંભાવ્ય ન લાગી. પછી મારો અનુભવ બમરૂપ હોય તો કોણ જાણે. પણ વારંવાર જગતના અનેક અદ્ભુત જીવોને જોતાં અને તેમના અનેકત્વનું જ્ઞાન થવાને બદલે “એક” “એક” એવા ધ્વની સંભળાયા; અને જાણે તેમનાં સ્થૂલ અને અને અસ્થાવી રૂપોની પાછળ કોઈએક બળ, અનિર્વચનીય દેખાયું !

સિદ્ધાર્થ—યોગ્ય છે. પછી ?

રાહુલ—પછી કોઈવાર એવું પણ લાગ્યું કે જાણે હું હોઉં જ નહીં, અને જાણે સર્વત્ર એક જ વિલસતું હોય !

સિદ્ધાર્થ—ઉપનિષદોતું અદૈત ! વાહ, પછી ?

રાહુલ—છતાં એ અનુભવ સ્વત્વના વિસ્મરણમાં—શક્તિના પ્રલયમાં—મૃત્યુના સરખી આત્માની પારલૌકિક શાન્તિમાં જ અને થયેલો. વિચાર કરતાં પછી અને એવું લાગ્યું છે કે એ સ્વપ્ન હતું; કારણ જાગૃતમાં થયેલો હોય તો તેનો વિકાર ન સંભવે.

સિદ્ધાર્થ—તું ખરું કહે છે રાહુલ. અદૈતનો અનુભવ જીવન-મુક્તને જ થાય છે, છતરતું અસ્પૃશ્ય સ્વપ્ન-દર્શન કે પરૌક્ષ જ્ઞાન એ અનુભવ, નથી.—પણ બેસકે અદૈત જ સતતું ત્રિકાળસિદ્ધ રૂપ છે; દૈત અશાશ્વત હોય અસત છે.

રાહુલ—તારે મહારાજ ! શું આપ અદૈતવાદી છો ?

સિદ્ધાર્થ—વાદી ? નહીં, કદાપિ નહોતો; કદાપિ નહીં હોઈશ. —પણ બેસકે તું અનુભવ સંબંધી પૂછે છે, તો મારે તને જણાવવું જોઈએ કે ધણે લાંબે પ્રયાસે અને માત્ર આશા દગ્ધ થતાં પડેલા પ્રકાશને લીધે જ હું સર્વોપરિ સત્ય જોઈ શક્યો છું. જે ગ્રંથુ ગ્રંથુ અસ્થાયી ભાન સર્વને થાય છે; તે મારા હૃદયમાં હવે સ્થાયી અને સ્પષ્ટ છે; અવિચ્છિન્ન અને અખંડ છે.

રાહુલ—અહા ! જે સોધતો હતો તે આ પ્રમાણે મહારાજ પોતે આપો છો !

સિદ્ધાર્થ—જિજ્ઞાસા, શંકા અને અનાસ્થા—તથા જિજ્ઞાસા, અસ્પૃશ્ય દર્શન અને સર્વદર્શન—એ અંધતા તથા દેખતાના કમેલું તને વિસ્મરણ થયેલું. નહીં તો, બેઠા, તને મારા સંદેશનો હેતુ એની

મેળે પ્રતિત થાત. અરુ ! છતાં વ્યવહારમાં પડયા પછી પણ આટલું તો તને યાદ આવે છે, કે ચિત્ સત્થી અભિન્ન છે ?

રાહુલ—નહો મોઢઃ સ્મૃતિર્લેખા !

સિદ્ધાર્થ—નહીં, રાહુલ ! બીજાના બોલેલા બોલ ન બોલ. પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષાનુભવ પણ ન સમજ. છતાં બેશક તારા જોવાઓને અપ્રાપ્ય નથી યોગથી પ્રાપ્ય છે.

સિદ્ધાર્થ—ગીતામાં સમજાવેલો કર્મયોગ.

રાહુલ—ત્યારે ગીતાને આપ પ્રમાણુ મણુતા થયા છો ?

સિદ્ધાર્થ—જેમ બધાં અનુભવનાં વાક્યને તેમ. પણ, બેશક ગીતા સમજવી કઠિન છે.

* * * *

રાહુલ—મહારાજના શબ્દો ગંભિર અને શાન્ત નિસરે છે. છેલ્લા સરખા સમજવાના છે ?—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ ! તને એટલું ફરી પણ કહી લઉં છું કે “ યોગી થજે. ” હવે મહાર. જ. શિષ્યોને જણાવ કે સમાધિની તૈયારી કરે.

રાહુલ—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—રે છે, રાહુલ ! આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કદાચન !

રાહુલ—મહારાજ ! સમય.

સિદ્ધાર્થ—અનંત છેઃ જ્ઞાન અખંડ છે; મારી જરૂર નથી; કર્તવ્ય માત્ર કરજો.

રાહુલ—(સ્વસ્થ થતાં) તથાસ્તુ ! હાલ તો બધા શિષ્યોને તાતના અરથુનો છેલ્લો સ્પર્શ કરવા અને અશુધી તેવું પ્રકાશન કરવા બોલાવી લાવું છું. તાતને સુવાડતો જાઉં ? શરીર સ્વસ્થ છે ?

સિદ્ધાર્થ—સ્વસ્થ તો નહીં પણ સ્વાધીન છે, બેટા ! તું મુખે
જા; અને તારી માતાને—મુલદ્રાને કહે કે જરા આગળથી મારી
પાસે આવી જાય. ધણી કરીને તે આવતી જ હશે. આ આવી—તું
જા, તારા બંધુઓને બોલાવી લાવ.

* * * *

સિદ્ધાર્થ—ભદ્રા !

મુલદ્રા—આજે પૂર્વેનું સંબોધન સાંભળી નવજીવન પામી.
મહારાજ ! આજા ?

સિદ્ધાર્થ—આપણે જમીએ છીએ.

મુલદ્રા—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—ભદ્રા, મામાનો પડદો ફાડી છેલ્લી નજર કરી લે.
ક્યાં જમીએ છીએ ?

મુલદ્રા—તર્વ સલ્લિવદં ત્રણ !

* * * *

મુલદ્રા—બૌદ્ધો ! અમે જમીએ છીએ. વખત ટુંકો છે. તમને
સર્વને કહેવાનું આટલું જ છે; પોતપોતાના સ્વતંત્રી જીવનયમમાં આહુતિ
આપજો; અને તેની ભસ્મના સ્નાનથી નિર્મેળ થઇ નિર્વાણ મેળવજો !

સિદ્ધાર્થ—તથાસ્તુ !

શિષ્યો (સાથે)—દેવિ ! છેલ્લે અમને પ્રતિમા માત્ર પૂજવાની
રજા આપવાનો અનુગ્રહ કરતાં જાઓ ! નહીં તો નિરાધાર—

સિદ્ધાર્થ—મુન (પ્રાણજતાં પ્રવર્તે) —નહીં ! નહીં—જ (સ્વગત)
શું રાહુલ સિવાય કોઈએ સાંભળ્યું જ નહીં ? મામા !

(૮.)

ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા.

ચન્દ્રકાન્ત—પ્રિયા, મને ક્ષમા આપ અને ચલાવ તારૂં સંગીત; હું સાંભળવા સજ્જ છું. પાપ કીધા પછી પશ્ચાત્તાપથી નિર્મલ થયેલો છું; તો ક્ષમા ખતાવી સ્વસ્થ કર. સદય ચા. ફરી અપરાધી નહીં થાઉં.

અનામિકા—વહાલા, કહેા તે કરવાને હમેશાં સજ્જ છું. માત્ર “ આજે સંગીત નથી સાંભળવું ” એમ કહીને ચાલ્યા ગયા; એટલે હું ન ખોલી શકી.—અને હજી પણ રીસતું કારણ સમજી શકતી નથી.

ચન્દ્રકાન્ત—મારાથી ધણીવાર પાપ ચર્ષી જાય છે. પણ મને ક્ષમા કર! મને એક એવું સ્વપ્ન આવ્યું છે, કે તારી ક્ષમા વગર સ્વસ્થતા ચવાની નથી.

અનામિકા—સ્વપ્ન! એટલા વખતમાં નિદ્રા અને સ્વપ્ન. પણ શું હતું તે ? કહેા મને.

ચન્દ્રકાન્ત—તું ખરે જ દેવીઓના કરતાં પણ વધારે સરલ અને સદય છે. તો સાંભળ મારૂં સ્વપ્ન.—મને જાણે એવું થયું, કે હું કોઈ પરમ વિશાલ, ગમ્ભીર, અને નિર્મલ સરોવરના તટપર આવી ચડ્યો છું, મધુર અને મોહક તરંગોનાં સ્વપ્નસ્મિત જોઉં છું; અને આસપાસ ચારે તરફ દિવ્ય રંગ અને પરમ રમણીય રૂપના તરંગરોથી છવાયેલા ઉંચા ઊભા રહેલા પર્વતો તરફ દૃષ્ટિ લાંબાવું છું. ભવ્ય રમણીય દર્શન, શીતલ સુખન્ધી પવન, અને શાન્તિતું સામ્રાજ્ય સૂચવવાને નિસરતો કોઈક પરમ સુકોમલ ગીતસ્વર હૃદયને જાણે લીન કરે છે. અહા! દિવ્ય સરોવર !

અનામિકા—પછી ? એ સરોવરપર શું બન્યું ?

ચંદ્રકાન્ત—પછી નયનને, સમગ્ર સરીરને અને આન્તર-આત્માને પ્રસન્ન કરતો કરતો હું તે સ્વર્ગપ્રદેશમાં ધીમે ધીમે ફરવા માંડું છું, ત્યાં સરોવરના પૂર્વ કીનારાપર મેં એક અતિશય સુંદર કુલીન દેવાંબના જેવી સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ. તેની ભવ્ય મૂર્તિ અને કાન્તિ દૂરથી જોતાં હું આધીન થયો; અને પગ મેળે મેળે જ તે સ્થાનકે તરફ પ્રવૃત્ત થયા.

અનામિકા—પછી ?

ચંદ્રકાન્ત—પછી વહાલી, એ ભવ્ય મૂર્તિ તરફ હું ચાલતો થયો; અને નજીક આવ્યો, ત્યાં મને પહેલાંના કરતાં પશુ વધારે આશ્ચર્ય, સંતોષ અને ભક્તિભાવનો અનુભવ થયો. હું દેવીને પ્રણામ કરવા અને તેની દૃષ્ટિ જોવા તત્પર થવા લાગ્યો.

અનામિકા—ત્યાં શું થયું ?

ચંદ્રકાન્ત—ત્યાં એવું થયું, કે મારી દૃષ્ટિ સામેના પશ્ચિમના તટપર પડી, અને ત્યાં એ અનામિકા—મેં એક એવી સૃષ્ટિ જોઈ, કે તે સંભારતાં પશુ ત્રાસ અને વેદના થયા વગર રહેતાં નથી—ત્યાં મેં એક અતિ બીભ્રસ અને ભયાનક પિશાચિની જોઈ; તે મારી દેવી તરફ રક્ષસી દૃષ્ટિ ડરાવી બેઠી હતી; અને ઉછંગમાં પડેલા એક સૌન્દર્યના અવતાર સરખા મનોહર અને સુકુમાર બાલકપર કઠોર હાથ ફેરવતી હતી. મેં જોયું કે એ બાલકની આંખમાંથી આંસુનો એક વિશાલ અને અવિરત પ્રવાહ ચાલી સરોવરમાં ભળતો હતો; અને મને માલુમ પડ્યું કે બીજો મારી બાજુએથી અને મારી દેવીના નેત્રમાંથી ચાલતો હતો. હું દશે દિશા તરફ ફરી ફરીને જોઈ ત્રાસ અને વેદનાથી વિવશ થયો, તોપણ પ્રયત્ને પ્રણામ કરી બેઠ્યો:—

“દેવિ, પ્રમથ જિજ્ઞાસાનો મારો પ્રશ્ન નથી. પણ અહીં દશે દિશાના દર્શનથી હું વિવશ થયો છું. આ વિશાલ, ગમ્ભીર, નિર્મલ સરોવર, તમે, તમારો મનોહર ખાલક, અને બન્નેને દારુણ બચા કરનાર પેલી બીમત્સ ભયાનક આકૃતિ, આ સર્વમાં મને કશાની ખબર પડતી નથી. તમે કાણ છો ? આ સર્વ શી સ્થિતિ છે ? પ્રતિકારનો પ્રયત્ન પણ નથી દેખાતો, એટલી આ શી આપત્તિ છે ?”

અનામિકા—પછી ? પછી એ દેવીએ શો ઉત્તર વાળ્યો ?

અંદકાન્ત—દેવીએ એવો ઉત્તર વાળ્યો કે “આ સરોવર આંસુનું સરોવર કહેવાય છે; અને તેઓ માનુષી દેવીના અને મારા મનોહર ખાલકને મનુષ્ય દેવના નામથી સ્વર્ગલોકમાં ખેંચાવે છે; અને એ પિશાચિની નારકી નામે રાક્ષસી છે. મારું અને મારા ખાલકનું રૂદન મારા પોતાના પાપનું અધાર્મિક સ્વાશ્રયત્વનું પરિણામ છે. પ્રતિકાર હાલ કરી નથી.”

અનામિકા—એટલે હું કશું ન સમજી.

અંદકાન્ત—હમણાં જ સમજવું છું, પ્રિયા. પછી મેં ફરીને પ્રાર્થના કરી, કે “દેવીને અવિનંદ ન લાગે તો હું બધા વૃત્તાંત બંધવા ઉત્કંઠિત છું. આંવા ધાર્મિક અને પ્રતાપી રૂપમાં અધાર્મિક સ્વાશ્રયત્વે પ્રવેશ કેવી સંસ્થિતિમાં કર્યો હશે, એ મારાથી કશી સંકલ્પ નથી; અને પ્રતિકારનો અસંભવ મને વિપાદથી જડ કરે છે. બહુ દુઃખ થાય તેમ ન હોય તો દેવીએ સંભળાવવાની કૃપા કરવી.” અને ત્યારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખી ધીમેથી અને થોડા શબ્દોમાં પણ એક એવો દયાજનક અને ગમ્ભીર ઇતિહાસ કહ્યો, કે હું તે કદાપિ વિસરીશ નહીં.

અનામિકા—શો ઇતિહાસ ?

અંદકાન્ત—તેણે કહ્યું કે “હું ન્હાનપણથી યુદ્ધિશાલી હતી.

સ્વામીએ પ્રથમ મને એક દેવબાલકની સુપ્રત કરેલી, અને ફરમાવેલું, કે મારે એને કેળવણી આપવી.

+ + + +

“ કેળવણીમાં કેટલોક કાલ ચાલ્યો ગયો; અને તેની ફતેહથી તથા મારા દેવબાલકમાં પ્રકટ થતા વિકાસથી હું સન્તોષમાં રહેવા લાગી. પણ સન્તોષ સાથે થોડા વખતની અંદર જ અભિમાનનો પ્રવેશ થયો; અને હૃદયમાં ભક્તિભાવના કરતાં સ્વાશ્રયત્વની પ્રધાનતા થઈ. પણ હું સમજી નહીં. મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. આખર એક વખત મહાકાંક્ષાથી પ્રગ્લ્ભ થઈ મેં મહારાજને પ્રાર્થના કીધી. + + +

“ પ્રાર્થના એવી કીધી, કે ‘ મારા શિક્ષણનો પ્રપત્ન સફલ થયો છે, અને હું એક આખી જાતિને મારા બાલકની સાથે શિક્ષણ આપવા ઉત્સુક છું, તો મહારાજે એક આખી જાતિ નવીન ઉત્પન્ન કરી અને સુપ્રત કરવા કૃપા કરવી.’ પણ મહારાજ કશું બોલ્યા નહીં.

“ હું કશું સમજી નહીં; પણ મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી, અને વધારે ફતેહમંદ થતી ગઈ. ફરી મેં પ્રસંગ જોઈ મહારાજને વિનંતિ કરી, કે ‘ મહારાજ, મને એક જાતિની સુપ્રત થવી જોઈએ; હું કર્તવ્ય કરવાની આકાંક્ષી છું. ’ પણ મહારાજ મારા સાચું કંઈક બેદથી તથા કંઈક અનાદરથી જોઈ રહ્યા; અને કશું બોલ્યા નહીં. મને ખોટું લાગ્યું; છતાં હું સમજી નહીં. + + + +

“ છેલ્લો ત્રીજો વાર વિનયથી પણ આવેશ દેખાય એવી રીતે મેં વિનંતિ કીધી; અને સ્વામીનું ફરમાન થયું, કે એ પ્રમાણે થાઓ. તરત મને અતુખજાતિની સુપ્રત કરવામાં આવી, મેં જોયું કે જાતિ સારી છે, શિક્ષણપાત્ર છે, અને હું સન્તોષ પામી. મને જુદા પ્રાસાદમાં જવા હુકમ થયો, અને તોપણ હું સમજી નહીં. હું સ્વાશ્રયી

થઈ હતી; અને જહીક ન હતી; અને પોતાની શિક્ષણશક્તિ પર મદ્દા હતી.

“ નવા પ્રાસાદમાં મહારાજના પરિચારકો ન હતા; છતાં રક્ષક કે સહાયની અને ખામી દેખાઈ નહીં. પણ ચોડાજ દિવસમાં મારી અધોગતિ શરૂ થઈ. ચોડાજ દિવસમાં અનુગ્રહને બદલે સ્વ-શક્તિને સફળ માની મહાકાંક્ષી થવાના અને નમ્રતાની ભક્તિને સંહાર કરવાના પાપની શિક્ષા મારા તરફ પ્રવૃત્ત થઈ; અને એક મધ્યાહને આ રક્ષાસી શિક્ષણમન્દિરમાં આવી ઉભી રહી, અને આજ્ઞા કરવા લાગી. ”

અનામિકા—સ્વર્ગમાં પણ આલોકના જેવા ભયાનક પ્રસંગો બનતા હશે ?

અંદ્રકાન્ત—સ્વર્ગમાં નહીં પણ વચ્ચેના લોકમાં. પછી માનુષી દેવીએ પોતાની હરીકત ચાલુ રાખતાં કહ્યું કે “ એ પિલાચિની અને આજ્ઞા કરવા લાગી, કે મનુષ્યદેવ અને સુપ્રત કર. આ નવીન જાતિને શિક્ષણ આપવાનો અધિકાર હાલ મારો છે; તારો નહીં. એ તો તને તારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા જ ઉત્પન્ન થઈ છે. અને તેને તથા તારે કેટલોક કાલ મારી સન્નિધિમાં રહેવું એમ હરમાન થયું છે તો બાળક અને સોંપી દે; નવીન જાતિને બોલાવી લે, અને મારી પાછળ પાછળ ચાલ.

* * * *

“ મારે બધું કરવું પડ્યું; અને હું તેની પાછળ પાછળ આ સરોવરના કિનારા પર આવી. અહીં તેણે અને આજ પતથર પર બેસાડી, અને કાણુ જણે કેટલા વખતથી પ્રકાશો અને અન્ધકારો જોતી અહીંજ હું બેસી રહી છું. મારાપર સ્નેહ કે દયા રાખનારાં દેવદેવીઓ કેઈ કેઈ વાર આવે છે; અને આશ્વાસન આપે છે;

પણ કાંઈ અને શિક્ષાની અવધિ જણાવી શકતાં નથી. મનુષ્ય-દેવ એ રાક્ષસીના સ્પર્શથી દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતાં જાય છે; અને મારાં આંસુમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મનુષ્યજાતિમાં તેને મળતું જે કંઈ રૂપ આપ્યું છે, તે પણ એ રાક્ષસીના પ્રયત્નોથી નિર્મૂળ થવાની તૈયારી છે.”

અને આટલું બોલતાં, ઓ અનામિકા ! એ ધાર્મિક સ્વરૂપની અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે તેટલા પ્રતાપની દેવી એક સાધારણ સ્ત્રીની માફક રડી પડી, અને હું વિવાદથી મૂર્ચ્છિત થાત; પણ તે થોડા જ વખતમાં સ્વસ્થ થઈ ફરી બોલવા લાગી:—

“મનુષ્યો પણ એ કાલથી પોતાની અંદર જે કંઈ માનુષી દેખાય તેના ધાતમાં જ વધારે પ્રવૃત્ત થતા જાય છે. બેસક, મારા શિક્ષણનો હજી છેક ઉચ્છેદ થયો નથી; પણ હું જોઈ છું, કે અભિમાન, વિપયાસક્ષિત, ભીરતા, નિર્દયતા, વગેરે નારકી પ્રેરણાઓનાં સંતાન વધતાં જાય છે; અને એ જૂનો મનુષ્યદેવનું જે જે વસ્તુમાં સાદર્ય દેખાય તેનો ઉચ્છેદ કરે છે. જો મનુષ્યો સમજે, કે દેવત્વના ધાતથી તો તેમની અને તેમની માતાની શિક્ષા ઉલટી લાંબાશે; અને જો એમ સમજીને તેઓ આ સરોવરની અંદર પોતાનાં આંસુઓનું પણ અર્પણ કરવા લાગે, તો મને આશા છે, કે થોડા વખતમાં મારો અવધિ પૂરો થાય, કારણ કે પ્રાપચિતનું પાત ભરાઈ જાય, ત્યારે પણ મને શુદ્ધિ ન મળે, એમ સ્વામીના દરબારમાં કદાપિ બને નહીં. પણ, મનુષ્યો એટલા નમ્ર અને દયાળુ થવાની શી આશા ! ”

અનામિકા—પછી ?

અંદ્રકાન્તા—પછી મેં પૂછ્યું, કે “દેવી કર્તવ્યની અત્યાકાંક્ષાની આ બધી શિક્ષા ? ધર્માકાંક્ષા અધાર્મિક થઈ શકે ? ” અને તેણે ઉત્તર આપ્યો, કે “ધર્માકાંક્ષાનું સ્વરૂપ શિક્ષા પછી જ હું સમજી

શકી છું. આપણી કર્તવ્ય કરવાની અત્યાકાંક્ષા એ ધર્માકાંક્ષા નથી; ઇશ્વરેઆત્મ અધીન અને શ્રદ્ધા તથા સંતોષ પુરસ્સર અનુસરણ એજ ધર્માકાંક્ષા છે. કર્તવ્ય કરવાનું દરેકને હોય છે; પણ હોય તેના અનાદર થતો હોય, તો અધિક કરવાની આકાંક્ષા ધર્માકાંક્ષા નથી. પણ વધારે શામાટે કહું ? સત્ય એટલું જ છે, કે દેવને અગર મનુષ્યને સેવા વગર કંઈ કર્તવ્ય, અને અહંકારમોક્ષ વગર ઇતર મોક્ષ કંઈ છે જ નહીં.”

પ્રિયા, આ શબ્દો સાંભળતાંજ મને મારા પાપનું સ્મરણ થયું; પણ હું તેની પાસે કંઈ બોલવા જાઉં છું, ત્યાં આંખ ઉઘડી ગઈ. મને લાગ્યું, કે મેં પણ તારા સંગીતનો અનાદર કરવામાં રનેહની ઉર્મિને જ પ્રહાર કરવાનું પાપ કર્યું છે. પણ હવે હું એવું કદાપિ નહીં કરું. તને શાથી સુખ થાય, તારા સુન્દર અંશો શાથી વિકસિત થાય, તેનો જ હવેથી હું વિચાર કરીશ. હવેથી હું ઘણા વિસ્તીર્ણ અર્થમાં આત્માશ્રમી અને આત્મનિમગ્ન થવાનો તથા નમ્ર અને ક્ષમાળુ બનવાનો પ્રયત્ન કરીશ; બધાં સૌન્દર્યનું સાદસ્ય દેખાશે ત્યાં રક્ષણ આપીશ; અને જગતનું આત્મવત્ દર્શન કરીને જે ભૂમિકાનાં વારંવાર સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે તે પર પહોંચી જઈશ. + + પણ થયું તે માટે ક્ષમા જ માગું છું. + + તો ચલાવ તારું સંગીત, પ્રિયા, સ્વસ્થ કરી સુખાનુભવ કરાવ.

અનામિકા—શું અદ્ભુત સ્વપ્નું અને શો આવેશ ! પણ વહાલા, તમે જાણો છો, કે મારે તો તમને કરી ક્ષમા આપવાની છે જ નહીં. પ્રકૃતિ સ્વસ્થ ન હોય, કે બીજા વિચારમાં હો, અને મારા સંગીતનો અનાદર થાય તેમાં હું કશું પાપ સમજતી નથી. તો સ્વસ્થ રહો; કંઈક નવીન સંગીત સાંભળવાને સજ્જ થાઓ.

ચંદ્રકાન્ત—એટલી કૃપાળુ છે, તેથી જ મારા ઉદ્ધારનો સંભવ

છે. પણ તું નવીન સંગીત માટે સજ્જ થવા કહે છે. વિષય શો છે ?

અનામિકા—વિષય ? તમે જાણો છો કે કેટલાક દિવસથી અમુક આશાગીતના ધ્વનિઓ મારા હૃદયમાં સ્ફુર્તી કરે છે. હું કંઈ તમારી માફક કવિ નથી, અને તેથી મારી માનસસૃષ્ટિને તમારા જેવી સુ-ધટિત આકૃતિ આપી શકતી નથી. છતાં જે કંઈ શબ્દમાં દર્શાવી ન શકાય તે સર્વ સંગીતથી સૂચવવાને મેં યત્ન કીધો છે. x x x x અને, બેશક મારી આશાના સુદ્ધાં પિતા તો પોતેજ છે. તો—

અંદ્રકાન્તા—પિતા ઉપરથી નહીં, પણ માતા ઉપરથીજ બાલ-કેતું શરીર બંધાય છે, વહાલી. પણ કંઈ નહીં. ચલાવ તારું આશા-ગીત અને બે ધડી અને સુદ્ધાં કલ્પનાના સ્વર્ગજલમાં અવગાહન કરાવ.

અનામિકા—પ્રિયંવદ ! સાંભળો:—

ગાંધી.

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે આશા !
જાણેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસ્થાને ઠરે આશા !
અરે ! શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એવો દિન,
કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે કહે છે શું ખરે ? આશા !
અને શું રૂઝશે આખર જખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો,
અને એ ચાલશે સાથે ? દયા કેવી કરે, આશા !
નહીં પરવા જરા અમને કશીએ વસ્તુ ઐહિકન્દી;
કરે સન્તોષ જો તેને મને તો ઉદરે આશા !
નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો ધડીપણ નેત્રસ જૂતો,
સખાનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા !
મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં દેવિ !
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા !

(૯)

રાણો કુંબો અને મીરાં.

કુંબો—ચંદ્રમા હરિત ચક્રને ચિરપર આવ્યો અને મધ્યરાત્રિ થઈ; પણ મીરાં! તને તો નિશ્ચય જ રહેલી દેખું છું. તું રજા માગે છે, અને મને શું કહેવું તે સ્પષ્ટ નથી. હવે હું મારે માટે નથી બોલતો પણ તને દેશનીએ દયા નથી ?

મીરાં—દેશની દયા માલેકને છે. હું બિચારી શી ખિસાત-માં છું ?

કુંબો—શું છેવટે ઝોળખી સક્યો એ મારો અપરાધ છે કે હું ધર્મમાં પણ મદદ ન માગી શકું ?

મીરાં—છેવટે ઝોળખી સક્યા છો એ અપરાધ નહીં પણ અપરાધની કબજાત છે; અને મારા ધર્મથી વિમુખ કરીને બીજા ક્યા ધર્મમાં તમે મને ફસાવવા ઇચ્છો છો એ હું બાણતી નથી.

કુંબો—મીરાં! ફસાવવાનો આરોપ કરવો એ તને ધટતું નથી. તને બધું કહી ચૂક્યો છું. અને તારી પાસે વિષનો ધ્યાસો લાવનારને અને મારા નામથી તથા મને સાફ લામશે એમ ધારીને તને જૂઠો સંદેશો કહેનારને શું શાસન થયું છે તે પણ હવે તને વિદિત છે. એટલું ખરૂં કે ચિતોડની પટરાણી ગમે તેવા વેરાગી-ઝાંતી સંગતિ કરે તે મને પસંદ નહીં; અને તેટલા માટે મ્હેં તેની મના કરેલી; પણ હવે તારૂં સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ મને લાગે જ છે કે એમ કરવાથી તારી મહત્તા નહીં રહે.

મીરાં—મારી મહત્તા ! મને મારી મહત્તાનો નહીં પણ હમેશાં માલેકની મહત્તાનો જ વિચાર આવે છે. એને તમારી માફક વેરાગી-

ઓની સંમતિમાં ભીતિ નથી લાગતી; એને તો એ પ્રીતિપાત્ર છે. અને રાણાજી ! તમે અને મારવાની ઈચ્છા નહીં કરેલી તે માટે તમારો ઉપકાર માનું; પણ જે સ્વામીએ અને જીવતી રાખી તેને જ હવે તો અનુસરનારી છું. તમારા પર ફસાવવાનો આરોપ કઈ છું તે તો એટલા માટે કે એ ખરી મહત્તાના માર્ગ પરથી ઉતારીને તમે અને જુદે રસ્તે વાળવા મથો છો.

કુંભો—તારો એ સ્વામી મારો નથી એમ નથી. પણ, ખરી મહત્તાનો માર્ગ સમજવામાં કદાચ તારી બૂલ થતી હશે. ઈશ્વરે તને રાણીની પદવી આપી છે; તો એ પદવી પર રહીને તારે કર્તવ્ય યજ્ઞવતું જોઈએ. મારે તુકેને દૂર કરવામાં ધણી યોજનાઓ બંધવાની છે; અને રાજ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખવાને કોષ્ઠક વિશ્વાસપાત્ર અને ધર્મ-પ્રતી માણસની જરૂર છે. પ્રકૃતિવર્ગ સ્વાર્થી, ભીરુ અને નિઃસ્ત્ર થતો જાય છે. મારી નહીં તો મહારાજની ધર્મપત્ની તરીકે તારે ભૂમિના રક્ષણમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

મીરાં—પ્રકૃતિવર્ગ ખરે જ સ્વાર્થી, ભીરુ અને નિઃસ્ત્ર થતો હશે, તો તમે પણ ભૂમિનું રક્ષણ કરી શકવાના નથી; અને જે તેમાંથી વીરત્વનું બીજ નાશ નહીં થયું હોય તો મહારાજને મમશે તો કાલે ઉદ્ધાર થઇ રહેશે. પણ અને તો અહીં રહેવાને બદલે અહીંથી જવાની જ આજ્ઞા થાય છે. તો વધારે રહેવું એ પાપ છે.

કુંભો—મીરાં ! ભક્તિને હું કોમળ માનતો આવ્યો છું તેથી તારાં વચનો કઠોર કેમ છે તે સમજી શકતો નથી. જે તું અહીં રહે તેમાં પાપ હોય તો મારું પોતાનું આચરણ પાપનું હોવું જોઈએ. પણ હું શું કરું છું ? આવી મનોહર રાત્રે અને આવા મનોહર સ્થળમાં પણ માત્ર ઉપજોગની ખાતર કોઈ દિવસ હું બેઠો નથી.

મારા રાત્રિદીવસ આમાથી ભવિષ્યનું રૂપ જાણી લેવામાં અને તેના અનિષ્ટ ભાગ અટકાવવાના ચિંતનમાં જાય છે. ઘણું વર્ષથી હું કશું લખી વાંચી શક્યો નથી. મને મેવાડની નહીં પણ બધાં રાજ્યોની ચિંતા રહે છે. કીર્તિસ્તંભો ચણાવતાં, કિલ્લાઓ સમરાવતાં, અને જે લોકોએ પૂર્વજોનાં લોહી પીધાં છે તેમને નિર્મૂલ્ય કરવાના વિચારો અને પ્રયત્નોમાં મને એક ક્ષણ પણ સુખની મળતી નથી. હું પાપ કરું છું ?

મીરાં—રાણાજી પાપ કરેજ નહીં ? અરે રાજા ! પાપ કરતાં પાપનું જ્ઞાન થયું તો શું જોઇએ ? તમે કીર્તિસ્તંભો ચણાવો છો, અને કિલ્લાઓ સમરાવો છો તે યોગ્ય છે; પણ એથી બધે પ્રકારે પોતાને નિર્દોષ સમજતા હો તો ભૂલ છે. મને તો બધી ખબર નથી; પણ એટલું પૂછું છું કે તમે તમારા સૈનિકોના જેટલી તમારા આચાર્યો અને પંડિતોની ખબર રાખો છો ? હું ધારું છું કે તેમાંના બધા બહુ દુઃખી થાય છે, અને તે માત્ર તમારી અવગણનાને લીધે. મેં જાતે કેટલાએકને તમારા દેવાંથી પૂર્વજ સમરસિંહને માફ કરતા અને આંસુ પાડતા જોયા છે.

કુંભો—તેમણે જાણવું જોઇએ કે હું બ્યવસાયી છું; મને બધી શી રીતે ખબર પડે ? હકીકત મને જાહેર કરવી જોઇએ.

મીરાં—રાણાજી, હકીકત હજી પણ તમારા ધ્યાનમાં નથી ઉતરતી. હકીકત એજ છે કે ક્રિયાદ તમારી પાસે નથી આવતી એમ નથી; પણ તમે હમેશાં આવેશમાં અને ન્યાય કરવાને અધઘિત સ્થિતિમાં રહો છો. રાજા ! આવેશથી ચુકવીરની કીર્તિ મળે; ધર્મ-વીરની કદાપિ ન મળે. ઉચ્ચતર કષ્ટ છે તે તમે જાણતા હશો.

કુંભો—હું એવા કયા ભેદની દરકાર રાખતો નથી; માત્ર મને

જે શ્રેય લાગે છે તે માટે મથું છું. તું ધારે છે તેમ મને કંઈ કીર્તિનાં લોભ નથી. શી રીતે હોઈ શકે ? શું તું એમ સમજે છે કે આ સ્તંભ મેં માત્ર અભિમાનને સંતોષવાને ઉભો કીધો છે ? નહીં, મીરાં ! હું પણ સમરસિંહની માફક બધી ફરજો અદા કરવાને ઉત્સુક છું. પણ મને લાગે છે કે તને અનુભવ નથી. તુર્કોનું કેટલું બેખમ છે તે તું સમજતી નથી.

મીરાં—મને અનુભવ તો નથી પણ આસ્થા છે. આસ્થા એવી છે કે માલેક દરેક દેશની ધટે તેવી જ દશા કરે છે. મહત્કાર્યોની ખાતર આવશ્યક કાર્યોનો અનાદર એ તમે ધારો છો તેમ વીરત્વનું લક્ષણ નથી; વીરત્વનું નહીં પણ લોભનું લક્ષણ છે. રાજા ! હજી પણ આંખો ઉઘાડો; હજી પણ નમ્ર થાઓ; શુભાન છોડી દો; તમારી નહીં પણ માલેકની કીર્તિનો વિચાર કરો; બધી ફરજો અદા કરવાનો આગ્રહ રાખો. હજી પણ વખત ગયો નથી. સ્થળે સ્થળે દેવસ્થાન સ્થાપો; સાધુ વેરાગીઓનાં સદાપ્રત માંડો; દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ રાખો, દેશના નસીબમાં હશે તો હજી પણ કોઈ ઉદ્ધારનો માર્ગ ખતાવનાર મહાત્મા મળી આવશે, મહાત્મા વગર ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

કુંભો—મીરાં ! સવાલ ધર્મનો નહીં પણ વિગ્રહનો છે.

મીરાં—અને ક્યો ધર્મની મદદ વગરનો વિગ્રહ વિજયી થયો છે ? રાજા ! આ દેશમાં તો સાધુ વેરાગીઓએ જ પરોક્ષ રહીને વિજયો મેળવ્યા છે. તેમની મદદ વગર તમે બધાં રાજ્યોને એકત્ર કદાપિ કરી શકવાના નથી. આવા વિષમ વખતમાં તો એ વર્ગની જ મોટામાં મોટી જરૂર છે, કારણ કે તેઓ જાતે નિરપેક્ષ અને પૂજ્ય હોવાથી બધાનો વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવ આકર્ષી શકે. તમે

એકલા મથો છો તેથી અનુકૂળ નહીં પણ પ્રતિકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન કરેા છો.

* * * *

કુંભો—કદાચ તું કહે છે તેમ જ હશે; મને લાગે છે કે ધણે અંશે તેમ જ છે. રાજાઓ, કેાઇ પણ સમગ્ર દેશના હિતને માટે શ્રમ કરે એમ માની શકતા નથી; અને મારા પ્રયત્નો ધણી વાર માત્ર મેવાડના લાભના સમજે છે. બધા કાલની જાલમાં ફસાયા છે, અને છેવટે શી દશા થવાનો સંભવ છે તે સમજતા નથી. પણ જો ધર્મથી તેમને દૂર દૃષ્ટિ કે દેશભક્તિ સીખવી શકાય એમ હોય તો હું તને અનુસરવાને તત્પર છું, તો મીરાં ! હજી મારી હોડીનું—આખા દેશની હોડીનું સુકાન તારા હાથમાં લે. બધાને તારી લે.

મીરાં—દેશની હોડી ચલાવવાની મારી તાકાત નથી; અને મને આશ્ચર્ય છે કે બધા પોતપોતાની ફરજ બજાવશે તો દેશને બચ નથી. તમારી હોડી પણ હવે તો તમારા જ હાથમાં છે. એ મારા હાથમાં લેવાનો વખત મથો. એક વખત બેશક એવો હતો કે બ્યારે પ્રતિક્ષણ પતિનાં નયન વગર મીરાંને કશું દેખાતું નહીં; અને એ વખત મારા ઉછળતા સ્નેહને આશ્રય આપીને તમે મને પોતાની બનાવી શક્યા હોત. પણ તમે અભિમાનમાં અનાદર કરીને એ સંધિ જવા દીધો; અને હવે તો ગ્રેમજીવનની રાખમાંથી “જુરાફ” પંખીની આંધકે નવું ઉત્પન્ન થએલું ધર્મજીવન જ મીરાંમાં રહ્યું છે. ઉપરાંત,

હાવાં—તો છે—રાજા—કુંભા—સ્વામી—મારા—રામ ।

કુંભો—દેવિ, અસ્તુ. ભાવી હોય તે થાઓ. માલેકની મરણ જ દેશને તારવાની નહીં પણ કુખાવવાની દેખાય છે.

મીરાં—રાણા ! પોતાની નિરાશાને ઈશ્વરનો દોષ ન સમજો. પણ તમને સમજાવવું કદાચ વૃથા છે. મને રમ ?

કુંભો—દેવિ, આઠ પડીથી કાળી સાડીમાંથી ખીલી નીકળતી તારી દેવી મુદ્રા જોઈ છું, તારી ઈશ્વરી વાણી સાંભળું છું, અને વહેલી ખખર પડી હોત તો જૂતભવિષ્ય કેટલાં ફરી શકત તેની મિથ્યા કલ્પનાઓ દૂર છું. બેશક રહીશ એટલો ઉપકાર માનીશ !

મીરાં—રાણા ! જૂત હવે વર્તમાન થઈ શકે તેમ નથી. અને ચઢ્ઢાણી ન તઢ્ઢાણી માણીએમ્મ તઢ્ઢ્યથા । તો શોક ન કરતા. મને જે થયું છે તેથી પરમ સુખ છે, અને તમે સુદાં હજી કર્તવ્ય સમજશો તો સુખી થઈ શકશો. માત્ર આત્માને જરા કેમલ કરજો.

પણ સાંઢણી હવે બોલાવે છે; અને હું જાઉં છું, ઈશ્વર તમને ક્ષમા કરે !

કુંભો—અને મીરાં ?

મીરાં—મીરાં ભિન્ન નથી.

(૧૦)
હળદીધાટ

[પ્રદેશ:—અરવલ્લીના પર્વતોમાંનું એક મેદાન]

પ્રતાપ:—ચેતક ! મહારા પ્રાણ ! તું ધરતી માતાને બેળે
ઢંખે ? વીરોની હાકલ હલકી રહી હોય, યવન યોદ્ધાઓનાં દળ
ઉભરાતા હોય, તરવારોની ઘટાઓ ગૂંથાતી હોય. ત્હારે બાપુ !
મહારા ચેતક ! હવે તું વિના મ્હને કોણ ધૂમવરો ? મેવાડના સંગ્રામ-
ના સિંહાસન ! મૃત્યુની મેખથી ત્હેં હળદીધાટને મહારે હમ્પડે
જડ્યું. રણબહાદુર વીર ! મહારા હળદીધાટના સંગ્રામી ! સંગ્રામ
જમે ત્હારે ત્હારી શી રમણા ! અપશુકના આવતા ધાની ત્હને
ફૂરથી મન્ધ આવતી; મૃત્યુગુંજતા બાણને તું ફૂદી પગ નીચે ગળી
જતો; તરવારની ચળક પ્હેલ્લી ત્હારી આંખમાં ચમકતી. તું આગળ
ધસતો, ને કારમો ધા જળવીં લેતો; તીરછો શત્રુશય ઉપર પડતો,
ત્હારા મુગટબાણથી કે મહારી સમશેરથી તે હીનભાગીને જીવનચુકા
કરતો. ચેતક ! ક્યાં મળશે ત્હારી હવે એ રમણા ! પ્રતાપ રાણાને
ત્હારા વિના હવે કોણ રણમાં ખેલવશે ?—અરે ! પણ હળદીધાટ
પછી હવે પ્રતાપને સંગ્રામખેલે ક્યાં રજા ?

(સગરસિંહ પ્રવેશે છે: પાછળ લ્હેમનું વીરમંડળ આવે છે.)

સગરસિંહ—મહારાણા ! અપશુકન મા વરતો. સંગ્રામથી જ
જગત રાજપુત્રોનાં જીવનવર્ષ ગણે છે.

પ્રતાપ—કોણ ? સગરસિંહ ! મેવાડના કુલસત્રુ ! રાજ-
માતાઓના પુત્રકલંક !

संवाहभासा

नृनालाल दलपतराम कवि.

સગરસિંહ:—રાણાજી ! એમ મા ખોલો ! કુલપિતા સૂર્ય-
દેવનાં કિરણો વેરાય, પણ સળગતાં જ રહે. આપણા વંશને માથે
જ એ શાપ છે.

પ્રતાપ:—ભલે ! ત્હમારો ક્ષત્રિયપ્રતાપ દાખવવો હોય તો
ક્ષત્રિયવીર કદી ના નહીં કહે. રાજપુતના લોહીમાં હાથ રંગીયવન-
રાજને ત્હમારે થાપા દેવાના હોય તો રાજપુત સંભ્રામ માટે જ સર-
જેલો છે. યુત્યુની તો ક્ષત્રિયો માળા પહેરી ફરે છે. પેલું ત્હમાઈ
વીરમંડલ ત્હમારી સાહાય્યમાં લાવ્યા હશે; પેલા ખાલી અશ્વ
તો પ્રતાપના ચપને કાળે હશે.

સગરસિંહ:—ખમ્મા મ્હારા મેવાડના મુગટને. રાણાજી !
હજીદીધાટને નિરખી મ્હાઈ લોહી ઉછળ્યું છે. પ્રતાપ બાપુને ધવતો
પેખી, ત્હેના વજ્રદેહમાંથી ધારાઓ ઉડતી નિકાળી, મ્હારા કુલના
રુધિરસ્રાવમાં પગ બોળાતાં, જીવમાં ચેતન જગ્યું છે. મહારાણા !
આ વીરો સહ મેવાડના છે, મ્હારા અંગરક્ષક યોદ્ધાઓ છે. સહ
આ ત્હમને સમર્પું છું, મ્હારી તરવાર પણ ત્હમારે ચરણે છે.

એક વૃદ્ધ વીર:—પ્રતાપ બાપુ ! હજીદીધાટમાં ક્ષત્રિયોનાં
માથાં ઉડતાં જોઈ અમારી આંખો ઘેરાણી; મેવાડ મરાતું પેખી
અમારાં રોમ રોમ ધ્રૂણ ઉડ્યાં. શિશોદિવાની હાક્કથી આકાશનાં
પડ ગાજતાં અમે ઝખવાણા, રાણાની તરવારનાં ખેલન નિરખી
અમારાં માને ડોલવા લાગ્યાં. પ્રતાપ બાપુ ! અમે પાછા ક્ષત્રિયો
થયા છીએ. હજીદીધાટના ઉડતા લોહીના બદલામાં અમે અમારાં
પાપ બાપ્યાં છે. ચેતકને બરનીંગળ ધૂમતો જોઈ સગર બાપુની ચે
આંખો ભીંજણી હતી. રણસંભ્રામમાં ક્ષત્રિયની આંખ તે કે દી
ભીંજણી ભાગી છે ? સગર બાપુએ આંસુથી પાપ ધોયાં. બાળ-

પણનાં રીસામણાં હવે ન રીએ. મહારાણા ! પેલા ખાલી થોડે તો ચવનનાં શય બાંધેલાં છે.

પ્રતાપ:—અહાહા ! આ શું સહુ ? અન્ધકારમાં ઉગસ ક્યાંથી પડ્યો ? મ્હારું હૃદય તું રાજકુલ આ કોણ તારે છે ?—સગરસિંહ ! તું ક્ષત્રિય ધર્મ બૂલી ગયો હતો; ત્હારી રજોમાં તો આખા રાવળનું જ કુલરુધિર ધડકે છે. વીર ! ઉઠ; પાછો ક્ષત્રિય થા; શિશોદિયાને શોભવ જગતમાં.

(સગરસિંહને તરવાર બન્ધાવે છે.)

સગરસિંહ:—બાપુ ! સૂર્યનાં તેજને ક્યાં સોહવવાં ? સૂર્ય-વંશીઓનાં તેજને પણ ઝોપની ક્યાં ઝોછપ છે ? કાગર અને સ્પિકરીનાં યશોગાન બરતખંડ ભરી ગાજે છે; ચિતોડનાં બબ્બ કીર્તિગીત, હુળદીવાટના મહાપ્રતાપી શસ્ત્રાસઃ પછી મેવાડનો મહિમા ક્યાં ઝોછો છે કે અજવાળવો ?

પ્રતાપ:—સગરમા ! ધરતીને ખેળે શિશોદિયો છે ત્યાં સુધી તો મેવાડ મહિમાવાન જ છે. પણ—ચિતોડ ! હા ! ચિતોડ ! મ્હારી આંખોના આકાશ ! મ્હારા જીવનની આશા ! ધેલોડીઓના કુલતીર્થ ! રાજપુત્રોની યાત્રાભૂમિ ! સૂરજવંશીઓના રુધિરસ્ત્રાવથી પવિત્રતા પામેલા ત્હારા મહેલોમાં પ્રતાપે હજી પગ દીધો નથી; ત્હારા વીર-સુખનાં દર્શન પ્રતાપે હજી નથી કીધાં. ઉગે, તપે કે આશમે, પણ ચિતોડ વિના અન્ધકાર જ. મ્હારા ચિતોડ ! તું ગયે મેવાડનું જગ કલંકિત જ છે. શિશોદિયાની તરસી તરવારો ઉછળે છે, રુધિર પીએ છે, રાજપુત્રોનાં મોંમાં બલિદાન આપે છે, મેવાડની વીર બૂમોને લોહીથી ધરપે છે. પણ ચિતોડ ! તું સોહામણું કાં ન થા ? ત્હારાં સન્તાનોને પૂર્વતેજમાં પુનર્દર્શન કાં ન દે ? જીવન સમર્પી જ ત્હારાં

યશોમાન અમારે માવાનાં છે: તો આ કારમા હુંદીધાટ પછી પશુ તહારાં પૂર્વદર્શન કાં ન દે ?—પશુ પ્રતાપની તરવારે એ યશ નહીં હોય, કાષ સોતાં જ તહેને દેવલોકમાં સંચરવાનું હશે. આશા સહુ કરમાવાની હશે, ટેક સહુ તૂટવાના હશે.—સગરમા ! હવે અમે બીલ્લરાજને મળીશું, મેવાડના પર્વતોના મહેમાન થશું.

સગરસિંહ:—રાણાજીને એમ ન શોભે. મેવાડનો મહારાણો સૂર્યવંશીઓની યજ્ઞમૂર્તિ, રાજપુત્રોનો આશાદેવ, એકલવાયે પર્વતોમાં શે રખડશે ? હમે સહુ રાણાની હારે આવીશું, હુંદીધાટના બીળ વીરમંડળને નહોતરશું, ફરી પાછા સંઘ્રામના ડેરા ખોડીશું.

પ્રતાપ:—સગરમા ! એ બોલ ખોટા છે. હમણાં તો આશા એ બ્રમણ જ છે. હુંદીધાટ તો શિશોદિવાની સ્મશાનભૂમિ થયું. હા ! ધૂમતો, માજતો, મેધસ્થંભ શો ઝાલો રાણો ત્યાં હોમાણો. તે સામન્તવીરે યવનનો નરમેધ યગ આરંભ્યો ને પૂર્ણાહુતિ પેતાના બલિદાનથી કીધી.—વીરા ! જતાં જતાં પશુ તહે ઝાલાઓનું બિરદ ગાંધ લીધું. હા ! મહારા ઝાલા રાણા ! હા ! મહારા રામસિંહભા ! તુવારોનું તેજ ઝળઝળી તહમે પશુ ગયા. મેવાડની ભૂમિને તહમે બ્હીલી ચૂકી. હુંદીધાટના રણસંઘ્રામમાં તે વીર માતા જૂલી પડી. સગરમા ! કોનાં નામ લઇ લઇને સંભારવાં ?—ને રડવાં ?—પશુ વીર ! હું રડતો નથી હો ! ચોધ્યાઓ ! તહમરી ક્ષત્રિય રેખાઓ સંકેયશો મા. આ તો હૃદયજલથી પિતૃતર્પણ કઈ છું, દેવલોકના રણધીરોને અર્ધ્યાજલિ આપું છું. હુંદીધાટને સંભારી આંસુ ઠાળ્યે મે ક્યાં પાર આવશે ?

સગરસિંહ:—બાપુ ! હુંદીધાટમાં તો શિશોદિવાના બાણનું સ્હવાર પડ્યું, એમાં તો લોહીની રેલો જ રમે. તેથી કાંઈ સૂર્ય-

વંશીઓનાં શૌર્યરમણુ આથમતાં નથી, ઔરે ખીલે છે.

પ્રતાપ:—વીરા ! ઝાંઝવાથી તૃપા ન છીપે. હુળદીધાટમાં તો શિશોદિયાની સ્હાંઝ પડી; રક્તના રાતા પટ પાયરી સૂરજવંશ આથમો ગયો. કંઈક શતકો સૂધી પેતાલું અંગરુધિર વીર બ્રૂમિમાં વરસી છેવટે રવિકુલ વિરામ્યું. તેજનો પરિવાર અનન્ત છે, સૂરજવંશ આથમ્યે ચે બીજને તેજ ધીરશે. વીરા ! હુળદીધાટમાં શિશોદિયાની સન્ધ્યા પડી. તે વિના અત્હારે આપણા આત્માઓમાં અન્ધકાર ન હોત.

સગરસિંહ:—પ્રતાપ બાપુ ! વીરોના વીરમણિ ! અમારા કુલદેવ ! આવી અનિષ્ટ ભવિષ્યવાણુ ત્હમારે વીરમુખે, ત્હમારી દેવ-જીભે મા ભાખો. અનિષ્ટની શંકા છે, સંભવ નથી. યવનો કહે છે ત્હેવું કાં ન થાય ? સ્મલાનની ભસ્મમાંથી જ હુલ્હુલની પાંખો કાં ન ઝળકી હો ? શિશોદિયાનો ભાણુ છતે તે આથમ્યો કેમ કહેવાય ? પ્રતાપવન્તા પ્રતાપ બાપુ બેઠે રાજપુત્રોની સન્ધ્યા તે શે પડે ? કુલદેવ ! હમારા—ને ત્હમારા—આત્મામાં તો અન્ધકાર નથી. હુળદીધાટથી જ અમારું કુલતેજ ઝળહળી હાથું છે, વિશ્વની આંખ ક્ષત્રિયતેજથી અંજલ છે. સૂરજવંશનો રણધ્વજ પાછો ફરકાવવો એ મ્હારે માથે લઉં છું—સામન્તો ! મ્હારા રણવીરો ! જાઓ, અને મેવાડનો મહિમા જગૃત કરો. હુળદીધાટ જેવા હજાર રણસંઘામમાં કલંક આપણે ધોવાનાં છે. એક એક બિન્દુ રવિકુલનું રેડીશું ત્હેમાંથી કંઈ કંઈ વીરમંડળ કુજ હરશે.—મહારાણા ! હુળદીધાટથી મેવાડની બ્રૂમિ સોહાગણુ ચઢ; હુળદીધાટનું શોણિતક્ષેત્ર એ વીર માતાનો કુંકુમચન્દ્ર છે; મેવાડની પુત્રીઓ સૌભાગ્ય શોભા ત્હાં શોધશે. હુળદીધાટથી સૂર્યવંશનો ઉદ્ધાર થયો, ક્ષત્રિય કુલ ધન્યતા પામ્યું.

પ્રતાપ:- વીરા ! માન્યો, વીરપુત્ર માન્યો. સગરમા ! સંગ્રામની હાકલ તો મ્હારા પ્રાણની પ્રાણ છે; હજીદીધાટની ગર્જના હજી મ્હારા આત્મામાં ધોરે છે. યોધ્ધાઓ ! એ પ્રલયગર્જન હતું. સંહાર, પ્રલય, મહાપ્રલય; ક્ષત્રિયોનાં યજ્ઞોમાં એ વસે છે. ક્ષત્રિયોનાં જીવન યુદ્ધજીવન છે. યવન રાજપુત્ર સપ્તીમને, મેવાડના લાડીલા મહેમાન માનને કોઈ જઈ કહો, કહો કે રાણો પ્રતાપ હમણું કલા સંકેલી પર્વતોમાં એડો છે તે વાદળદળની વાટ જોતો જ. ધમ-ધોર મેઘધટા ધેરાશે, ત્હારે ત્હેની યુદ્ધકેશ પુકારાશે.—વીરપુત્રો ! રવિકુલના સામન્તો ! મ્હારા સંગ્રામ બાન્ધવો ! અરવલ્લીની શુદ્ધાઓમાં હમણું આપણે વિશ્રામ લેવો જોઈશે, ભીલ્લરાજના મહેમાન થવું પડશે. હજીદીધાટે પ્રતાપને અતિથિ કીધો. પણ રણધીરો ! મહાસંગ્રામનાં અધોર ગીત મ્હને સંભળાય છે. ક્ષત્રિયોનો મહા-યત્ન હજી આવવાનો છે. રાજસ્થાનને હજી જગાડવાનું છે, ભરતની યુધ્ધભૂમિને ધન્ય કરવાનું હજી અધૂરું છે. મેવાડ મરવાને મંડાણું નથી. સગરમા ! સંગ્રામવીરો ! હમણું તો ચાલો; રાજસ્થાનના છત્રદંડ સમેવાડ અરવલ્લીની શુદ્ધાઓમાં જઈએ. હજીદીધાટના ઝંકાર ત્હાં નિરન્તર ઝણઝણતા રહેશે.

યોદ્ધાઓ:- જય એકલંગ ! જય એકલંગ !

(સહુ પર્વતોમાં જાય છે.)

(૧૧)

મીરાંબાઈ

મીરાંબાઈ:—આયુષ્યમાન થાવ, રાણાજી ! ભલે પધાર્યાં. આજ—

કુંભો રાણો:—આજ ત્હમારી રાસકીડામાં કદાચ વિઘ્ન પડશે. પણ રાણીજીનાં ન્હોતરાં અનાદરી ન શકાણ્યાં.

મીરાં:—શિશોદિયાની સુજનતા તો જગમશદ્ધર છે. રાસ-કીડાને માટે નિશ્ચિન્ત રહેજો. નિરન્તરની પ્રેમપૂજા એ જ અમારો રાસ. રાણાજી ! દેહ ત્હમારી દષ્ટિમાં છે, પણ આત્મા ગોલોકની વેળુમાં રમે છે. રાણાજીને શ્રમ તો દેવો પડ્યો, પણ નિરુપાગે. આ જ અમારો છેલ્લો ઉત્સવ—

કુંભો:—રાણીજીનો મોહ શું ઉતરી ગયો ? કૃષ્ણલીલાનો આનન્દ શું ખૂટી ગયો ? કાલથી ત્હારે હવે હમને આનન્દ—?

મીરાં:—ઓ અધીરા રાણા ! ધીરા થાવ. મણમણના મોતીના ચોક મા પૂરો. કૃષ્ણપ્રભુની આંખમાં સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ જ નથી. પરમ પુરુષ તે એક જ પુરુષ છે. ઐહિક જન્મતે સ્ત્રીપુરુષના ભેદ તો નામરૂપના રૂપાન્તર છે.

કુંભો:—મહારાણી ! ત્હમારા ગોલોકમાં ગમે તેમ હો. જગત-માં તો પુરુષ તે પુરુષ ને સુન્દરી તે સુન્દરી જ છે. સુન્દરીથી પુરુષ ને પુરુષથી સુન્દરી નહીં જ થવાય. નારીને તરવારનું પાતું ફરકાવવું—

મીરાં:—રાણાજી ! ક્ષત્રિય માતાઓનાં બિરદ અવળાં મા ગાવ. સંગ્રામને શોભાવતી શિશોદિયા કુલની જ કુલદેવીઓ અગણિત

છે. આ હાથમાં યે સમશેર હોય તો શું કરતાલનાં છબ્બખિયાં શી આંગળીઓમાં ન રમે ? પણ રાજેશ્વર ! વિઠ્ઠતર ભવસંગ્રામમાં કાંઈ સમશેરને પાને વિજય નથી. સાં તો ગોપી થતાં આવડે તે કૃષ્ણ પ્રભુને બહાલું.

કુંભોઃ—ના, ના, રાણીજી ! સંગ્રામમાં જ જીવન જીતાય છે. શુન્નરાતની ઝાડીઓમાં કે માળવાના વિશાળ મેદાનોમાં, અમ્બધાનિ-સ્તાનના પર્વતોમાં કે ઈરાનના તુમ સૌન્દર્યમાં બાપ્પા રાવળનો સૂર્યવંશી રણધ્વજ પાછો રોપવો અને જયવાદ્ય વગડાવવાં એ જ જીવનની સુખસીમા છે. અમારા પ્રભુએ તો અમને સરજ્યા છે જ સંગ્રામ ખેલવડે ક્ષત્રિયોને યુદ્ધ એ જ કર્તવ્યધર્મ. ધર્માધર્મનો પરમ ન્યાય અમારી ખડગેશ્વરીઓ જ આપે છે. તરવારની ઝલકમાં પ્રભુનો વાસ છે. કરતલિકા લઈ ગાવાનું તો સુન્દરીઓને સોંપ્યું. પણ રાણીજી ! સુન્દરીઓ મહા મધુરે કલરવે ગાય છે હો !

મીરાંઃ—સૂર્યકુલદેવ ! નિરન્તરના આવા નારિતક જ રહેશે ? કૃષ્ણ પ્રભુની લીલા તમને શે નથી ગમતી ? ગોવર્ધનની ઝાયામાં ઝૂલતું ગોવૃન્દ અને મધ્યે ખેલતો મહિમાવાન બાળકૃષ્ણ શે મીરાં નથી લાગતાં ? મહારા માયાના મુગટ ! ત્હમરું જીવન કૃષ્ણલીલાથી સોહામણું નહીં જ થાય ? કૃષ્ણ પ્રભુ પ્રેમાળ છે, કરુણાળુ છે; રીસાશે, મનાશે, ત્હેમને વિનવો : તે માનશે.

કુંભોઃ—રાણીજી ! શું બાળો છો તે સ્હમજો છો ? ‘ સર્થ કુલદેવ ’ ને યાચના શીખવો છો, મેવાડના સ્વામીને નમવા કહો છો. ચડવંસના વારસને સૂર્યકુલપુત્રે નમાવ્યો છે. પ્રભુનાં કર્તવ્ય-ગીત સંગ્રામમાં જ ગવાય છે. પ્રેમ તે સંગ્રામની હાકલ છે, સૌર્ષની પ્રેરણા છે. પણ રાણીજી ! તે કૃષ્ણપ્રેમ નહીં.

મીરાં:—મહારાણા ! સહુ કર્તવ્યનો સમાસ અન્તે કૃષ્ણ-પ્રેમમાં છે. દંપતીપ્રેમ, રાજ્યવ્યવસ્થા, વિજયવાંછના : સહુ કર્તવ્યને સીમા છે. પણ એક લીલામૃતના દેવપાનને સીમા નથી. બ્રહ્માંડના તેજગોલ પ્રભુનો રાસ જ રમે છે. ક્ષત્રિયકુલના કીર્તિમણિએ કર્તવ્યને કૃષ્ણપ્રેમમાં વાળવું ઘટે હવે તો.

કુંભો:—મીરાં રાણી ! કર્તવ્ય તે જ પ્રેમ છે. યુદ્ધ વિના બીજો પ્રેમ ક્ષત્રિયો બાણતા નથી. યુદ્ધને ન ઉત્તેજે એવી સુન્દરીમાં અમારે પત્ની પ્રેમ નથી; સંગ્રામભીરુ પુત્રમાં અમારે પુત્રપ્રેમ નથી. રાજ-પુત્રો તો સંગ્રામમાં જ સુક્રિા શોધશે.

મીરાં:—રાજેશ્વર ! આ અતૃપ્તિ ક્યારે મટશે ? સંગ્રામ, સંગ્રામ, માનવીના સંહાર, સુન્દરતાના ઉચ્છેદન, પ્રભુતાના પ્રલય : રાણાજી ! એ વ્યાધિતૃષ્ણા ક્યારે છીપશે ? હિમાદ્રિના દેવમન્દિરોની ડાયામાં સૂતેલો વાધ હિંસાનું અધ્યયન કરે છે; કેલાસની ઘટા-ઓમાં વસતો ચાઈલ લોહીનો તરસ્યો છે. પ્રથુમાં તહેમની દૃષ્ટિ નથી પડેવાતી. રાજેન્દ્ર ! કૃષ્ણજીવનનું લીલારહસ્ય શેમાં છે ? હિંસા-માંથી અહિંસાને પગથિયે ચઢવામાં જ : ભૂમિભાર ઉતારી શાન્તિ સ્થાપવામાં જ : અધર્મનો અન્ધકાર ધોઈ ધર્મતેજ વિસ્તારવામાં જ. રાણાજી ! યુદ્ધ પણ પ્રભુને જ સમર્પો.

કુંભો:—યુદ્ધ ગમે ત્હને ભવ : યુદ્ધરહ તો ત્હમારા ચરણે ધરવા ઇચ્છતો. મ્હને તો સંગ્રામથી જ સન્તોષ છે, સંગ્રામ ફલ મ્હારે નથી જોઈતું. રણવાદાનુસાર રણખેત્રન એ જ અમારો રાસ. અમારૂં પ્રેમપૂજન પણ રણસંગ્રામ. જયલક્ષ્મી રાણીજીને આરોપવી એ જ અમારૂં તો ધન્ય જીવન.

મીરાં:—રાણાજી ! આ દેહમાં એટલો મોહ શો ? સુવર્ણથી

યે સુન્દર દેહ તો કાણુભંજીર છે. ચન્દ્રથી યે મધુરૂં આંખડીનું તેજ
વિરમવાનું છે. એ સૌન્દર્યશયને અપેલી તહમારી જ્યશોભા
કરમાઈ જશે. સંગ્રામરાસ કોણકે દિવસે પણ સમશે. કૃષ્ણ પ્રભુને
રાસ અનાદિ ને અનન્ત છે, એ રસકીડા અખંડ છે, એ દેવખેલનને
કાલસીમા નથી. ધરાનના દ્રાક્ષમંડપો મેવાડમાં ઉગવો, પૂર્વજો-
નાં પરાક્રમને વળી પાછાં ઝળકાવો, માતૃભૂમિને લીલી કુંભગાર
કરો: પ્રભુ ત્હેમાં તહમને સહાય થાવ ! પણ રાજેન્દ્ર ! વસન્ત વીત્યે
ફૂલ ખરી પડશે, શોભા સકાઈ જશે. એક ગોશ્લોકનાં જ ઉદાને
નિરન્તરનાં લીલાં છે. મેવાડના મહિમાવન્તા સામન્તો, શિશોદિયાનું
શોભાવન્તું પ્રજામંડળ, ભારતવર્ષના રાજમંડળ ચૂડામણિ મ્હારો
કુંભો રાણો તો ત્યાં જ શોભે. બીજા સહુ મંડળે કરમાય છે: કૃષ્ણ
પ્રભુનું વૈકુંઠ જ અમરવેલીએ છાયેલું છે. રાણાજીને શોભે એવો
પ્રદેશ એ એક જ છે. મહીમાં મહારાણો ને દેવોમાં શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર.

કુંભો:—રાણીજી ! હું એ કાંઈ નથી સહમજતો. ગોશ્લોકનાં
ઉદાન મહે લીલાં હોય, વૈકુંઠ મહે અમરવેલીએ આચ્છાદ્યું હોય:
મ્હારે ત્યાં નથી જવું. મ્હારે નિરન્તર ક્ષત્રિય થવું છે, મ્હારે નિરન્તર
ક્ષત્રિય રહેવું છે. એકલીંગીજી ! સ્વર્ગમાં યે મ્હને મ્હારા મેવાડના
મંડપો આપજો, મહાસંગ્રામનાં મેદાનોમાં મૂકજો, ધીરવીર શત્રુઓ
સોંપજો: પછી શિશોદિયાના કુલપુત્રને કાંઈ નથી અધૂરું. રાણીજી !
જ્યમાલા તહમારે ન જોઈએ, તો મ્હારે યે નથી જોઈતી. કહે છે કે
દેવ ને દાનવોનું અખંડ યુદ્ધ આત્યાં જ કરે છે. ધન્ય છે એ વીર
કુલોને ! સ્વર્ગના એ ક્ષત્રિયો છે. નિરન્તરનો ક્ષત્રિયધર્મ સચવાય
તો દેવ દાનવ કે માનવ-વિશ્વ મહે તે હો.

મીરાં:—ત્હારે હું તહમારું જ્ઞાન નથી સહમજતી. મહે અજ્ઞાંડમાં
સર્વત્ર યુદ્ધ હો: અજ્ઞાંડરચનામાં અજ્ઞાંડપતિનો હેતુ કાંઈ યુદ્ધ

નથી. શાન્તિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હૃદયશાન્તિ છે, પ્રેમમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભુ-પ્રેમ છે. કર્તવ્ય સહુ પ્રેમમાં પૂરાય, પ્રેમ સહુ કૃષ્ણપ્રેમમાં સમાય. રાણાજી બોલોકને નિન્દરો, પણ બોલોક વિના અન્તે આરો નથી.

કુંભોઃ—મહારાણીજી ! મ્હારો તો અન્ત સંગ્રામ જ છે. જન્મ્યો, જીવ્યો ને જમ્ય પણ સંગ્રામમાં જ. રાજપુત્રોને બીજી શી વાંછા હોય ! મહારાણીની અનન્તની આરામગાહ તો રણ-સંગ્રામ જ.

મીરાંઃ—રાજેશ્વર ! આ ભાવ ક્યાં સૂધી રહેશે ? યુવાનો ઉત્સાહ નમશે, વૃદ્ધાવસ્થાની છાયાઓ ઉતરશે, ત્હારે ये શું આ સંગ્રામભાવ પ્રકુલશે ?

કુંભોઃ—કાં, રાણીજી ! એમ કાં બોલો ? ત્હમે જ શીખવ્યું છે ને કે કર્તવ્ય તે પરમ ધર્મ છેઃ આત્માને જન્મ, જરા કે મૃત્યુ નથી ? કૌમારે હું માજી હારે ચૈતરંજ રમતો; તારુણ્યમાં ત્હમારી સાથે રમ્યો, ને-ને હાર્યો; યુવામાં લ્યારતપટ ઉપર રમું છું. વૃદ્ધાવસ્થામાં ચૈત સમુદ્રને કિનારે બાપ્પા રાવળની ભરમ ઉપર દેવડી ચણાવવા અભિલાષ છે. રાણીજી ! પૃથ્વીની સુંદરતા વીણી મેવાડને મોંઘું શણગારવું છે.

મીરાંઃ—કૃષ્ણપ્રેમમાં તે સર્વ છે. તેજના મહાઓલ ત્હાં અણુ માત્ર છે, પણ ત્હેમનું પરમાણુ ये ત્હાં અજીવું નથી. સરસ્વ સુખદ માર્ગ મૂકી અવળો ને અધાર કાં દ્યો ? પ્રભુની અટારીમાં તો આનો, ને જીવોઃ અક્ષતીલા સમો સંસાર સોહે છે, આનન્દ આપે છે.

કુંભોઃ—મ્હારે અક્ષાંડોને શું કરવાં છે ? રાણીજી ! મ્હારેઃ ચિતોડ સહજ અક્ષાંડાથી ગૂંથેલો છે. દેવદેવીઓથી ભરેલું તે મ્હાં

ગોલોક છે. મહારા શરમણિ સામન્તો, મહાઈ બુદ્ધિસાગર પ્રધાનમંડળ,
મહારાં મહારાણીજી—

મીરાં:—રાજેન્દ્ર! આ નાસ્તિકતા ક્યાં સુધી જીવશે? પ્રભુને
પદબ્રહ્મ કરી દેવસિંહાસન માનવજન્તુને કાં સોપો? શ્રુત્ય પછીની
સ્થિતિનો કાંઈ વિચાર કીધો? કૃષ્ણપ્રભુનો કીડારસ આમ ક્યાંથી
મળશે?

કુંભો:—એ ચડુરાજનું વૈકુંઠ મહારે નથી જોઇતું. મહારી તો
મુક્તિ મહારા ક્ષત્રિયોના વૈકુંઠમાં છે. રાજસ્થાનનો મુગટ મહારે
ચિતોડ, મહારા ઉદાર ચતુઓ, મહારા ઉદારતર સુભટો, મહારાં
પ્રાણેશ્વરી મીરાં—

મીરાં:—એમ નથી, રાણીજી! એમ નથી. વૈકુંઠમાં ખડ્ગ-
ખેલન નથી. ત્યાં શત્રુ શા? ને પ્રિય શું? કૃષ્ણપ્રભુની વેણ વાગે
તેમ આનન્દમય રાસ ખેલવો એ જ ત્યાં કર્તવ્યધર્મ છે. મી વૃન્દા-
વનના રાસધારી આજ અમારા મહેમાન છે. રાસલીલાના દર્શનાર્થે
રાણીજીને મમ દીધો છે. આજ અમારો મેવાડમાં છેલ્લો રાસ છે.

કુંભો:—રાણીજી પછી ક્યાં પધારશે? મેવાડ શું મનથી
હતરી ગયું?

મીરાં:—ના, ના, રાજેન્દ્ર! મેવાડ તો મહારે મુગટ છે; પણ
કૃષ્ણપ્રભુની દ્વારામતી મહારી આંખની કાઠી છે.

કુંભો:—રાણીજી રાજસ્થાનને ય તજશે?

મીરાં:—પિતાના પ્રેમમન્દિરે ભરેલું, મહારાણીના વીરસુવનોથી
શોભીતું રાજસ્થાન કીર્તિવન્ત રહે! પણ રાજેન્દ્ર! એકલ, વૃન્દા-
વન, દ્વારામતિ: પૃથ્વી ઉપરનાં સ્વર્ગ છે. તે ય એક દિવસ તો તજવાં
પડશે. રાણીજી યે એ સ્વર્ગમાં પધારે તો?

કુંભોઃ—મીરાંબાઈ ! ત્હમારું જ્ઞાન તે મ્હને નહીં જ સ્હમ-
જાય. ક્ષત્રિયપુત્ર તે ગોપપુત્રી નથી. નથી જોઈતું મ્હારે એ ચડુ-
વંશતું સ્વર્ગ.

મીરાંઃ—હું જાઉં છું તે ત્હમે જ અર્ધાંગ જાઓ છો.
રાણાજી ! હું કૃષ્ણ પ્રભુને વીનવીશ, પ્રાર્થાશઃ આપણું પાપ હરી તો
મ્હારાં પુણ્યથી ધોઈશ. કૃષ્ણ પ્રભુ પણ કૃપાળુ છેઃ મ્હારાં વીનવણ્યાં
સ્વીકારશે. રાજેન્દ્ર ! વૈકુંઠ વિના માનવીનો આરો નથી. રાસલીલા-
નો સમય થયો છેઃ રાસમન્દિરે રાણાજી પધારશે ?

કુંભોઃ—ત્હમારાં છેલ્લા રાસમાં મ્હને આનન્દ પડશે.—પણ
રાણીજી ! કાલનો શું નિશ્ચય જ ?

મીરાંઃ—ધર્મકાર્યે વિલંબ ન ધરે, મ્હારા મહારાણા !

કુંભોઃ—પણ શત્રુને ઘેર મહેમાન થવાતું છે, રાણીજી !

મીરાંઃ—કૃષ્ણમકતને શત્રુ કેવા ? આખું વિશ્વ ત્હને મન તો
ગોપીકુલ છે, સખીઓ છે.

કુંભોઃ—મક્તને મન બલે સખીભાવ હોય, પણ વિશ્વને મન
સખીભાવ નથી હો !

મીરાંઃ—ત્હો પણ કૃષ્ણહાયામાં સહુ નિર્ભય છે.

કુંભોઃ—ત્હારે જરો જ ? ભયમાં પણ નિર્ભયતા જૂવો છો ?
એવાડની વીરવ્હાવપ, માતાપિતાના સ્નેહ, ઉરની એ શૂંખલીઓ યે
નહીં બાધે ?

મીરાંઃ—મ્હારો પ્રભુ બોલાવે છે, રાજેશ્વર !

કુંભોઃ—મીરાંબાઈ ! ગોકુલમાં કૃષ્ણે કેટકેટલાં દંપતીના સુખ-
સંસાર ફેડ્યા ? તેથી યે શું તુમિ ન થઈ, કે કાલોર્મિમાં તરવું એતું

સુદર્શન હજીયે પવિત્ર દામ્પત્યનું ઉચ્છેદન જ કર્યે જાય છે ?—રાણીજી ! સત્યને જીવવશે ?

મીરાં:—અરેરે ! લીલારહસ્ય તહમે નહીં જ સહમળે, મહા-રાણા ! હરિવરની તેજજાંઘડીમાં સહુ ગોપીઓ જ છે. પુરુષોમાં ગોપીભાવ કયારે જાગશે ? મ્હારા પ્રશ્ન !

કુંભો:—રાણીજી ! પુરુષાત્મનમાં સુન્દરીભાવ કેમ સંચરશે ? સંસારના લગ્નમંડપો સુન્દરી અને પુરુષથી શોભે છે. પવિત્રતા અને પ્રેમનું, સંસારની સુન્દરતા અને પ્રજુતાનું વિનાશચક્ર તે તહમારે કૃષ્ણ. —રાણીજી ! થય્દો દત્તાડશે, પણ સહુ જાળના બડકા બડબડે છે. એ ચક્રવર્તી આહોરે શિશોદિયાનો સંસાર ફેડાયો. —વચનોની કડવાશ ઉતારીને પીળે, રાણીજી !

મીરાં:—રાજેન્દ્ર ! પુરુષ સ્ત્રીની પાસે ક્ષમા માગે, તો પુરુષ પુરુષની પાસે ક્ષમા કાં ન માગી શકે ?

કુંભો:—રાણીજી ! એ તો પુરુષ પ્રેમની પાસે નમણું દે છે. દયા તો હુકમનની થે ખવાય.

મીરાં:—પ્રેમભાવ સહમળે હો, તો કૃષ્ણપ્રેમ શે સહમળતા નથી ?

કુંભો:—હારણ એટલું જ, રાણીજી ! કે શિશોદિયાના રાજ-પુત્રને સ્ત્રી થતાં આવડતું નથી.

મીરાં:—એ તો કાંઈ હું સહમળતી નથી. રાણાજી કહે છે તે સત્ય જ હશે. હું તો કૃષ્ણભાવમાં જ રમું છું.

કુંભો:—પ્રેમજન્યનો તોડીને જવું હોય તો સ્વતન્ત્ર હો તેમ કરવા.

મીરાં:—પ્રેમખન્ધનો તોડીને જવાનું હોત તો હું ન જાત, મહારા મહારાણા ! મહારા હૈયાના હાર ! તહમે અખંડ મહારે હૈયે જડયા છે. મહારા માયાના મુગટ ! અખંડ મહારે મસ્તકે વિરાજે છે. જગતમાં વિચરીશ, પણ માયે મેનાડી મુગટ ધારીને. ભક્તિમાં લીન પણ હું પાછું વાળી તહમને નિરખું છું. દ્વારામતીમાં બેઠી યે મહારી અન્તરની આંખ ચિતોડ ઉપર ઠરશે. અધ્યાનિસ્તાનના પર્વતોમાં પધારશે, કે ઈરાનના કૂચખાગોમાં સંચરશે, તો ત્યાં યે નયન પાછળ પાછળ ભરશે. મહારે ખીલું શું ધ્રુવું છે ? પ્રભુના પ્રદેશમાં તહમારો વિજય, અને અન્તે કૃષ્ણપ્રેમમાં તહમારો ને મહારો વિરામ. અતુલા આપો, મહારા મહારાણા ! દ્વારામતી જવાને.

કુંભો:—સુખેથી સંચરો, સુન્દરી ! પણ એક વેળા આંખ ભરી તહમારી મુખમુદ્રા નિરખી લેવા દો. યોદ્ધાઓનું શીર્તિજીવન અમ્મર છે, જગતજીવન અનિશ્ચિત છે. યોધરાજાનેની આયુષ્યદોરી સમશેરની ચાર ઉપર છે. કુંભો રાણો વારંવાર કૂર થયો છે. ઝેરના પ્યાલા—

મીરાં:—પ્રાણેશ્વર ! તે અમીના નીવડયા. સંભાર્યો તો સુખ છે ત્હેમાં.

કુંભો:—રાણીજી ! એ સંસારનિરાશના પ્યાલા હતા. મહે ખીધા હતા તે જ પાઠ્યા હતા. વીસરને એ પાયેલાં જીંદગીનાં ઝેર. કુંભા રાણાને સંભારો તો—ને તહમે સંભારશે જ. પ્રભુપ્રેમમાં પણ પતિપ્રેમ વીસરતો નથી—તે વિપ્રપ્યાલા પીતો જ સંભારજો. જીવનભર મહારે હવે યોગી યોગીને એ પીવાના રજા.—અને હા. ગુર્જરપતિની સાથે સન્ધી રાખવાનું કારણે આજ મહેને જડયું. શિશોદિયાની સમશેરથી ગુર્જરો નિર્ભય છે હવે.

મીરાં:—રાણીજી! રાસધારીઓ સહુ વેશ ધરી વાટ જૂવે છે. પરસ્પર રીસાયેલાં રાધિકાજી ને કૃષ્ણપ્રભુ વૃન્દાવનની કદમ્બકુંજે મનાય છે એ આજનો અંક છે. અન્તે રાસ રમવાનો છે.

કુંભો:—રાણીજી! આપણે જ એ વેશ ધારીએ તો? મ્હને ગોપી થતાં નહીં આવડે, પણ કૃષ્ણ થતાં આવડશે. ત્હમારા આજના રાસતું રહસ્ય તો મ્હારા અન્તરના થે અન્તરમાં વસ્યું, ને આસુખના આરા સૂધી ઉછળશે.

મીરાં:—મેવાડનો મહારાણો કહેશે તેમ કરીયું. છેલ્લી રાત્રીની કમ્બાઓ કાંઈ અવગણશે?

[રાસમન્દિરમાં જાય છે.]

(૧૨)

પુરૂરવ અને ઉર્વશી.

પ્રેમરહસ્ય.

[સ્થળઃ ગન્ધમાદન પર્વતના વનમાં પહોંકડીનું આંગણું.]

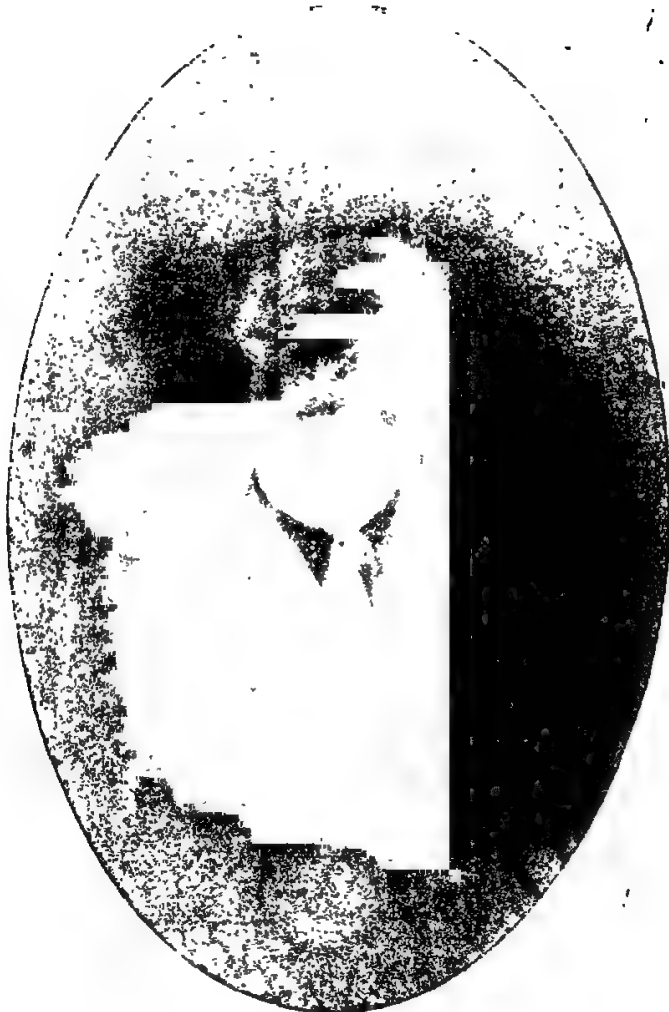
ઉર્વશીઃ—જીવનાધાર ! હમણાં હમણાં ત્હમારું સુખ ઝાનિથી જીવાયેલું કેમ દેખું છું ? દરતે દરતે, શાન્ત સુખભોગ કરતે, વારં-વાર દૂર, દૂર, કાંઈ પદાર્થ સોધતા હો એમ ત્હમારાં નયનો જણાય-છે. આયુષ્માન આયુને રાજ્યાસને ખેસાડી, હેના શિશુપુત્રને પ્રેમ-ચુમ્બનો લઈને, આપણે આ સુંદર આશ્રમમાં વાનપ્રસ્થ વેશ ધરી આવી વસ્ત્યાં, જીવનસુખ અપૂર્વ ભોગવ્યું. હજી કેમ મ્હાનસુખ રૂઢોછો ? પૂર્વે હાવા નહોતા. મ્હારાથી કંટાળ્યાછો ?

પુરૂરવઃ—રસસુંદરિ ! આપણે રસભોગમાં કેટલું જીવન ગાળ્યું ? કાલની પદપંક્તિ દૂર, દૂર, પાછળ ગયેલી તરફ નિરખતાં કાંઈ કાંઈ વિચાર રૂપરેછે. આજ બોલું ?

ઉર્વશીઃ—કાલનાં ત્રણરૂપ જ્ઞાતાઓ. કહેછેઃ ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ; હું તો હેમાંનું એક જ રૂપ ઝોળખું છું—વર્તમાન.

પુરૂરવઃ—વર્તમાન તે જ કોક ક્ષણે ભાવિ હતો, કોક ક્ષણે ભૂત થયો;—તે તું ભૂલી જાયછે. ત્હને પૂછું; આપણાં ચુમ્બનો, આપણી પ્રેમકેલિયો, એ સર્વની પેલી પાર કશું નથી ?

संवादभाषा

श्री नरसिंहराव बोशानाथ द्वितीय

ઉર્વશી:—ચુમ્બનાદિ ઉપચારની પાર રહેલું અને હેના ઊંડા અન્તરમાં પણ રહેલું તત્ત્વ હું જાણું છું, અને તેથી જ ભૂતકાળના સુખવિલાસને સ્મરણના દર્પણમાં અને ભાવિકાળના સુખભોગને મનોરથના દૂરદર્શક ચન્ત્રમાં પ્રત્યક્ષવત્ જોતી જોતી ભૂત અને ભાવિને વર્તમાનમાં જ વિલીન કરું છું.

પુરૂરવ:—તહામે સ્વર્ગના અનુભવવાળાં સત્ત્વો; સ્વર્ગમાં ચુમ્બનાદિ ઉપચાર શિવાય બીજું કંઈ છે? વિલાસ, વિલાસ, વિલાસ; એ આદિ, મધ્ય અને અન્ત જે'તું છે એ સ્વર્ગના જીવનમાં વર્તમાનકાળ શિવાય અન્યતું જાન જ નહિ; ત્યાં કોંઈ તત્ત્વ-દર્શન? શે! અસંભવ!

ઉર્વશી:—તહામે માનવભોગની કસોટી ઉપર સ્વર્ગના ભોગને કસોઠો; એ ન્યાય નથી.

પુરૂરવ:—ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે પતન્તિ એ ન્યાયે જ્યાં જીવનનો અન્ત છે એ સ્વર્ગલોકમાં સનાતન તત્ત્વ શી રીતે લભ્ય થાય?

ઉર્વશી:—અમરોને એ ન્યાય લાગતો નથી. ભગવાન્ નારાયણ મુનિ જે'ના અજ્ઞા છે તે ઉર્વશી કાંઈક તત્ત્વબોધ આપી સકશે ખરી. માટે સાંભળો;—પણ, રાખો! હું પ્રથમ કેટલાક પ્રશ્ન તહામે પૂછું?

પુરૂરવ:—ખુશીથી પૂછ્ય. હું યથામતિ ઉત્તર આપીશ.

ઉર્વશી:—સુખભોગ તે ભોગ માટે સુખદ બને છે કે દોષ બીજા કારણથી?

પુરૂરવ:—સુખ તે જ ભોગવિષય, પછી બીજા સા કારણથી સુખદ બને?

ઉર્વશી:—ભલે:-હું ખમાં પણ પ્રિયજનોના પ્રેમોપચાર સુખદ શું નથી બનતા? બન્ધુજનોના મરણનું દુઃખ ખમવા રહેલાં પ્રિય-જનો અન્ધોન્ધને ભેટીને, ચુપ્પીને આશ્વાસન મેળવેછે, ત્યાં ભોક્તાપણું શું દટી પણ પ્રવેશ પામેછે? છતાં હેમાં સુખદ સ્વરૂપ ક્યાંથી પ્રવિષ્ટ થાયછે?

પુરુરવ:—કાંઈક ગૂઢ તત્ત્વ હેમાં છે ખરું, મહને જડતું નથી.

ઉર્વશી:—જડશે. એ તત્ત્વ લહમને, લહમારી મારફત માનવ લોકને, શીખવવા માટે જ ઇન્દ્ર મહારાજે મહને લહમારી જીવન પર્યન્તની સહચરી કરીને સ્થાપી હતી. લહમને સ્મરણ છે? હું મહારી સખીઓ સાથે કુમેર મહારાજના બવનથી પાછી ફરતી હતી તે વેળાએ અસુરોમાં બયાનકમાં બયાનક કેશી આવ્યો, મહારું હરણ કરી ગયો, લહમે મહને એ દાનવથી છોડવી, આપણી આંખએ આંખ મળી, અદ્ભુત પ્રેમ પ્રગટયો; આ સર્વ શું આકસ્મિક બનાવ હતો?—ના; યોજનાનું જ એ ફળ હતું. સાંભળો: મહારા જનકે ભમવાન નારાયણ મુનિયે સમાધિદ્વારા જોયું કે માનવ લોકમાં પ્રેમનું દિવ્ય તત્ત્વ હુમ થવા માંડયુંછે, એ તત્ત્વનું દર્શન કરાવનાર મોઢ એ લોકમાં નથી, તેથી હેમણે પેતાની ઊંઠમાંથી મહને પ્રગટ કરી અને મહારા દાનમાં ગૂઢ મંત્ર મૂક્યો. આ ઉપરાંત, દાનવે કરેલું હરણ, આપણે સમાગમ, ઇત્યાદિ બનાવો એ મહારા સ્ત્રીએ જ પેતાના પ્રભાવથી મોડ્યા હતા. આખરે આપણે પ્રેમીયુગલ ચર્ષ જોડાયાં: પણ ભગવાન નારાયણ મુનિને તેથી ત્રીતાપ પૂરો થયો નહિ. પુત્રપ્રસવ પર્યન્ત આપની સમીપ રહેવાની અવગત ઇન્દ્ર મહારાજે આપેલી તે ફેરવીને જીવનપર્યન્ત આપની સહધર્મચારિણી ચર્ષ રહેવાની પરવાનગી એઓએ ભમવાન નારદમુનિદ્વારા મોકલી

તે અસુરો જોડે ભારે યુદ્ધ થવાનું હતું અને ત્હમારા સભના પરા-
ક્રમની સહાયતાની જરૂર હતી તે માટે જ નહિ; પરંતુ ભગવાન
નારાયણ સુનિયે ઇન્દ્ર મહારાજને શુભ સંદેશો મોકલ્યો હતો કે
માનવલોકમાં પ્રેમનું અને રસનું દિવ્ય રહસ્ય દર્શાવવાની જરૂર છે
માટે ઉર્વશીને જીવનપર્યંત પુરૂરવની સહધર્મચારિણી બનાવો.

પુરૂરવ:—જીવનસખિ ! તું તો કાંઈ નવીન જ પ્રદેશમાં મ્હને
લઈ જઈશ, લાગેછે.

ઉર્વશી:—ધીરા ચાઓ, હું જરાક આડી ઊતરી. હું શું
કહેતીંતી ? પ્રેમોપચારમાંનું સુખદ સ્વરૂપ ક્યાંથી આવેછે ? એક
બીજું દેશાન્ત આપુંઃ આપણો પ્રિય પુત્ર આપણા બાળક હતો;
વનમાં સિંહનો શિકાર કરવા ગયેલો, સિંહથી ધવાઈને આવ્યો;
આપણે હેને જોતાં વાંત સુખ્ખન કર્યાં. એ અનુભવ સંભારો. એ
દુઃખના વાદળમાં એ સુખ્ખનો તારાકણી જેવાં કેમ બન્યાં હતાં ?
હેમાં કાંઈ રૂપે ભોક્તાપણાનો છાંટો પણ હતો ?

પુરૂરવ:—બિલકુલ નહિ.

ઉર્વશી:—વળી બીજો પ્રશ્ન પૂછું. ત્હમે જડ પદાર્થને સુખ્ખન
કદી કરશો ?

પુરૂરવ:—નહિં જ.—અરે, પણ તું અહિંના વનમાં અદસ્ય
થઈ ગઈ હતી ત્હારે પેલી લતાને હું આલિંગન કરી સુખ્ખન કરતો
હતો તે બૂલી જાઉં છું.

ઉર્વશી:—તે વખતે ત્હમારી ઉન્માદદશા હતી; અને એ
લતા તે હું જ રૂપાન્તર પામેલી હતી; મ્હારું સ્વરૂપ ગૂઢ છતાં ત્હમને
સૂક્ષ્મચક્તિથી આકર્ષતું હતું;—વારું, વળી પૂછું: હું કદી મરણને
વશ હોઈ ને મૃત થાઉં તો મ્હારા સખને સુખ્ખન કરશો ?

પુરૂરવઃ—એ અમંગલ મંત્રવ શા માટે ઉચ્ચારેછે ?

ઉર્વશીઃ—મહારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હો.

પુરૂરવઃ—શમને યુગ્મન તે અર્થહીન જ.

ઉર્વશીઃ—વારું. આપણે પ્રતિજ્ઞાનમાં હતાં, અાયુનો જન્મ થયો નહોતો; આપણા રામભવનની અગાશીમાં હું ઊંઘતી હતી તે વખતે ત્હમે ગૂઢ આવીને મ્હને યુગ્મન કર્યું; હું જંગી; પછી ફરી ત્હમે યુગ્મન કર્યું.—સાંભરેછે ? એ એ યુગ્મનમાં કાંઈ ફેર હતો ? એમાંનું કિયું વધારે મધુર ?

પુરૂરવઃ (વિચારમાં જરાક યોબીને)—જગતાં થયેલું તે જ.

ઉર્વશીઃ—ત્હારે આટલું તો જણાયું કે યુગ્મન દેહને કરાય-
છે છતાં હેનું સુખ તત્ત્વ દેહમાં—જડ દેહમાં—નથી.

પુરૂરવઃ—અને આત્મા આત્માને યુગ્મન શી રીતે કરે ?

ઉર્વશીઃ—આ શંકા ઠીક છે. છતાં એટલું તો જોયું કની કે આત્માને યુગ્મન નહિ, તેમ દેહને પણ નહિ; પણ આત્માથી દીપિત દેહને યુગ્મન હોય; એટલું જ નહિ, પણ આત્મા અને આત્માની વચ્ચે વહન કરતા પ્રેમનું અપૂર્ણ પણ સળગ ભૂર્ત પ્રકટી-કરણ યુગ્મનથી થાયછે. અમૂર્ત પ્રેમને મૂર્ત બનાવવાનું અલૌકિક સાધન યુગ્મન છે; એ કાંઈ શારીર ઉપચાર માત્ર નથી. પ્રેમથી જોડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષોના સ્પર્શસંબંધનું તત્ત્વ જ્ઞાતાઓએ જોયુંછે. એઓ કહેછે: પ્રેમનો આવેશ તે એક પ્રકારનું આત્મિક બળ છે. એ આત્મિક બળ આત્માઓને વેદિત કરનારાં શરીરોના સંયોગમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર થાયછે; એ પ્રેમગદ્ગદ આત્માઓનો પરસ્પર સંયોગ જડ દેહના સુખભોગથી અરૂણ રહેછે, છતાં કેાક પ્રકાર-ના નિકટ પરિચયના વ્યાપાર વડે જ તે સાધી સકાયછે; અને

સ્ત્રીપુરુષના શરીરસંસર્ગ જોવો નિકટ અન્ય પરિચયવ્યાપાર સંભવતો નથી. એ પરિચયવ્યાપારનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વરૂપ યુગ્મન વ્યાપારમાં સ્પષ્ટાએ નિર્મ્યુ છે. આ જાતી દૃષ્ટિએ શરીરનો સંયોગ આત્માઓના સંયોગનું રૂપ ધારણ કરે છે; અંતર્ગત આત્મિક સુમંગલનો પરિપાક આ રીતે જાણ અને પ્રત્યક્ષ ચિદ્રૂપી સધાય છે.

પુરૂરવઃ—રસસુન્દરિ ! તું મ્હને કાષ્ઠ અલૌકિક જોયા વાતાવરણમાં જ લઈ જાય છે. આ વનમાંથી આપણી રાજધાનીમાં તું મ્હને મેઘવિમાનમાં ચઢાવીને લઈ ગઈ હતી તે કરતાં પણ અધિક સૂક્ષ્મ, વિરલ, અને અલૌકિક સંવેદન આજ તું કરાવે છે.

ઉર્વશી:—હજી બસ નથી. દિવ્ય રસપાન હજી પૂરું ત્હમને મ્હેં નથી કરાવ્યું. મ્હેં અત્યાર સુધી વિવરણ કર્યું તે ઉપરથી એટલું તો ત્હમે સમજ્યા હશે કે યુગ્મનાદિ ઉપચારનું માધુર્ય તે જડ દેહમાંથી નથી ઉત્પન્ન થતું. હેનું મૂળ દિવ્ય બૂમિમાં રહેલા દિવ્ય આત્મિક તત્ત્વમાં જ છે.

પુરૂરવઃ—હું એ પૂરેપૂરું સમજ્યો.

ઉર્વશી:—દાનવહરણથી થયેલી મૂર્છામાંથી હું છૂટવા માંડી તે વખતે મ્હારા રહાયું ધારી ધારીને ત્હમે જોતા હતા અને મનમાં વિચાર કરતા હતા તે વિચારો મ્હેં મ્હારા દિવ્ય પ્રભાવથી જાણ્યા હતા. ત્હમે મનમાં જોલ્યા હતા કે:

હાનો સર્જનહાર તું ક'ઈ બન્યો! કાન્તિ દઈ ચંદ્રમા!
કે પુષ્પો પ્રસવંત માસ! રસિયો શૃંગારનો કામ વા!
વેદાભ્યાસ કરી કરી જડ બન્યો, ને ભોગથી વેગભો,
હાલું મોહકરૂપ તું ધડો સકે જુદો મુનિ બાપડો!

આ ત્હમરી તક શ્રેષ્ઠિ જીવનવ્યવહારના ઉપરના તકનો સ્પર્શ કરવાથી જ ઉત્પન્ન થઈ હતી. જોકે પ્રવેશ કરી જોયું હોત તો જાણ્યું કે વેદાભ્યાસથી જડ બનેલા, ભોમથી વિમુખ, નારાયણ મુનિ હતાં માટે જ હેમણે પ્રેમનું જાડું રહસ્ય દીડું અને મ્હને ઉત્પન્ન કરી. ચંદ્ર, વસન્તમાસ, શૃંગારરસનો દેવ કામ, એ સ્વરૂપોનું સ્થૂલ દર્શન છોડી એ સર્વની પછાડી ગૂઢ રહેલા સૂક્ષ્મ સૌન્દર્ય અને પ્રેમનાં તત્ત્વોનું દર્શન એ મહામુનિને થયું અને તત્કાળ મ્હને સરજી. સૌન્દર્ય તે પ્રેમથી વિયુક્ત નથી, માટે જ પ્રેમને મૂળે રૂપ આપવાને સૌન્દર્યશ્રી ઉર્વશીને હેમણે ધડી.

પુરૂરવઃ—સૌન્દર્ય અને પ્રેમના આ સૂક્ષ્મ સંબંધનો અનુભવ આપણને થયાનું હવે મ્હને જ્ઞાન થાયછે.

ઉર્વશીઃ—એ પ્રેમનું જમદ્યાપક અને અપૂર્વ સ્વરૂપ હજી ત્હમને ખતાવવાનું બાકી છે. તત્ત્વદર્શી મુનિયોએ બોધ દીધાછે કે સર્વ જાલુ રૂઢં જાલુ; આ સર્વ જગત્ તેમ જ જીવસૃષ્ટિ તે બ્રહ્મનાં જ રૂપ છે. પરંતુ બ્રહ્મથી પૃથક્ હોવા છતાં તે બ્રહ્મ અને પોતાના પોતામાં પરસ્પર વિલક્ષણ રીતે એકરૂપ છે. આમ દ્વૈત અને અદ્વૈતનો અદ્ભુત સમન્વય સાધનારા તત્ત્વદર્શનમાં બ્રહ્મને સ્થાને પ્રેમ એ નામ મુકે; કેમકે બ્રહ્મ તે પ્રેમ છે ને પ્રેમ તે બ્રહ્મ છે. આમ પ્રેમ સર્વવ્યાપક છે, સર્વ ઢેકાણું પ્રેમનાં પૃથક્ પૃથક્ રૂપ છે, અને તે એક પ્રેમસિન્ધુના જ તરંગ છે.

પુરૂરવઃ—આ રીતે આપણા સર્વ પ્રેમોપચાર હવે નવી જ દીપ્તિમાં મ્હને પ્રગટ થયા.

ઉર્વશીઃ—બીજું એક સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે પ્રેમોપચારના સુખભોગનો એક જ દાતા છે—નિદાનરૂપ છે—ત્હને સ્મરણમાં

સ્થિર રાખીને સુખભોગ ભોગબાથી ભોગનું સ્વરૂપ સ્થૂલ, જડ, મટી જઈ સૂક્ષ્મ, દિવ્ય ચેતનાથી પ્રેરિત બનેછે.

પુરૂરવઃ—તું મહારી રસરહસ્યની અપૂર્વ ગુરુ આજ બની. આપણા ભૂતકાળના રસાસ્વાદનોમાં પણ તહે' ગુરુપદ લીધેલું; સ્વર્ગ જોડેનો મહારો સંબન્ધ, પૂર્વે, યુદ્ધવીર તરીકેનો જ હતો; દાનવોને હરાવવાને મહારી શસ્ત્રકળા, ઇન્દ્રમહારાજને મિત્રભાવે સમર્પવાની પાર બીજો કાંઈ સ્વર્ગનો પારખ્ય મહને નહોતો. સ્વર્ગના સૌન્દર્ય-પક્ષનો સંપર્ક પણ મહારા મનને થયો નહોતો. પ્રબળ દાનવ કેશીનો ઉપકાર માતુંહું કે હેણે સૌન્દર્યતત્ત્વનાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં: હેને હરાવી ત્હાડું પરિત્રાણ કર્યું ત્હારથી સ્વર્ગના સૌન્દર્યપક્ષ જોડે હું પ્રથમ સંપર્કમાં આવ્યો. તે પછી આપણે આ જ ગન્ધમાદન વનમાં વિહારાર્થે આવ્યાં તે સમયમાં તહે' મહને સૌન્દર્ય અને પ્રેમનાં શાં શાં સ્વરૂપો બતાવ્યાં! નવાં નવાં મધુર કુસુમો, નવાં નવાં ક્લરવ કરતાં પક્ષીઓ, નવાં નવાં સંગીતબાલક ઝરણાં—એ સર્વમાંની સૌન્દર્ય-છબી તહે' જ મહને બતાવી, અને સર્વમાં ગૂંચાપલા પ્રેમની દીપ્તિ મહને સ્પષ્ટ ભાન થયા વિના તહે' મહારા આત્મામાં રેડી હતી! પરંતુ આજ નવીન રીતિનું જ પદ તહે' લીધુંછે.

ઉર્વશી:—હવે રસન્યવહારમાં નીરસતા, પ્રેમમાં સંતૃપ્તિ, હેવા હેવા દૂષિત ભાવનાં વાદળાં ત્હમને શ્વાનસુખ બનાવશે નહિં. જુઓ, યુગ્મનાદિ વ્યવહાર તે અર્થહીન, આત્મતત્ત્વથી અસ્પૃષ્ટ, પરંતુ નથી; જીવનની પાર રહેલાં સનાતન તત્ત્વોનું એક મહાસંગીત બહાણમાં ચાલ્યા કરેછે, હેને અનુભવમાં આણવાનું મધુરરૂપ માનવના ઐહિક જીવનમાંના પ્રેમોપચાર છે: હેમાં યુગ્મનાદિ વ્યાપાર

તે સ્વર છે, એ સમગ્ર સ્વરસંયોગથી દિવ્ય સંગીત પ્રગટ થાય છે જે પ્રેમરહસ્યના સાતાઓ જ સાંભળી સકે છે.

પુરુરવઃ (મુઢભાવે ઉર્વશીને ભુજમાં લઈને)—હું એ સ્વર-સંયોગનું મધુર ગાન હવે પ્રત્યક્ષ સાંભળું છું; અને હેમાં વિલીન થાઉં છું; અને તું, હું એ સંગીતનાં અંગ બની જતાં દેખું છું.—અને આ શું ? પેલા મૃતવત ગુલમહોરના ઝાડનાં સૂકાં ડાળાંમાંથી પ્રપુલ્ક, અગ્નિ જેવાં દીપ્તિવાળાં, કુસુમેના બાર ફૂટપો છે, તેમ મ્હારા આ જીર્ણ હૃદયમાં કાંઈક નવીન અંકુરો, પશ્વવો, કુસુમો ફૂટતાં લાગે છે.

ઉર્વશીઃ—મ્હારા પ્રેમાધાર ! મત્ત્યં દષ્ટિથી જોઈને આ ખોટી ઉપમા જુવો છો. અમરો અજર છે તે મત્ત્યં નથી માટે જ. મત્ત્યં અવસ્થામાં પણ પ્રેમતત્ત્વ જલુનારને હૃદયમાં જીર્ણતાનો અનુભવ થાય જ નહિં. પ્રેમ અમર અને અજર છે.—પ્રાણુવક્ત્ર ! પ્રેમસંગીતનાં આપણે અંગ બન્યાં ત્હમે જુવો છો તે આપણું ઐક્યમાં વ્યક્તરૂપ, અને વ્યક્તરૂપમાં ઐક્ય. આથી વિશેષ શું જોઈયે ?—આ શું જોઈ છું ?

ગમ્ભીર સુન્દર ત્હમે બનીં મેઘરૂપ,
માત્સ્યા જ વ્યોમપથ શક્તિ ધરી અનુપ;
તો આ ક્ષણે ઝગકતી બનીં વીજળી હું
સંલમ થાઉં, ધનમાંડિં શમું ભળી હું.

[આકાશમાં મેઘપટા તરાય છે, વીજળી ચમકે છે,
અને પુરુરવ તથા ઉર્વશી અદસ્ત થાય છે.]

(૧૩)

મીરાં અને રાણી.

[દેથલઃ મીરાંનું મંદિર. સમયઃ પ્રાતઃકાલની પૂજા.]

રાણીઃ (અન્તઃપ્રવેશ પછી સ્વગત)—આ રાણી, આ મેવાડની પ્રભાની પૂજ્ય વૈભવવતી મહારાણી ! અને આ આ રાણીની કુલકલ્પકિની પત્ની ! આ રાજ્યમાતા, અને આ જ આ રાણીની સાધુડી સાધ્વી જી ! (પ્રત્યક્ષ) રાણી, રાણી, કેમ નથી સંભળાતું કે શું ? ક્યાં ભાન છે ? લક્ષ જ નહિ જરાયે મારા પ્રતિ ?

મીરાં (પૂજામાંથી અચાનક ઉઘે દષ્ટિ કરતાં)—હા, પધારો; મહારાજ ! જય શ્રીકૃષ્ણ ! જય ગિરધારી ! જય કન્હેયાલાલજી ! પધારો, પ્રભુ ! આ તો મહારા કલ્પાનનું પુન્દાવન છે. એ કૃષ્ણ-ધામમાં આપ સરીખા સજ્જનોની ચરણચરણ એ તો મારા પ્રેમ-પ્રભુના સેવા-પ્રસાદ.

રાણીઃ—અરે રાણી ! એ કૃષ્ણ અને ગિરધારીને મૂક તારા મંદિરમાં થોડી વાર; શું રાત ને દહાડો તારે એજ કામકાજ કરવાનું છે ? સૂતાંય કૃષ્ણ અને જાગતાંય કૃષ્ણ; બેસતાં ઉઠતાં પણ એનું એજ બધવાનું; જગતમાં જાણે ખીજું કાંઈ કામકાજ જ નહોય ! એણે જ તને માંડી બનાવી; એથી જ તારૂં ચિત્ત ભરે છે; બહાલી, કારણ તો એ જ છે તારી બ્રમણ્યનું. રાતદિન એ જ નિષ્પ્રયોજન ઉપાધમાં તારૂં મન અસ્વસ્થ અને બગિત રહે છે. આખ આપ; બે આ મુકતાવલિ હાર તારે માટે ખરીલો છે તે. કેવો સુંદર છે ? લે એની કિમ્મત કર. તને ગમશે એ ?

મીરાં:—ગમવાની વાત તો શ્રીકૃષ્ણ જાણે; પણ હા, મારા કૃષ્ણને દુનિયાની કિમ્મતમાં કિમ્મત નથી. એને તો એ જ જોઈએ કે જેમાં એ નિત્ય છે; અને જે એનું શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ છે. સમજ્યા, તે શું ? ભક્તિ-પ્રેમ-આનન્દ. અહા! આપ કેવા ચતુર છો ? અરે ! મારો કૃષ્ણ કેવો ચતુર છે ! એ તો સર્વાન્તરગત છે. ઓ કૃષ્ણ ! ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ !

રાણો:—શી સૂર્યતા ! કેવી ઘેલછા ? આ તે શી ક્ષત ? રાણી, તને કેટલું કહેવું ? મીરાં ! જેમ જેમ તને વધારે સમજાવું તેમ તેમ તું વધારે બેદરકાર ! શું સમજાવવાથી તું નહિ જ માને ? આ શું રાણીના ઢંગ છે ? શુદ્ધિમાં રહે જરા. તું કેણુ છે, એવું જાન રાખ. આમ બેભાન-મૂર્છામાં શું બંધે છે આવું ? જરા વિચાર કર કે તારો પતિ-મેવાડનો રાણો-તારો પૂજ્ય પ્રાણુનાથ તારી સન્મુખ છે. ઘેલછા કાં કરે છે આવી ?

મીરાં:—ઘેલછા ! મૂર્છા ! આપને જે ઘેલછા, બેભાન અને મૂર્છા લાગે છે એ તો મીરાંનાં ભક્તિ અને ઉન્માદ છે. રાણાજી, એ તો શ્રીકૃષ્ણનાં-એના પરમપતિનાં—પ્રાણુવનનનાં સેવા અને સત્કાર છે. શ્રીકૃષ્ણના-એના પુન્દાવનમાં-કન્દેયાની રાસલીલામાં તો આ જ જાન અને આવું નામ જ જાન. અહિં તો આવો સત્કાર છે, રાણાજી ! મેવાડના તપ્તનશીન, ઓ મહારાણો ! મીરાંનાં ઘેલછા, મૂર્છા અને બેભાન એ જ મીરાંનાં વ્યવહાર અને આચારધર્મ. એનો તો એ જ દાસીધર્મ-ગોપીધર્મ. એ તો એવી જ રાણી છે.

ઓ કૃષ્ણભક્ત ! આ ચિત્ત આપને અગિત લાગે છે કાં ? મારી ભક્તિ આપને અમણા ભાસે છે નહિ વાર ? મારા ઉન્માદને

આમ બેભાન-મૂઠ્ઠાં સમજે છે! ખરું કે? હશે; કાંઈ ચિંતા નહિ; કારણ એવો ભ્રમ-એવો ઉન્માદ મીરાંને મન ભાવતાં છે. એ જ એનાં ઉર્ધ્વગામી સૂત્ર છે. એવાં કોનાં અહોભાગ્ય કે જેને આ શેલછા લાધે? જેને એ કં-હૈયાના હીતેનનો સ્વર સંભળાય?—એ રાસધારીના રાસતું તાન જેના રામરામમાં રમી રહે!

રાણે:—મીરાં, રાણી, આ તારા ભ્રમ નહિ તો બીજુ શું છે? સાધુડીના વેશમાં રાણીની પદવીને તું કલંક નથી લગાડતી? દાસદાસીના ઉપભોગ અને વૈભવ તારે તો બોધ્યે; તેને સ્થળે સાધુડાંની ટાળીમાં તું બેળામ અને તારા કૃષ્ણનાં-તારા એ છેલખટાવ ગિરધારીનાં નિર્લજ્જ ગાણાં માતી નાચે અને ફૂટે, એ તને-મેવાડની મહારાણીને જાણે બધું?

તને તો રાજવૈભવને દીપાવતી ને નિભાવતી, દાસદાસીઓનાં સેવા શૃંગાર અને વૈભવના ઉપભોગ ભોગવતી જોવાને મેવાડની પ્રજા અને મેવાડનો રાણો ઉત્સુક છે. અને ખરી રીતે તને પણ એ જ જાણે, રાણી!

તારા આવા અવિચારી અને ઉદ્વેગ આચરણથી રાણાને ઓહું નીચું જોવાતું છે? તારું-રાણીનું આ કર્તવ્ય છે? રાણીના આવા ધર્મે સાંભળ્યા કે જોયા છે કદી? હરકોઈ દેસની પ્રજા અને સંસારનાં સમગ્ર માનવી તો તને આ સુંદર મહેલ અને એનો વૈભવ શોભાવતી જ જોવા છ-છે. મેવાડની રાણી આમ સાધુડીના વેશમાં વિચ્છિન્ન વસ્ત્રે અને વિચ્છિન્ન ચિત્તે નિરંકુશ રમે, નાચે, ફૂટે અને મામ એ મેવાડની માદીને થોડું કલંક છે? તું રાખ્મ-હીતિને ધૂળ નથી કરતી? મેવાડની માદીને એક મોહું લાંછન નથી બનતી?

મીરાં—રાણાજી! ઠીક છે આપની વાતો સૌ, પણ યોડો ફેર. અને એ દષ્ટિબેદ તો કાયમનો છે તે કાયમ રહેશે જ. રાજા, જેને આપ વૈભવ કહો છો અને જેને આપ ઉપભોગ સમજો છો તે શું છે ભલા? શી કીર્તિ જાળવવાની છે વાર? વૈભવ શું, ઉપભોગ શું, કીર્તિ શું, એ સર્વનો આપે કદી વિચાર કર્યો છે સ્થિર ચિત્તથી જરાયે?

આ હાર એ આપનો વૈભવ કાં? આ મહેલ એ આપનો વૈભવ, નહિ વાર? આ દાસદાસીઓનાં વિલાસમગ્ન ડોળાં અને દેહાદિક શૃંગારસાદિત્ય એ ઉપભોગ નહિ? રાણાજી, જરા સાંભળશો કે જેને આપ વૈભવ માનો છો, એ વૈભવ ભોગવવાનો કોને અધિકાર છે? અરે! ખાલી હાથનો આવેલ માનવી આ નિઃસાર જગતના અનિત્ય પદાર્થોને, આ નાશવંત શરીર પર ધારણ કરી મૂર્ખ મનને, ચંચલ ચિત્તને, બદ્ધ બુદ્ધિને, અભિમાની અહંકારને પ્રસન્ન રાખે એ વૈભવ કાં? વાર, કહેશો કે એ ઉપભોગ ભોગવવાનો માનવીને શો હક્ક છે? માયાની સત્તામાં ઉત્પન્ન થયેલ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, એને માયામાં ને માયામાં જ રાખી, અજ્ઞાનને અજ્ઞાનનું જ પોષણ આપી, જે સૂક્ષ્મતમ-સર્વાત્મીત-કૃષ્ણ શરમાત્મા છે તેનાથી દૂર ને દૂર રાખી, એ અમાગી જીવને વધારે ને વધારે અનભિસ જનાવી, એ જડરૂપ વૈભવના અધકારમાં વધારે ને વધારે ગોચાં ખવડાવ્યા કરવાં એ વૈભવ?

અથવા એજ મન અને એના અવાન્તર સ્વરૂપને એ સર્વેશ્વર કૃષ્ણપ્રેમમાં પરોવી, એ ચૈતન્યમય-બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રતિ વાળી એમાં નિત્યને માટે સમર્પવાં એ વૈભવ? સમગ્રય છે કાંઈ રાણાજી? મીરાંને તો આવો વૈભવ અને સમર્પણ રૂપી આવો ઉપભોગ છે; તેમાં આપનાં દાસદાસીઓ અને શ્રૂંગારને ક્યાં સ્થાન મળે વાર?

વળી અજ્ઞાનના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થએલા એ જડરૂપ મનને આ અનિત્ય વૈભવ મ્હાણવાનો શી અધિકાર છે એ પણ પ્રશ્ન છે. એ વૈભવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ જ મ્હાણે, માફ સમર્પણ એ ચૈતન્યમુક્તિ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રમાં છે, તેથી મારા વૈભવવતું પણ એમાં જ સ્વાર્પણ છે. એનો વૈભવ એ મારો વૈભવ. એ સર્વશક્તિમાનને જ એ વૈભવ ભોગવવાનો હક્ક છે. મારો તો એ વૈભવના વિચાર માત્રનો પણ હક્ક નથી. એ જે ભોગવે છે, તે હું જ ભોગવું છું; અને આ સત્ય કે અસત્ય, અદ્ય કે મહાન્ સર્વ રાજ્યવૈભવ એનો જ નથી ? “આપણે”, “મારો”, “આપનો” કે અન્ય “કેઇનો” એ અધિકાર ક્યાંથી આવ્યો ? તેમજ એ સર્વસત્તાધીશના અધિકારને ફસાવી પાડનાર આપણે માનવી તે કેણુ માન વાર ? હું-આપ એ સૌ, શી ગણત્રીમાં એ સમર્થનની આગળ ? રાણુજી, હવે તો આપણે એ અહંભાવને જૂલીએ અને ભગવન્, હાલો એ હાર મારા કન્ડેપાગિરધારીને ધરાવીએ.

ખીજી એક વાત વળી. રાજન્, ત્યાગીને જ વૈભવી બનવાનો અધિકાર છે એ પણ આપ લક્ષમાં રાખશો. અરે! વસ્તુતઃ ત્યાગી જ વૈભવી છે-ત્યાગ એ જ વૈભવ છે. અર્કિચનત્વ એ જ સર્વસ્વ-પ્રાપ્તિ છે. અજ્ઞાનના અંધકારમાં ભાસમાન થતાં જડતાનાં પદ એક પછી એક ઉઘડતાં જાય, અને મમતાનો મોહ નાશ પામે, ત્યારે ચૈતન્યબોધિતી પ્રકાશમાં પ્રકટે.

બાવહારિક અથવા તો સાધારણ દૃષ્ટિથી વિચારતાં પણ એમ જ સમજાય છે, કે જે સર્વશક્તિમાન સત્તાની કૃપાથી આપણને સૌ કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો જ્યાં સુધી આપણે ત્યાગ ન કરીએ-

એ સધળું એ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમેશ્વરની સેવામાં ન ધરીએ, ત્યાંસુધી એ પ્રસાદ આપણને ક્યાંથી મળે વાર ?

જ્યાંસુધી એ પ્રેમરૂપ કૃષ્ણનું અભેદ સ્વરૂપ ન પામીએ, તેમજ એ પ્રેમરૂપને લક્ષના વિનિમયમાં-એકમેકતામાં અદ્વૈતભાવે ત્યાંથી જ્યાંસુધી પાછું ન મેળવીએ, ત્યાંસુધી આપણને એ ચીજ-એ વૈભવ ભોગવવાનો હક્ક જ નથી. એ સર્વશક્તિમાન જે સમર્થ નિર્લેપ છે તે જ વાસ્તવિક ત્યાગી અને વૈભવી છે. આપણે તો માનવી, એટલે સર્વસ્વપણે એનાં, ને જ્યાંસુધી એમય ન બનીએ, ત્યાંસુધી એ હક્ક પ્રાપ્ત ન થાય; અધિકારી ન કહેવાઇએ.

આપને નથી લાગતું રાણાજી, કે દુનિયાનાં ભોળાં, અણુજ બિચારાં નિત્ય વસ્તુનો લાગ કરી, જ્ઞાનમાં બેદરકાર રહી, અનિત્યની પ્રાપ્તિમાં જ મથે છે-મરે છે-અધારમાં અથડાય છે--અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાય છે; શ્રમજળ પાછળ તૃપ્તાતુરની પેઠે દોડે છે. વસ્તુતઃ તેમને તૃપ્તા છે, પણ શાની તે માલૂમ નથી; અને કારણ તો એ જ છે કે તેમને તૃપ્તિવસ્તુનું-સદ્વસ્તુનું જ્ઞાન નથી; એ વસ્તુ ક્યાં છે એતું જ્ઞાન નથી. એ તૃપ્તાને તો કૃષ્ણપ્રેમચારિ જોઈએ; અને એ પ્રેમપાનથી-અશ્રુતપાનથી-અમરત્વથી માધુર્યમરી નિત્ય તૃપ્તિ થાય: શામલ શાન્તિ અને અમર તૃપ્તિ તે આત્મ નામ. પણ એ બિચારાં તો અનિત્યપ્રતિ દિનપ્રતિદિન ધસડાતાં જાય છે. એક વસ્તુનાં નામરૂપ બદલાતાં બીજીને શોધે છે. માયાના વિકારમય પ્રભાવમાં કાલ નામરૂપના પલટા પાડે છે. પદાર્થોની નામરૂપતાના વિકાર સાથે એમની તૃષ્ણા-વાસનાની વસ્તુઓ બદલાતી જાય છે. એકની અપ્રાપ્તિ અને દુઃખના અનુભવે બીજીને શોધે છે, અને એવી ઘટમાળમાં ધસડાતાં ધસડાતાં સર્વત્ર નિરાશાના નિઃશ્વાસ પામે છે.

એમાં જ નિરાશાની પરમ્પરા. જગત દુઃખમય છે, દેહ પીડાકારી છે, જન્મમરણ ત્રિવિધ તાપથી અને હૃદયી ખરડાયેલાં છે, એવા આભાસ અને અનુભવ થવાનું કારણ તો આ જ છે એમાં.

ત્યારે સ્વીકાર્ય અને સેવ્ય વસ્તુ કંઈ મહારાજ? નિત્ય કે અનિત્ય? યોડાં પાંચ, પંદર પચીસ કે હદમાં હદ સો બસો વર્ષના આ પ્રારબ્ધોપાર્જિત દેહની ખાતર એ નિત્ય વસ્તુ-એ પરમાત્મા, પરમહૈવત ને કૃષ્ણચંદ્ર, એ અન્તરસ્થને અનિત્ય સમગ્ર એનાથી અનભિન્ન રહી, એને પણ આત્મઅજ્ઞાનને લીધે અનિત્ય બનાવી-સમગ્ર લાઇ, આ જન્મમરણરૂપ શરીરને નિત્ય માની વૈભવ-રૂપે ભોગવવું? અધોગતિ તો એમાં જ, ભક્તરાજ! એ જ અજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા. એ જ લક્ષ્યોચાર્શીનો ફેરા. એ જ ભવાટવીપર્વટન, મનનો ભ્રમ, ચિત્તની ચંચલતા, અહંભાવ, દેહાધ્યાસ એ સૌ એ જ અજ્ઞાન. આપ વર્ણન કરો છો એ ભ્રમણા તો આવી હોય. એનું નામ મૂર્છા. આ આપની ઘેલછા અને ભ્રમણાનો અર્થ, ઉતરે છે ગળે કાંઈ?

વળી આ મારાં સાધુડાં! સંસારના પાપથી મોકળાં થયેલાં શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીમાં ધ્યાનસ્થ, વૈભવી દુનિયાંની દૃષ્ટિમાં મરીબ પણ મારા કંઠેયાનાં પ્રેમપાત્ર-અરે! એ પ્રેમધનના ભંડારીઓનો સત્સંગ તો મારો વૈષ્ણવોનો સંસાર છે. એમાં તો મારા કૃષ્ણનું વિશ્વરૂપ દર્શન પામું છું હું. એ મારા ભક્તિમય વૃન્દાવનની વસ્તી: એ અમારું ગોપીઓનું પ્રેમપિપાસુ મંડળ.

રાણુ:-શ્રીરાં! રાણી! સમજવું કે ગળે હતારવું રાણુને તો બાકી નથી. હવે તો તારે સમજવાનું છે. પણ આ તો સંસાર છે, અને સંસારમાં સંસારી થવું એ જ ધર્મ; બાકી બધા અધર્મ.

સમાજના બંધારણને સાચવી, કર્તવ્યોને નિભાવી, આશ્રમવ્યવસ્થાને ધટાવી રાખવી એ જ ધર્મ; બાકી તો સૌ વર્ણસંકરપણું વધારનારા અધર્મ. પહેલાં તમે તમારા સંસારનું સાર્થક તો સાધો; આ જન્મમાં મળેલ સ્થિતિ તો સુધારો.

ભીરો:—શું સ્થિતિ ? કઈ સ્થિતિ ? મહારાજ ! સ્થિતિ તો બગડી છે માટે તેને સુધારવી એ ધર્મ. આપ સંસારના ચીલાની વાત કરો છો કાં ? અસાનના-મોહના પાશમાં ફસાઈ પડેલ જીવની પામર સ્થિતિ સૂચવતા હશે નહિ વાર ? રાજન, એ સ્થિતિને કાયમ કરવી, એ સાંસારિક જન્મજાને નિભાવી રાખવી, અને દુઃખ-શોકભર્યો ભાર હપાડ્યા કરવો, એ તો બગડેલી-વિકૃત સ્થિતિનું સાચવી રાખવું-નહિ કે સુધારવું. એ તો વિકારની, અસાનની, જન્મ મરણના દુઃખની, કાયાકલેશના કંકાસની, સંસારવાયુના ઝપાટાની, પ્રેય પદાર્થોના મોહપાશની અને જીવના કંગાલપણાની સ્થિતિ; એમાં સુધારવાની વાતજ ક્યાં આવી ? માયાપ્રતિ જે મોહનાં પ્રલોભનો ભર્યું વલણ થયું છે, જેને લીધે એ દેહવિકૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, જે અસાનના બદલે સર્વત્ર 'મારું મારું' ભાસમાન થાય છે, અને જ્યાં લાં સધળે કલેશભર્યા ભોગની લાલસામાં લિપ્ત થવાનાં પ્રલોભનો વધતાં જાય છે, એ વિકારનો નાશ કરવો અને મુળસ્વરૂપ-કૃષ્ણ-સ્વરૂપમાં ભળી જવું એનું નામ સુધારણા. આમ બ્રમની વાત તો આપજ કરો છો, રાણાજી !

વળી આપ કહો છો કે સંસારમાં સંસારી થવું એ ધર્મ, બીજા અધર્મ. પણ, રાણાજી, અમારાં એ સંસારી ધર્મકર્મની તો સંપૂર્તિ થઈ ચૂકેલી. અનેક જન્મની પરંપરાના પરિણામે જ્યારે એ કર્મમાર્ગના ધર્મની સંપૂર્તિ થાય છે, અથવા તો જન્મોની પરંપરા આપનાર

કર્મભાર્ગ લૌકિક પારલૌકિક સુખોનાં સાધન કરી આપી સદામ ભાવે ઉપરામતા અને વિરાગ, અને નિષ્કામ ભાવે અંતઃકરણની શુદ્ધિ બહુધા આપી ચૂકયો હોય છે, ત્યારે જ એ વિશુદ્ધ સંસ્કારના પ્રારબ્ધથી કોઈ જન્મમાં હૃદયની આવી ઉપરામ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. અમારી તો કર્માતીત અવસ્થા; કર્મહીન નહિ. અમે તો કર્મને પાર પહોંચેલાં, દુરિયાવસ્થાનો અનુભવ કરનારાં સમાધિસ્થ યોગીજનો : અમારાં ભક્તિભાજનનાં જીવનની ઉત્થિતિનો તો આવો જ ક્રમ છે.

આપ ધર્મને અનેક માનો છો ? ધર્મની આપ સંખ્યા સમજો છો ? પણ, મીરાંને મન તો ધર્મ એક જ છે, અને તે એ કે દેહા-ધ્માસનો મનોવાસના સાથે ક્ષય અને મૂળસ્વરૂપ કૃષ્ણચન્દ્રની પ્રાપ્તિ-સાક્ષાત્કારઃ બાકીના બીજા બધા અધર્મ, સંસારીના ધર્મ એ ધર્મ નહિ પણ એ તો કર્તવ્યો-ફરજો-કર્મબંધનો. ધર્મ અને કર્તવ્યમાં એક તફાવત છે. ધર્મ મૂળસ્વરૂપ ધારણ કરવાનું સતપથમાર્ગી અને રહસ્યસૂચક આગ્રાતંત્ર છે, ત્યારે કર્તવ્ય એ બંધનકારી કરવા યોગ્ય કર્મમાત્ર છે; સ્પષ્ટ કહીએ તો સામાજિક દેહચર્ચા છે.

ધર્મનું બંધારણ માનવશુદ્ધિમાંથી જન્મ્યું, અને સમાજના વિશિષ્ટ નરોએ એ બાંધ્યું માટે એ તો અમે સંસારીઓને. સાંધ્યું. અમે તો પ્રજાનાં બાળકો; અમારે કર્તવ્યો નહિ. અમારો તો એક ધર્મ, અને એ જ ભક્તિ, એ જ ધેલછા-એ જ ઉન્માદ.

ધર્મ તો એક છે; કર્તવ્ય કદાચ અનેક હશે. ધર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ છે, ત્યારે જેને આપ કર્મ કહો છો, અને કર્મ-ધર્મ માનો છો, એવી કર્તવ્યશૃંખલાનો તો સંસાર સાથે જ કેવળ સંબંધ છે. પછી તે સંસાર એટલે આ લોક કે અન્ય લોક; પણ લૌકિક

ફલ વિના એનો જીએ ઉદ્દેશ નથી. એનો ઇતિહાસ, સંસારીએના કર્મની ભાવના, કર્મનું રહસ્ય, કર્મનું ગૌરવ, ભક્તજીવનની કલા-પરીક્ષા, અને સત્યની જિજ્ઞાસામાં આવશ્યક ગણાતી કર્મપરંપરા એ બધું બહુ ગૂઢ છે. પ્રિયતમની પૂજા, પ્રાણકૃષ્ણનાં નવધા ભક્તિરૂપે સેવાસખ્યભાવ અને સમર્પણસાક્ષાત્કાર, એ જ ભક્તનું કર્મકાંડ છે; એ જ એની દિનચર્યા કે જીવનચર્યા છે, એ જ ધર્મ-કર્મનો અભેદ છે. દેહીના ધર્મની જાગૃતિ થતાં દેહના ધર્મોનું વિસ્મરણ થાય છે; અને એ આત્મપ્રકાશની પાસે ક્ષુદ્ર ચિંતારૂપી કર્મની અંધારઓઢણી દૂર થઈ જાય છે.

આમ ધર્મ એ કર્તવ્ય બને છે; પણ કર્તવ્ય કદી ધર્મનું એક-લક્ષી સ્વરૂપ ધારણ કરી શકતું નથી. અમે તો ધર્મશીલ; માત્ર કર્તવ્ય-શીલ નહિ. કર્તવ્ય તો અમે જાળવી ચૂક્યાં. કર્તવ્યપ્રાપ્તિની-પદાર્થ જિજ્ઞાસાની અવધિ થઈ ચૂકી હવે. વસ્તુએના ઉપભોગ બહુ માણ્યા; થાક્યાં એ વિલાસનાં, લોકપરલોક-સ્વર્ગનાં સુખોનાં સામ્રાજ્ય નિરૂપી પૂરી થઈ અમારી સંસારપરિક્રમણા. સુખના અંત દુઃખમાં જોયા, અને વાવું તે લણવું એવાં હંદોની પરાકાષ્ટાએ વિરાગ વ્યાખ્યો અમારા રોમરોમમાં. અમારે તો હવે ધર્મની સાધના સાધવી, અને એ જ અમારા કર્તવ્યની સેવા-એ જ કર્તવ્યપાલન.

ધર્મિષ્ઠને-ભક્તને ધર્મો-કર્તવ્યો-કર્મો-ફરજે નહિ, પણ માત્ર ધર્મ જ હોય છે, અને એને જ એ કર્મ માને છે. એ કર્તવ્ય જ માત્ર એને માટે અવશ્ય રહ્યું હોય છે. અત્યાર સુધી તો માયાની મોહમળમાં સુખ પામવાનાં વલ્લખાં હતાં, એ તણ્યામાં તણાતાં તણાતાં, આપ જોને સંસાર અને વ્યવહારમાં કર્મ કહો છો, એમાં લગ્નીપત્ની વાસનાવશ વિમુગ્ધ રહી, અન્તરમાં અશુદ્ધિ ભરતાં હતાં;

જડતાની બળ ગૂંથતાં હતાં; પણ હવે, એ વાસના વીતી અને કર્મના રહસ્યની કાન્તિ થઇ. ભક્તને તો કેવલ જીવવાનને સંતોષવા અને એની પ્રાપ્તિ અર્થે દેહના ધર્મ બહેરાવવા. એના એ ધર્મ-પાલનમાં જ કર્તવ્યપાલનની પરિસમાપ્તિ થાય છે. કર્તવ્યો-દૂરજો એ તો સોંપ્યાં હવે આપ સંસારીઓને; અમે તો એ સૌ બગવી ચૂક્યાં. સંસાર તો ભક્તને મન નિઃસાર છે, અને એ નિઃસારતામાં જ બન્ધન હોય-કર્તવ્ય મનાવું હોય તે સૌ નિઃસાર જ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ? !

ધર્મની સાધનામાં કર્તવ્ય ગોણું બને છે, અને ધર્મપાલનમાં-કૃષ્ણરોપાસનામાં કર્તવ્યયુક્તિની-કર્મભાગની એટલા મારે જ ગોણુ-ભાવે પરિસમાપ્તિ થાય છે. એ ધર્મપાલનમાં કર્તવ્યનું આમ અદ્ભુત અબેદદશન. અમારા ધર્મમાં સમસ્ત વિશ્વના કર્તવ્યપાલનનો આમ અલૌકિક સમાસ થાય છે.

ધર્મની ઉપાસના એ અમારું પુણ્ય, એ ધર્મપાલનમાં-એ પુણ્યશીલ પ્રવૃત્તિમાં, એ સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં કર્તવ્યનો સહજ અને વાસ્તવિક વિસ્મૃતિરૂપે આમ અભાવ. અહિં તો કલટો સંસાર છે, રાણાજી !

વળી અમારે આશ્રમ શા ? મહારાજ ! અમે તો એક આશ્રમમાં સર્વ આશ્રમનો સંન્યાસ કરનારાં પરમહંસ; અને એક જન્મમાં અનેક જન્મ પૂરા કરનારાં બ્રહ્મનિષ્ઠ. એ બન્ધન તો બ્યવહારપાલનની સાથે જ વીતી જાયું. રાજન્ !

રાણો:—ત્યારે શું પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આમ સંસારમાં બેદરકાર બનવું ? દરેકનું એ જ કર્તવ્ય ? એવું નામ જ ધર્મ ?

મીરાં:—આજ તો આપ બહુ દુઃખાળુ છો, રાણાજી ! બહુ આદર આપો છો. પ્રભુ ! અહોભાગ્ય, કે આપને ભક્તિ સૂઝી આજ. હા, મીરાંનું તો એ જ માનવું છે—એ જ જ્ઞાન છે; અને જરા લાભો વિચાર કરીએ તો સૂઝશે કે સર્વનો એ જ ધર્મ છે. તદ્વાત એટલો કે સર્વનો એ કાલ નથી. એટલે કે સર્વના એ સંસ્કાર નથી. ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું—સત્યનું—યથાર્થ જ્ઞાન—એ જ્ઞાનને અંગે બળ અને એ બળમાંથી ઉદ્ભવ પામતી ધર્મવૃત્તિની સ્ફુરણા એ તો, મહારાજ ! સંસ્કારની વાત છે, સર્વના સંસ્કાર સમાન ક્યાંથી હોય ?

સ્થલકાલના બાધિત વર્તુલમાં વીંટાયેલો જીવ પુણ્યશીલ કર્માચરણનાં ફલ પામતો પામતો મનુષ્યદેહમાં આવીને યુદ્ધિબળ પામે; હૃદયનો, યુદ્ધિનો અને દેહનાં ધર્મકર્મના સાનભાનનો વિવેક પામે; સત્કર્મની સિદ્ધિવડે જિન્દગીની સીડી ઉપર ઊંચે ચઢે અથવા પાપ-કર્મથી ખરડાયેલા પગે લપસી નીચે ઉતરે. અનેકાનેક યોનિમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં માયાવી સંસાર અને ભ્રમણાત્મક ભાવાભાવનો વિવેક સૂઝે, દુઃખના વિષમ દંશોથી દાઝી, દાઝી, કષ્ટના કષ્ટના ઘૂંટડાથી ચાકી, ચાકી, વિકારી વસ્તુઓનો પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિની ગડમથલથી વિરામ પામી, અને અનિલના ત્યાગ સાથે નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિની જિજ્ઞાસાને લીધે દૃઢ વિરામમાં રંગાઈને પરમ કુસ્માળને શોધવા નીકળી પડે; પાપવડે પીડા પામી, તપની વિશુદ્ધિ અજી પુણ્ય આદરે, ત્યારે શુભ સંસ્કારનો હૃદય થવા માંડે, એ પુણ્યશીલ પ્રવૃત્તિવડે—એ ધર્મકર્મનાં સાધનવડે અંતઃકરણના મેલ ધોવાય, અને અજ્ઞાનના—માયાના આવરણમાં સ્થલ અને કાલનું વર્તુલ સાંકડું છે, એમ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય એટલે એમાંથી એ છૂટવા તડકાટ કરે; એને અસત્ય સમજે, જાળલ ઝોાઈ કરે, અને કાલના એવા કમિ

પરિણામમાં અંતિમ સંસ્કારનો ઉદય અને પુરમસુખનાં આગામી સ્થાન પાડે. અહા ! શી એ સમયની એ ભક્તની અવસ્થા ! નિઃસુખની ઝાંખીમાં એ ઉગ્ર બને. મીરાં તો માને છે કે આ ઘેલછા વિના ઉદ્ધાર જ નથી. અન્તઃકરણની શુદ્ધિમાંથી પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનની-જ્ઞાનના મોક્ષની આ અનુભવિત અન્તિમ અવસ્થા છે.

આ ઘેલછા એ જ ધર્મ. ધર્મના ઉપાસકોને આ ઘેલછા લાગે, ત્યારે જ સદ્ભૂતિ થાય; અને બહેલું મોડું પ્રત્યેકને આ ઘેલછા-આ ઉન્માદ-આ મૂર્છા લાધશે અને કર્તવ્યોની-કરબોની, એના પાલનની સંપૂર્તિના પરિણામે સમાધિ લાધશે, ત્યારે જ એમનામાં આવી ઉગ્ર અને દૃઢ ધર્મવૃત્તિ જાગશે; ત્યારે જ એ વ્યક્તિ સંસ્કારી બનશે; તે જ સમયે એને ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

પણ આપ કહો છો તેમ સર્વને એક કાળે એ ઘેલછા કેમ લાગે ? એક કાળે જ એ જ્ઞાન-એ સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? બૂઝેલોને આપ જેને સંસાર કહો છો, અને જેના વ્યવહારમાં કેમિક વ્યવસ્થા માનો છો, એ સંસારના બંધારણમાં-સમાજનાં કર્તવ્યોના પરિપાલનમાં સર્વ પ્રાણીની સમાન સ્થિતિ છે ? નહિ જ. આ તો ઉન્મતિ-નો ક્રમ છે; વિકાસમાં-માનવ જીવનની ઉત્તરોત્તર ખીલવટમાં પુણ્યક્રમની પાંદડીઓ ઉઘડતી જાય, તેમ તેમ આત્મમધુપન્ન શુંભરવ એ અંતઃકરણમાં સંભળાય. મહારન્દ બહેકે, અને એ જ્ઞાન-પરિમલ સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં અણુઅણુ સાથે એકીકરણ પામે. તો પછી ધર્મ જેવી મહા વસ્તુનાં જ્ઞાન અને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ, પુણ્ય કર્મના ભાગ્યોદય રૂપી સંસ્કાર વિના ક્યાંથી આવે ? બાકી અન્તમાં મતિ અને સ્થિતિ તો આ જ, મહારાજ !

રાણી:—તારે તું રાણી તો નહિ જ અને કાં ? આ અમારું કહેવું અને સમજાવવું એ સૌ ધૂળ-વ્યર્થ કેમ ? એ સૌ બહેરા આગળ સંખ ?

મીરાં:—આપ જેને સમજાવવું માનો છો એ સમજાવવું નથી, પણ ભભાવવું છે. સમજાવવું એટલે તો એક વસ્તુનું યથાસત્ય જ્ઞાન આપવું. જ્ઞાન એ શુદ્ધ સાત્વિક વસ્તુ છે; અને શુદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન આપવું એવું નામ સમજાવવું. એથી વિરુદ્ધ દિશામાં કોઈને લલચાવવું અને પ્રેરણા કરવી એ અનર્થ અને એવું નામ જ ભભાવવું.

મહારાજ ! આપ એ તો સમજતા હશો કે મીરાં સન્માર્ગમાં છે, અને સદ્વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મથે છે. એટલા માટે એમાંથી-એ દિશામાંથી-એ માર્ગમાંથી એને અન્ય માર્ગ પ્રતિ વાળવા-પ્રેરવા પ્રયાસ કરવો એ અનર્થ, અધર્મ અને ભભાવવું. બાકી વ્યર્થ અને ધૂળ એ તો અજ્ઞાનમય, અશુદ્ધ ચિત્તના જ ઉદ્ભાર. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આપ હજી મીરાંને જરણે નથી સમજતા. મીરાંના વિરક્ત જીવનનો, એના અલૌકિક ઉદ્દેશનો, એની અવ્યભિચારિણી ભક્તિનો સાર નથી પામતા : એવું તાત્પર્ય નથી સમજી શકતા. આપ આ ચરીરને ‘મીરાં’ ‘રાણી’ સંબોધો છો; તેને એવાહની રાણી-આપની મહારાણી-પત્ની સમજો છો, અને બનાવવા મથો છો; પણ મીરાં આપ ધારે છો તે નથી. મીરાં આ દેહ નથી; મીરાં રાણીસ્વરૂપ નથી; મીરાં આ સાધુડી વેશ નથી; આ દેહ-અહિરુભાવ એ તો આપની દૃષ્ટિનો ભ્રમ છે. દેહ જેવું અને એને અંગે વાદવિવાદના મૂળરૂપે આ જે અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે, એ તો માયાના ખેલ છે, એ તો ભ્રમ-પટ્ટો છે; અજ્ઞાનની એ અંધારપછેડી છે. મીરાં તો કૃષ્ણપરમાત્મા પ્રેમભૂતિનો ગોપિકાસ્વરૂપ અગોચર પ્રેમપ્રકાશ છે; કહેા કે કૃષ્ણપ્રેમરૂપ છે. મીરાં શું કરે તો આપ એ સમજો ?

પણ પ્રથમ વર્થ છે. મીરાંએ તો આપને સમજાવવા ચલ કરવો. એ પણ મીરાંનું અવિહિત અને પરિશ્રમ કર્તવ્યકર્મ બની જાય છે; કારણ કે એ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ મિથ્યા છે. મારો કૃષ્ણ આપને સમજાવે. એની કરુણા આપના ચિત્તમાં કામળતા પૂરે; એની પ્રેમદષ્ટિ આપના હૃદયને નિર્મલ બનાવે. એ સર્વ શક્તિમાન શું ન કરી શકે ? અને એ યથાક્રમે ક્યાં જ કરે છે. અરે ! એ આપને સમજાવે-મીરાંના પ્રભુ કૃષ્ણને આપ સમજો-અહો ! એ ગિરધારીની પ્રેમમૂર્તિ-રાસમૂર્તિનાં દર્શન પામે.

રાણુ:—થાક્યો હવે તો મ રાં; માયાદોઢ નથી ગમતી વધારે હવે. તને કેટલી વાર એકની એક વાત સમજાવવી ? તું એશક આવું બહુ ખરાબ પરિણામ લાવીશ. રાજ્યને કલંક લગાડીશ; રાણાને અપહીર્તિનો પોટલો બંધાવીશ. એક રાજરાણીને અછાજતી વર્તણૂંકથી રાણીપણાના ધર્મને ધોષ નાંખી, દુનિયાને એક અનિષ્ટ, અહિત કર અને ઉદ્ધત આચરણવાળી વ્યક્તિનું દૃષ્ટાંત સોંપી જઇશ, એટલું જ નહિ, કિન્તુ અનેક અમુજ, ભોળાં માનવીઓને અવગે માર્ગે ચડતાં શીખવીશ. સમજ, હજીએ સમય છે. માનીશ ?

મીરાં:—શું માનવું ? રાણાજી ! આપની અવળી વાતોને કેમ માનવી ? કલંક, લાંછન અને અપહીર્તિ આપ જેને કહો છો-અરે ! જેને જગતનાં ચશુ કલંક માને છે તે બક્તની દૃષ્ટિમાં કલંક નથી. તેમજ વસ્તુતઃ તે કલંક છે પણ નહિ. કલંક અને કીર્તિનો આ જગતના અસ્તિત્વ સાથે સંબંધ છે, અને તેથી જગતની નાશવંત કીર્તિની પેઠે એ કલંક પણ નાશ પામે છે. બક્તને જગતની કીર્તિની, અરે ! જગતની જ પર્વા ન હોય ત્યાં પછી કલંકના ડરની તો વાત જ શી ? તેને એ કીર્તિ સાથે-એ કલંક અને લાંછનના અપવાદ સાથે શો સંબંધ છે બધા ?

જગતનાં માનવી જગતની દૃષ્ટિએ પોતાની કીર્તિને કલંકિત માને તો ભલે માને; જગતના કુડા લોકોની કીર્તિને ખાતર ભક્ત પોતાની એટલે કે પ્રેમધન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની કીર્તિ નહિ ગુમાવે. મીરાંને તો કૃષ્ણનાં શુભગાન-કીર્તિગાન એ જ કીર્તિનું પાલન અને કલંકનું પરમ નિવારણ છે. એને એ કોઈ કલંક માનતું હોય તો શુભે માને.

અપકીર્તિને માનનારા અયુજવર્ગને પણ એ અપકીર્તિ પરિણામે હિતકર જ નીવડશે. કારણ કે એ અપકીર્તિ જગતની સાથે સંબંધ રાખે છે તેથી પ્રાયાવી અને અન્તવાન છે. માયાના અંત સાથે માનવીની ટુંકી દૃષ્ટિમાં આવતી ટુંકી આયુવાળી અપકીર્તિનો અંત છે. એ અંત સાથે નિઃસારતા સૂઝે એટલે એનો અંત પરિણામે હિતાવહ અને આશીર્વાદરૂપ છે. તેમાંથી જ વિરેક અને ત્યાં જ ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ.

વળી આપ કહો છો કે જગતનાં ભોળાં, અયુજજનો માટે ઉદ્ધત દૃષ્ટાંત નીવડશે; પણ એ ભય અસ્થાને છે. ભક્તની જીવનકલા સંસારીઓથી ન ઉકેલી શકાય એ સ્વાભાવિક જ છે. ભક્તજીવનનાં અદિરાચર અને વ્યવહારવ્યવસ્થા પ્રાયશઃ એના આન્તરજીવનની તન્મયતા સાથે જ સંબંધ રાખે છે. અને ધૃત્યરક્ષાનમાં ઉન્મત્ત રહેતાં સહજ મગ્નતા અવકાશમાં એનો બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે છે; તેથી સંસારીઓના વ્યવહાર સાથે તેને સામ્ય ન મળી શકે એ સ્વાભાવિક છે. સંસારીઓ આથી ભક્તજીવનના જીવનવ્યવહારને ન્યાય આપે તે વાસ્તવિક ન કહેવાય. વસ્તુતઃ તો જગતમાં કોઈ કોઈને ન્યાય આપવા સમર્થ નથી; કોઈએ કોઈને ન્યાય આપવો જોઈતા જ નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના પ્રસંગો લઈ જન્મ લે છે અને તેથી પ્રત્યેકને પોતાના પ્રસંગો સાથે પોતાનું જીવન સંકલિત કરવાનું

હોય છે. આપના ચિત્તમાં એ ભય હોય કે લોક અનુકરણ કરશે, તો પણ એ ભય આપ સંસારીઓનો. વળી અનુકરણ કરવું કે નહિ એ પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન છે, અને સર્વ સ્વેચ્છાનુસાર વર્તન રાખે છે ત્યાં કોણ કેને અનુસરે છે? અલગત વિચિત્ર પુરપોની જીવન-કલામાં જીતાડુઓને અનેક સફળોધ મળે છે, પણ તેનું મહત્ત્વ કરવું કે નહિ એ પ્રશ્ન તો એના અંતઃકરણ સાથે જ સંબંધ રાખે છે. વ્યક્તિત્વ સાથે જીવનસ્વાતંત્ર્યની ભિન્નતા જોટલી સ્વાભાવિક છે, તેટલી જ એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિના જીવનનું અનુકરણ કરવું અને ન્યાય આપવો એ અયોગ્ય અને અવાસ્તવિક છે.

વળી અન્યપરીક્ષણ આત્મપરીક્ષણ વિના કદી થઈ શકતું નથી. સંસારીઓમાં આત્મપરીક્ષણની શક્તિ હોતી નથી તેથી ભ્યાં પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ જ પોતે પારખી શકતાં નથી, ત્યાં અન્યના બ્યવહારમાં દષ્ટિ નાંખી સત્ત્વ નીરખવાની શક્તિ તેમનામાં ક્યાંથી આવી હોય ?

આથી જ સૌએ પહેલાં પોતાનું જીવન તપાસવું. પોતે ક્યાં છે- એટલે કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિના સન્માર્ગમાં પોતે કેટલે દૂર છે, એ પોતે જોઈ શકે તે પછી આગળ વધવા પ્રયાસ કરવો એ ધર્મ. આત્મ સૂત્ર એજ ધર્મજીવનનું-માનવજીવનનું સૂત્ર હોવું જોઈએ, એમ મને તો લાગે છે. આત્મ સૂત્ર બતાવીએ એટલે આપણને અન્યની ચર્ચા કે વાર્તા કરવાનો ક્ષણભરનો પણ અવકાશ ક્યાં રહે ? આપણે આપણું તપાસવાનું શોડું છે ? અને સૌ પોતપોતાનું જીવે તો કોણ કેનું જોવા બેસે ? વળી એમ થાય એટલે અન્યનાં આચરણ સાથે પોતાના આચરણની તુલના કરી દોષ નિહાળવાનો કોઈને સમય પણ ક્યાંથી મળે ?

રાણાજી! આમાં મીરાંનું દણંત સંસારીઓનાં જીવનને ઉદ્ધત દણંત નીવડે એવો વિચાર કરવાનો મીરાંને ક્યાં સમય છે? અને તેટલા માટે જ આ જીવન અન્યને ઉદ્ધત દણંતરૂપ અને એવો ભય મીરાંને તો નથી જ. પહેલાં તો મીરાં દણંત જોસાડવા યા દેખાડવા આ ધર્મ આચરતી નથી. મીરાં પોતાને માટે અને દીર્ઘદષ્ટિથી જોશે તો સૌ પોતપોતાને માટે જ જીવે છે. ધૃષ્ટિરપ્રાપ્તિ એ સૌનું લક્ષ્ય છે અને સમૂહ જાણે કે અજાણે એમાં જ મળે છે. એની પ્રાપ્તિમાં સૌ સ્વતંત્ર છે. બાકક, સ્ત્રી કે પુરુષ સૌને ધૃષ્ટિરપ્રાપ્તિનો સમાન હક્ક છે, અને એ સમર્થનું પદ પામવા જતાં માર્ગમાં હર-કાંઈ આવે તો પણ તેને દૂર કરવાનો સૌને સમાન અને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. સૌનું પ્રિયતમ એ છે, અને તેથી એ એક જ પ્રિય-તમને માટે અન્ય સર્વ પ્રિય અને પ્રિયતમની પ્રતિમાનો ત્યાગ કરવો પડે એમાં જરાયે પાપ કે અધર્મ નથી. એ પ્રિયતમની પ્રાપ્તિ થતાં સૌ પ્રિયની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એ પ્રિયતમની પ્રાપ્તિના નિષ્કામ યજ્ઞમાં પ્રેમની અકામ આહૂતિ છે. એ શ્રેયસની સાધનામાં સર્વ પ્રેયસ આહૂતિરૂપ દ્રવ્ય અને છે.

મહારાજ, આમ આત્માનો ધર્મ એ ધર્મ. અન્યને ખાતર કે કોઈ સાંસારિક હામના પૂરવાનો કર્મવ્યવહાર એ ધર્મ નહિ. અહીં તો નિષ્કામ કર્મ-નિષ્કામ અને અભિચારીણી ભક્તિ છે. આસક્તિ અને આશા વિનાનો ધર્મ એ જ ધર્મ. એ જ ભગવાન કૃષ્ણનું વીર અનુનને ગીતા રૂપે ઉપદેશાનુસાર-એ જ ધર્મોપદેશ. અન્યને ખાતર કે કોઈ હામ્ય કર્મની ફલપ્રાપ્તિ નિમિત્ત ધર્મ એ તો દર્શન્ય બની જાય : સકામ યજ્ઞ બની જાય રાજન !

(૧૪)

વર અને વહુ.

[પાત્રો: વર અને વહુ. જમને વાંચનારે ચથારુચિ નામ આપી લેવાં.]
સ્થલ: ખાનગી ઓરડો. સમય: દુરસહનો.

૧: એબલાઈ અને એલોઈસ.*

વર:—આજે કેમ તહમારા હાથમાં કંઈ શીવવાબરવાનું નથી ?

વહુ:—લેવું હશે તો એનો દાખડો આ રહ્યો.

વર:—હું ચોપડી કે છાપું હાથમાં લઉં તેની રાહ જોવાતી હશે ?

વહુ:—એમ પણ ખરું ને એમ નહીં પણ ખરું.

વર:—મહારા મનમાં પણ આજે એક વાત ઘોળાય છે એટલે રોજની માફક વાંચવાની ઇચ્છા એવી સરખી જ છે. પણ કહેા જોઈએ તહમારા મનમાં બીજી શી વાત છે ?

વહુ:—આપણે અહીં આવ્યે કેટલા બધા દિવસ ચર્ચામયા ?

વર:—વાહ, મહારા મનમાં પણ એ જ વાત છે. આવતી કાલે એક મહિનો પૂરો થશે.

વહુ:—આપણે અહીં આવતાં આમમાડીમાં મળેલા એકાંતમાં બંનેએ શા શા વિચાર કર્યા હતા ? એ બધા ક્યારે અમલમાં મુકીશું ?

* આ સંવાદ ઇ. સ. ૧૯૧૪માં લખાઈ તેજ સાલના “ ગુજરાતી ” ના દીવાળીઅંકમાં પ્રથમ પ્રકટ થયો હતો.

વર:—હું પણ એ જ વિમાસણમાં હતો. ત્યાં ભાષમાંડના ભરેલા ધરમાં આપણને સાથે ગાળવાનું એકાંત મળતું જ નહીં. દિવસે ત્હમનેત્હમને બંનેને કુરસદ હોય એવા ભેગ કદાચ બની આવતા ખરા, પણ તેને ઝડપી ભેતાં ત્હમે શરમાતાં : રખે ને કોઇ ટીકા કરશે, કોઇ મોઢું ભેષ જશે, કોઇ બરોબરિયું ટોળ કરશે, કે કોઇ ન્હાનું લવી જશે, એ જ ધાસ્તી ત્હમને રચા કરતી. વગી પાંચ મિનિટ મળશે કે કલાક એ કંઈ કળાય નહીં એવી આપણી પરતંત્ર સ્થિતિ, તેથી હું પણ આગ્રહ કરતો નહીં. એટલે આગમાંડીમાં આપણે પ્હેલો તો એ જ ઠરાવ કર્યો હતો કે હવે પરમામની નોકરીથી સ્વતંત્ર થયાં તે રોજરોજ પુષ્કળ વખત સાથે જ ગાળીશું. આ મહિનો તો બધું ધર માંડવામાં, ત્હનેત્હમને પોતપોતાના કામથી માહીતગાર થવામાં, અને મળવાહળવા આદિમાં ચાલ્યો ગયો. વારુ, એ પણ બધું જરૂરનું હતું. પરંતુ હવે દિવસ ઉપર દિવસ એમ ને એમ જવા દઇશું તો તો આ હાથ આવેલો હીરો આપણા હાથમાં હીરો મટી કાઢ્ય જ થઇ જશે.

વહુ:—છેલ્લા કેટલાક દિવસથી હું વાટ જ ભેષ રહી હતી, પણ ત્હમે ખેસતાં વાત જ કંઈ ને કંઈ વાંચવાનું ઉપાડતા એટલે ત્હમારા કામમાં વિલેપ કેમ નાખું ?

વર:—ના ના, એવો અતિવિવેક હવે આપણા વચ્ચે હોય નહીં; બેશક ત્હમારે બોલવું ભેષતું હતું.

વહુ:—એ અમારો બૈયરનો ધર્મ નહીં. ત્હમે મોટા અમે ન્હાનાં; ત્હમે નાયક અમે અનુચર; ત્હમે બોક્તા અમે બોલ્ય; ત્હમે અમારા સ્વામી, અમે ત્હમારી ચરણુરજ.

વર:—એ બધાં પોથીમાંનાં રીંગણાં પોથીમાં જ રાખો. કોઈ કાળે પુરુષો એ પ્રમાણે પળાવવા રાજી હશે, અને સ્ત્રીઓ પણ રાજી ખુશીથી પાળતી હશે. પણ આપણા અનુભવમાં તો સ્ત્રીઓ એ પાળતી યે નથી તેમ પુરુષો એવું માગતા પણ નથી.

વહુ:—તેવી નાસ્તિક વાત કરો છો ! ત્હમે જાણે ઇશ્વરના મંત્રમુગ્ધ, તેથી મ્હારે પણ શું મડમડી બનવું ?

વર:—ઓ તમારીની : મડમડી નહીં તો શું ભગતડી બનવાની હંડી હંડી વાસના સળવળતી હશે.

વહુ:—ક્યાં એક છેડાથી છેક બીજે છેડે કુદી જાવ છો. ને ગંભીર બાબતને હસી નાંખો છો. મ્હારે તો ભગતડી યે નથી થવું ને મડમડી યે નથી થવું. મ્હારે મ્હારા પોતાયકી કંઈ જ સવાપણું છે નહીં. થઈશું ને કંઈ ત્હમે અમારા સરજનહાર ને બતાવી શકશો ને. જેવી ચાહો તેવી થડી થ્યો. જ્યેર તો કેવળ કાચી માટીનો પિંડ, તેનો ધડવો હોય તે ઘાટ થડી પકવી થ્યો, અને રીજો.

વર:—એટલે ?—એટલે ? આ તો વળી કંઈ નવી જ દિલસુદ્ધી. આ કંઈ પોથીમાંથી કહાડયું ?

વહુ:—પોયાંપોયાં તો ત્હમે વિદાનો જાણો. પણ ત્હમે વાસનાની વાત કહાડી તો ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીની હંડામાં હંડી વાસના તો એ જ.

વર:—એનો કંઈ પુરાવો, કંઈ દાખલો ?

વહુ:—જેમયે એટલા. સતી, સાવિત્રી, સીતા, કમવંતી, તારામતી, સુલોચના, જૈત્રેયી, દ્રૌપદી, શકુન્તલા, કાદંબરી, સિદ્ધાર્થ-પત્ની ચરોધરા, હંડી રાણી, ઈન્દિરાનાં રાણી મેરી અને મહારાણી

વિક્ટોરિયા, ભરતનાં ચૂની દેસણ, આદિ જે જે સતીઓ યર્ષગણ, થાય છે, અને જવાની, તે સર્વે એના દાખલા અને પુરાવા.

વરઃ—હાં રહો હાં જરા ! ત્હમે મ્હને કહેતાં હતાં કે હું વાંદરાની માફક કુદાકુદ—

વહુઃ—ક્યારે વળી ? અમથા ગળે ન પડે, ત્હમને એવું કંઈ કહેતાં પ્હેલાં જીભ જ કાપી નાખવી પડે તો.

વરઃ—વળી નહીં શાને ? ત્હમે પોતે કણું કે હું એક હેડાથી બીજે છેડે કુદકા મારું છું, અને ત્હમે જ આ શું કરો છો ? ઇતિહાસ પુરાણ અને દષ્ટાંત, કાવ્ય નાટક નવલકથા અને હંતકથા, દેવ દાનવ માનવ અને મ્હેંચ, ખડું અને કલ્પિત, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય,—ત્હમારી સતીઓનાં પારખંદર નામમાં તો ત્હમે આ તમામની કચુમર કરી મારી. આતું નામ પ્રમાણ અને પુરાવો કે ? ખરે, ત્હમને પુરાવાતું શાસ્ત્ર બણાવવું પડશે.

વહુઃ—હું ક્યાં ના કહું છું, જેટલું બણાવી શકતા હો તે સર્વ બણવા તૈયાર છું. મ્હારો દાવો જ એ છે કે તમે ગુરુ અને હું તમારી શિષ્યા. ત્હમે મ્હારા યાગવલ્કય.

વરઃ—અંબલાડ અને એલોધસનો ઇતિહાસ બણો છો ?

વહુઃ—ના જી સંભળાવોઃ “ ત્રિમાને વહાલી વાત. ”

વરઃ—એ પણ ગુરુશિષ્યાની જ વાત છે. પણ યાગવલ્કયમૈત્રેયીની વાતમાં અને એમાં બહુ ફેર છે જો.

વહુઃ—છો ને રહ્યો; મ્હેંઓની વાત રજેગુણી વિશેષ હશે એ જ કની ?

વરઃ—રજેગુણી એટલે ?

વહુ:—તે તો કાણુ જાણે; ત્હમે સવાલો ચે કેવાકેવા પૂછો છો ? જાણે પોતે કંઈ જાણતા જ નથી. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, ને તમોગુણ : ઉત્તમ, મધ્યમ, ને કનિષ્ઠ; પરહિતને માટે આત્મહિંસા, અહિંસા, અને હિંસા; એથી વધારે તો પડિતો જાણે.

વર:—એટલે આપણે આર્યો ઉત્તમ; યુરોપના ચીનના ને બીજા ઝોઝો મધ્યમ, અને બીલ, કોળી, ઢેડ, હબસી એ કનિષ્ઠ, એમ ?

વહુ:—ના ના, એમ તો છેક નહીં જ હોય; બધી જાતોમાં સત્ત્વગુણી માણસો ચે પાકે, રજોગુણી ચે પાકે, ને તમોગુણી ચે પાકે.

વર:—પણ આપણામાં સત્ત્વગુણી ને રજોગુણી માણસો વધારે, બીજામાં રજોગુણી વધારે, વળી બીજામાં તમોગુણી વધારે, અને સત્ત્વગુણી આપણા જેટલા બીજા કોઈમાં નહીં એમ ખરું કની ?

વહુ:—હાલના કલિયુગના વખતમાં એમ પણ નહીં. પણ આગલા યુગોમાં આપણામાં સત્ત્વગુણુ બહુ વધારે હતો એમ કંઈક હશે.

વર:—તો ઠીક. અમે ઇંગ્રેજ બણેલા તો એમ જ માનિયે છિયે કે ઇંગ્રેજો આપણા કરતાં બધી વાતે ચહડે, આપણે હાલના યુગમાં એમનાથી દરેક રીતે ઉતરતા.

વહુ:—જવ, જવ, એવું તે કંઈ મનાય ! શું ધર્મમાંયે ઇંગ્રેજો ચહડે, નીતિમાંયે ચહડે ? આપણા યાજ્ઞીઓ અને સંન્યાસીઓ કરતાં એમના પાદરીઓ ચહડે ? આપણા દેશની સ્ત્રીઓ કરતાં મડો ચહડે ? આપણા સંસારીવાળો કરતાં એમના શું ધૂગ ચહડે ?

વર:—આખો લાડલો યેલાગો ન ખવાય; આજે આપણે એનો એકાદ કડકો લખ્યો.

વહુ:—અને પેલો ઇતિહાસ ?

વર:—હા, હા, આપણા વાર્તાલાપના મંગલાચરણમાં આજે હવે ગ્રેમના નિરવાધ આત્મભોગની એ રસીલી કથા ત્હમને કહું.

વહુ:—ઓહો, આટઆટલી વખાણો છો ત્યારે તો એ વાત સત્વચુણા જ હશે.

વર:—એ તો સાંભળીને ત્હમને જે લાગે તે ખરું. પણ એ ખરેખરો બનેલો ઇતિહાસ છે, એટલે એમાં આપણી ત્રિગુણાત્મક દુનિયાના કેટલાક રજકણ તો ભળેલા જ છે.

વહુ:—ચલાવો.

વર:—એંગ્લેન્ડ અને એલોઇસ બંને ખાનદાની, ખુબસૂરતી, અને બુદ્ધિપ્રભાવમાં અતુલમ હતાં, અને આપણે ત્યાં પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા થયાં તે અરસામાં હાલના ફ્રાન્સ દેશમાં થઇ ગયાં. એંગ્લેન્ડ અઠારવીસ વર્ષનો થતાં જ એક સમર્થ વિદ્વાન અને ફિલસૂફ તરીકે પંકાવા લાગ્યો. અને ફિલસૂફીનાં મંભીર તત્ત્વોને સરલ અને મોહક છટાથી સમજાવવાની એની શક્તિથી એ તે વખતના પ્રસિદ્ધ ગુરુઓને વાદવિવાદમાં એક પછી એક હરાવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે વિધાના વિષયોમાં વિજયો મેળવતો મેળવતો તે પેરિસની વિખ્યાત શાળાના ગુરુને પણ હરાવી તથા તેની પાસે પોતાની ફિલસૂફીની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરાવીને તેને રથાને નીમીશો, તે વખતે એને હજી ત્રીસ વર્ષ પણ નહોતાં થયાં; અને સૌ મારવા લાગ્યા કે એના જેવો વિચક્ષણ ધર્મગુરુ ‘કાર્ડિનલ’ની કે છેક જાયામાં જાતી રોમના ‘પોપ’ની પદવી સુધી પણ ચઢી શકશે. પરંતુ તે વખતે પેરિસના એક મોટા દેવળના મહાધિકારીઓમાંના એકની સાથે એની બત્રીજી એંગ્લેઇસ રહેતી હતી. તે દસ વર્ષની થઇ તે પહેલાં

તો તેની વિદ્વાની વાહવાહ થઈ રહી, અને એનો અભ્યાસ વધારવાને માટે હવે એના લાયક ગુરુ તે ક્યાંથી મેળવવો એ વિશે એના કાકાને ચિંતા થવા લાગી. ઍંબલાડ એ બાલાનાં ખીલતા રૂપથી આકર્ષાયો અને તેણે ધીમે ધીમે કળે કરી કરીને એના કાકાની સાથે પરિચય વધારી દીધો, એને ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો, અને વખત જતાં એસોઈસનો ગુરુ પણ થયો.

વહુ:—સિખા એ તો ગુરુની ધર્મપુત્રી કની ?

વર:—હાર્તો. એની વચ્ચે અઢારેક વર્ષનું અંતર એટલે ઠંડ-રતી લેખે પણ પિતાપુત્રી જેવાં. વળી ઍંબલાડ અને કાકો એને એકબીજાના આશ્રમભાઈ, એટલે એ ન્યાયે એ પણ કાકો. અને એથી પણ વિશેષ વિશાધ તો એ કે ઍંબલાડ પાદરી થયેલો એટલે તે વખતના આશ્રમધર્મો પ્રમાણે પ્રભુને જ પરણેલો, અને કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે દુનિયાદારીનો વિવાહ કે સંબંધ ન કરવાને પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલો. એવી પ્રતિજ્ઞા તોડવાનું મહાપાતક કરે તો એની સઘળી મહત્ત્વાકાંક્ષા અને એનો આખો ભવ બરબાદ ભવ.

વહુ:—વાહવા, વિધિ પણ દુનિયામાં કોઈકોઈ વાર દસ્ખિત થયાના જેવા જ ઘાટ આણી મુકે છે. પછી ?

વર:—પછી રહ્યો છાનોછ્નો ન રાખી શકાય એવો સુંમર-રસનો અતિશય, અને તેમાં ત્હમે કહ્યો છો તેવી રહેઝ રજેઝુણી દુનિયામાં કરુણારસ પણ મનમાન્યો રેડાયો. કિશોરીની જુવાની ખીલતી મધ તેમ તેમ લોકમાં વાતો ચાલી. પ્રથમ તો કાકાએ તે માની જ નહીં; મનાય પણ કેમ ! પણ ઍંબલાડની પ્રતિભા સર્વદેશી હતી. એ કવિ પણ હતો. એનો અલૌકિક સુખ-પ્રવાહ એના જીવનમાં સમાયો નહીં. એનાથી પોતાની લાગણીઓ

ગવાઇ ગઇ. અને એ શુંમાર અને પ્રેમના ઉભરા એવા તો સુંદર હતા, કે તે ભેતભેતામાં આખા દેશમાં ફેલાઇ ગયા. કાકાની પણ જતે દહાડે ખાતરી થઇ અને એણે આ બંનેને છૂટાં પાડ્યાં.

વહુ:—શું એલોઈસે કાકાની આશાથી ગુરુ-પ્રીતમને ત્યજ દીધા?

વર:—ના રે ના, એ ગુરુજી તો એને વિધા કરતાં કે પ્રાણ કરતાં કે આબરુ કરતાં પણ વધારે પ્રિય થઇ ચૂકેલા હતા. બંને ગુપ્ત રીતે મળવા લાગ્યાં. પણ રૂપ, ગુણ, પદવી, અને વળી આ લોક-વાચકથી બંને એટલાં બધાં જાણીતાં થઇ ગયેલાં હતાં કે એમની મુલાકાતોની મહિના માસમાં જ કાકાને ખબર પડી ગઇ. તેણે એલોઈસ ઉપર કંઈ જીલમ કરવા માંડ્યો હશે, વળી એ ગર્ભવતી પણ ગયેલી, એટલે ઍબ્જલાઈ અને એલોઈસ પૅરિસથી નાકાં અને દૂરના એક ગામડામાં જઇને રહ્યાં. આ પ્રમાણે આ વખતે તો ઍબ્જલાઈ પોતાની પદવી અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓના કરતાં એલોઈસના પ્રેમને વધારે ગણ્યો ખરો.

વહુ:—પશુપંખીમાં યે નરને ગર્ભવતી માદાની કાળજી પડે છે. આમાં તે ઍબ્જલાઈ શો મોર માર્યો. આ તહમારો પુરુષજાતિનો અદ્ભુતભોમ કે? પણ તહમે પુરુષો સ્ત્રીજાતિને જે ત્રાજવામાં તોળો છે તે જ ત્રાજવામાં પોતાની જાતને તોળવાના જ નહીં ને!

વર:—શાખાચ, ટીકા તો બહુ જ ઉચમ કરી. પણ જો જો હો કે, બોલેલા બોલને વળગી રહેવું પડશે, અને વળી એમાંથી જે જે અનુમાન નીપજે તે બધાં યે સ્વીકારવાં પડશે.

વહુ:—વારુ હવે, અમથા ડરાવતા. અમે તો જે વખતે જે લાગે તે કહી દઈએ; અને અમને કંઈ વિદ્વાનોના જેવી કસીકસીને

બોલ વાપરવાની આદત નહીં, તે બોલ અને દલીલનાં બંધન તહમને વિદ્વાનેને જ શોભે, અને રેંછળેંછ તો શૂલિયે ત્યાંથી કરારે આગલું બોલેલું બૂસી વાળિયે અને નવેસરથી બોલિયે.

વર:—ખાસ્તું બેસઃ અમને મરદોને વાચા છે તે સામાને બાંધવાને નહીં; તહમને બૈરાંને વાચા છે તે સામાથી બંધાવાને નહીં: અમારે મરદોએ બોલે બોલે બંધાવાનું જ, ને તહમારે બૈરાંએ બોલે બોલે બાંધવાનું જ, ખરું કની ?

વહુ:—આવા આડા વાદ કરે તેને તો ખદ્દા ચે શી રીતે પહોંચે ! અદાલતમાં જેમ વાદી વિરુદ્ધ પ્રતિવાદી તેમ તહમારા મગજમાં પુરુષો વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓ જ રમી રહે છે. તેમાં મ્હારો શો દોષ ? હું તો એટલું જ કહું છું કે વિદ્વાન ને અવિદ્વાન વચ્ચે વાદ હોય ત્યાં બોલ અને દલીલના જે સપ્ત ધોરણથી વિદ્વાનને બાંધિયે તે અવિદ્વાનને માટે ચે રાખિયે, એ તો ન્યાય નહીં પણ દેખીતો અન્યાય. ક્યો થયું હવે, આપણો ઇતિહાસ જ આમજ ચલાવો.

વર:—વાદવિવાદ એટલે શું એટલી પણ તહમને ગમ નથી જો: કોણ પણ વાદમાં એક પક્ષને માટે એક ધોરણ અને બીજાને માટે બીજું એવું હોઈ જ શકે નહીં. તહમે ન્યાયઅન્યાયના પોઠાર ઉઠાવો છો તો આટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખશો કે સામસામા બંને પક્ષને માટે એક જ ધોરણ એ જ ન્યાય, અને એમાં જેટજેટલો ફારફેર રાખવામાં આવે તે બધો ચે કેવલ અન્યાય. વારુ, હવે આપણી વાત—ક્યાંથી અટકી છે ?

વહુ:—ઝેંબલાઈ ને એલોઈસ ગામડે જઈને રચાં.

વર:—હા, પણ ઝેંબલાઈની કીર્તિ જેમ મોટી હતી તેમ એના અદેખા દુસ્મનો પણ ઘણા હતા. થોડા વખતમાં જ કોકો

એમના ઠેકાણાની ખબર પડી ગઈ, અને એ તેમની પૂઠે પડ્યો. ઍબ્રહામને કહે કે મ્હારી ભત્રીજીનો ભવ બગાડ્યો છે તે સુધારવો હોય, તું કહે છે તેમ ત્હારો એના ઉપર ખરેખર શુદ્ધ પ્રેમ હોય તો તો તું એની સાથે લગ્ન કર.

વહુ:—બરાબર.

વર:—શૈનું બરાબર ? એલોઇસ પોતે જ એ વાતની વિરુદ્ધ પડી.

વહુ—હેં !

વર:—હા. આ વાતને વર્ષો વહી ગયાં તે પછી છેક જ નરમ બની ગયેલા ઍબ્રહામ પોનાના પ્રેમની કહાણીનું વર્ણન કેાષ્ટને લખ્યું હશે, તે એલોઇસના જોવામાં આવતાં એણે પણ એક કાગળ લખેલો, જે તેની સુંદર સૈલી અને ક્ષત ભાવનાને લીધે અમર રહી ગયો છે, તેમાં એણે સાફ લખ્યું છે, કે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં દિગ્વિ-ભ્રમ કરનાર એલેક્ઝાંડર જેવા સર્વોત્કૃષ્ટ રાજધિરાજની વેરે લગ્ન કરી તેની અને સાથે આખી દુનિયાની પટ્ટરાણી બનવાનું મ્હારા હાથમાં હોત, તો પણ એ બધું યે તુચ્છકારીને હું તો ઍબ્રહામની રખાયત થવાનું જ વધારે પસંદ કરત.

વહુ:—આ તો એમની પડતીનાં વર્ષોમાં લખેલું કતી ?

વર:—એવી તાણખેંચની વકીલાત ચાલે એમ નથી. થઈ ગઈ તે થઈ ગઈ અને હવે ઍબ્રહામના દર્દને કંઈક ત્હાડકે વળે એટલો જ આ લખવામાં એલોઇસનો હેતુ હશે એવી ત્હમારી સૂચનાને અવકાશ જ નથી. તેજ વખતે બ્યારે કાકાએ લગ્ન માટે હઠ લીધી ત્યારે પણ એલોઇસે ધસીને ના જ કહ્યા કરી. એ કહે ઍબ્રહામ લગ્ન કરે તો એઓ પતિત થાય અને એમનો આખો

બલ બગડે એટલું જ નહીં પણ એમના જેવા નરરત્નથી દુનિયાને જે અનેક અમૂલ્ય લાભ થવાના તે બધા ઉપર મીઠું સુકાય, એ હું પ્રથમથી જ સારી પેઠે જાણું છું; અને એમના વગરનું જીવન તે જીવન જ નહીં એવો મહારો એમના ઉપર ગ્રેમોદ્રેક થતાં મેં જે કંઈ કર્યું છે તેમાં એમનો દોષ કે એમનું દબાણ લેશ પણ હતું નહીં. પ્રથમથી જ મેં મહારી જાતે ઉધાડી આપે જ એમને મહારું સર્વસ્વ સમર્પી દીધું છે, અને મહારા જેવીનો એ મહાપુરુષે સ્વીકાર કર્યો અને વળી મહને પોતાની ગણે છે, એ હું મહારાં અહોભાગ્ય સમજું છું. વળી એમના સમાગમમાં મહને તો સ્વર્ગ છે, પણ એ સમાગમ જેમજેમ લંબાય છે, તેમતેમ એમનું ભવિષ્ય કથળે છે, નીચ અદેખાઓનું જોર વધે છે, અને દુનિયાને હાનિ છે. એ બધું જે મહારા ધ્યાનમાં છે, પણ શું કરું ? બૈરીની જાત છું, હાલ તો નિરુપાય છું, અને એ પણ મહને અળગી થવા દે એમ નથી.

વહુ:—પ્રેમોદ્રેકે ખરો અને વીરાંગના જે ખરી. ઝંબલાડું શું કર્યું ?

વર:—એના વિચક્ષણ બહુરંગી આત્માને વિદ્યા અને શિલ્પ-સુશ્રીતું સુખ, વિદ્યાદોમાં વિજયતું સુખ, સેંકડો હોંસીલા શિષ્યોના શુરુપદતું સુખ, વર્તમાન કીર્તિ અને ભવિષ્યની આશાઓનું સુખ, એટલાથી તૃપ્તિ ન વળી અને મોટી ઉંમરે પણ એસોષસતું રૂપ જોઈને પ્રેમની તૃપ્તિ જાગી, તે વખત એણે કદાચ ધાર્યું હશે કે આટલી વયે હવે મહને મદન શું કરી શકનાર છે, અને સાત્વિક સ્નેહથી જ મહારી તરસ છીપશે, માટે લાવ એ અનુભવ લઉં. પછી તો તપસી પડ્યા લપસી વાળી વાત થઈ. આત્મસંયમ અને જીવનની ભાવનાઓના બંધાયેલા સ્ફટિક પ્રેમપૂરની તાણુમાં તણાતા તણાતા પીગળી ગયા અને ઝંબલાડું એસોષસિને લાઈને ગામડે આવ્યો. ત્યાં

પૅરિસ અને પૅરિસના જીવનનો-પોતાના મહાન જીવન કર્તવ્યનો-વિશેષ જેમજેમ લંબાતો ગયો તેમતેમ એને વધારે વધારે સ્પષ્ટતાથી લાગતું ગયું કે એ વચ્ચે તે એનું જીવન વૃથા જ. એ હતું ત્યારે એટલાથી જ તૃપ્તિ ન થતાં પ્રેમની તૃષ્ણા ભગી હતી. પ્રેમ-એલોઇસનો વિશુદ્ધ પ્રેમ-મળ્યો ત્યાં એ ખસી ગયું. એના બહુતંત્ર આત્માને બંને સાથેલામાં જોઈતાં હતાં, અને દેશકાળ એવો હતો કે એ બંને જૂદાં જૂદાં. અમૃત એક બીજામાં ભેગવાય જ નહીં. ઝંખલાડીથી એકે છંડાયું નહીં. અને ભેગવતાં તે બંને વિષ થઈ ગયાં. એનું સાહસ કે પાતક જે કહે તે આ જ.

વહુ:—શું તમે પણ આ વજીલાત નથી કરતા?

વર:—સાંભળો તો ખરાં. હવે એ કાકાએ લગ્નની હક લીધી ત્યારે આ ફિલસુફ પ્રેમીએ ૧૫૫૨ કર્યો કે મહારા પ્રેમ ને હિતની ખાતર સર્વનાશ પણ સ્વીકારવાને તૈયાર મ્હારું જ્ઞાતું સ્ત્રીસ્ત્ર અત્યારે રખાયતની નિંદા પાતકી સ્થિતિમાં છે તે છેક જ અનુભવું છે, અને લગ્ન કરવાથી એને કાયમની નિષ્કલંક પત્નીની સ્થિતિ મળે એ લાભ અમૂલ્ય છે. એથી હલકું મ્હારો પ્રતિજ્ઞા ભંગ તો થયો જ છે, તે લગ્ન કરવાથી વધવાનો નથી. અને મ્હારા ભવિષ્યની ખીલવટમાં હાલ જે વિઘ્ન આવ્યું છે તે તો થોડા વખતમાં હોડોની હોહા થમી જતાં દૂર થશે. હું પાછો નવેસરથી આરંભ કરી શકીશ, અને મ્હારામાં શક્તિ છે તો મ્હારું ભવિષ્ય મ્હારા હાથમાં જ છે. પ્રસિદ્ધ લગ્ન કરું તો એ ભવિષ્યને કાયમનું જરૂં કરવું પડે ખરું, પણ ગુપ્ત લગ્ન કરું અને કાકો એને ગુપ્ત રાખવાનું વચન આપે તો બધું યે સચવાય: મ્હારું ભવિષ્ય મ્હારે માટે ખુલ્લું રહે અને એલોઇસનું કંઈક નય.

વહુ:—શી વાત કરો છો ?

વર:—આ કંઈ જોડી કહાડેલી કથા નથી, ખરો બનેલો ઇતિહાસ છે.

વહુ:—લગ્નની હકીકત તે જાની રહે ? કાકો એવું વચન પાળે પણ ખરો ? લગ્ન જાનું રાખી ચકાતાં એલોઈસનું કલંક તો વળી ઊભું જ રહે ને ?

વર:—અને એંબલાડના દુશ્મનો જાણ્યા વગર રહે ? એલોઈસની પણ ના જ હતી, પણ આ પ્રેમી એંબલાડે લીલુંસકું નજ જોયું; લગ્ન કર્યા; અને તે ગુપ્ત ન રહી ચકયાં. એંબલાડના જીવનકર્તવ્યનું દાર બંધ થઈ ગયું. ત્યારે એને બળે કરીને પણ ઉધાડી આપવાને એલોઈસ, જે લગ્નની વાત સાદુ જોડી અને દુશ્મનોએ જ ચલાવેલી છે એમ જ કહ્યા કરતી હતી, તે પોતાના પ્રીતમને કોણ જાણે શી રીતે પણ ત્યજીને જતી જ રહી. આથે આવેલા કોઈ સ્ત્રીઓના મઠમાં જઈ સાધ્વીપણાની પ્રતિજ્ઞા લેવા માગું છું એમ કહીને રહેવા લાગી.

વહુ:—ધન્ય છે એની વફાદારીને. પોતાના સ્વર્ગથી પણ પતિત થઈને ત્રિયતમના હિતને માર્ગ લીધો.

વર:—પણ એમાંથી એંબલાડનું ધોર અહિત નીપજ્યું.

વહુ:—શું વળી ?

વર:—આપણા દેશની ખીનાઓ અને વાર્તાઓમાં તહમને સૌથી વધારે રાક્ષસી હકીકત કંઈ લાગે છે, કહો જોઈયે ?

વહુ:—ઠાળકરાળ લીંગે અધસસ્તા દુઃશાસનનું લોહી પીધું અને એ જિના જિના લોહીવડે દ્રૌપદીનું માથું હોળ્યું એ ?

વર:—એ દાખલો ચાલશે. એલોઈસ પોતાની મેળે જતી રહી છે એ એના કાકાએ માન્યું નહીં. એણે એમ જ માન્યું કે

ઔઞલાઈની વિષયવાસના ઝોસરતાં એણે જ એનો ત્યાગ કર્યો. અને પોતાની ભત્રીજીનો આ પ્રભાણે ભવ બમાડ્યો તેનું વેર લેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. ઔઞલાઈના ખારીલા દુસ્મનોએ બળતામાં ઘી હોમ્યું; અને એક રાત્રે ઔઞલાઈ નીરાંતે ઉઘતો હતો ત્યાં કેટલાક રાક્ષસો ઘૂસી ગયા, અને અતિ નિદ્રંય કાપકૂપ કરીને તેઓએ એ બાપડાને ધડીના હઠ્ઠા ભાગમાં નાખઈ બનાવી દીધો.

વહુ:—અરરર. વેર લેવામાં પણ જે નરાધમો આવું કુકર્મ કરે તે તો જીવતા પિશાચ જ.

વર:—બસ, શૃંગાર અને કુતુહલસનું શિખર વા પાતાલ ભયાનક કે ખીભત્સ (જે કહો તે) રસમાં આવી ગયું. અને આ તો ઇતિહાસ છે એટલે નાયક અને નાયિકા જીવ્યાં ત્યાંસુધી ઠીઠી જીણી હકીકત હજી ઘણી થે છે, પણ તેમાં જલ્લુત નેચી થોડી જ છે.

વહુ:—ના ના, જે કંઈ હોય તે કૃપા કરીને કહો, અને ન જ હોય તો કંઈક જોડીને કહો, કેમ કે આવા કમકમાટી ભરેલા બનાવ આગળ તે મનને શી રીતે કાપમનું થંભાવાય ?

વર:—એ પણ ખરું. પણ ધારો કે એ બેનાં આયુષ્યની ખીજ કંઈ પણ હકીકત નોંધાઈ આવેલી નથી, તો તહાં જ એ વાતનો અંત કેવો જોડી કહાડો ?

વહુ:—પણ એ બે જણાં સાથે રહે તો થે અપવાદનો ભય રહ્યો નહોતો, એટલે એ શુરુ અને શિખા સાથે જ રહ્યાં, એમનાં શિષ્યો અને એમની કીર્તિ વધતી જ મધ, અને એમની સાત્વિકતા અને પવિત્રતાને માટે ઘણાં વર્ષ સુધી પૂજાઈ અંતે એઓ પ્રભુધામમાં છેક વૃદ્ધવસ્થામાં અને થોડે થોડે અંતરે ગયાં, એવો કંઈ અંત સારો ન લાગે ?

વર:—બોળ તે પૂજતા હશે ? “આકૃતિ ગુણાન્કયયતિ”
 સ્ત્રીપુરુષની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ અને ઉદ્વિગ્ધોની વચ્ચે
 કંઈકંઈ ગૂઢ સંબંધો હોય છે. વળી એંગ્લાર્ડ મહાપુરુષ હતો તે એની
 પ્રતિભાએ જ, મનોનિગ્રહે નહીં. નહીંતો તો જીવનકર્તવ્યને જ વળગી
 રહી મને તેવાં સ્ત્રીરત્નથી અળગોળ રહેત; સાત્ત્વિક પ્રેમની શ્રમણામાં
 પડતે નહીં, ને આ કંઈ કિસ્સો બનતે નહીં. એલોઈસ પણ પાછી
 એની પાસે ન આવી તે કંઈ બરાબર સમજાતું નથી. એંગ્લાર્ડને એના
 સમાગમથી ઉલટું દુઃખ જ થાય છે એવું અનુભવમાં આવત તો
 એ પાછી લાંથી જતી રહેવા સ્વતંત્ર જ હતી. પણ એ પોતાનું અને
 એંગ્લાર્ડનું મન વધારે જાણે કે આપણે ? એ પાછી આવી જ નહીં.

વહુ:—એંગ્લાર્ડ બોલાવીતી ખરી ?

વર:—આપણે ત્યાંની કોઈ સ્ત્રી પ્રીતમની આશ્વતમાં તેડાંની
 રાહ જીવે ખરી ?

વહુ:—એ તો કંઈયે કેમ કહી શકાય. તદ્દમેજ કહો છો ને
 કે એ બે જેવાં એકબીજાના મનથી જાણીતાં તેવાં આપણે ક્યાંથી
 હોઈ શકિયે. વળી બીજી વાત. અધર્મ્ય સંબંધના પ્રીતમ ત્રિશે તો
 આપણા દેશમાં યે કંઈ ન કહી શકાય; પણ હા, પત્ની હોય તે તો
 આવી વખતે તેડાંની રાહ ન જ જીવે. અને એલોઈસને એંગ્લાર્ડ
 પરણેલો જ હતો કની ? વારુ, પણ ખરી હકીકત શી બની ?

વર:—આ વખતે એંગ્લાર્ડની ઉંમર આડત્રીસઝોગણચાલીશ
 હશે અને એલોઈસની હજી પૂરાં ત્રીસની નહીં.

વહુ:—એટલે શું એલોઈસ બેચાર વર્ષે એંગ્લાર્ડને જૂલી
 જઈ કોઈ બીજાને પરણી ?

વરુ—ના, ના, ધણાં વર્ષ વીતી ગયા પછી એણે લખેલા કાગળની વાત હું કહી ગયો ને ?

વહુ—હા, એ તો હું જુદી જ ગઇ. પણ ત્યારે બન્યું શું ?

વરુ—એલોઇસના પ્રેમને વિશે શંકા ખાવાનું કારણ જ ન હતું. એનો પ્રેમ અખંડ એવો ન એવો જ રહે એટલો જાણ્યો હતો. પણ ધણાંખરા પુરુષોનો પ્રેમ શુદ્ધ પ્રકાશ હોતો નથી; તેમાંથી અવિશ્વાસ અને ઇર્ષ્યાનો થોડોધણો જોળો પડે જ છે. દુઃખી ઝેંબલાડે હવે આગ્રહ કર્યો કે એલોઇસે સાધ્વીપણાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી જ. અને તેણે એ લીધી. પછી ઝેંબલાડે પાછી એક શાળા ખોલી, ત્યાં ધણા શિષ્યો આવવા લાગ્યા અને એમાંના ધનવાનોની શુરુદક્ષિણાઓથી એ જગલ જેવા પ્રદેશમાં એક ન્હાનું પણ સુંદર સ્થાનક બની રહ્યું. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પિતા, ખ્રિસ્ત, અને સૂક્ષ્માત્મા એ ત્રિપુટીમાંથી ગમે તેની પ્રાર્થના થઇ શકે છે, અને દેવળ ન હોય એવા સ્થળમાં યે એક ઓરડો એ પ્રાર્થનાઓ માટે તેમ જ ધર્મના મુખ્ય સંસ્કારને માટે જુદો રાખી શકાય છે. ઝેંબલાડે પોતાની શાળામાં એક એવો પવિત્ર ઓરડો રાખ્યો. જતે દહાડે એની શાળાની અને સૂક્ષ્માત્માના એ ધામની નામના વધતી ગઇ. પણ ત્યાં એના શત્રુઓ પાછા એની પૂઠે પડ્યા. એના શિક્ષણમાં અને પુસ્તકોમાં કેટલોક ભાગ નાસ્તિક છે એવું એના ઉપર તોહમત આવ્યું. નાસ્તિકતાને માટે એ સમયમાં અને એ દુનિયામાં માણસોને જીવતા બાળી મુકવામાં આવતા હતા, અને એવું કોઇના ઉપર આજ આવે ત્યારથી જ એના મોતિયા મરી જતા, કારણ એવી બાબતોનો ન્યાય ચૂકવવાનું ધોરણ પણ નિષ્પક્ષ હતું નહીં. વગેરે સાચું તે ખોટું ને ખોટું તે સાચું થઇ શકતું. ઝેંબલાડેના

સાહસ, હિંમત, ટેક, આદિ મરદાની બુણે તો ઝપારના ઓછા થઇ ગયા હતા, અને હવે તો એ ધરડો પણ થયો હતો. એની નાસ્તિકતાનું પ્રકરણ લ'ખાયું; અને એ એટલો નસીબદાર કે તેનો છેવટનો નિર્ણય થતાં પહેલાં એ મરી ગયો.

વહુ:—એલોઈસનું શું થયું ?

વર:—શાંત સાધુ જીવનનો ઇતિહાસ હોતો નથી. એની ત્રિશા સાત્ત્વિકતા અને ભક્તિ વધતાં જ ગયાં. એનાં વીતક સૌએ જાણ્યાં. સૌ એને પૂજનીય ગણવા લાગ્યાં. એ સામાન્ય સાધ્વીમંથી મઠની મુખ્ય અધિકારિણી થઇ. અને આખા દેશમાંથી દુનિયાથી બળેલી, ઝળેલી, ચંપાયેલી, છંડાયેલી સ્ત્રીઓ એના મઠમાં આવવા લાગી અને એની સોડમાંથી શાંતિ અને ભક્તિનું આશ્વાસન મેળવવા લાગી. ઍબ્બલાઈ મરી ગયો એટલે એલોઈસ એના સૂક્ષ્માત્માના ધામમાં જઇને વસી, અને ત્યાં એની આસપાસ સાધ્વી સ્ત્રીઓનો એક મોટો મઠ જામ્યો. તેનો અધિકાર ચલાવતી ચલાવતી એ વીશ વર્ષે મુઠ ત્યારે એનાં અસ્થિ ઍબ્બલાઈનાં અસ્થિની સાથે દાટવામાં આવ્યાં. બોલો હવે, ત્હમે આવેશમાં કેટલો અન્યાય કરતાં હતાં ? ત્હમે જેને દુષ્કારમાં મઠમડીઓ કહો છો તેમનામાં થે ભગતડીઓ પાકે છે, ન પાકે એમ નહીં.

વહુ:—મેં પણ પ્રથમથી જ સ્વીકારેલું છે ને કે સત્વશુલ્લ બધે જ પાકે છે.

વર:—વારુ ત્યારે આ આખ્યાન ત્હમને એકંદર કેવું લાગ્યું ?

વહુ:—એ દેશકાળ, એ માણસો, એ રીતરીવાજ આપણાં કરતાં એટલાં બધાં જૂદી ઢબનાં છે કે હું તો શું કહી શકું ? એ બધાનું મહારું જ્ઞાન ધણું વધારે હોય તો જ મત આપી શકું. એલોઈસ

પાછી ઝંખલાડ પાસે ન મળ એ એની ખિલતી જીવાનીમાં જ એના હિપર અને એના પ્રિયતમ હિપર આવાં આવાં દુઃખ વરસ્યાં, તે એનું હૃદય પ્રજ્જ્વલત તરફ વળતાં જ એની ભક્તિની આસક્તિ એકદમ વધી ગઇ હોય તેને લીધે પણ હોય. અને અગર જો કે આમ જ બન્યું હતું એમ ચોક્કસ ન હોય તોપણ ઝંખલાડ કરતાં એલોપ્થિસ ધણી દરજ્જે વધુ એ તો ચોક્કસ. પ્રેમમાં તેમ જ પ્રેમના પરિણામ આત્મભોગમાં ઝંખલાડ એને તોલે ન જ આવે.

વર:-એલોપ્થિસ વધુ એ કપૂલ, પણ આત્મભોગનો મુદ્દો અટપટો છે. ઝંખલાડે જીવનસર્વસ્વ ખોયું: જીવનકર્તવ્ય એના હાથ-માંથી ગયું અને દુઃખનો એ એને પુરુષમાંથી પણ ટાળ્યો. ધણાધણા પુરુષો એની માફક કર્તવ્ય અને પ્રેમના સામસામા આકર્ષણની વચ્ચે હિંડોળે વહુ છે અને વચમાં ક્યાંક સરી પડી સર્વનાશ વેડે છે. પુરુષનું કર્તવ્યબલ બહુતાંતુભય છે ત્યારે સ્ત્રીનું મુકાબલે સરલ છે. પ્રેમ અને પ્રેમવ્રત જ સ્ત્રીનું અનન્ય કર્તવ્ય હોવાથી પ્રિયતમની ખાતર સ્ત્રીને જો જો વેઠવું પડે છે તે સર્વ એક અવાજે નિઃશકપણે આત્મભોગમાં ગણી લેવાય છે, ત્યારે સ્ત્રી જ સ્થિતિમાં પુરુષને જો કંઈ વેઠવું પડે છે તેને આત્મભોગ કહેવા કે શી રીતે એ પ્રશ્નને લોઠા ખીળાં જ દક્ષિણિંદુથી વિચારે છે.

વહુ:--આવી બધી લડી શિવસુશી હું અગાધ જેવી તે કેમ કરીને સમજું ? અરે, ત્હમે વિચાર અને જાવનાના મગનમાં આ પ્રમાણે હોડા તેમાં મે ત્હમારી સાથે ને સાથે આવવાનું મ્હાડું પરમ ધન્યભાગ્ય હું તે ક્યારે મેળવી શકીશ ! તોપણ આ બાબતને લગતી આટલી એક વાત તો મ્હને કહેવા દો. ત્હમારે પુરુષોએ અમે સ્ત્રીઓ કરિયે છિયે તેમ મદન અને પ્રેમની વચ્ચે ન જ

ઓળંગી સકાય એવો મોટો જાઓ સીધો આઠારા લગીને! પહાડ આટો મુકવો જોઈએ. ત્હમે પુરુષો મદન અને પ્રેમને સમા ભાષ જવા કે ધણી વાર તો એક જ ગણી લ્યો છો. અને સ્ત્રીઓ મદનને પ્રેમનો અલંત વિરોધી અને જીવલેણ યત્ન જ મણિયે છિયે. પ્રેમ તે પ્રકાશ; મદન તે તો અંધકાર જ.

વર:--તમે પ્રેમ શેને કહો છો ?

વહુ:--ધર્મ સંબંધ જ પ્રેમ; બાકી બધો એ મદન. ભવિષ્યમાં લગનથી થવાના પતિની સાથે પશુ લગન પહેલાં ફક્ત આંગળીને આંગળી અડકે એટલો એ શરીરસંબંધ તે પશુ મદન, પ્રેમ નહીં.

વર--વારુ ! અને મળવું હળવું, વાતચિત, કામળપત્ર ?

વહુ:--કોની કોની વચ્ચે ?

વર:--ત્હમે જે દાખલો સીધો તેને જ વળગી રહો; 'વિવાહ' થયો હોય પશુ લગ્ન ને વાર હોય એવાં કિશોરકિશોરી યુવાન યુવતી વચ્ચે ?

વહુ:--ગુપ્ત દ્રશ્ય એ નહીં. સગાં ભાષ ખેન વચ્ચે હોય, કે કોઈ વડીલ હાજર હોય અને જે મળવું હળવું આદિ થાય એવુંજ. કામળપત્ર વડીલને અવશ્ય બતાવવાના છે જ એમ પ્રથમથી જાણીને જ લખવાના, અને કોઈ કોઈ જ.

વર:--તે આવા અતિ કડક નિયમો--

વહુ:--મ્હારી પોતાની અકલ્પથી હુપજાવેલા નથી.

વર:--ત્હમારા ગુરુઓએ ત્હમને શીખવેલા ?

વહુ:--હા જી. મ્હારાં માતાપિતા ને નાના નાનીના એ નિયમ અમારા કુટુંબની અને સંબંધમાંની અને સૌ ભાઈઓએ પૂર્ણ

અદાથી રજે રજ પાળેલા. એમાંની કેટલીક તહમે જાણે છે કે મહારા-
થી મોટી છે અને આપણા કરતાં બહુ સારી સ્થિતિએ છે. એ
સર્વના છેલ્લા ચારપાંચ વર્ષના કાળે મહારી પાસે છે તે જોશે તો
તહમે જોઈ શકશો કે હાલના 'સુધારા' ના પવનમાં એમને જેમ
જેમ અનુભવ થતો આવે છે અને જૂઠાં જૂઠાં કુટુંબોના જૂઠા જૂઠા
કિસ્સાઓ એમના જાણવાસાંભળવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેઓ
સર્વે આ નિયમેને એક અવાજે વખાણતાં જ જાય છે.

વરઃ—હોય. અને વળી તહમારા નાના અને તહમારા પિતાજી
તેમ જ તહમારાં બા અને મોટીબા-વિદ્યા, અનુભવ, અને સંમીન
સુધારા તથા દેશાનુભવના સ્થાથી બ્યવહારુ આગ્રહને માટે એમનાથી
વધારે જાણીતાં આપણા દેશભાગમાં હાલ છે પણ મેણુ ? જુવેને
તહમારા કુટુંબની દરેક ઓઠરીને એમણે આકેળવણીની આટઆટલી
સુશકેલીઓ વચ્ચે પણ કેવી વખાણવા લાયક સર્વદેશી કેળવણી
આપેલી છે. મહેને સાંભરે છે કે આજથી સાત વર્ષ ઉપર—

વહુઃ—હા રે, તહમે નાનાજીને ત્યાં ત્રણ દિવસ હતયાં હતા,
ત્યારે અમે ન્હાની મોટી એમને ત્યાં સાત ઓઠરીઓ હતી. તહમે
જમતાં જમતાં સવાલ પણ પૂછેલો કે ફલાણા ફલાણા ભાઈ કેમ
જણાતા નથી; ત્યારે તહમને નાનીમાએ એમના કુટુંબતંત્રને એક
નિયમ લખાણથી કહી બતાવેલો—

વરઃ—કે “ ઓઠરાઓ તો એમના પિતાઓની સાથે જ્યાં હોય
ત્યાં કેળવાઈ અને જાણી શકે છે. અમારાં કુટુંબની ઓઠરીઓનાં
જણતર અને કેળવણીનું કામ બનતાં સુધી હું મહારા હાથમાં જ
રાખું છું, તેમાં દરેક જાણતના પાયા નાખવાનું તો ખાસ.” યુરોપીય

રીતરીવાજ, યુરોપીય સાહિત્ય, અને યુરોપીય ભાવનાઓનો એ તહમારા વડીલોનો સંપર્ક ઝોછો છે એમ પણ કોનાથી કહેવાશે ? અને એમણે આ આખી વાતનો વિચાર કરીને તહમે કહેા છો તેવા સિદ્ધાંત બાંધ્યા છે. હશે. વિષય બહુ મોટો અને ગંભીર છે. પછી બેધનું. આજે તો હવે થોડીક જ મિનિટમાં તહમારે મ્હારે પાછાં રોજનાં રોકાણો ઉભાં જ છે. ચાલો આજની વાત સમેટી લખ્યે. એલોહસ વિશે તહમારો છેવટનો શો અભિપ્રાય થાય છે ?

વહુ:—મેં જણાવ્યો જ છે; ગ્રેમી ખરી, વીરાંગના ખરી, સાધ્વી પણ ખરી.

વર:—સતી નહીં ?

વહુ:—એ તે સતી ? ના, ના, ન જ કહેવાય.

વર:—ત્યાપની આ સખ્તાઈનું કારણ ?

વહુ:—હું ઉપર કહી મઠ છું તે જ: ગ્રેમ અને મદન વચ્ચેનો ભેદ. એને મા નહીં, એ લગભગ નાદાન હતી, વિધા પાછળ ગાંડી-થેલી હતી, ઝંબલાઈને પૂજ્ય ગણતી હતી, એના પર મોહી પડી હતી, એના કરતાં વીરોક વર્ષ ન્હાની, એ મહાપુરુષ કહે છે, કરે છે તે ખોટું ન જ હોય એવી એની સમજ કસ્પિયે, એ બધું યે ખરું, પણ શિશુળનું શિખર, સતીત્વનો મુકુટ, એના સેંઘાના સ્પર્શથી તો ઝાંખો પડે. ઝંબલાઈને એ આખો જન્મારો વફાદાર રહી, માટે ગ્રેમી. પણ બધી ગ્રેમી સ્ત્રીઓ કંઈ સતીઓ ન ગણાય. મ્હારો જન્મારો ધૂળ મળશે એમ પ્રથમથી જણીને જ એણે આ સંબંધનું સાહસ કર્યું, અને, પછી એથી જે જે દુઃખપરપરા પ્રાપ્ત થઈ તે બધી યે એણે સહન કરી ઝંબલાઈને પણ સહન કરવામાં બનતાં સધી મદદ કરી, એના સમાગમને સ્વર્ગ મળ્યો અને એના જ હિત માટે તેને

પણ લગ્યો, માટે એ એના પ્રીતમની ખાતર આત્મભોગનું એકધારું ઉચ્ચત જીવન રચનારી વીરાંગના ખરી. પણ બધી વીરાંગનાઓ જે સતીઓ ન ગણાય.

વર:-શરીરસંબંધનો છેક નજીવો અને કેવલ નિષ્કલંક આરંભ પણ ધર્મ્ય લગ્ન પછી જ થવો જોઈએ એ તહમારો નિયમ. અને આ તો પ્રથમથી જ જાણતી હતી કે એંગલાર્ડ સાથે શરીરસંબંધ અધર્મ્ય જ થવાનો છતાં જે એણે તે કર્યો, માટે એ સતી નહીં એમ જ કની ?

વહુ:-એમ જ. પ્રથમ એણે જે સ્વીકાર્યો તે મદન જ હોય વળ્યું જ હતો. એણે પોતાના પત્નીવ્રતથી એ મદનનો પણ પ્રેમ કરી લીધો એટલે એનો મહિમા ખરો. વળી વીરાંગના પ્રેમીને અતિક્રુણ સંજોગોમાં પ્રેમજીવન અશક્ય બનતાં એણે પ્રભુભક્તિનો માર્ગ લીધો અને ખીજી ધણી હૃદયદગ્ધ સ્ત્રીઓને એ માર્ગની શુદ્ધ બની, એ એના સાધુ જીવનના મહિમાથી એ પૂજનીય પણ ખરી.

વર:-કૃતિ શ્રી-અવ્યુત કૈશવ-શ્લોકો ઘડિયાળ પણ વાગી.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

संवादमाला

प्रोफेसर अतिशुभशंकर कुम्भकाशंकर त्रिवेदी.

૧૫.

ચાર મૂર્ખા સાથે મસલત.

(૧)

“એમ બનેજ નહિ.”

હરિલાલ—મારો ચિમન રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હક લઇને બેઠો છે, મને તે આપનારી શાળાઓમાં શિક્ષા નથી. ક્યાં સૂર્ય ને ક્યાં આગિયો? ક્યાં સસુદ્ર ને ક્યાં ખાગોચિયું? ક્યાં વર્ષોનાં વર્ષથી પ્રતિષ્ઠા પામેલી કેળવણીની પદ્ધતિ ને ક્યાં નવા અતુકરણરૂપ નિરુત્સાહ પ્રયત્નો? વખત જતાં હાલનો પવન નરમ પડતાં ને નાણાંની મુશીબત પડતાં નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બંધ થવાની. તમને શું લાગે છે?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. જ્યાં સુધી દેશહિતેશુઓ છે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બંધ થાયજ નહિ.

હરિલાલ—પણ એમને નાણાંની મુશીબત પડશે ત્યારે તેઓ દીલા પડી જશેજ.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. એમને નાણાંની મુશીબત પડેજ નહિ. ધૈર્ય એમને મદદ કરશે; નાણાં તો આકાશમાંથી ખરશે.

હરિલાલ—શું આકાશમાંથી ખરશે? કપાળ? નાણાં તો હાલ અસહકારની પ્રવૃત્તિને લીધે બળે છે. એ પ્રવૃત્તિ બંધ થાય એ શું સંભવતુંજ નથી?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. અસહકાર બંધ પડેજ નહિ.

હરિલાલ—હાલ અસહકાર નરમ પડ્યો છે; તો તે બંધ કેમ ન થાય?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. અસહકાર નરમ પણ નથી ને બંધ પણ નહિ થાય.

હરિલાલ—એને વિદ્યો નડતાં નરમ પણ પડે ને બંધ પણ થાય.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. વિદ્યથી ફરી ફરી રોકાયા છતાં ઉત્તમ જનો આરંભેલું કાર્ય પૂરું કરે છેજ. મહા પુરુષોનું લક્ષણ છે કે તેઓ વિદ્યથી ડરતા નથી.

હરિલાલ—અરે બાપ! એ તો કવિઓની કવિતામાં ને ખિન-અનુભવીઓની કથપનામાંજ ખડું છે. મોટાઓને પણ વિદ્ય નડતાં ઘણીએ બાબતો અશક્ય બને છે. માણસ પરિસ્થિતિનો દાસ છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. પરિસ્થિતિ માણસની દાસી છે.

હરિલાલ—એ કહેવું ખડું નથી. ‘કામે અર્જુન મારિઓ એહિ ધનુષ એહિ બાણ’ : સમય કરે તે કોઈ ન કરે. નેપોલિયનને વેલિંગટને હરાવ્યો; પરિસ્થિતિ કરે તે કોઈ ન કરે. એટલા માટે માણસ ખિયારો હમેશ લાચારજ છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. માણસ, એટલે ખરો માણસ, મહાત્મા, જે દિવ્યાત્મા છે તે પરિસ્થિતિને હમેશ દાબમાં રાખી શકે છે. ધનુષ્ય તો અર્જુનના હાથમાં ગાંડીવજ હતું; પણ કૃષ્ણ સખા અર્જુન જુદો ને કૃષ્ણ સ્વર્ગે ગયા પછીનો અર્જુન જુદો; નિસ્તેજ અર્જુન તે અર્જુનજ નહોતો. તેમજ વેલિંગટનની સામે નેપોલિયનનું નેપોલિયનપણુંજ નહોતું.

હરિલાલ—આ તો વાકુલ્ય વપરાય છે. વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિમાં મહાત્મા પણ ફાવે નહિ.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી વિરુદ્ધ હોય પણ જે દિવ્યાત્મા છે તે તેની સામે ક્ષાવી શકે છેજ. જીસસ ક્રાઇસ્ટ કુદરતની સામે પણ ક્ષાવી શક્યા હતા તે શું ખબર નથી ?

હરિલાલ—નથી. એ તો તારા જેવા જાણે; મને તે વાતની ખબર નથી.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. તમે જાણતા હોવાજ જોઈએ. છતાં કહું છું, જીસસ ક્રાઇસ્ટ અને એમના અનુયાયીઓ એક દિવસ દરિયા કિનારે ગયા, તે બધા એક નાવમાં બેઠા. દરિયો તોફાને ચઢ્યો. નાવને મોજાં પર મોજાં અથડાયાં, તેમાં પાણી ભરાયું, ને સર્વે ગભરાયા કે હવે આવી બનવાનું. જીસસ ક્રાઇસ્ટ આંતર હોવાથી નિદ્રામાં હતા. ગભરાયલા અનુયાયીઓએ તેમને જગાડ્યા. તેઓ સમુદ્ર તરફ જોઈ માત્ર એટલુંજ બોલ્યા, “શાન્ત થા”, “શાન્ત થા” અને ત્યાં જઈ થયું. તોફાન જતું રહ્યું.

હરિલાલ—આવા ધર્મના દાખલા સા દામના ? ઇતિહાસના દાખલા દામના. અરેતુ ! હું ચર્ચા કરવા માગતો નથી. આપણી મુખ્ય વાતમાં આપણે આડા ચાડ્યા. હું ચિમન ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વાત કરતો હતો. હાલની સ્થિતિ જોતાં મને એમ લાગે છે કે ચિમન ખૂબ છે. એ માત્ર એના સોબતીઓથી દોરવાય છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. ચિમન કોઈથી દોરવાયજ નહિ. તમારો પુત્ર તમારાથી દોરવાય નહિ તો સોબતીઓથી દોરવાય એમ બનેજ નહિ. જમાનો સ્વતંત્રતાનો છે; કોઈ કોઈથી દોરવાય નહિ.

હરિલાલ—ત્યારે શું અનેક જીવાનીઓ એક બીજાથી દોરવાતા નથી ? હું તો માનું છું કે એ બધાજ અંધેન નીતઃ અંધ હવ—માડરિયા પ્રવાહ માફક તણાય છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. અસહકારીઓ અને જુવાનીઓ ગાહરિયા પ્રવાહમાં ખેંચાય છે તો સહકારીઓ ને જુદા પુરૂષો પણ તેવા પ્રવાહમાંજ ખેંચાય છે.

હરિલાલ—હું તો ચોક્કસ માનું છું કે ચિમન ખરી કેળવણીના લાભ ખોષ ખોટા પ્રવાહમાં તણાય છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. દેશપ્રીતિનો પ્રવાહ તે ખોટા પ્રવાહ કહેવાયજ નહિ.

હરિલાલ—અરે બાપ ! દેશપ્રીતિવાગાને પણ પેટ તો ભરવું જોઈશે ને ? પાશ્ચાત્ય કેળવણી તરફ દઢાસીન બનતાં ગરીબાઈ વધશે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. ગરીબાઈ શી છે ? અસંતોષ એજ ગરીબાઈ છે. તવંગર તે છે કે જે સંતુષ્ટ છે; ગરીબ તે છે કે જે અસંતુષ્ટ છે. તવંગર તે છે કે જે સ્વતંત્ર છે; ગરીબ તે છે કે જે અસ્વતંત્ર છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી અસંતોષ વધે છે, માટે તે ગરીબાઈ આણે છે.

હરિલાલ—અરે બાપ ! સંતોષ અસંતોષ તો આપ્યા રહ્યા ! પણ ખાવાપીવા જોગું જ્ઞાન તો દરેકને જોઈએજ ને ? ચિમનને એના પેટ ભરવાની પણ શું ફિકર નહિ રહે ?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. એને ફિકર કેવી ? દેશપ્રેમીને ફિકર હોતીજ નથી.

હરિલાલ—પણ ચિમનનું પેટ ખાવા ગાગરો કે નહિ ?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. દેશપ્રેમીને પેટજ નથી હોતું.

હરિલાલ—અરે બાપ ! તેમને ખાવા પીવાનું જોઈશે કે નહિ ?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. તેઓ ખાતાપીતાજ નથી.

હરિલાલ—આ શું બકે છે ? શું ચિમન હમેશ બૂખ્યોજ રહેશે ?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. ખાવાપીવા તો એ માગશે. પણ એ ખાશે સ્વતંત્ર રીતે ને પીશે સ્વતંત્ર રીતે; અરે ! ખાશે સ્વાતંત્ર્ય ને પીશે સ્વાતંત્ર્ય.

હરિલાલ—આમાં તો હું કંઈજ સમજી શકતો નથી. હું એમ પૂછું છું કે ચિમનને પૈસાટકાની જરૂરજ નહિ રહે ?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. પૈસાની જરૂર તો તમારા ચિમનને રહેશે, પણ પૈસો એ દાસ તરીકે નહિ પણ સ્વતંત્ર માણસ તરીકે, ધંધામાં પેદા કરશે; ધંધામાં નહિ તો દેશસેવામાં પેદા કરશે; ને તેમ નહિ તો છેવટે તેમ કરશેજ નહિ, કારણુ તે તમારો પૈસો વાપરશે.

હરિલાલ—તારે તો મને લાગે છે કે બહુતર છે કે ચિમનને હાલના પ્રવાહમાં ન જવા દેવો. ૨૬ પદ્ધતિમાં મૂકી એને ઉપયોગી જ્ઞાન આપવું એજ શ્રેષ્ઠ છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. નવી દિશામાંજ ચિમનને જવા દો. મેં મારા પુત્રને તેમજ જવા દીધો છે; ને એ આજકાલ મારા કરતાં હજાર દરજ્જે વધારે હોશિયાર થઈ ગયો છે.

હરિલાલ—એ મને ઇજ નથી. મારે મારા પુત્રને મારા કરતાં હોશિયાર કરવો નથી.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. એ માર્ગ તમને ઇજ લાગવોજ નોઈએ.

હરિલાલ—ઈજ લાગતો નથી; તો હા કેમ કહું ?

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. ઇષ્ટ તે ઇષ્ટ : જે છે તે છે, એ કંઈ નહિ બને ?

હરિલાલ—હવે તો મને લાગે છે કે માઈ માયું બમી ગયું. તારી મસલતથી મને કંઈજ લાભ નથી; ઉલટો હું બ્રમિત થાઉં છું.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. માઈ કશું દખ્ખો એટલે બમ જતો રહેશે.

હરિલાલ—શું કખ્ખું ? માઈ કપાળ ? મને તારા શબ્દોમાં સૂજ પડતી નથી.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. સૂજ તો પડતીજ હશે. તમે જીર્ણ કેમ બોલો છો ?

હરિલાલ—હું જીર્ણ ? શે ત્યારે હવે, ખાતો જ ને કેટો છોક. (તમાચો લગાવી દે છે.)

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. હું ખાતો પણ નથી ને જતો પણ નથી.

હરિલાલ—અરે મૂર્ખ ! તું તે માણસ છે કે કોણ ? હવે સીધો સીધો જા.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. હું સીધો જતોજ નથી.

હરિલાલ—ત્યારે વાંકો જા.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. હું વાંકો પણ જતો નથી.

હરિલાલ—ત્યારે ઉચો જા.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. હું કંઈ ધૂમાડો છું ? ઉચો તો હું જતોજ નથી.

હરિલાલ—ત્યારે નીચો જા; બોંયમાં સમાઈ જા.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. હું કંઈ ઉદર કે આપ નથી.

હરિલાલ—ત્યારે મરી જા; પણ જા, જા, ને જા.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. કોઈને કહે હું મરી જતો તો
છઉંજ નહિ.

હરિલાલ—ત્યારે તું જ્યાં ને જેવી રીતે જતો હોય ત્યાં ને
તેવી રીતે જા; પણ તારૂં બોલવું ખંધ કર; માફ કર હવે તો.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. માફ તો હું કરતોજ નથી.

હરિલાલ—ત્યારે આવી જા; થઈ જા તૈયાર. થોડા ધણા
મારા હાથના આખ્યા વિના તું આધો નહિ ખસે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ; મારામારી તો હું કરતોજ નથી.

હરિલાલ—ત્યારે માખાપ તું જો કરતો હોય તે કર; પણ
અહીંથી પધાર.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. વાતમાં પડ્યા પછી કોઈને
પણ હું છૂટો કરતોજ નથી. વાદે વાદે તર્કબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.
તેથી કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ પણ જોડે વાતનો કે વાદનો, વાદનો કે
વિવાદનો, તર્કનો કે વિતર્કનો—એમ કોઈ પણ પ્રસંગ આવે તો
સામાની ને મારી બંનેની બુદ્ધિને વિકાસિત કરવા માટે બોલવું એ
હું માફ પહેલું કર્તવ્ય સમજું છું, ને તેથી બોલવા માંડ્યું તો
અટકવું નહિ એ બીજું કર્તવ્ય સમજું છું. માટે તમને આટલેથી
મૂકીને હું જાઉં એ તો બનેજ નહિ.

હરિલાલ—ત્યારે મારે તને મૂકીને જવું પડશે. જય જય
બાઈ, જય જય. ફરીથી મળવાની તસ્દી ન લેશો; એજ હું મોટામાં
મોટી કૃપા સમજીશ.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. કૃપા તો હું કરવાનોજ.

હરિલાલ—ઠીક ત્યારે; હવા ને આકાશ સાથે કૃપા કરો.
(જાય છે.)

નકારેશ—મૂર્ખ છે. વાદવિવાદ શરૂ કરનારે આમ કંટાળીને
ભાગી જવું ન જોઈએ; શરૂ કર્યા પછી તેનો છેડો આણવો, એજ
હઠાપણુ, એજ બુદ્ધિમત્તા. જે વાદનો અંત આણવા તૈયાર નહિ તે
બુદ્ધિમાન નહિ; હું તો તૈયાર હતોજ, તેથી માફ બુદ્ધિમત્ત્વ સ્પષ્ટ
છે. ઠીક, આગળ પર એને મળીશ ત્યારે ચમ્પ રહેશે. (જાય છે.)

(૨)

“ એ તો એમજ બને. ”

હરિલાલ—ચિમન ! ચિમન ! તેં તો પાપમાલી કરી. આમ
વેપારમાં મારી મિથકતની પાપમાલી વૃં કરત એમ હું જાણતો હોત
તો તને વેપાર કરવાજ ન દેત.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. વેપારમાં બાપનાં નાણાંની તો
ખોટજ જાય.

હરિલાલ—એમ કેમ બને ? બાપનાં નાણાં વાપર્યાં માટે
ખોટ આવે ? સાવચેતી રાખી હોત તો ચિમનને ખોટ આવતજ
નહિ; પણ એણે સાવચેતી વાપરી નહિ.

હકારેશ—એ તો એમજ બને; બાપના પૈસાને માટે સાવ-
ચેતી નજ વપરાય.

હરિલાલ—સારા વેપારીઓની રીત એણે ગ્રહણ કરી હોત
તો આવું કદાપિ ન થાત; પણ તે એણે કર્યું નહિ.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. સારા વેપારીઓને ખોટ ન
આવે; પણ બાપનાં નાણાંથી વેપાર ખેડનાર પુત્ર આવડત વિનાના
હોય છે ને તે સારા વેપારીની રીત ગ્રહણ કરતા નથી.

હરિલાલ—જ્યારે વેપારની રીતની ચિંતનને ખચર નહોતી ત્યારે એણે તેમાં ઝંપલાવવું નહોતું.

હકારેશ—એ તો એમજ બને; અજ્ઞાનવાળાઓ વેપારમાં પહેલા ઝંપલાવે.

હરિલાલ—ઝંપલાવ્યું તો ઝંપલાવ્યું, પણ ખોટ વધુ વધુ આવતી મઠ તેના ચિંતને કંઈજ બાંહેધર વિચારજ ન કર્યો. કેવો મૂર્ખ !

હકારેશ—એ તો એમજ બને. જેને જ્ઞાન ન હોય તે વિચાર નજ કરે.

હરિલાલ—શું વિચાર ન કરે ? મારાં નાણાં હતાં તેના કરતાં એણે દશગણું બેખમ ખેડ્યું. એટલું એને જ્ઞાન નહોતું હોવું બેખતું કે આ બચકર કામ કરું છું ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. બાપનાં નાણાંથી બચકરજ રીતે વેપાર ખેડાય. જેને જ્ઞાન ન હોય તે એમજ કરે.

હરિલાલ—શું એમજ કરે ? દેવાં કરીને પણ વેપાર ચાલુજ રાખે ને સોના સાથે તો ઠીક પણ સોના સાતે પણ ન રહે ને ઉલટા સામા હજાર આપવા પડે એમ વેપાર કરે ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. જેને જ્ઞાન ન હોય તે બાપનાં નાણાંથી વેપાર એમજ ખેડે.

હરિલાલ—શું એમજ ખેડે ? ખોટ પર ખોટજ આવે ને ચલાવ્યાજ કરે ? ચિંતને રંજનો વેપાર કર્યો, તેમાં ખોટ આવી એટલે એણે ભોખડનો વેપાર કર્યો. તેમાં ખોટ આવી એટલે એણે ધાસતેલનો વેપાર કર્યો. તેમાં ખોટ આવી—વધી મઠ એટલે એણે

કાપડનો વેપાર કર્યો, પછી દાણાનો વેપાર કર્યો ને છેલ્લાં છેલ્લાં શેર બજારમાં સદો ખેડ્યો.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. તમારો ચિમન તો સારો કે છેલ્લાં છેલ્લાં શેરબજારમાં ગયો; બાકી આજકાલ તો સૌથી પહેલાં વહેલા શેરબજારમાં જનારા અનેક માણસો ભેધ શકાશે.

હરિલાલ—પહેલાં તો એ દલાલીજ કરતો, પણ પાછળથી જાતે સદો ખેડવા માંડ્યો.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. માણસને ચોડાથી સંતોષ થતો નથી, ને તે ન થાય એટલે હંડા પાણીમાં ઉતરે.

હરિલાલ—સદામાં એને શરૂઆતમાં તો ખૂબ લાભ મળ્યો, પણ એ ઉચો ન ખેટો ન ઝોકાવ્યે ગયો.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. સદો એ ચડસ છે; માણસ વધુ વધુ તેમાં ખેંચાયોજ જાય.

હરિલાલ—તેમાં વળી એક જણ એને ઠગ્યો. એનાં દહેણાંના રૂપીઆ દશ હજારનો એને ખોટો ચેક આપ્યો. તે દગાથી એને વિશેષ ખોટ ગઇ.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પરસેવા વિના પૈસો પેદા કરવાના માર્ગમાં અણધાર્યા કંટક તો હોયજ.

હરિલાલ—તેજ વખતે એના જીવજન મિત્રની સાથેના હિસાબમાં તેનું દહેણું એ તરત ન આપી શક્યો એટલે તેણે એક-દમ એને નોટિસ આપી.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. દહેણું ન અપાય ત્યારે નોટિસજ અપાય.

હરિલાલ—શું નોટિસજ અપાય ? દૃઢ મિત્ર પણ મિત્રતા મૂકી દે ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. મુશીબતમાં મિત્ર પણ માણસનો અમિત્ર બને. પૈસાની બાબતમાં મિત્રતા પણ કામ આવતી નથી.

હરિલાલ—તે તો ઠીક પણ એકદમ નોટિસજ અપાય ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પૈસા ન આપવામાં આવે ત્યારે નોટિસજ અપાય.

હરિલાલ—કેટલી તો બોલાબોલી થઈ.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. લક્ષ્મી ચાપ ત્યારે બોલા-બોલી થાયજ.

હરિલાલ—અરે ભાઈ ! છેવટે ચિમનને એના મિત્રે કોઈમાં ખસડ્યો.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પ્રથમ નોટિસ, પછી દાવો.

હરિલાલ—પછી કોઈ ચિમનની વિરુદ્ધ હુકમનામું આપ્યું.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. નોટિસ પછી દાવો, ને દાવા પછી હુકમનામું.

હરિલાલ—પછી હુકમનામું બળવવામાં આવ્યું.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. દાવો, દાવા પછી હુકમનામું, ને હુકમનામા પછી બળવણી.

હરિલાલ—બળવણીમાં ચિમનના દાદાની મિલકત બીજે ચાઈ ગયું.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. બળવણી તે બળવણી; તે વખતે કંઈ પોતાની કે બાપની, બાપની કે દાદાની એવો ભેદ મિશ્કતનો રહેતો નથી.

હરિલાલ—અરે ભાઈ ! ભેદ તો રહે છે. એ બધી મિશ્કત વખતસર કોઈ બીજાના નામ પર ફેરવી દેવામાં આવી હોત તો મારે આજે દુઃખનો દિવસ ન આવત.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. દુઃખનો દિવસ આવવાનોજ હતો, તેથી એ ન સૂઝ્યું એ સ્વાભાવિક છે.

હરિલાલ—અરે ભાઈ ! હું જાતે વફીલ ને મેં ઘણાએ માણસોને એવી એવી સલાહ આપી આપીને પાપમાલીના ખાડામાં ગળડી પડતા બચાવ્યા છે; પણ મારી પોતાની બાપતમાં મેં મફલત આપી.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. વફીલો પોતાની બાપતમાં મફલતજ ખાય છે. વફીલો બીજાઓ પાસે સારાં વિદ્ય કરાવી શકે છે; પણ ઘણાએ વફીલો પોતાનાં વિલ વાંધાઓથી ભરેલાં કરે છે. દાકતરો પોતાના રોગની પોતે હિત્તમ ચિકિત્સા ને દવા કરી શકતા નથી.

હરિલાલ—હું તો જીવતો મુવો છું, ભાઈ !

હકારેશ—એ તો એમજ બને. ખોટમાં માણસ પોતાને જીવતો મુવોજ લેખે છે.

હરિલાલ—હવે ફરી ક્યારે ખોટ પૂરાશે ? શું હવે હું બાચ્છીનજ રહેવાનો ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પડ્યો તે પડ્યો.

હરિલાલ—બીજું તો કંઈ નહિ, પણ હવે માફ થયું છે ધડપણ, તેથી મારામાં કમાવાની હોંસ નથી.

હંકારેશ—એ તો એમજ બને. ધડપણમાં પૈસો ફરી મેળવવાની હિંમત હોતી નથી.

હરિલાલ—પૈસો તો ઠીક, પણ હું તો ઉદાસ ને ઉદાસ રહું છું. મારી બૈરી ને મારાં છોકરાં પણ મારાથી આધાં ને આધાં રહે છે; હું ગમગીનજ રહું છું.

હંકારેશ—એ તો એમજ બને. તમારું ઘેરાયેલું ને ધુમરાએલું મેં જોવાને તે બધાં આખો દહાડો તમારી પાસે નજ આવે. એ તો ઠીક છે કે તમે વૃદ્ધ છો. તમે જુવાન હોત તો બૈરી આ દશામાં એને પિયર નાસી જત.

હરિલાલ—અરે બાપ ! મળક શું કરે છે ! મારા સાત આઠ મિત્રો રોજ મારી પાસે આવતા, ગામમપાટા મારતા, મહા વજેરે પીતા-તેમાંથી એક પણ મને દિલાસો આપવા ને આનંદમાં આણવા મથતો નથી.

હંકારેશ—એ તો એમજ બને. **धनहीनः स्वपत्नीभिस्त्यज्यते किं पुनः परे :**

હરિલાલ—ત્યારે શું તેઓ મારા સુખનાજ સાથી હતા ? શું તેઓ મજામાંજ મને મળતા ? હવે નહિજ મળે ?

હંકારેશ—એ તો એમજ બને. હવે તેઓ નહિજ આવે; તેઓ મજાનાજ તમારા સાથી હતા.

હરિલાલ—ત્યારે તેમાંનો કેમ પણ મને મદદ કરે એવું તો મને અશક્યજ લાગે છે.

હંકારેશ—એ તો એમજ બને, પડેલાને મદદ કરવામાં મદદ કરનાર પડે છે; ડૂબેલાને તારવામાં તારનાર ડૂબે છે. તે તો આપ જ છો ને ?

હરિલાલ—અરે બાપ જાણું તો હું, પણ ત્યારે શું હવે મારી પાપમાલી રહેવાની ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પાપમાલી ને પાપમાલીજ. ચઢતામાં ચઢતી ને પડતામાં પડતી—એ તો કુદરતનો નિયમ છે. પાપમાલી તે તો પાપમાલીજ રહે—એમાં અને પૂછવાથી કંઈ ખીજે જવાખ મળવાનો હતો ?

હરિલાલ—અરે બાપ ! કંઈક તો આશાજનક વાત કર. મારે નિરાશામાંજ રહેવું પડશે ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પડેલા માણસને આશા કેવી ? પડનારને આશા મરવાની, બીજી શી ?

હરિલાલ—ત્યારે શું હવે મારે શિરે મારા જીવનના આ સાયંકાળમાં અંધારૂંજ જોવાનું છે : શું મારે દુઃખજ રહેવાનું ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. સાયંકાળ પછી રાત્રીજ આવે. સાંજે તો અંધારૂંજ હોય; સૂર્યની આશા કેવી ! એટલું જાન નથી ?

હરિલાલ—અરે દુષ્ટ ! નિષ્કરુણ ! અત્યાર લગી તો તારી વાત મેં સહન કરી; પણ હવે તો બહુ યધ. શું તું આ મુજબજ બોલ્યા કરીશ ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. પાલવે નહિ એટલે ચીક ચઢેજ.

હરિલાલ—કંઈક તો સમભાવથી સલાહ કે શાન્તિ આપ. આ કંઈ રીત કહેવાય ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. ન પાલવે તે રીત ખોટી.

હરિલાલ—રીત કહું બોલવાની ? તારા શબ્દોથી તો મારા બળતામાં થી હોમાય છે.

હકારેશ—એ તો એમજ થાય. બળતામાં તો ધીજી હોમાય; એવી કહેવત પણ છે.

હરિલાલ—જહાનમાં મધ તારી એ કહેવત. મને શાન્તિ આપનાર બે શબ્દ તો આસાના કાઠ. શું હવે મારે સુખ જોવાનું જ નથી ? દુઃખ તે દુઃખજ રહેતો ?

હકારેશ—એ તો એમજ બને. દુઃખ તે દુઃખજ રહે. દુઃખ તે વળી સુખ બને ? દુઃખ તે દુઃખ ને સુખ તે સુખ.

હરિલાલ—પધારો મારા મિત્ર ! પધારો આપને ઘેર. મને આપની વાતો જોઈતી નથી.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. ખરું કહેનારને કોઈ ચલાતું નથી.

હરિલાલ—અરે દુષ્ટ ! રાખ તારૂં ખરૂં તારી પાસે; મારૂં તો હૃદય અત્યારે બળીને ખાખ થાય છે.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. દિલગીરીમાં હૃદય બળેજ, ને બળે એટલે તે ખાખ થાયજ.

હરિલાલ—એક શબ્દ પણ સમજાવના નહિ ! નિકળ અહીંથી; ભેતો જ. (લગાવે છે.)

હકારેશ—એ તો એમજ બને. ફાવતું ન આવે ત્યારે માણસ ઉચ્કેરાય, ને ઉચ્કેરાય ત્યારે ગરમ થાય, ને ગરમ થાય ત્યારે—

હરિલાલ—ત્યારે શું ? શરમ ! શરમ ! હું ગરમ છું; પણ તને શરમ છે. તારા બોલવામાં નથી દંગ ને નથી ધરો; અણુગમતું બોલીને મારૂં તો માથું ખાધ ગયો. બોલ બોલ કર્યાં કરે છે !

હકારેશ—એ તો એમજ થાય. વિચારનું કામ એવું છે. મારા જેવાને વિચાર આવવા માંડ્યા કે હું બોલવા માંડવાનો ને બોલવા માંડવાનો એટલે પછી બોલ બોલ કરવાનોજ. એમાં સાંભળનારને ચીડ ચડે તેને હું શું કરું. બોલવા માંડ્યું એટલે બોલી નાંખેજ છૂટકો.

હરિલાલ—ઠીક ત્યારે; બોલ બાધ, હું તો હવે તને સલામ કરું છું. (જાય છે.)

હકારેશ—એ તો એમજ થાય. વેપારમાં ચિમને ખોટ ખાધી તેથી હરિભાઈને દિલગીરી થઈ, દિલગીરી થઈ તેથી બળાપો થયો, બળાપો થયો તેથી ઉસ્કેરણી થઈ, ઉસ્કેરણી થઈ તેથી ગરમ થયા, ગરમ થયા તેથી હાથચાલાઈ પર આવ્યા—કારણ પછી કાર્ય બરાબર ચાલ્યુંજ ગયું: એ તો એમજ થાય. મને તો આમાં નવાઈ જેવું કશું લાગતું નથી.

(૩)

“ કંઈ કહેવાય નહિ. ”

હરિલાલ—ચિમનની પાપમાલી થઈ, સાથે મારી પણ પાપ-માલી થઈ, પરંતુ મારી ઇચ્છા હજી એવી ખરી કે ચિમનનું કોઈ શ્રીમંતની પુત્રીની સાથે લગ્ન થાય તો નસીબ ફેરવાય, ને કદાચ એનું નસીબ ન ફેરવાય તોએ એની સંતતિ પણ સુખ દેખે. પણ આજકાલ દ્રવ્યહીનની સાથે કોણ કન્યા દેવાને સંબંધ કરે ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. તમારું કૃણ ઉચ્ચ છે. તેથી જો કે તમે દ્રવ્યહીન છો છતાં તમારા કુળને બળે ચિમનને કોઈ શ્રીમંત કન્યા આપે પણ ખરો.

હરિલાલ—અરે બાધ આજ તો સૌ પૈસાજ બેળ છે.

શકૈશ—કંઈ કહેવાય નહિ. વિદ્વાન માણસ સાથે સંબંધ બાંધનારા પેસાને ઝાઘ જોતા નથી; આજઠાલ તો સૌ ગ્રેન્યુએટને શોધે છે.

હરિલાલ—દ્રવ્ય ન હોય તો વિદ્યા પણ જોઈએ ને ? ચિમન બિચારો ગ્રેન્યુએટ ક્યાં છે ?

શકૈશ—કંઈ કહેવાય નહિ. ન હોય દ્રવ્ય, ન હોય વિદ્યા, પણ ગુણ સારા હોય તો બસ છે. માણસ સ્વભાવનો સારો હોય તો તેની પણ લગ્નના બજારમાં કંઈ કિંમત ઝોઘી ઝંકાતી નથી.

હરિલાલ—ખરૂં છે; પણ ચિમનનો સ્વભાવ પણ જમ-વિખ્યાત છે. આખી દુનિયા જાણે છે કે એ તાલસ છે, હડાક છે, જરા પિધલ પણ છે, ને સ્વભાવે ચગેલ છે. આ ગુણોથી એને તે કાણ શોધશે ?

શકૈશ—કંઈ કહેવાય નહિ. દ્રવ્ય, વિદ્યા, સ્વભાવ, તે બધાં વિના રૂપ સાફ હોય તો તેવાઓ પણ કેટલીકવાર લગ્નના બજારમાં ફાવી જાય છે.

હરિલાલ—એમ હોય તો તો મારા ચિમનને માટે આશા રાખી શકાય. એ ફાંકડેરાવ તો ખરો. એ છે તો દેખાવડો ને તેમાં પણ વળી વાળબાળ બરાબર કરી સુંદર કપડાંમાં સજાપ્રથી બહાર જાય છે સારે મને એનું રૂપ જોઈને ખરેખર ધણો હર્ષ થાય છે. એ રૂપને કન્યા મળે તો ચિમનને તેમ થવુંજ જોઈએ.

શકૈશ—કાંઈ કહેવાય નહિ. રૂપ છે છતાં પણ ચિમન લટકે.

હરિલાલ—તે તો ઠીક; પણ ચિમન ઝાઘ શ્રીમંતની પુત્રી સાથે પરણે તો એનું ભવિષ્ય સુધરે ખરૂં કે નહિ ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. ધણાએ માણસો પરણીને પસ્તાય છે.

હરિલાલ—પણ ધણાએ પરણીને સુખી પણ શું નથી થતા ? તેમ ન હોય તો જેને તે પરણવામાં નિંદગીના મોટા સ્હાવો સમજે છે એમ કેમ બને ? હું તો ધારૂં છું, ચિમનને ગમે તે પ્રયત્ને પણ પરણાવી નાંખું તેમાં એનું શ્રેયજ છે.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. મને તો લાગે છે કે પરણવા કરતાં ન પરણવામાં મજા છે.

હરિલાલ—ત્યારે તારા બાપે એ મજા કેમ ન લીધી ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. મારા બાપે એ મજા કદાચ લીધી પણ હોત.

હરિલાલ—ત્યારે ચિમનને પરણવામાં લાભ થશે ખરો કે નહિ ? ચિમનનીજ વાત કરો.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ લાભ થાય પણ ખરો કે ન પણ થાય.

હરિલાલ—ફરી મારે અંગત વાત કરવી પડશે. આમ લમને વિષે આટલી બધી ઘંઝા તને છે તો તારી પુત્રીને તેં શા માટે પરણાવી ? શું એ પરણ્યાથી સુખી નથી ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. એ સુખી હોય પણ ખરી કે ન પણ હોય. તે યંક્ષ્મીજ તેની માસીની છોકરી પરણવાની ના કહે છે.

હરિલાલ—ત્યારે શું તું તેને પરણવાની સલાહ નહિ આપવાની ? ને જો તેને પરણવાની સલાહ મળે છે તો મારા ચિમનને શા માટે તેમ નહિ ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. મારી સલાહ ક્ષેવામાં આવે તો તે છોડરીને હું એમજ કહું કે પરણ્યામાં સુખ છે કે નહિ તે વિષે કંઈ કહેવાય નહિ.

હરિલાલ—તે તો ઠીક; પણ મારે તમારી એટલીજ સલાહ ક્ષેવાની છે કે ધારો કે સારા કુળની ને શ્રીમંત માયાપત્ની પુત્રી ચિમનને મળી તો એના સસરાના પૈસાથી વેપાર એને ખેડવા દેવો કે નહિ ? એમાં શ્રેય ખરું ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. સસરાના પૈસાથી વેપાર જોડે તેને પત્નીના હંમેશ નમ્ર સેવક રહેવું પડે, આમ જોતાં શ્રેય નહિ. વેપારમાં લાભ આવે તો સુખ પ્રાપ્ત થાય; આમ જોતાં શ્રેય ખરું.

હરિલાલ—પરંતુ મેં ચિમનને માટે એવી કન્યા ધ્યાનમાં લીધી છે કે તેનો બાપ મોટો વેપારી છે. ચિમનને માત્ર દ્રવ્યનો લાભ મળશે એટલુંજ નહિ પણ વેપાર કરવાની રીતનું જ્ઞાન પણ એના સસરા પાસેથી મળી શકશે. ખોટનો સંભવ નહિ રહે. એવા સંજોગમાં પત્નીના સેવક થવાનું ક્યાં રહ્યું ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. ચિમનને લાભજ થાય તો પણ તેની થનાર પત્ની કોઈ દિવસ કહે કે તમારું સુખ મારા પિતાનાં નાણાંથી છે; ક્યાં તમારાં પિતાનાં નાણાંથી છે ? સ્વમાન હતું તો કોઈનાં નાણાંની મદદ નહોતી લેવી જોઈતી.

હરિલાલ—સારી આ એવું કહે ખરી ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; સારી કે નરસી, પણ આ તો અંજી. આંજોનો સ્વભાવજ મેણાં મારવાં, હસેરાવું, વાંકું બોલવું, લાગણીથી દોસ્તાવું—એવી રીતનો છે.

હરિલાલ—આ વાત હું કબૂલ નથી રાખતો. કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી હોય માટે બધી સ્ત્રીઓ એવી છે એમ માનવું એ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરવા જેવું મને તો લાગે છે. એમ તો પુરુષો પણ કેટલાક તેવા હોય છે. જો સ્ત્રીઓ એમ કહે કે પુરુષો બધા એવા છે તો આપણે કબૂલ રાખીશું ? હું તો ખાઈ ખું કે ચિમનના ભવિષ્ય માટે મેં જે વિચાર ધાર્યો છે તે ખોટો નથી. એના સસરાનાં નાણાંથી એનો ઉદયજ થશે.

શકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. ઉદય પણ થાય કે પૂર્ણ અસ્ત પણ થાય.

હરિલાલ—અત્યારે શું ચિમનને પાપમાલીમાંજ રહેવા દેવો ? પ્રયત્ન કરવાથી એનું નસીબ ફરવુંજ જોઈએ.

શકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. પ્રયત્નથી નસીબ ફરેજ છે એવું કંઈ નથી. પ્રયત્નથી નસીબ વધુ ને વધુ પણ બગડે છે.

હરિલાલ—ત્યારે શું હાથ પગ જોડીને એ બેસી રહે એ ઇચ્છે છે ? એથી તો એની પાપમાલીજ રહેવાની.

શકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. ધણુએ એવા પણ હોય છે કે તે હાથ પગ જોડીને બેસી રહે છે ને સંપત્તિ તેમને શોષતી આવે છે. નસીબ કેનું નામ ? એનો પ્રયત્નની ન્યૂનતા પર કંઈજ આધાર નથી.

હરિલાલ—આ પ્રશ્નના નસીબમાં મારે માનવું એ શું ઇચ્છે ?

શકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; માનવું એ ઇચ્છે છે કે નહિ તે તો કંઈજ કહેવાય નહિ.

હરિલાલ—તારે જીવનમાં કરવું શું? ઉદ્યોગ કરવો કે ન કરવો? શ્રેય શેમાં છે?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. શ્રેય શેમાં છે તે બલભલાને ખબર નથી. સિંહ જેવા પ્રાણીના પશુ મેંમાં સૂતાં સૂતાં પશુઓ આહાર ખનતાં નથી; અને ઉદ્યોગ ધણાએ કરનારા મિલના મજૂરો કોઈ દિવસ શ્રીમંત ખનતા નથી.

હરિલાલ—એવી ચર્ચાનાં ચૂંચણાં મારે ન જોઈએ. મારે તો તારી પાસે મિત્ર તરીકે દ્રુક્ષીટ્ય સલાહ જોઈએ છે કે ચિમનનું અવિધ્ય સુધારવા માટે અને સુત્રેલો માર્ગ ઠીક છે કે નહિ.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. ચિમનનું નસીબ પાધરૂં પડે તો તે ઠીક છે ને તેમ ન પડે તો તે ઠીક નથી; એમ કહી શકાય એમ અને લાગે છે.

હરિલાલ—આમાં તેં કશું શું? મેં જે સંજોગોની વાત કહી તેવા સંજોગોમાં હું ચિમનનું લક્ષ બહુજ થોડા દિવસમાં કરવાનો છું. હવે મારે એટલીજ વાત જાણવી છે કે તે વિષે તારો શો મત છે? એનું નસીબ ખુલસો ખરૂં કે નહિ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. નસીબમાં ખુલવાનું હોય તો નસીબ ખુલે ને ન ખુલવાનું હોય તો ન ખુલે.

હરિલાલ—પણ નસીબ ખુલવાનો આધાર શેના પર રાખે છે? મેં કહેલા સંજોગો પર ખરો કે નહિ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. નસીબ ખુલવાનો આધાર નસીબ પર રહે છે.

હરિલાલ—નસીબનો આધાર નસીબ પર રહે છે એમ કહેવાથી તમે શું કહેવા માગો છો ? તમારો મત અમુક રીતનો ચોક્કસ તો હોવોજ નોંધએ ને ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. તે ચોક્કસ હોય પણ ખરો કે ન પણ હોય. હું ચોક્કસ મત રાખતોજ નથી.

હરિલાલ—તમે કોઈ પણ બાબતમાં ચોક્કસ મત રાખતાજ નથી, એ શું ? આતો ચૂર્ણાઈ.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; એ ચૂર્ણાઈ હોય પણ ખરી કે ન પણ હોય.

હરિલાલ—અત્યારે દિવસ છે કે રાત, એમ તમને પૂછું તો તમે તેવાજ અચોક્કસ રહેશો ? શું તમે તેના જવાબ ચોક્કસ નહિ આપો ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. દિવસ પણ હોય ને રાત પણ હોય.

હરિલાલ—શું બકે છે ? શું અત્યારે રાત છે ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. અત્યારે કોઈ ઉધતો હોય તો એને સ્વપ્નામાં ચાંદચંદ્રી રાત જણાય ને આપણે જાગીએ છીએ તેથી આપણને તડકો જણાય છે.

હરિલાલ—પણ આપણને તો તડકો જણાય છે ને ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ. આપણે જ નોંધએ છીએ તે તડકો ન પણ હોય; આપણે જાગીએજ છીએ એની શી ખાત્રી—આપણે ઉંઘમાંજ આ વાત કરતા પણ કેમ ન હોઈએ ? તેમ હોય તો પછી આપણે દિવસજ નોંધએ છીએ એની શી ખાત્રી ?

હરિલાલ—કીક ત્યારે હવે તમને ખાત્રીથી બોલતાં શીખવું.
(શંકેશના ગળવામાંથી પાછીટ ખેંચી લઇ ચાલવા માંડે છે.)

શંકેશ—અરે એ હરિલાલ! માફ પાછીટ ક્યાં લઇ ગય છે ?

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ.

શંકેશ—શું કંઈ કહેવાય નહિ ? માંઘ રૂપીઆ છે !

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ.

શંકેશ—રૂપીઆ મારા છે.

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ.

શંકેશ—પરસેવાનું નાણું છે.

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ.

શંકેશ—કંઈ નસીબથી મળેલું નાણું નથી.

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ.

શંકેશ—મૂઠી કે નહિ તો ખેંચી લઇશ.

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ; ખેંચી લેવાય પણ ખર્ચ કે ન
પણ લેવાય.

શંકેશ—મારો માલ છે ને ખેંચી ન લઉં ? શા માટે તે
તારી પાસે જવા દઉં ? હમણું ખેંચી લઇશ.

હરિલાલ—કંઈ કહેવાય નહિ. ખેંચી લેવાજેટલું જોર તારામાં
હોય પણ ખર્ચ કે ન પણ હોય.

શંકેશ—નથી કેમ, છેજ. (પાછીટ ખેંચી લઇ નાસી ગય છે.)

હરિલાલ—આ વળી એક ઝોર મૂર્ખો જોયો. આવા સ્વાર્થી
ને પરિપક્વે ધૂતીઝો અનેક દુનિયામાં વસે છે—ખીજને સલાહ
આપતી વખતે તેઓ જુદી વૃત્તિ રાખે છે ને પોતાની બાબતમાં જુદી
વૃત્તિ રાખે છે. (ગય છે.)

(૪)

“ પેલી કહેવત છે ને. ”

હરિલાલ—ચિમનને આજકાલ એના સસરાને લીધે વેપારમાં ઠીક ફાવટ આવી છે. પરણ્યાને વર્ષ હાલજ ચયું, પણ એટલામાં તો એક લાખનો લાભ ને વળી ઘેર પુત્રનો પ્રસવ.

હકારેશ—એ તો એમજ બને. સારા સંજોગોમાં પરણ્યા પછી ધુમારે વર્ષમાં સંતતિ થાયજ.

હરિલાલ—અરે બાપ ! તે તો ઠીક, પણ પુત્રજ પ્રાપ્ત થાય એ કંઈ નક્કી કહેવાય ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ, એ તો પુત્ર પણ આવે ને પુત્રી પણ આવે. એ તો નસીબના ખેલ છે.

હરિલાલ—નસીબનાજ ખેલ છે, એમ કહો છો, ત્યારે તો સાથે સાથે એમ પણ કહો ને કે પુત્ર કે પુત્રી કંઈજ ન આવે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. તમારો ચિમન તેમજ પુષ્પાવતી બંને તરુણ છે, બંને સારા બાંધાનાં છે, બંને એકબીજા પર આસક્ત છે, એટલે તમે ધારો છો તેમ બનેજ નહિ.

હરિલાલ—એ તો બન્ને ઠીક; હસવાની વાતો ચાલે છે, પણ ચિમનનો પુત્ર મોટો થશે ત્યારે હોશિયાર થશે ખરો કે નહિ ?

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છેને કે પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી. તે મુજબ હોશિયાર થશેજ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; પારણામાંથી લક્ષણ કંઈ સમજાય નહિ.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. પારણામાંથી પુત્રનાં લક્ષણ ન કહેવાય તો સવાર પછી બપોર થશે એમ પણ કેમ કહેવાય ?

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; સવાર પછી બપોર ન પણ થાય. સવાર ને બપોરની વચમાં આપણે મરીજ ગયા તો આપણે માટે બપોર ન પણ થાય.

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે ખોટી શંકામાંજ મઝા માનવી; આ ટેવ ક્યાંથી પાડી શંકેશ ? સવાર ને બપોરની વચમાં—એમ ધાતમાં દાખલો આપ્યો તેમ મરી જવાતું હોય તો દુનિયા ચાલેજ નહિ.

હંકારેશ—એ તો એમજ બને; આવી બન્યું હોય ત્યારે પલકમાં ચાલ્યા જવાય.

હરિલાલ—આવી ઘોરખોદિયા વાત ક્યાં કાઢી ? જવા દો એ મરવાની વાત. ચિમનને વિષે મને ખાતરી રહે છે કે એ દુઃખી કદાપિ નહિ થાય.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; સુખ પછી દુઃખ આવે પણ ખરું.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ. સુખમાં સજ્જડ જોનાં મૂળ છે તેને દુઃખ આવેજ નહિ. અસ્થિર ઝાડ પડે; સ્થિર, સજ્જડ મૂળ-વાળું ઝાડ ગમે તેવા વંટોળીઆથી પડતું નથી.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; એમ હોય તો ઇશ્વરને કોઈ માનતજ નહિ.

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે માણસની દશા રૈંટની પેટ ઉપર નીચે ચાલીજ જાય છે.

હરિલાલ—એમજ હોય તો પ્રજાઓમાં પણ ચઢતી પછી પડતી હોવીજ જોઈએ; પણ એવું ક્યાં છે ?

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે વ્યક્તિ સાથે પ્રજાને સરખાવવી એ ખોટું છે: તેમ તમારી સરખામણી ખરી નથી.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ: એ વળી કહેવતજ ક્યાં છે ! કહેવતતેજ તું શું બકે છે ? કહેવત છે--કહેવત છે એમ શેના કોઝા કરે છે ?

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે કેટલાકને બીજાની ખોડજ શોધવી ગમે, તેમ તું કરે છે.

હકારેશ—એ તો એમજ બને; ટીકા ચાપ છે એટલે સામી ટીકા કહેવતેજ કરે છે.

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે બેની લડાઈમાં ત્રીજાએ માથું ન મારવું! હકારેજ તારું હડાપણ રહેવા દે.

હરિલાલ—માપઓ ! તમે લડી પડશો; મારા ઘરમાં લડશો તો હું દુખી થઈશ.

હકારેશ—એ તો એમજ બને; ચર્ચામાંથી લડાઈ તો થવાનીજ.

હરિલાલ—આપ સૌ સીધાવો તો ઠીક.

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે ખરી વખતે ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ; નથી કહેવત ને કહેવત ક્યાં શુસાડે છે, મૂર્ખ ! કહેવત છે--કહેવત છે--કરીને માથું પકવી નાંખ્યું. ક્યાં તારા કાકાએ આ કહેવતો તને શીખવી હતી ?

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને કે ક્વીલ ના કરાચ એટલે માળ દેવી; તેનો ઘાટ તું કરે છે.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ, કહેવત, કહેવત શેનો બક બક કરે છે, મૂર્ખના સરદાર !

કહેવતેશ—હર દરકાર, ત્યારે; હું સરકાર તો તું કર દરકાર આ ઠોસાની (લાકડીનો પ્રહાર ને ઠોસો મારે છે.)

હરિલાલ—મારા ધરમાં મારામારી નહિ.

નકારેશ—એમ બનેજ નહિ; મારામારી પારકા ધરમાં ન થાય એમ બનેજ નહિ. (કહેવતેશને છાતીમાં મારે છે.)

કહેવતેશ—પેલી કહેવત છે ને તેવું કરીય હમણું જોવા જેવું.

શંકેશ—કંઈ કહેવાય નહિ; જોવા જેવું કંઈ એમ ન થઈ શકે.

હકારેશ—એ તો એમજ બને; મારામારી વધી પડતાં જોવા જેવુંજ થાય.

હરિલાલ—ભાઈ સાહેબો પેલી કહેવત પણ નથી, એમ બનતું પણ નથી, કંઈ કહેવાય નહિ એમ પણ નથી, એમ બનેજ નહિ એમ પણ નથી—એ બધુંએ એમ છે એ ખરૂં ને નથીએ ખરૂં; જરા અર્ધાં કલાક પછી બધા મળીએ તો ઠીક. ફરી મળીશું ત્યારે ખૂબ ચાલવા દઈશું. (હરિલાલ સિવાય બધા જાય છે.)

મારે નસીબે દુનિયા ધૂતીજ માણસોની બનેલી છે. ત્રણ મૂર્ખો-એની સાથે આ છેલ્લો કહેવતીઓ પણ મૂર્ખોજ નીકળ્યો. એમાંનો એકાદ પણ મળવા આવે છે ત્યારે મને મોટી ફાળ પડે છે કે ચાલવાનું હવે પાડાનું પિંજણ. તેમાં આજે તો ત્રણની સાથે એક વધુ-એમ ચાર એકઠા થયા એટલે ત્રાસની બાજી ન રહી. ઇશ્વર આવાઓથી મને હમેશા દૂર રાખે !

(૧૬)

જયશિખરી અને રૂપસુંદરી.

જયશિખરી: (સ્વગત)—પ્રસંગ બહુ કટાકટીનો છે. ચોજના શી કરવી એ પ્રશ્ન અતિશય ગમ્ભીર છે. ખરે, આપસિયો પણ સમ્પ્રસમ્પીને રહેતી લાગે છે ! અને સમ્પની એવી જ ભાવના માનવ-જાતિમાં જાગતી હોત, તો વિના દુઃખ-એ, કલ્યાણીપતિ આજે આ ગરીબડી રૂપતને રંજાડવાના ઉધામા કરત નહીં. ભાવિ પ્રબલ છે. પરન્તુ, રાણી સગમાં છે અને એ ચિન્તાએ-એહો, એજ આવે છે ને !

રૂપસુંદરી:—પ્રિય, આજે કેમ-આટલી બધી ચિન્તા ? શત્રુ-ઓનો પરાજય કર્યા છતાંયે શુર્જરપતિને શાન્તિ નથી થઈ શકી શ' ?

જયશિખરી:—ચિન્તાનું પ્રશ્ન છે ? દેવિ ! રાજવીઓના મુકુટજ અનેકધા પ્રવૃત્તિઓની આન્તર્જાલ ચિન્તાઓથી બનેલા હોય છે, અને કેવળ જ બેઢિકર તો રાજપ્રપંચ માટે, બહુધા, નાલાયક હરે છે. શાન્તિ ? સિંહાસનપર પગ મૂક્યો ત્યારથીજ શાન્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ-દર્શન તો ભાજેજ પામી શકાય છે; તથાપિ, સન્તોષ એટલો છે કે આવી પડેલી અસ્વસ્થતા અટકાવવાનેજ શાન્તિના ભગમાં કદાપિ નિમિત્ત થવું પડે છે.

રૂપસુંદરી:—પરન્તુ શુર્જરેશ્વરની આજની ચિન્તા કંઈ નિત્યના જેવી નથી લાગતી. હૃદય આંખોમાં તરતું જોઈ શકું છું, ને ત્હેમાં દુઃખ-શોચનાં પ્રતિબિમ્બ પણ પારખી શકાય છે. બૂલી ન પડતી હોજી તો—

संवादमाला

साध सागर-जगन्नाथ दामोदरदास त्रिपाठी.

જયશિખરી:—સાચું છે, દેવિ! સાચું છે. જૂઠતાં નથી. ચિંતા કરૂં છું, ને તે ત્હમરીજ! હમણાંજ હું જાણું છું કે મિહીર જેવા મહારથીનો પરાજય સહી ન શકવાથી આખું સોલંકી કુલ હલટ્યું છે; અને રાજ્યલોભી જીવડ પોતે ભારે લશ્કર લઇને હમારા આવડાઓની સોજવલ સમશેરને ભેટવા નીકળી ચૂક્યો છે. મામલો બહુજ બારિક છે. ત્હમે—

રૂપસુન્દરી:—પરમેશ્વર ગુજરાતનું રક્ષણ કરો! ગુજરાતની તરશી રહેલી ધરતી જૂઠ્ઠીના રક્તથી તમ હો! ને પ્રતાપી આવડાઓની તીખી તરવારોને ઈશ્વર ઇન્સાફ અપાવો! પ્રભો, મ્હારી ચિન્તા ન કરશો.

જયશિખરી:—ન કરૂં? કેમ ન કરૂં? અને વળી ત્હમરી એકલાંની જ નહિ; પણ હવે તો, ચિન્તા બેવડી કરવાની છે. ગુર્જરીના ભાવિ પાલકની ચિન્તા પણ મ્હારે ત્હમરી સાથેજ કરવાની છે. ત્હમે ભાવિ ગુજરાતનાં રાજાતા હો, દેવિ!

રૂપસુન્દરી: (સરમાઇને નમતી)—સ્વામીના હૈયાની આશીષ સદૃશ હો! પરમાત્મા આપને ચિરાયુ કરો.

જયશિખરી:—રાણી! તે દિવસે સ્હાંજે મ્હારી શરીરપ્રકૃતિ બગડી આવી હતી ને મ્હેં જે કહેલું, તેજ અભારે યાદ કરાવવાનું છે. શરીરના યોગ-વિયોગ તો દેહધારી માટે નિર્માયલાજ હોય છે. મ્હારાં ત્હમારાં આત્માનાં ગાન જો એકજ મધુરી સ્નેહલીનતાના સુરમાં અખંડ તાલ દઇ ચક્યાં હોય તો બલેને શરીરો અમે ત્યારે-ગમે તે સ્થિતિમાં છૂટાં પડો! બ્હેલીગોડી એ વસ્તુમતિ તો લખાપલીજ છે ને?

રૂપસુંદરી: (સચ્ચુ)--ઓ નાથ ! દેવે શું એવુંજ નિર્મૂં હશે, કે—

જયશિખરી:—ખને-એમ પણ ખને-આ વખતનું સ્વરૂપ ખરે-ખરે બુદ્ધજ લાગે છે. વાતાવરણ વધારે ભારે છે ને ઘુફાની પવનના કપાટા આગામી ભયના ભણકારા સંભળાવે છે. કારણ સ્પષ્ટજ છે. મહારા કેટલાક સામન્તો ખપી ગયા છે, કોઈ કોઈ બેવફા નિવડયાનું પણ સંભળ્યું છે, ને તાજા લસ્કર સામે બાય બીડવાની પૂરતી તૈયારી થઈ ચકી નથી. કેસરીઆં ક્યાં વિના હવે તો બીજે ઉપાય છે જ નહીં ! રક્ષણ માટે ત્હમારે તો કદાચ, અણધારીપૂર છોડીને વનની કોઈ ગુહામાં આશ્રય લેવો પડશે !

રૂપસુંદરી:—શું દેહના રક્ષણ માટે રણબ્રહ્મ છોડીને ગુજરાતની રાણી વગડામાં સન્તાતી ફરશે ? એવું માં બોલો, મહારા આપકાકુળશિરોમણી ! યુદ્ધમાં ઘોડીસો ખેલાવવો ને તીક્ષ્ણ તરવારો ફરકાવવી એ હમને રાજપૂતાણીઓને કંઈ નવું શિખવવાનું નથી, મહારાજ !

જયશિખરી:—યોગ્યજ કહેા છે. દેવિ ! ગુજરાતનાં રાણીના હૃદયની એજ ભાવના-એજ હૃદયંગ હોઈ શકે; પરન્તુ, ત્હમારી પોતાની જાતની ખાતર નહિ, પણ, દેશ સમસ્તના હિતની ખાતર ત્હમારે હમણાં તો આત્મઔરવનો નહીં પણ દેશહિતનો વિચાર કરવાનો છે. સ્વમાનની ત્હમારી લાગણીને કર્તવ્યના યત્નમાં હોમી દેવાની છે. ત્હમે દૂરનો હેતુ પિછાની શકો. હમણાં તો સમય જોળખીને ત્હમારે સ્વસ્થજ રહેવાનું છે. ત્હમારા ભાઈ સુરપાળ સાથે હજી હું અસલત ચલાવીશ, અને વિચારપૂર્વક ઘટિત યોજના

ધડીચ. આપણો વિયોગ થશે, અને નિર્માયલું હશે તો, કદાચ, ફરી મળવાનો યોગ પણ નહીં બની શકે.

રૂપસુન્દરી: (સખેદ)—હા—નાથ ! * *—

જયશિખરી:—આમ પેલાં શું કહાડો છો, રાણી ! વીર-પત્ની છો, વીરજનેતા થશો: ને મળેલાં છીએ તો, સાથેજ હોવા છતાં, કદાપિ છટાં પડનાર જ નથી. અને સ્નેહના સ્વાતુભવે ને અન્તર-માં એકરૂપતા ઓળખાયલીજ નથી, તો તો! યોગ વિયોગનાં આંસુ પણ મિથ્યા મોહના માયાવિ જળાપાન છે. ઓહો—પેલા આવે મહારા વહાદાર મિત્ર, સાચા સમ્યન્ધી ને નિમકહલાલ સામન્ત મુરપાળ. મહારા દોષલા દહાડામાં એજ મહારા અન્તરની કુમક છે. ઓ વહાલા મુરપાળ ! બધી જ હડીકત મહને વિદિત થઈ ચુકેલી છે. ભાવિ તો ભગવાનને હાથ છે, તો પણ—કામ્ને મળે તે થાય, તથાપિ ત્હારી ઓથ છે ત્યાંસુધી શુભરાતનું ભાગ્ય હું તો આશાવન્તું અને ઉજમાળુંજ નોંધ ચકું છું.

(મુરપાળ આવી પહોંચે છે, ને યુક્તી તથા રૂપસુન્દરીના રક્ષણની ખસલત થાય છે.)

(૧૭)
શિવાજી અને તાનાજી.

[સ્વયંભૂતઃ સુશિલાબાલ્યથી ચોડા કોસ ઉપરનું એક અરણ્ય.

સમયઃ દુહાડો ઉગતાં.]

[પાત્રોઃ મહારાજ શિવાજી સંન્યાસીના વેશમાં અને સરદાર તાનાજી અધ્યાપન સિપાહીના સિવાસમાં.]

તાનાજી (નગીને પ્રણામ કરતાં)—જય હો શ્રી સમર્થનો !—

શિવાજી—કોણ તાનુ ? મહારો તાનુ ? આ વેશમાં—અહીં ક્યાંથી—તું ? અરે ! આ તે સ્વપ્ન છે કે સાચું છે ? !

તાનાજી—મહારાજ ! દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરશો. સ્વપ્ન નથી અને સાચું જ છે, કે મહારાજની આજ્ઞાનો અનાદર કરનાર આ ધૂણ તાનુ જ મહારાજની સેવામાં ખડો છે.

શિવાજી—અપરાધ ? ! એ શું બોલે છે, તાનુ ! ત્હેં તો મહાન્ પરાક્રમ કર્યું છે. મહારી પ્રતીતિ જ છે કે મહારો તાનુ અપરાધ કદાપિ કરે નહિ, પણ, તું આ વખતે અહીંઆં ક્યાંથી ? તું તો દેશમાં હતો ને ?

તાનાજી—દેશમાં હોવો જોઈતા હતો, મહારાજ ! પણ દેશમાં ન હતો. મહારાજની આજ્ઞા હતી, કે મહારો અને રાજેશ્રી ચસાજીરાવે શ્રીમન્ત બાળ મહારાજની સાથે દેશમાં જવું. શિરમત્ર બાળ મહારાજ સાથે રાજેશ્રી ચસાજીરાવે દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. એમના સુખરૂપ પ્રવાસના સમાચાર પણ દાસને મળ્યા છે. મહારાજની આજ્ઞા આ દાસને એકદમ જ શિરમાન્ય થવી જોઈતી હતી, પરન્તુ,

તે એ પાળી શક્યો નથી, અને એજ અપરાધની તે મહારાજ પાસે ક્ષમા પામે છે.

શિવાજી—એવું ન બોલ, તાતુ ! સમર્થસત્તાએ ત્હને અણીને વખતે જ અહીં મોકલી આપ્યો છે—પણ, આવું આશ્ચર્યકારક સાહસ—આવું અદ્વિતીય પરાક્રમ—અને તે પણ શત્રુની જ ભૂમિમાં—શત્રુની જ રહામે—વળી તું એકાકી—અસાહાય્ય હતાં—! એ શી રીતે બન્યું, તાતુ ?

તાનાજી—મહારાજ ! શ્રી સમર્થની મહા બળવાન પ્રેરણા અને શ્રીમન્તની સતત પ્રુણમયતાનોજ એ પ્રભાવ છે—બાકી તાતુ તે કોણ માત્ર ? યંત્રની પૂતળી જેવો આ તાતુ તે શું કરી શકે ? તાતુ તો નિમિત્ત માત્ર જ છે, મહિમા તો શ્રી ગુરુદેવની વિશ્વ વિજયી પ્રભુતાનો અને મહારાજની તેજોમયી વીરશ્રીનો ! આ તુષુ-વત્ તાતુને પળે પળે મહાત્મેતનબળ આપીને ચલાવનાર તો એજ છે.

શિવાજી—એ તો ત્હારી સદાની વિનીત સહૃદયતા, તાતુ ! તું સાચો વીર છે. શ્રી સમર્થની કૃપાથી મહારાષ્ટ્રમાં તું જેવા લાખો વીરો પેદા થાવ ! પણ પછી ?

તાનાજી—દેશમાં સત્વર જવાને મ્હને આજ્ઞા હતી. મહારાજની આજ્ઞા દાસને વિના વિલંબે શિરમાન્ય થવી બોધતી હતી; પરન્તુ, આન્તરનો પ્રતિધ્વનિ મહારાજની આજ્ઞાને અનુસરતો ન હતો. મુર્ચ્છિદાખાદ છોડવાને મ્હને અન્દરથી ઉપરાડપરિ કોઈ ના જ ક્ષણ કરતું હતું—શત્રુની રાજ્યધાનીમાં મહારાજને અચક્ત ચરીરે એકલા મૂકીને જતાં દાસનો જીવ ચાલતો ન હતો. મહારાજની આજ્ઞાનો વિચાર તો વારંવાર આવતો હતો, પણ અતઃકરણ્યોનો શબ્દ તેના કરતાં પણ બળવત્તર લાગતો હતો.

શિવાણ—નમ હો શ્રી સમર્થનો ! ખરે, સમર્થ સત્તાને સોંપેલી પધ્ધિ બાણ તે સત્તા જાતે જરૂર જ સંભાળે છે, અને હરકોઈ મનુષ્ય કર્મી શકે તેના કરતાં અમણિત ગણા બળથી આશ્રયે રહેલાં તું તે અવસ્થા સંરક્ષણ કરે છે. ત્હને થયેલી ગ્રેરણા એ સમર્થ સત્તાની હતી—ત્હેં સાંભળેલો શબ્દ તે અનંતર્યામીનો હતો. એની લીલા અપાર હ્રદાયજનરેલી છે, તાતુ !

તાનાણ—એમ જ, મહારાજ ! એમ જ ! મ્હને પણ એમ જ લાગ્યાં કરતું હતું અને ખાત્રી થતી જતી હતી, કે આશાના થતા અનાદર માટે મહારાજની પાસેથી હું જરૂર જ કામા પામી શકીશ. મહારાજની આશાનું પાલન કરવાને દાસ અતિશય ઉત્સુક હતો—તત્પર હતો, પણ જાણે કોઈ બળાત્કારે જ મ્હને મુર્ચ્છાબાદમાં રોકતું હોય એવું મ્હારા ઉપર અનિવાર્ય દયાણુ હતું. સાથે સાથે બનતી કોઈ આગાહી જેવું પણ હૃદયને લાગી જતું અને એવી સ્થિતિમાં, મહારાજની આશા નહીં છતાં, દાસ મુર્ચ્છાબાદમાં જ રહ્યો.

શિવાણ—સાખ્યાશ ! તાતુ ! સાખ્યાશ ! ત્હારી છાતીને ધન્યવાદ આપવાને આ વાણી તો જાણે અધૂરી લાગે છે.

તાનાણ—નહીં, મહારાજ ! તાતુએ તો કશું કહ્યું નથી. કરાવનાર શ્રી સમર્થની અદ્વિત સત્તા જ છે. તાતુ તો તેના હાથમાં માત્ર રમકડા જેવો જ હતો અને છે.

શિવાણ—તાતુ ! વીરો પોતાનાં પરાક્રમે સ્વમુખે કહી બતાવતા નથી. તેમનાં કાર્યો, તેમનો યશમહિમા સ્વયં પ્રકટ કરે છે. વીરો તો વિશુની વિશુતિ છે. વારૂ, તું છુપો રહ્યો શી રીતે ?

તાનાણ—મહારાજથી વિખૂટા થયા પછીનો સમય દાસે શ્રી ભવાનીના અન્દરમાં પૂજારી તરીકે ગાળ્યો છે. કર્મકાણ્ડ અને

અનુજાનના જહાના નીચે દાસ લાં રહેલાઈથી રહી શકતો, અને શ્રીમન્તની ખખર ઉપરાન્ત, સુખાની કચેરીમાં બનતા બધા ઉપયોગી બનાવેલી માહેલી પણ મેળવી શકતો. શ્રીસમર્થની કૃપાથી ભાવિ પણ એટલું બધું અનુકૂળ, કે આટલા મહીના પોતાના જ ઘરમાં રહેલાને, આપણા ધર્મનિષ્ઠ યજમાન શ્રીયુત્તમચર્તી-સુદાં ઓળખી શક્યો નહીં ! ખીજ બધા લોકોની પેઠે તે પણ મહારાજના દાસને કાળીનો ખરો ઉપાસક જ લેખતો !

શિવાજી—અને વેશ પલટવાની કળામાં તો તું એકઠો છે, તાનુ !

તાનાજી—પ્રસંગ પોતે પોતાનો ભાર ઉપાડી લે છે, મહારાજ ! કર્તવ્ય જાતે જ અનુષ્ઠને શિખવતું આવે છે. મહારાજના અહીં હોવાની ખાતમી શાહિસ્તખાન મેળવી શક્યો એ બાબત દાસને વધુ બેદબરેલી લાગે છે.

શિવાજી—બેદબરેલી તો નહીં, પણ તાનુ ! શાહિસ્તખાન મારે એ અતિશય મુશ્કેલ બાબત હતી. વાત એવી છે, કે શાહિસ્તખાને મહારી ખાતમી મેળવવાને પ્રયાસ જ કર્યો ન હતો—કરવાનું એને કારણ ન હતું. ખુદ એની સુખાગિરીના મયકમાં જ એનો વૈરી આવીને વસે એવી એને સ્વપ્ને પણ કલ્પના ઝાંધી હોય ? જે બન્યું છે તે બધું અનાયાસે જ બની ગયું છે—કુદરતે કર્યું છે.

તાનાજી—ખરેખર, બહુ અફસુસ લાગે છે, અને એ દરખામાં આવતી નથી. દાસની ચન્દ્યુદ્ધિ માને છે, કે મહારાજ સ્વતઃ જાણી જોઈને જ પ્રકટ થયા હોય ! એ બાલકુરું કહેવું સાંભળવા ઉપરથી એ અનુમાનને પ્રુદ્ધિ મળે છે.

શિવાજી—ધણે ભાગે એવું જ છે, તાનુ ! પણ નવાઈ તો ત્હેં જ કરી બતાવી છે, કે આવા દમાખાજ દુસ્મનની હુકમતમાં એની જ વિરુદ્ધ લશ્કર ઉભું કરીને ઓચિન્તા આવી યુદ્ધ કર્યું અને આ પ્રમાણે મ્હને ઊડાવી—

તાનાજી (વચ્ચે જ ખોલી ઉઠે છે)—હર ! હર ! હર ! એ શું ખોલો છો, મહારાજ ! દાસે તો કશું જ કર્યું નથી. કરવાનું એનું ગળૂં શું ! મહારાજ સાધન ચૂકી ગયા હતા અને દાસે તો માત્ર યથાધર્મ એનો ઉપયોગ જ કર્યો છે. શત્રુની સમક્ષ ધૃષ્ટિપૂર્વક જ પ્રસિદ્ધ થવામાં મીમન્ટનો હેતુ નિઃસંશય મહા બલ્ય હશે.

શિવાજી—અવશ્યમેવ, તાનુ ! એ અનિવાર્ય ધર્મકર્મ હતું. એ વૃત્તાન્ત ત્હને હમણું કદું છું—પણ ક્યાં સાધનોની વાત વાત કરે છે ? અને મ્હેં એ મૂક્યાં એમ કહે છે તે ? માંડીને ત્હારી વાત સંભળાવ, વીર !

તાનાજી—મહારાજ ! એ લોકોની સાથે મીમન્ટના સિધાવ્યા પછી બધા નાગરિકોને શાહિસ્તખાને એવું પ્રસિદ્ધ અનુશાસન કરેલું, કે આ બનાવ વિશે કોઈએ કશી જ ચળવળ કરવી નહીં; પરંતુ જનસ્વભાવનું લક્ષણ જ એવું છે, કે બાધિત વા શોધિત વિષયો પ્રત્યે મનુષ્યના હૃદયનું વલન ઉલટું વધારે ને વધારે બળથી વળે છે અને તદનુસાર એ જ બાબત માણસોમાં વાયુને વેગે પ્રસરી મળે. મહારાજનો દાસ તુરત જ આપણા બ્રાહ્મણ યજ્ઞમાનને ત્યાં દોડી અયો-વ્હેમ પણ પહેલાં તો એના ઉપર જ આવ્યો હતો.

શિવાજી—અરેરે ! કેવો પવિત્ર-પૂજ્ય બ્રાહ્મણ ! પરમાત્મા એનું સર્વથા સંરક્ષણ કરો ! પણ એવો સંશય ત્હને આવે એ સહજ હતું, તાનુ !

તાનાજી—એ સંશય તો, મહારાજ! એને પ્રત્યક્ષ મળતાં જ લય થઇ ગયો. એ મુખની આકૃતિ-નિર્મળ આંસુમાં તરતાં એ સ્નેહાદ્રિ નેત્રો-ખરેખર પારદર્શક હતાં. મહારાજને માટે એને થતી હૃદય-અથા જાણે કે મારા જેવી જ હતી. એની ગભરામણી તો પાર ન હતો અને એવી બચળીત સ્થિતિમાં એણે મ્હને એ સ્હમજ્યો હતો તેટલું કહ્યું. શાહિસ્તાખાન પાસેથી એને સોનામહોરો મળી હતી, તે પણ એણે મ્હને સ્વાધીન ઠીધી-જાણે કે એ દ્રવ્ય રાખવામાં તે પ્રભુનો મહાન અપરાધ સ્હમજતો હોય! બસ એ જ સાધન પૂરતું હતું. સુવર્ણને કયો પ્રપંચ અશક્ય છે? અને શાસક સત્તા જ્યાં ગૂંચી હોય, ત્યાં પ્રજા પ્રપંચને પોષનારી બને એ સ્વાભાવિક છે. આ દાસે નહીં, પણ એ સુવર્ણ જ અપ્રધાનોની એક જખરી ટૂંકડી ઉભી કરવામાં વિજય મેળવ્યો. પછી તો શું બન્યું એ મહારાજને પ્રત્યક્ષ થયું છે.

શિવાજી—ધન્ય હો! તાનુ! ધન્ય હો! અનેકવાર ત્હને ધન્ય હો! એ બિચારા ચક્રવર્તીને દુસ્તન પાસેથી અપાવેલું દ્રવ્ય છેવટે વિધાતાએ શું પાછું જ લઇ લીધું! પ્રારબ્ધનો ખેલ કેવો અજબ છે! તાનુ! કર્મણો મહત્તા મતિઃ॥

તાનાજી—એવું નથી થયું, મહારાજ! મીમન્તનાં પ્રુણ-ચરણોને પ્રભાવે એનાં પૂર્વનાં પાપો ધોવાયાં છે અને એનું પ્રારબ્ધ તો એને ફળ્યું છે. એને મળેલી હઝારો મહોરોમાંથી માત્ર ત્રીજા હિસ્સાનું જ દ્રવ્ય સૈનિકો માટે ખર્ચાયેલું છે, બાકીનું બધું દાસે એને જ સુપ્રત કર્યું છે. મહારાજની કૃપાથી એનું દારિદ્ર્ય લય પામ્યું છે. મહારાજની ગામતમાં બનેલી આ વસ્તુરિથિથી જ એ કુખી છે-બાકી તો મીમન્તે એને સુખી કર્યો છે.

શિવાજી—અને, પરમાત્મા એને નિરન્તર સુખી રાખે !
પણ, તાનુ ! શિવાજીની બાબ અને આન્તર બન્ને જિન્દગાનીમાં
મુશ્કિલાંઆદનો આ બ્રાહ્મણ બહુજ અગત્યનો ભાગ ભજવી ગયો છે !
માનવજીવનમાં—આહા ! કેવા કેવા ગૂઢ બનાવો બની જાય છે !
સાંભળેલી પણ અનુભવેલી નહીં એવી કર્મસંસ્કારની અદ્ભુત ઘટના
આ પ્રસંગે સ્વાનુભવસિદ્ધ થઈ છે. શ્રીસમર્થના પ્રબોધનનો મહિમા
અપાર છે—શાં નિગૂઢ રહસ્યો એમાં સમાયાં છે, એ આથી મ્હને
પ્રત્યક્ષ થયું છે. જય હો ગુરુ-દેવનો ! થયુંને હસ્તાગત દ્વં કેમ થયો એ
ત્હને કહું, તાનુ ! સાંભળ !

તાનાજી—આહા, મહારાજ !

શિવાજી—તમને ત્રણેને સ્વદેશમાં વિદાય થવાને આજ્ઞા આપી
ભારે, તું જાણે છે કે, મહારાજ ત્રણે તો રૂઝાઈ ગયો હતો. કંઈક
અશક્તિ હતી પણ ધારતી તો દરી જ ન હતી. મ્હને સંન્યાસી
જાણીને એ-મિત્રારો ગરીબ બ્રાહ્મણ અને એ વૃદ્ધ ભાવિક માતા
મહારી બહુ-જ અદ્વાયી-પૂજ્યભાવથી સેવા કરતાં હતાં—એટલે સુધી
કે ભિક્ષાજી લાવીને મ્હને તથા માતાજીને જમાડ્યા પછી જ એ
પ્રસાદ ભેતો. આહા ! એ વૃદ્ધ માતા ! જનેતાની પેઠે એ મહારી
શુભૂષા કરતી, એટલું જ નહીં, પણ મ્હને જમાડ્યા વિના પોતે
કદાપિ કાળે જમતી જ નહીં. એક સંન્યાસી પ્રત્યે પ્રજનો આટલો
બધો આદરભાવ-આદલી બધી ભક્તિ અને આવી ધર્મપરાયણવૃત્તિ
જોઈને મહારાજ હૃદયને ઘણું જ લાગતું હતું. ચં કહું ! તાનુ !

તાનાજી—મહારાજ ! પ્રજવત્સલ છો—ધર્મપ્રીતિના રક્ષક
છો—વૈષક છો.

શિવાજી—તાતુ ! વારંવારના આવા વિઘ્ન-કેવળ જ સત્ત્વ વિરોધી-વાતાવરણ વચ્ચે નિરંતરનો વસવાટ છતાં ધર્મની પ્રીતિમાં જે પ્રળ લેશ પણ શિથિલ થઈ નથી તે આર્પપ્રળને ધન્ય છે ! હું તો સ્પષ્ટ જોઈ ચૂકું છું, કે કાલાન્તરે કદાપિ વિધર્મીઓ આખા ભરતખંડના વિજેતા થઈ જાય અને દેશમાં અનેક ફેરફારો દેખાય, તથાપિ, આર્પહૃદયની મદદ અને ભક્તિનાં આવાં સજીવન ધર્મ-મંદિરોને કોઇ દશી હાનિ કરી શકે એ તો અસંભવિત છે. આ દિશાન્તની સાથે તું જો કે ધર્મ અને ધર્મ એ એક જ ભરતખંડનું જીવન છે—અને આર્પ હૃદયમાં તે અવિચળ છે.

તાનાજી—મહારાજનાં વચન યથાર્થ છે.

શિવાજી—આ આઠાણકુટુંબ દ્વારા થયેલા ધર્મદર્શને મહારા વિચારોને કોઈ નવું જ રૂપ મળ્યું. આહા ! એ અદૃષ્ટપૂર્વે દર્શનનો શો મહિમા ! શ્રી સમર્થે ધણી વાર રહમનવેલી ભગવતગીતાનું મનન જાણે કોઈ મહન ઉડાણમાં મહેને ખેંચી જવું હતું, તાતુ ! શુરહેવની પ્રેમ અને શાન્તિભરી મૂર્તિ ધડીએ ધડીએ મહારી સમક્ષ જ હું નિહાળતો અને પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પણ જાણે કોઈ દુરના દૈવી પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરતો હોઈ એવું હું અનુભવતો. વ્રણની વેદના તો હવે નાજુક થઈ હતી અને નવી શક્તિ પણ આવતી હતી. આંગણમાં કોઇકે વાર થોડુંક બેસતો અને ફરતો પણ હતો. વેશ તો એવો વરવો હતો કે કોઈ જાળખી શકે એ લેશ પણ શક્ય ન હતું.

તાનાજી—અને નીડરતા તો બાલ્યથી જ મહારાજનો આશ્રય કરીને રહેલી છે.

શિવાજી—તાતુ! જન્મથી મળેલી એ નીડરતામાં આ ચક્રવર્તી અને ગંગાજી જેવાં એ માતાજીની નિર્મળતાએ મહારામ ધાર્મિક બળતો ઉમેરો કર્યો અને મ્હને કેવળ નિર્મળ બતાવ્યો. એ તાતુ! મહારાં તો અંગોપાંગમાં કોઈ અવનવું જ તત્ત્વ ઉત્તરારૂં હતું, અને મ્હને તો જાણે આખું વિશ્વ જ મહારી સાથે તાજૂં અને અને નવું જન્મેલું લાભરૂં હતું. હું રાજવી છું અને સંન્યાસીનો તો મ્હેં વેચ જ લીધો છે, એ કોણ જાણે શી યે રીતે મહારાથી જૂલી જવાયું અને હૃદય સંન્યાસરૂપ જ બની ગયું, સાધુતા શી વસ્તુ છે એનો પરિચય થવાથી અભ્યાસ અને અનુભવ સુદ્ધાં મ્હને કમલ: થવા માંડ્યો—એટલે સુધી કે—સાધુતા વેચમાં હું સાધુ નહીં, પણ જાતે સાધુતા બન્યો.

તાનાજી—મહારાજને શ્રીગુણે અશ્રૂતપૂર્વ પ્રબોધવાણી સાંભળું છું!

શિવાજી—ત્હને આશ્ચર્ય થાય એમાં, તાતુ! નવાઈ કરી નથી. જે આંખો ભારેમાં ભારે દુઃખનને ડરાવવાને શક્તિ ધરાવે છે તે આંખો સારામાં સારી રીતે—ઝીણમાં ઝીણી નરે ધર્મને સુદ્ધાં પિંજાતી શકે છે, એ તું હજી હવે જાણુશે. પછટો પામેલી આવી સ્થિતિમાં એક બે સાંઈ બાવાઓના સમાગમનો મ્હને અચાનક લાભ મળ્યો, તાતુ!

તાનાજી—સાંઈ-?! સાંઈ એટલે તો મુસલ્માન-મ્હેચ્છો! મહારાજ!

શિવાજી—હાં! મહારી પણ સ્હમજ આજ સુધી એવી અડધી જ હતી, તાતુ! પણ કેવળ અમળ દૃષ્ટિ વિના સર્વોપરિ

સત્યનું દર્શન કદાપિ ચત્રું નથી. હૃદયનું સંસ્કરણ પામ્યા પછી જ પ્રકાશના પૂજન માટે પાત્ર થવાય છે. બિમારી જેમ બાહ્યમાં તેમ આંતરમાં પણ કેવી ગ્રેયસ્કર છે ! આ બિમારી પછી જ ખરું જોતાં મહેને આવડ્યું. અનુભવે હું જોઈ શક્યો કે માત્ર માટી જ મ્હેન્ટ હતી, હૃદયમાં—આત્મામાં તો તેઓ પૂરા આર્ય છે, સાધુ પુરુષો છે, સન્ત મહાત્માઓ છે. કેાણ જાણે કેવીયે આત્માકર્ષક દિવ્યતા તેમની અંદર અને આસપાસ બધે રેલી રહેલી કે મહાઈ હૃદય જ જાણે અજાણ્યે એ પ્રજ્વલતાને નથી મળ્યું. અમીભરી એમની શાન્ત આંખોમાં મહેં શ્રી સમર્થની વિદ્યસતી મૂર્તિને તરવરતી જોઈ.

તાનાજી—આશ્ચર્ય, મહારાજ ! આશ્ચર્ય !

શિવાજી—આશ્ચર્ય લાભશે તાતુ ! થોડી જ વાર સુધી વસ્તુમાં અવગાહન થતાં સત્યના સ્વરૂપમાં એ આશ્ચર્ય સમી જશે. વાર, તાનાજીને એટલું તો વું જાણે છે ને કે શિવજીની આ શમ-શૈર ભવાની અસત્યો અને અધર્મોરૂપી અસુરોને જ છેદવા માટે છે: મનુષ્યજાતિના દુસ્ત્રમ તો આપણે કદાપિ ન્હોતા અને નથી જ !

તાનાજી—સત્ય છે, મહારાજ ! પ્રેમ અને શૌર્ય એ જ શ્રીમન્તનો જીવનમંત્ર છે.

શિવાજી—કેવળ જ ત્રાસદાયક અને મનુષ્યનામને અણ-જાજતાં કૃત્યો સહાગે શિવાજી ખુસ્તી તત્વારે હમેશ જ ખડે! રહ્યો છે. પણ શું ધણી વાર આપણા સરદારોની આત્મમંડળી સમક્ષ વાત કરતાં પેલા ભલા શાહ જવાહુદીનની પ્રશંસા તેણે મુક્ત કપડે નથી કરી કે ?

તાનાજી—મહારાજ ! મિત્ર હો વા સત્રુ હો; પરન્તુ સૌના સદૃશ્યોત્તરં સમાન યુદ્ધિથી અન્વેષણ કરવાની શ્રીમન્તની હદાર અને

પ્રામાણિક રાજ્યનીતિ પ્રત્યેક મહારાષ્ટ્રી જાણે છે અને વખાણે છે.

શિવાજી—ખરી વાત તો એ છે, તાતુ ! કે માણસ જાતે માણસનું મિત્ર કે વૈરી કદાપિ હોતું નથી-હોવાનું સંભવતું નથી; તેનામાં રહેલા ગુણો અને તે દારા ઉપસ્થિત થતાં કર્મો જ સ્નેહી કે શત્રુ પરસ્પરને બનાવે છે-મનાવે છે. એ ત્રિગુણાત્મક જીવનને આત્મદૃષ્ટિથી ઉલ્લેખીને સમીક્ષણ કરતાં તો કોઈ કોઈનું દુઃખન કે કોઈ કોઈનું મિત્ર નથી જ, તાતુ !

તાનાજી—મહારાજ !

શિવાજી—અને, તાતુ ! મ્હને આવો સંન્યાસી જોઈને મહારા પ્રત્યે આકર્ષાયલા એ સાંધ મુર્ચિદ પૂજ્યપાદ શ્રી સમર્થની પેઠે સર્વદા આત્મામાં જ રમનારા હતા. અમારો સત્સંગ જામી જતાં ધણી રાત્રિઓ અને સાથે માળી, તેઓ! ગાતા-જાજવતા અને આપણા વિઠોબાના ભક્તોની પેઠે તસ્લીન આદિ હૃદયથી પ્રભુના પ્રેમ-યોગને અને નિજનન્દની ઉન્નત લહરોને આલાપતા. ખરે ! એમનામાં કંઈ અકથ જ અમલાર હતા.

તાનાજી—એવુંજોના તેઓ ગુપ્તચર હોવાનો મહારાજને સંશય ન જ આવ્યો ?

શિવાજી—વીરો સ્વભાવે કદાપિ બેઠી નથી હોતા, તાતુ ! અને છતાં ગુપ્તચરને તો તેઓ એક જ દૃષ્ટિપાતે જોળખી કહાડે છે. આ સૂક્ષ્મ રાજ્યના ગુપ્તચર તો તેઓ ન જ હતા, પણ આત્મના જાડા અને સ્વાતુજીવ સામાન્યના તેઓ મહાન ગુપ્તચર હતા. મ્હને પોતાને એમનાથી અલિજ અતુભવતાં હું સિધ્ધો એ એમની સર્વતોભદ્ર કૃપાલુતા ! સન્તસમાગમ આત્માનું કપૂં હિત નથી સાધતો ?

તાનાજી—ત્યારે, મહારાજ ! આપણા ધર્મ સાથે એમની સમભાવના—

શિવાજી (વચ્ચે બોલે છે)—ધર્મને જે ખરી રીતે જાણે છે તે ધર્મરૂપ બને છે. ધર્મ એટલે જ એકતા--સકલમયતા અથવા સમદૃષ્ટિ અને એવી ધર્મરૂપતાને આપણા અને પારકા એવું દ્વેત છતમાં જ રહેવું નથી-છતાં, ત્યારા અર્થમાં-તાણું ! સમભાવના જ નહીં, પણ જીડી એકતા. શ્રી સમર્થે જે અત્તિમ રહસ્ય તે દિવસે સ્કમળવેલું તે અબોદ જ એમનો ધર્મ છે. ઇસ્લામનાં પુરાણો સાથે આ સાંધ્યાવાના ધર્મને ધણીક વાતે મેળ નથી ખાતો. જે મ્હેંદો મંદિરા તોડે છે, આર્યોને ત્રાસે છે અને ગૌમાતનો વધ કરે છે તેમના તેઓ વિરોધી છે. એવાં કૃત્યોને તેઓ ખુદ્દી રીતે અમાનુષિક કહે છે અને એવા અધર્મીઓની સાથે કશો સંબંધ રાખતા નથી. આ ભોલ તો જાણે માટીમાં મુસલ્માન અને જીવનમાં આર્ય-ધર્મરૂપ એવા છે. એમની તો 'મયુરા ન્યારી' જ છે !

તાનાજી—તો એવા લોકો મહારાજને યુદ્ધ પ્રસંગે સાહાયક નીવડે ખરા !

શિવાજી—સાહાયક નીવડે-નિઃસંશય, પણ તે મુમુક્ષુની દેવી અને આસુરી સંપત્તિ આન્તર વિગ્રહમાં, તાણું ! યુદ્ધની તેઓ અગત્ય સ્વીકારે છે અને જાતે મહા પ્રમલ જોદાઓ છે પણ તે બુદ્ધ્ય હલ્લમાં યુગોથી ચાલતા પળેપળના અટપટા કુદમાં-ગાડી આ બહારનાં યુદ્ધો જે આપણે દહડ્યાં જ કરીએ છીએ તેની તો તેઓ જરૂર જ જોતા નથી. પ્રેમ એ એમનું જીવનસૂત્ર છે, અને તેઓ માને છે કે માણસ માત્ર જો પ્રેમનો જ આશ્રય કરીને જીવન ગાળે અને રાખાઓ જો પ્રેમને જ અનુસરે અને અનુસરાવે

તો શાસ્ત્ર જેવી કોઈ વિધાતક વસ્તુની જ વિશ્વમાં કદાપિ જરૂર પડે નહીં. એમણે મહારામાં શ્રી સમર્થનો જ ગુરુઆદેશ જમાડયો, કે દ્વંપણના વિલય માટે જ મનુષ્ય મનુષ્ય બન્યું છે.

તાનાજી—વીરશિરોમણિ મહારાજને મુખે વિરાગની વાર્તા સાંભળું છું !

શિવાજી—વસ્તુમાં તો રાગ અને વિરાગ એવી એ વાતો વિદ્યમાન જ નથી, તાતુ ! પરંતુ, નિઃસંસ્પૃષ્ઠિએ સહકારની અને મુકામે પહોંચેલાની સ્થિતિ અને દૃષ્ટિનો ફેર સ્વાભાવિક છે. રાગ અને વિરાગ બન્નેનો જ્ઞાનમાં લય છે એવું શ્રી ગુરુદેવે રાષ્ટ્રવચરિત્ સહમજાવતાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું. આ સુધીસન્તો પશુ એ જ તત્ત્વસુધા પામ છે અને મોહમાં મરેલાને પરમાત્મામાં જીવાડે છે. શ્રી સમર્થે ચોમવાસિષ્ઠચની ટીકા શ્રવણ કરાવતાં જીવ અને જગતને પ્રેમસાગરમાં ઝબકોળીને જે નૈષ્ઠિક જીવન દાખવ્યું હતું તે જ આ મહાત્માએનું નિરંતરનું આહ્વાનિક છે. પાપ અને પુણ્ય, સત્ અને અસત્ વસ્તુમાં કશું નથી—માત્ર હેતુ પરથી નીપજતી એ કૃત્રિક નિયંત્રણ છે. સૃષ્ટિને નિરૂપનાર અને નિયમનાર દૃષ્ટિ વિના ઇતર કોઈ છે જ નહીં.

તાનાજી—તો શું આવી રીતે પ્રસિદ્ધ થવાને કીમન્તને એ દ્વંદ્વરોએ પ્રેરણા આપેલી ? દાસને અવિનયની ક્ષમા, મહારાજ !

શિવાજી—એવા આર્જવની શી અગત્ય છે ? તાતુ ! હવે એ જ વાત આવે છે. પેલો જીવલેણ મણુ રૂઝાઈ જવાની સાથે એ જૂનો શિવાજી પણ ખોવાઈ જવા આવ્યો હતો. મ્હારો બધો કાળ ક્ષતચારી ચક્રવર્તી અને એ માતાજી સાથે ધર્મવાર્તામાં જ દ્વં માળતો. મોઢ વાર એ કેવીભાગવત અને કોઢ વાર ઉપનિષદોનો

પાઠ મ્હને મ્હળાવતો અને રાત્રે સાંઘાવા પધારતા હારે દિવસે શ્રવણ અને મનન કરેલું હું એમને નિવેદન કરતો. એને જ અનુરૂપ સિદ્ધાન્તો અને અનુભવો ફારસી અને અરબીમાંથી તેઓ અમને રહમળવતા. શ્રી જયદેવનું શીતગોવિન્દ અને રામ-ગીતાના ધણા શ્લોકો એમને મુખપાઠે હતા, અને અમે વારંવાર સંસ્કૃત મુત્રોની તુર્કીસ્તોત્રોની સાથે એકવાક્યતા વિચારતા. પણ, તાનુ! સંસ્કૃતિના આ નવયુગમાં એક બનાવ અતિશય જ મબ્તીર બન્યો અને તેણે ઝિન્દગાનીનું બધું જ ચક્ર એકદમ ફેરવી નાંખ્યું.

તાનાજી—મહારાજની ધર્મકથાનું પિયૂષ દાસ બહુ ઉત્સુકતાથી પીએ છે, અને એવું જ લાગે છે, કે આ વચનામૃત બાણે પૂજ્યપાદ શ્રી સમર્થને મુખેથી ઝરે છે ! આટલા ટૂંકા સમયમાં શો મહાન ફેરફાર મહારાજના વિચારોમાં થયેલો અનુભવું છું !

શિવાજી—અને-શિવબાની કપી રમમાં શ્રી સમર્થનો વાસો નથી ? રંગે રંગે-રામે રામે શ્રી ગુરુદેવનો જ વાસ અન્તરંગે અનુભવું છું. માત્ર વિચારો જ નહીં, પણ તાનુ ! ઝિન્દગી આખી ફફી ગઈ છે અને આ બનેલો બનાવ આન્તરની એ મહાન કાન્તિનું જ પરિણામ છે. મનુષ્યને નવું જીવન અનુભવવાને અમુક લાંબા વર્ષો જ જોઈએ એવો કેંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. એક પ્રસંગ-એક નિમિત્ત વા એક જ પળ સંસ્કારી જીવને સિદ્ધાર્થ બનાવવાને પૂરતી છે. વારુ, હવે માહેતી તો છે, કે આપણા યજ્ઞમાન બ્રહ્મચારીને અજને અને દાંતને જૂનું વૈર ચાલવું હવું.

તાનાજી—કેમ ન જાણું, મહારાજ ! બિહા લેવા તે સંગાયે આવતો ત્યારે ધણી વાર અમે વિવિધ પ્રકારની વાતોએ ચહડતા. દારિદ્ર્યનું દુઃખ તે કદાપિ રડ્યો નથી-છતાં સાધનો જો હોત તો

મહારાજની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા તેનાથી બની સકી હોત, એ તેનો આન્તર અભિલાષ અને અસંતોષ વિના ક્ષેત્ર જ મહારાજના દાસે વર્તી લીધે હતો.

શિવાજી—સાચું છે, તાનુ ! પરંતુ, બાદ સામગ્રી ન હોવા છતાં પણ, ચક્રવર્તીએ ત્હારા રાજની એવી તો ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી છે, કે અખૂટ સાધનો ધરાવનારા દેવો પણ કદાચ એવી ન કરી શકે. સાચી સેવા કરવામાં દ્રવ્યની જ અગત્ય છે એવું નથી. અખંડ ભગતી ત્રિમની જયોત એટલે સાત્ત્વિક હૃદયની સ્વર્પણચુત્તિ જેનામાં જોતપ્રોત છે તે સ્વર્ગના દેવોથી પણ ઉત્તમ કર્મ સાધી શકે છે. સાધનસંપન્નતા વિત્તની નહીં, પણ ચિત્તની જ અપેક્ષ છે. અને એ શ્રદ્ધાચારીએ એવા પ્રાપ્ત સાધન વડે જ દિવ્યતા આચરી દેખાડી છે.

તાનાજી—એ એવો જ દેવી જીવ છે, મહારાજ ! વળી શ્રીમન્તના પુણ્યસમાગમે હીરાને જોપ ચ્હડ્યો.

શિવાજી—એવું કયન તો મયાર્ય નથી, તાનાજી ! વીરતા માત્ર તત્વારથી જ દીપે અને સમરાંગણમાં ખેલનારા શરવીરો જ પરાક્રમી હોય, એવું અહુર્ સત્ય આજ સુધી હું જાણ્યો હોતો અને દેશોન્નતિ માટે યુદ્ધતી જ પરમ આવશ્યકતા બ્રાહ્મણી માનતો; પણ હવે એ ચક્રવર્તીના જ દષ્ટાન્તે મ્હને શિક્ષણ મળ્યું અને સંત સમાગમનો પુણ્યપ્રસાદ પામવાથી મ્હેં જોયું, કે ખરું વીરત્વ તો આત્માના સમર્પણમાં જ છે. અનિગ્રહિત મનના ઉન્માદોની ભયંકર ક્ષણોએ પણ શ્રીહરિનું અનન્ય સરણું મહણ કરીને સંકલ્પોવિકલ્પો સૌ તેને સોંપવા અને તેનામાં જીવવું એ જ ખરી—સર્વોપરિ વીરતા છે. ચિત્તના શુદ્ધિકરણ વિના સાચી વીરતાનું હૃદીપન થવું જ નથી. મુદ્દમાં બેટલૂં બળ બોધએ, તેના કરતાં શાન્તિમાં ધર્મ—ધર્મ

વધારે સામર્થ્ય જોઈએ છે. કાપાકાપી અને અગણિત મનુષ્યોનો વધ એ કંઈ વીરતાનાં લક્ષણ નથી. અરે-એ તો વીરતાને લખવે, કદાચ-તાનાજી ! શાન્તિ એ જ સાચા વીરનાં તો લક્ષણ છે.

તાનાજી—મહારાજ ! દાસની અદ્ય યુદ્ધિ વસ્તુને મહી શકતી નથી.

શિવાજી—સ્વાતુભવ ન હોવાથી યુદ્ધિ મૂંઝાય એ સ્વાભાવિક છે, તાનુ ! પ્રત્યેક સુભટ જાણે છે, કે શિવાજી અજીત જોદો છે. તે પોતે પણ એમ જ માનતો. પરંતુ, વીર અકરમતીની વીરતાએ જ એને સાચા વીરત્વનો-સ્વાર્થણનો પાઠ ભણાવ્યો છે અને એનો ગર્વ ગાળી નાખ્યો છે. ખરે વીર તો શિવાજી હજી આજથી થાય છે. બન્યું એવું કે બિક્ષામ પૂરતું ગ્રામ ન થઈ શકવાથી એ ધર્મવીર મહેને અને માતાજીને જમાડતો અને જાતે ઉપવાસ કરતો. આ વાર્તા એણે મહારાથી શ્રુત જ રાખેલી, પણ તાનુ ! ત્રણ ત્રણ દિવસો સુધી અનના એક પણ કણ વિહીન કેવળ જળાશિત રહેલાની મુખમુદ્રા એ દશા છાની રાખી શકે આં સુધી ?

તાનાજી—સાંભળું છું કુઃખથી, મહારાજ !

શિવાજી—વસ્તુસ્થિતિ ઓચિન્તી મહેને સ્પષ્ટ થઈ અને એ જ ક્ષણમાં આ ક્ષાત્ર લોહી એકદમ ઝડપથી ફૂટી ઉઠયું. ગૌઆકણ્ય પ્રતિપાળ શિવાજી એક મહાત્માને જુએ મારીને પેટ ભરે ! ભૂત, વર્તમાન કે ભાવિમાં કદાપિ ન જને એવો એ અધર્મરૂપ બનાવ લાવ્યો. હું આ બગવો વેશ છતાં સંન્યાસી ન હતો. ઉદયપુરના સૂર્યવંશી મહારાજા બાપ્પારાવળનો વંશજ આવા હીણ કર્મનો આશ્રય કરીને જીવે કેમ ? આ જોળીઆને એવી રીતે પોષવા કરતાં

એક લાખ વાર એને નષ્ટ થવા દેવું એ જ એક ધર્મસંરક્ષક નૃપાલને વધારે ઉચિત છે. ખીજના ભોજે અન્યાયથી-અધર્મથી આ માટીને પોષવી ! અરે ! એ કરતાં તો એને બિચારાં જ્ઞાનો અને શૃંગાશોની ઉભણી બનાવવી એ જ ચોખ્ખું છે. બોલતો કેમ નથી, તાલુ ?

તાનાથ (ગદ્ગદ કરે)—મહારાજનું કદ નથી સહી શકાતું.

શિવાથ—અને તાલુ ! આ સીસાદોઝો પણ એ કલંકને બિલકુલ સહી શક્યો નથી. ચક્રચતુર્થી મનુષ્ય નહીં, પણ, મ્હેં દેવ જ જોયો—એ મહાત્માની દિવ્યતાનું આલમ્બન કરીને મહારામાં મ્હેં શાન્તિનું—શક્તિનું—જ્યોતિનું આવાહન કર્યું. આ બધા બનાવને મ્હેં નવી જ નજરે તપાસ્યો. મનસા, વાચા અને કર્મણા મૌખિકાણ્ડની સેવા કરવાને આ શરીર જન્મ્યું છે—સેવા કરાવવાને નહિ. પણ બની ગયેલા બનાવોને માત્ર શોષ્યાં જ કરવાથી અર્થ-સિદ્ધિ થતી નથી; ચાલતી ધડીએ શું કર્તવ્ય છે તે એમાંથી ડહા-પણ વાપરીને શોધી કહાડવું અને તદનુસાર વર્તમાનમાં જ વિહરવું એ પ્રાણ ધર્મ છે. સ્વાર્પણબોધ પીધેલું હૃદય નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં જ, દીપકમાં જેમ પતંગ ઝંપલાવે તેમ, અનાયાસે જ હોમાઇ ગયું. એજ પરમ સ્વધર્મ અને સુખ ! આપણનો ક્ષોભ ચિત્તમાં ક્ષેપ ન હતો, દેહમાં કશી શોષુપતા ન હતી અને વિવેકબુદ્ધિ પ્રકૃતિ પુરુષના નિલક્ષણ હૈતાહૈતવ્ય મહણુધારણુ કરતી સ્વસ્થ હતી. નારાયણે તે કારા આ હસ્તવડે શાહિસ્તખાનને એક પત્ર મોકલ્યો. શિવાથની પ્રસિદ્ધિનો અને પત્રના દૂતને—એ ચક્રચતુર્થીને—સુવર્ણ-દાનનો એમાં ઉદ્દેશ હતો.

તાનાથ—મહારાજ ! એ પૂર્ણ પ્રકરણ દાસને યથાવત્ સ્પષ્ટ થાય છે. પોતે સુખદુઃખના કંદથી રહિત છો, મનોવિકારથી અતીત

છો, દેહના વિચારથી પર-ઇન્દ્રિયજીત છો; પણ દાસનું ધાત્વું ક્ષમા કરશે-છત્રપતિ મહારાજ સંગ્રામને ઉત્તેજવાને બદલે આવી નિવૃત્તિની જ દિશા લેશે ત્યારે આ દુઃખી દેશનું શું થશે ? દેશના ભાવિનો વિચાર શ્રીમન્તને ન જ આવ્યો ? શિવાજી ન હોત તો સુન્મત હોત સલ્લકી એ સત્યપૂર્ણ વીરવચનો પણ દેશના ભવિષ્યની ચિન્તા માટે શ્રીમન્તને પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપવાને અશક્ત નીવડ્યાં !

શિવાજી—એવો વિપર્યય ન કર, તમારું ! વસ્તુની અંદર ઉતર. જે સમર્થ સત્તાએ શિવાજીની માટીને ઘડી છે તે સત્તા દુર્બળ કે કૃપણ નથી જ. દેશનો કે ભાવિનો વિચાર મહારા કરતાં અનન્તશુણ્ય દાક્ષિણ્યથી તે નિરન્તર કર્યો જ કરે છે. નથી હું પંડિત કે શાસ્ત્રી-અરે ! વધારે બલ્લેશે પણ હું તો નથી, સ્વદેશનું હિત માત્ર તત્વાર-થી જ સાધવામાં હું તો ઉદ્બુદ્ધ થયો છું-મ્હને પૂર્વદષ્ટિ નહોતી-અને આવા અશાન્તિના યુગમાં એથી કદાચ અશાન્તિનો ઉમેરો પણ થયો હશે-કદાચ તત્વારની જ અત્યારે દેશને ખરી આવશ્યકતા હશે. ભાવિમાં એવો પણ યુગ આવશે, કે વગર હથિયારે શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનારી કોઈ નિપૂણ સત્તા પ્રકટ થશે-લોહીના એક પણ યુદ્ધ વિના ભારતમાં સુખશાન્તિ ફેલાશે અને આવાં યુદ્ધો તો અનાયનનાં લક્ષણો મનાશે-કદાચ. નિર્માણની સત્તા સર્વદા સુન્દર અને સર્વોપરિ છે. શિવાજી તેમાં બળી ગયેલો નિશ્ચિન્ત અને અધીન સૈનિક છે. સમર્થ સત્તામાં તેને અચળ વિશ્વાસ છે. જૂનપણ કવિને અપામલી જગીરનો આપણા પ્રધાનોએ પણ કંઈક ખોટો જ અર્થ કર્યો લાગે છે, તાનાજી !

તાનાજી—એ વીર વાણી કુણીને શ્રીમન્ત એના પ્રત્યે પ્રસન્ન થયા અને ‘ચાલચલન્ત્ર દિવાકરી’ મહાન જગીરની બખ્ષિશસથી નવાઝયો—બુખયુને રાજકવિનું બુખયુ આપી શ્રીમન્તે વિશિષ્ટ કૃપાકૃતા દર્શાવી એવી મહારાજના ભૂત્યવર્ગની માન્યતા છે.

શિવાજી—હતાં, એનો અર્થ એવો નથી કે મહારી પ્રશંસાથી રીઝીને મ્હેં એને જગીર આપી ! નહીં, તાલુ ! નહીં ! વખાણથી કલાહ જમીને એ ઇનામ અપાયલું નથી. સ્તુતિથી રીઝાવું અને નિન્દાથી ખીળવું એ તો ક્ષુદ્ર મનુષ્યનું અપલક્ષણ છે. એવા હલકા મનવાળું માણસ આણસ પણ થઈ શકેલું નથી, તો મનુષ્યો ઉપર શાસક અને પાલક રાજા તો થઈ શકે જ શી રીતે ? નહીં ! શિવાજી એવા નબળા મનનો કદાપિ ન હતો અને નથી જ.

તાનાજી—મહારાજનું દહ આત્મબલ વિશ્વવિખ્યાત છે અને એવું ક્ષુદ્ર આરોપણ મૂકવાની ધૂષતા તો સાધારણ લોકસૂઝાં કરી શકે એમ નથી.

શિવાજી—સાંભળ, તાલુ ! ભૌરંગએજ જેવા કર સત્તાધીશની અમાત્યપિક હતાં દમ્ભી રીતભાત તેના પોતાના જ મ્હેં ઉપર ખુદી કહી બતાવવામાં કેટલી બધી વીરતા જોઇયે ? એ પ્રબલ સત્યામહનું, એ ધર્મપ્રેમનું, એ સ્વદેશભક્તિ અને હૃદયબળનું નેટલું પૂજન થાય તેટલું ઓછું છે. દિવ્યતાનું પ્રકટીકરણ જેનામાં થાય તે દેવ અને એવી દિવ્યતાનો સ્નેહાદર એ દેવપૂજા છે. બ્યાં બ્યાં એવી પ્રજાતાનું પ્રેરક દર્શન થાય ત્યાં ત્યાં ત્હેને ઉત્તેજવાને અને પૂજવાને તત્પર રહેવું એ મનુષ્યધર્મ છે. ઉપરાન્ત સરદારોને, સૈનિકોને અને તદેતર વર્ગને આવા પૂજનમાં દૃષ્ટાન્તરૂપ થવાને અગ્રણી બનવું એ

નૃપાલનો રાજ્યધર્મ છે. વળી શત્રુને અધિકતર ક્રુપિત કરવાને શત્રુના શત્રુને સન્માન અને ઉત્તેજન આપવું એ લક્ષ્ય પણ રાજ્ય-નીતિનું છે.

તાનાજી—મહારાજ ! સામાન્ય જણાતાં કાર્યોમાં પણ શ્રીમન્તનો આન્તર હેતુ તો બહુ દૂરદર્શી હોય છે. અમ સમા નકટ-વાસીઓને પણ મહારાજની હૃદયશુદ્ધિમાં તલસ્પર્શી થવું મહા કઠિન છે.

શિવાજી—એમ જ હોય, તાનુ ! આન્તરના જાડા હેતુ-ઓની-હૃદયની ભાવનાઓના સૂક્ષ્મ પ્રદેશની વાતો એવી જ ઝીણી અને અટપટી છે. કેટલીક વાર સ્પષ્ટતા કરવાને પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી અને કેટલીક વાર તો મામલો એવો હોય છે, કે વાણીનો કાર એમાં ચાલી સકતો જ નથી. પરન્તુ, તાનાજી ! આવું 'બધુ બનવા છતાંયે નિર્માણની યોજના તો વિલક્ષણ છે. પ્રારબ્ધનો ભોગ મ્હને ખેંચે છે, અને ભલે ખેંચે !

તાનાજી—મહારાજનો હવે શો નિશ્ચય છે ? સ્વદેશ પ્રયાણ અને નવી તૈયારી બાબત-આગ્રા ?

શિવાજી—શુરુ મહારાજનો શબ્દ એ જ મ્હારો નિશ્ચય. જીવની મનસ્વી ઇચ્છાઓ પ્રમાણે નિર્માણને કંઈ બળાત્કારે ફેરવી શકાતું નથી, તાનુ ! જે ચરમમાં બલિ બનવાને હું અંપલાયો તે ચરમના દેવતાએ મ્હારો પ્રતિકાર કર્યો છે—શ્રી પ્રભુપતિએ મ્હને અપાત્ર ગણ્યો છે.

તાનાજી—અને મહારાજ ! એ નિર્માણ એટલા જ માટે, કે શ્રીમન્તને વરદાશી હસ્તે દેશમાં ધર્મસંસ્થાપનાનો જે મહારાષ્ટ્રીય યજ્ઞ

મંડાયો છે તેની પૂર્ણાહુતિ પણ શ્રીમન્ત મહારાજને સ્વહસ્તે થાય એવી યજ્ઞનારાયણની ઇચ્છા છે.

શિવાજી—એ તો શ્રી હરિને જે ગમે તે ખરું! આખું જીવન જ મહાર્જ ગૂઢ છે—અરે જીવન જાતે જ એક ગૂઢતા છે, અને તેમાંયે આ બનાવ તો રહસ્યરૂપ છે. કર્મનું નિયંત્રણ ખરેખર સંપત્ત છે અને તદ્દન્તર્ગત ભાવનાઓનું સૂક્ષ્મ તંત્ર તો તેના કરતાં પણ અધિક-તર બક્ષવાન છે. સંસ્કૃતિ માત્ર ભાવનાનું બાહ્ય છે. કેવા સંજોગો વચ્ચે હું શાહિસ્તખાનની બેડીમાં જકડાયો એ ત્હને વિદિત છે. પરંતુ, ચામાટે સુક્ત થયો છું એ પ્રશ્નની મીમાંસા તો બહુ ગહન છે, અને એક વિના અન્ય કોઈએ તે સ્વમજી કે હૃદયી શકે એમ નથી. સ્વદેશમાં નિઃસંશય હું આવું છું, તાતુ! પરમાત્મ સ્વરૂપ શ્રી ગુરુદેવનાં પુણ્યદર્શનથી પાવન થય્યું અને તેઓશ્રીની જે આજ્ઞા થશે તેનું પાલન કરીને કૃતકૃત્યતા માનીશ.

તાનાજી—મહારાજ! દાસની પણ એ જ ઇચ્છા છે.

શિવાજી—આહા! શી અદ્ભુત બ્રહ્મલીલા છે! અવશ્ય મોહિની પમાડે એવું જ આ બધું ગોપીચરનું અનન્ય રાસપેલન છે! અકળ છે રામ! ત્હારી માયા! ક્યાં હસ્તિનાપુર જવું—કારા-ગૃહમાં કબજ થવું—ત્યાંથી વળીછટકવું—ગિરિરાજ હિમાચલની યાત્રા થવી—સ્તામાં પાછું વાપથી ઝખ્ખી થવું—મુર્ષિદાબાદમાં બિમારી ભોગવવી—અને સાંધ બાવાને! સત્સમાગમ થવો—શ્રીયુત ચક્રચત્રી દ્વારા સ્વાર્પણનું શિક્ષણ પામવું—ફરીથી શાહિસ્તખાનના બંધીવાન થવું અને છેવટ આ પ્રમાણે છૂટીને સ્વદેશમાં પરત જવું! એક પછી એક બનેલા આ બધા આકસ્મિક બનાવોને હું કોઈ જુદી

જ રીતે નિહાળું છું. મ્હારી મૂળ ધાર્મિક વિચારણાને જ આ બનાવોએ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપી છે. કરવાનું આપણે તેા કશું નથી, માત્ર એટલું જ કે:—

ધાર્યું ધણીનું થવા દો ! આપણ બરીય અધીન તત્પરતા ।
કસિત ડરે અનુસરીય, દોરે ડ્યાં શ્રી સમર્થનો સત્તા ॥

બોલો—જય હો શ્રી સમર્થનો !

તાનાજી—શ્રી સમર્થનો જય હો ! છત્રપતિ મહારાજનો જય હો ! એકે વિગાપન છે, મહારાજ ! (અફધાન લશ્કરીનો પોશાક રજુ કરીને) શ્રીમન્ત કૃપાવન્ત થઇને આ સ્વાંગ ધારણ કરશે ? અશ્વ પશુ તૈયાર છે, મહારાજ !

(શિવાજી પોપાક બદલે છે—તાનાજી ઘોડા હાલે છે.)

શિવાજી—(બન્નેના ઘોડેસ્વાર થયા પછી)—હાં ! ઝંહર !
એડી માર-ઘોડાને-તાનુ !

તાનાજી—આજા, મહારાજ ! ઝંહર !

(બન્ને સ્વારો ઘોડા દોડાવી અદૃશ્ય થઈ બચે છે.)

ફેબ્રુઆરી,
ઈ. સ. ૧૯૧૫. }

સાગર.

(૧૮)

મેનાવતી અને ગોપીચંદ.

મેનાવતી:

૫૬.

તત્ત્વ શોધ્યા વિના જીવનઉદ્ધાર ના,
બ્રહ્મદર્શન થયું ન તો તો સર્વ નિઃસાર આ.
ભોમ ભોમવે અનન્ત,
જમત-હઠાવ લે અત્મન્ત,
મૃત્યુનો એ મુગમ પન્મ; જીવ તું તે સ્વીકાર ના; તત્ત્વ૦

અહો ! આજ નગરમાં સર્વત્ર આનન્દ આનન્દ છલકાઈ રહ્યો
છે, પુત્રના જન્મદિવસનિમિત્તે. આનન્દમાં વિહાર કરી રહ્યો છે
બાલકે. આનન્દસરિતાના એ કાંઠાઃ વિષયાનન્દ અને નિર્વિષયાનન્દ.
કયે કાંઠે ઉતાઈ મારા બાલકનું નાવ ? બાલકને કેવો કડું-રાગી કે
વિરાગી ? ભોગી કે યોગી ? મારો મોહસ્વાર્થ વિચારું કે વિચારું
એના મોક્ષસ્વાર્થ ? મેં એને જન્મ આપી ખડું જોતાં કરી
મૃત્યુશિક્ષા, પણ આજ એને આપું સાચી અમરદીક્ષા. જન્મદાતા
માતા બાલકને બનાવશે અતઃપર અજન્મા.

(અન્દરથી સંભળાય છે.)

રાજ્યતણા લાડકડાકેરો, જન્મદિવસ છે આજે.

મેનાવતી—અહો ! એ જ આવતો જણામ છે.

હાસીઓ—(અન્દરથી)

રાજ્યતણા લાકડાકેરો, જન્મદિવસ છે આજે;

(બહાર આવતાં)

રાજવિ ! સંચરીએ આનન્દે, માતા દર્શનકાળે.

હરના ઉછળતા ઉદ્ધાસે,

અંકે ધરીને મધુરાં હાસે,

માતા દિલદુઃખ ભાળે;

રાજ્ય૦

(મેનાવતી પ્રતિ)

રાજ્યતણા દૈવતપર આજે, હૃદયવડે આહ્વાદો,

અનવધિ અનુપમ શુભના માતા ! આપો આશીર્વાદો.

દિવ્યાશ્રુતવચ્ચને સંતોષો,

બાલકના ઉરને અતિ પોષો,

માતાને જોમ છાળે;

રાજ્ય૦

ગોપીચંદ (મેનાવતીને)—વન્દન કરું છું, મારા પરમ દૈવતને.

મેનાવતી—બાલક ! તત્ત્વતપસ્વી થાઓ.

ગોપીચંદ (માતું ખિન્ન મુખ જોઇ)—માતા ! કેમ આજે
વદને વિવાદછાયા ધરી છે ?

મેનાવતી—બાલક ! અશ્રુતટ્ટિ થવાની એ તો હૃદયની
મેધછાયાએ હોય.

ગોપીચંદ—આ બાલવસ્થિપર એ અશ્રુત વરસશે ?

મેનાવતી—વરસે તો ધર્મ્ય, પશુ ઝીલાશે ?

ગોપીચંદ—એટલા પુરતું મારા ચિત્તને ચાતક કરીશ.

મેનાવતી (દાસીને)—દાસી ! અગ્નિ લાવ. (લાવે છે.)
ગોપીચંદ ! આ જો. (વસ્ત્ર બાળે છે.) આ અગ્નિ કેવો છે ?

ગોપીચંદ—સર્વશુદ્ધ હોતાશન. એમાં સધળું બળીને બરમ થાય છે.

મેનાવતી—એવો જ એક કાલાગ્નિ છે, તેમાં પ્રાણીમાત્ર હોમાય છે, અને કયાંય ચાલ્યાં જાય છે, તે ખબર પણ પડતી નથી.

ગોપીચંદ—ત્યારે માતા ! એવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જે આ પ્રત્યક્ષ અગ્નિમાં ન બળે ?

મેનાવતી—છે; અને તે અત્યંત ચમત્કારિક. (ડોકમાંથી કહાડીને) જો ! આ શું છે ?

ગોપીચંદ—વસ્ત્રનો કકડો.

મેનાવતી—લે, એને બાળી દે. (બાળે છે પણ બળતો નથી.)

ગોપીચંદ (આશ્ચર્યથી)—માતા ! આ તો વસ્ત્ર છતાં બળતું નથી શાથી ?

મેનાવતી—યોગીજનના તપઃપ્રભાવથી. એ યોગીના મંત્રકંપથી સંસ્કારિત છે. અને એ જ પ્રભાવે અજર અને અમર રહે છે માનવીનો દેહ.

ગોપીચંદ—એવો તપઃપ્રભાવ શાથી પ્રકટતો હશે ?

મેનાવતી—કેવલ એકજ વસ્તુથી, અને તે યોગબલ.

ગોપીચંદ—માતા ! મને એવું યોગબલ ન બળે ?

મેનાવતી (સ્વમત)—હત્યુક્તતા તો હડી છે; પણ હજી તેને અધિક ક્ષતેજિત કરવો જોઈએ. (પ્રકટ) કહે, માખીની જીભ વિષ્ટા ચાખે છે, દેવોની જીભ અમૃત ચાખે છે; માની જીભ સારી ?

ગોપીચંદ—દેવોની.

મેનાવતી—માનવી ભોગ સાધે છે તો માખી બને છે; યોગ સાધે છે તો દેવ બને છે; કયો માનવી સારો ?

ગોપીચંદ—યોગ સાધનાર.

મેનાવતી (દાસીને)—દાસી ! ચાળ લાવ. (લાવે છે.)
ગોપીચંદ, આ સોનાની પાવડી ને આ પવનપાવડી. (બતાવે છે.)
એ એમાંથી શું ગમે છે ? સુવર્ણની પાફકાથી તું જૂતલ ઉપર ચાલી શકીશ.

ગોપીચંદ (પવનપાવડી બતાવી)—અને આનાથી ?

મેનાવતી—એનાથી તું ગમનમાં ચાલીશ.

ગોપીચંદ—તો તો મને એ જ ગમશે.

મેનાવતી (બતાવીને)—આ રત્નમાલા અને આ રુદ્રાક્ષ-માલા: કહે કષ્ટ ગમે છે ? રત્નમાલાથી તને વિભવદર્શન થશે.

ગોપીચંદ (રુદ્રાક્ષમાલા બતાવીને)—અને આનાથી ?

મેનાવતી—એનાથી તને વિશ્વદર્શન થશે.

ગોપીચંદ—તો એ જ મને રુચે છે.

મેનાવતી (બંને હાથથી વસ્ત્ર બતાવી)—

આ રાજવસ્ત્રવડે ગણાઇશ, જગતમાં તું જૂપતિ,

આ વસ્ત્રેથી ધરવાવડે તું ઘણું જૂતાધિપતિ;

તો બોલ, એમાંથી તને શું વસ્ત્ર રુચિ કરે છે અતિ ?

ગોપીચંદ—આ વસ્ત્રેથી શ્રલચાય છે સહજ સ્વભાવે સુખ મતિ.

મેનાવતી (સ્વગત)—બાલક યોગ માટે તત્પર તો જણાય છે, પણ હજી તેને કસવો જોઈએ. (પ્રકટ) ગોપીચંદ ! કહે, એમાંથી શું ગમશે: જનસંગ કે વનસંગ ?

જનસંગથી મૃત્યુ અને વનસંગથી અમરત્વ છે,

ગોપીચંદ—સેવીશ તો વનસંગ જો એ તત્ત્વનું પણ તત્ત્વ છે.

મેનાવતી—સમજ કે જે સ્થાન છે: રાજ્યવાસ અને વનવાસ. રાજ્યવાસ નિર્ભય અને વિભવવિલાસ આપનાર છે, જ્યારે વનવાસ ભયંકર છતાં આત્મવિકાસ આપનાર છે; શું સ્વીકારીશ ?

ગોપીચંદ્ર: પદ. (રમ્ય મૂર્તિ નાચતી—એ લય.)

માત ! શું પૂછો છો મને, કરીશ વનવાસ હું,
જાણુજે નથી કદાપિ, વિભવતણો દાસ હું; માત૦
સહન કરીશ વનનાં કષ્ટ, પ્રકટ અને જે અદૃષ્ટ,
સાધવા યોગાંગ અષ્ટ, ધારીશ ઉદલાસ હું; માત૦
વનવિષે રહીશ એકાન્ત, અનાસક્ત ને અભાન્ત,
જીવન ગાળી પરમ શાન્ત, કરીશ તપાભ્યાસ હું. માત૦
હ્રુધાતૃપાદિ સહીશ, તમારો વિયોગી ચમ્પશ;
દેહે પશુ અનુભવીશ, અમરતાને ખાસ હું; માત૦

મેનાવતી—ધન્ય છે, બાલક ! ધન્ય છે તારા સન્નિધ્યને. ક્ષણિક સંસારસુખની વાસનાને તિલાંજલિ આપનાર યોગપથ-પ્રવાસિન ! તારો જય થાઓ.

ગોપીચંદ્ર—ત્યારે માતા ! આ સંસારમાં જ આવું મિથ્યાત્વ છે કે બ્રહ્માંડભરમાં ? બ્રહ્માંડમાં ચિર શું ?

મેનાવતી—ચિર એક બ્રહ્મ. છતર સર્વ વિનાશી. ઉત્પુકે બાલક ! તને કહી બતાવું બ્રહ્માંડતું કિંચિદ્ સ્વરૂપ ?

ગોપીચંદ્ર—જરૂર.

મેનાવતી—ગ્રવણ કર તારે.

પદ. (શો મુણ્ડામ, શો મુણ્ડામ, સોહં જન્મ,—એ લય.)

શું કુમાય, શું કુમાય, આ બ્રહ્માંડ શું કુમાય,
ગરબે યોપાસ બ્રહ્મ-દીવડીતણે.

શું ઉલ્લસિત થઇ ગાય, શું ઉલ્લસિત થઇ ગાય,
 બ્રહ્મનાદે મરત બની આત્મ-આંમણે.
 અગમ્ય ગતિથી ક્ષુભતું, અસ્થિર આ બ્રહ્માંડ,
 તે મધ્યે સુસ્થિર દિસે, કેવલ બ્રહ્મવિરાડ,
 તેના કોઇ ગૂઢ નિરવ રવને વસ વર્તનિ,
 સકલ અણુ-પ્રતલિકા નર્તન કરે.
 હુએ નીચે સ્વરથી, પણ તાલબદ્ધ તે હર્ષ,
 બ્રહ્મદોરચાલનને તે અનુસરે; શું
 નર્તન કરતાં પેહું કોઇ, સુરમ્ય ચિત્તહરિણ,
 મધ્યગિન્દુના નાદમાં, બની ગયું રસલીન,
 એ તો સહજ સ્વભાવે અધ્રુવ અણ્ણતા ત્યજ,
 બેઉ બળતું એ ક્રુવ-બ્રહ્મતેજમાં,
 આવે અપૂર્વ અને અટપટો રચો અહો!
 ગરબો બ્રહ્મે અગાત દેશે સેજમાં, શું

ગોપીચન્દ—અહોહો ! માई ચિત્તહરિણ ક્યારે ક્રુવરૂપ થશે,
 માતા !

બેનાવતી—એ તો સહજ છે. થોમ સર્વ કાંઈ કરવા સમર્થ
 છે; અને તે સહજમાં.

ગોપીચન્દ—જનનિ ! અને એ થોમદીક્ષા આપોને.

બેનાવતી—વત્સ ! એ કૌતબ માई નથી-થોગ્રીથર બલન્ધર
 જ તને તે આપવા કૃપા કરશે.

ગોપીચન્દ (ખેદપૂર્વક)—માતા ! તેમને તો મેં કૃપમાં પુરાવ્યા છે.

બેનાવતી (હસીને)—બાલક ! એ તારી આન્તિ છે. જે
 ત્રિલોકમાં પણ ન પૂરાય તે કૃપે શું સમાપ ? એ તો થોતાના સિદ્ધા-
 અમમાં જ રિચત છે.

ગોપીચન્દ—પણ માતા ! મેં તો તમને ગુરુ જાણ્યાં છે, તો કંઈક સંસ્કાર તો કરો.

મેનાવતી—તને જન્મથી જ સ્વૃણરૂપતા આપવામાં મારો અંશ રહ્યો છે, તો આ ક્ષણે પણ તારી ઇચ્છા છે તો યોગદીક્ષાનું બાણ ચિઠ્ઠું હું તને ધારણ કરાવું છું. પુત્ર ! તેને દીધાવળે.

ગોપીચન્દ—માતા ! આપના આશીર્વાદિ.

મેનાવતી—હવે તો યોગસિદ્ધિનું અક્ષયતિલક કરૂં બસ્મનું.
(કરે છે.) (હાથમાં કન્યા પકડી)

પદ. (મેનાવતી રાણી—એ લય.)

હે બાલક યોગિન્ ! કાપાયામ્બરની કન્યા ધારો હવે.

સરિતાતટપર સ્થિત થઈ હાલે, લેળે તપસાનન્દ

હવે કન્ઠરાતે મા બહુળે, વહાલા ગોપીચન્દ રે;

હે બાલક યોગિન્ ! લગ્ન રત્નો રુદ્રાક્ષમાલ ધારો હવે.

કુમ્ભે પોષક પિતૃસમ જાણો, રાજ્યાસન પાપાણ,

આરૂઠ થઈ તે પર સિદ્ધબલે, કરો જગતનું ત્રાણ રે; હે.

ગોપીચન્દ—હે તારિણિ માતા ! બાલકનું આ અન્તિમ નમન સ્વીકારજો.

વન જવું એ તો મારે મન જીવનની ક્ષણ ધન્ય,

પરમાનન્દસહિત વદો મા ! સિદ્ધાશિપૂ-વચન રે; હે.

મેનાવતી—હે બાલક યોગિન્ ! રંગે ચંગે વનમાં સીધાવો હવે.

આ સંસાર બણી સ્વપ્નું બધી, જીલળે તેની વાત,

સકલ સમર્થ જનોના પામે, સિદ્ધ શુભાશીર્વાદ રે,

હે ભવિષ્યદ્ યોગિ ! અમરસિદ્ધિ પામીને વહેલા આવજો.

ગોપીચન્દ—હે તારિણિ માતા ! બાલકનું આ અન્તિમ નમન સ્વીકારજો.

(૧૯)

સાધક અને શ્રદ્ધાત્રયી.

પાત્રો : સાધક અને ત્રણ દેવીઓ.

સ્થલ : સાધકનું ચિન્તનાલય.

કાલ : મધ્ય રાત્રિનો વિકટ કાલ.

સાધક (પલાંઠી વાળીને બેઠો છે.) :—

હું નિત્ય ચિન્તન કરી રહું, મુજ પરમ એયોન્નતિતણું,
ઉડાણથી સાધનતણી એણીનું મન્યન કઈં વણું;
પણ હાથ કે નવ આવતી, અધાપિ ગોખ્ય મુગમ કલા,
તો શી રીતે હું ઉધાહું મુજ, દિવ્ય મન્દિર અર્ગલા ?

એજ માઈં નિત્યનું ચિન્તન, અને પુનઃ ચિન્તનું આજ. મનુષ્ય-
જીવન એટલે એક દોર; જેનો આદિ હું અભિમાની, અને અંત
પરમતત્વ-બ્રહ્મ. જીવન એટલે બ્રહ્મમન્દિરનો પ્રવાસપથ, અને હું
તેનો પ્રવાસી. પ્રવાસનાં પગલાં તે નાનાવિધ સાધનો. તેમાં ચઢવું
તે વિકાસ. એયસૂમાં પ્રગતિવિનાનું સાધકજીવન બર્ષ. આશ્ચર્ય !
મને હજી કોઈં પણ અંશમાં વિકાસની આન્તરસિદ્ધ પ્રતીતિ કેમ
થતી નથી ? અંતરાકાશમાં અનુભૂતિની ઝાંખી ક્ષિતિજરેયા પણ કાં
જણાતી નથી ? શું કઈં ? કર્તવ્ય કઈં છું. જ્ઞાતવ્ય વિચ્છાઈં છું, પણ
નથી ઉઠતો અંતરમાં સંતોષનો એક, કે નથી જણાતી વિદ્યાની
સાચી નિર્ભયતા. કોણ કરે મારો વિકાસ ? કોણ કરાવે મને અંતર-
માં સામર્થ્યનું ઉપાદર્શન ? કોણ છે ?—એયસ્તિદ્ધિની સરણીએ
ચઢાવનાર મને કોણ છે ?

પહેલી દેવી: (પ્રકટ થઈને)—હું છું, બાલક ! તને શ્રેયસ્ના દિવ્ય સોપાને ચઢાવનાર હું છું.

સાધક: (નમીને)—અહો ! નિષ્પ્રાણ સરખાની પ્રદાયિનિ બમવતિ ! આપ મેણ ?

પહેલી દેવી:—સાધનાટક્ષની ફલવતી ચેતનસાખા છું. માई નામ ઉપદેષ્ટામહા.

સાધક:—અભીષ્ટદાત્રિ ! નમું છું આપને. આપ શું ફળ આપો છો ?

પહેલી દેવી:—જગતું છું અભયતાને, વિદ્યાતું હું પતનભીતિ,
ઉભળું છું હૃદયખડો, પ્રગળું હું વિષયપ્રીતિ;
દ્ધાતું ધૈર્ય, બળ લાતું, અનિશ્ચિતભુક્તિ વિલાતું,
અનન્યાસક્તિ ખીલાતું, હૃદયમાં ભક્તિ ઝીલાતું.

વત્સ ! શ્રેયસ્ સિદ્ધિને ઈચ્છે તો મને ગ્રહણ કર. હું ઉપદેષ્ટા-
મહાના આશ્રયવિના તારા સાધનતું ચૈતન્ય નહિ પ્રકટે. સાધન તો
દીવેલ અને દીવેલ છે, તેમાં જ્યોતિ ભગવાનાર તો હું છું. અવણ
કર. જેનું સાધન તું ગ્રહણ કરે તે ઉપદેષ્ટાવિષે તારી અપૂર્વ મહા
હશે તો જ તેમનાં ઉપદેશોનાં સાધન તને ફળશે. ભોમીયામાં વિશ્વાસ-
વિના માંમે જવાતું નથી, અને વૈદ્યમાં વૈદ્યભુક્તિના વિશ્વાસ વિના
તેનું ઔષધ ખવાતું નથી, તેમ ઉપદેષ્ટામાં મહા વિના તેમનું વચન
પળાતું નથી. જે મનુષ્ય જેટલા પ્રમાણમાં આપણે વિશ્વાસ હોય
તેને તેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણું હાર્દ આપીએ છીએ, તેમ
સાધકની પોતાની મહાના પ્રમાણમાં જ ઉપદેષ્ટા પોતાના હૃદયનું
દિવ્ય હાર્દ અર્પે છે.

સાધક:—ભોધપપસ્વિનિ ! કૃપા કરી કહો: મહાનું સ્વરૂપ શું ?

પહેલી દેવી:—સ્વપ્નમાં કહું છું કે સિધ્ધના હૃદયની ગુરુ વિષેની માહાત્મ્યભરી વ્યવધાનવિનાની અવસ્થા એ જ મદ્દા નિશ્ચય જાણુ કે ઉપદેશ જેટલા આપણા ઉદાસ્યમાં તેટલા જ આપણે તેમના ઉદાસ્યમાં.

સાધક:—શિરોધારિણિ શક્તિ ! આપણું સ્વપ્ન શું ?

પહેલી દેવી:—વત્સ ! માર્ગ સંપૂર્ણ સ્વપ્ન અતિ મહન છે, છતાં તારા આધકારને લક્ષી કહું છું કે સાચા ઉપદેશનું શરણ મહીને, કંઈ નહિ તો ઉપદેશ આપણું પોતાનું તો સમગ્ર પ્રકારે શ્રેયસ્ કરવા પરમ સમર્થ છે, એ પ્રકારનું જાગૃત્ દહ બાન સદો-શિત રાખવું એને માર્ગ સામાન્ય સ્વપ્ન તું જાણુ. શ્રેયોભિલાષિ બાલક ! મને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપ. અહીં ત્વા સર્વ પાપખ્યો મોક્ષણિય્યામિ મા શુભ ॥

સાધક:—અસ્તુ. ભગવતિ ! આપનો સદૈવ અનુગ્રહ યાતું છું.

પહેલી દેવી:—અભિલાપસિદ્ધિ પામ. (વિલાસ જાય છે.)

સાધક:—(સહર્ષ) આનન્દ, આનન્દ, આનન્દ. આજ જાણું રહસ્યનું પણ રહસ્ય. એક જ દિવ્ય સાધનનું અનુજ્ઞાન અને તેના અવધિએ અહો ! સમગ્રની સિદ્ધિ ! સાધનદેહની દિવ્ય ચેતનશક્તિ તે ઉપદેશમદ્દા જ. “એક સધાયે સખ સધે, સખ સાધે સખ જાય.”—તે જ એ. એ શક્તિથી મારાં અણુ અણુને ભરી દહમ. એમાં જ મારા ચિત્તને સદૈવ જોતજોત રાખીશ, અને પામીશ હૃદ્ધિસિદ્ધિ. બસ, એકમાંથી સર્વ ઉપજવી લેનાર મારે પછી ખીજ કોની જરૂર ?

બીજી દેવી:—(પ્રકટ થઈને) મારી. ક્તવ્યસિદ્ધિને હૃદ્ધિ-નાર સાધક ! તને મારી જરૂર છે.

સાધક:—(નમીને) સાધનપદની આન્તરગતિરૂપ પ્રેરકશક્તિ ! આપ કેવું ?

બીજી દેવી:—હું સાધનસિદ્ધિની પદવતી ક્રિયાશક્તિ છું. મારું નામ સાધનશ્રદ્ધા.

સાધક:—આપનું સ્વરૂપ ?

બીજી દેવી:—બૂલાવું છું બીજાં ચિન્તન, દહાવું સાધનોમાં મન, અચલ નિષ્ઠા સ્વપાવું હું, ખીલાવું માનવી જીવન; અભિમુખતા હું પ્રકટાવું, કરાવું કાર્યની સિદ્ધિ, જમાવું ઉડી જમતિ, અપાવું દેવી સમૃદ્ધિ.

સાધનસાધક્યને ધૃષ્ટ છે તો સાધક ! મને ગ્રહણ કર. હું સાધકનાં સાધનોને પસિદ્ધ કરું છું, સાધકને નિઃશંક બનાવું છું, ‘આ કરું કે આ’ એવા સાધનવ્યામોહને નિવૃત્ત કરું છું. સાધનપ્રતિ રુચિ, સાધનમાં અભિમુખતા અને સાધનમાં આગ્રહ ઉપજાવું છું.

સાધક:—સિદ્ધિદાત્રિ ! આપને કેવા સ્વરૂપે નિશ્ચય કરું ?

બીજી દેવી:—મારું સમગ્ર સ્વરૂપ તો ગૂઢ છે, પરંતુ તારા પૂરતું કહું છું કે તારા ગુરુપ્રબોધિત સાધનો તને અવશ્ય ધૃષ્ટ્ય અર્પનાર છે એવી દૃઢ યુદ્ધિ એ જ હું સાધનશ્રદ્ધા. ભોજન ભુખ મટાડશે, અને દીપક અવશ્ય અધકારને ટાળશે, એવી શ્રદ્ધાવાળો મનુષ્ય જ ભોજન કરે છે અને દીપક પ્રકટાવે છે, તેમ તારામાં સાધનશ્રદ્ધા હશે તો જ તું તેનું અનુષ્ઠાન કરી શકીશ. સાધક ! સિદ્ધિને ધૃષ્ટ છે તો ગ્રહણ કર મને, તારા જીવનને યત્નસનિષ્ઠ કરીશ. તારી પાસે સાધનવક્ષીનું મર્દન કરાવીશ અને ઉપજાવી આપીશ તેમાંથી અનુભવરસને.

સાધક:—અસ્તુ. સાધનાભિમુખકારિણિ ! મારા આન્તર ચિત્તમાં સદૈવ નિવસતા પ્રાર્થુ છું.

ત્રીજી દેવી:—સાધનસિદ્ધિને પામ.

સાધક:—અહોહો ! સાધનસાધ્યનેા મર્મ સમજયો. ખરે ! અદ્યાપિ મારા કરેલાં સાધનો માત્ર પ્રયોગ યુદ્ધિથી કરેલાં હતાં અને તેથી તેના અનુષ્ઠાનની યથાવત્ સંતતતા રહેતી નહોતી. સાધન-અઢા એ જ સાચો સાધનરસ છે. ઉભય અઢા ઉધાડશે મારાં ઉભય નેત્રાને. ઉભય અઢાથી સમૃદ્ધ થયેલા મને, અહો ! પછી શું અપ્રાપ્ય રહેશે ? મને તે અઢા સર્વ કંઈ અપાવશે. સાધનઅઢા મારા કર્તવ્યમાર્ગમાં જોઇતું સર્વ કંઈ ઉપજાવી આપશે. બસ, પછી મારે કોને ઉપજાવવી-કોને મેળવવી-બાકી રહી ?

ત્રીજી દેવી: (પ્રકટ થતાં)—મને. આત્મશ્રેયસુના ઉપાસક ! પછી મને જ મેળવવી બાકી રહી.

સાધક: (નમીને)—સાધનશ્રેણીની અતર્મ્ય શક્તિ ! આપ મેશ્ય ?

ત્રીજી દેવી:—હું સાધનસિદ્ધિની જયવતી આરાધ્ય દેવતા છું. માફ નામ આત્મઅઢા.

સાધક:—વંદન હો આપને. આપ માફ શું હિત કરશો ?

ત્રીજી દેવી:—સાધક ! અવશ્ય જાણ કે

સ્વશક્તિને જગાવું હું, ત્યજાવું છું પરાશ્રયને,
' સમર્થ હું સર્વ કરવા ' એ, હઠાવું છું હું નિશ્ચયને;
અસંભવતા નિવાડું હું, પ્રતિકૂલતા વિદાડું હું,
વિજેયતા હું જનાવું છું, સદા જોને સ્વીકારું હું.

ઉભય અઢાની વિરલ સિદ્ધિને અનુભવવી હોય તો સાધક ! મારો સહસ્વીકાર કર. ઉભય અઢાને સ્વીકાર્યા પછી તે ઉભયને તારામાં ધારણ કરી શકીશ, એવી દૃઢ આત્મઅઢા તારામાં નહિ હોય તો તું એ અઢાના સમ્પૂર્ણ ફલને નહિ પામે. માટે તારામાં સમમ રહેને

પ્રત્યક્ષ કરવાં હોય તો શ્રવણીર સાધક ! મને અંગીકાર કર, જમત-
માત્ર અસિદ્ધ કહેતું હોય તેને પણ તારે સિદ્ધ કરવું હોય તો સાધન-
પ્રિય સાધક ! મારો સ્વીકાર કર. તું દુર્બલ, દીન કે નિરુપાય નથી,
પણ તું જ તારો ઉદ્ધારક છે, એ અતુભવવું જ હોય તો શ્રેયોતુભ-
વાર્થિ ! આ જ ક્ષણે મારો આશ્રય મહત્ત્વ કર. વિરોધ શું કહું ?
તારે સમગ્ર હિતને હસ્તામલકવત્ કરવું હોય તો ઉપદેશામદ્વા અને
સાધનમદ્વાની સાથે મને તારામાં સ્થાન આપ. હું સામાન્ય નથી
પણ અતિ અસાધારણ છું, છતાં ઉક્ત ઉભય મદ્વાની અતુવર્તિની
હું. મીઠુશ્ચુના અન્તરાલમાંથી હું જ આપોષ કરી રહી હતી કે
મતઃ પરતરો નામ્વત્ કિંચિદસ્તિ ધર્મજય.

સાધક:—મારા અન્તરગત તૃતીય આત્મશોધનને ઉદ્ધારનાર
સિદ્ધિશક્તિ ! મારામાં આપનો આવિર્ભાવ થવા સદૈવ પ્રાર્થુ છું.

ત્રીજી દેવી:—અભીષ્ટ સિદ્ધિને પામ. (વિદાય જાય છે.)

સાધક:—અહો ! નિશ્ચય, મને સ્વપ્નસાગરમાં ભેળવનાર ત્રિપથ-
જમા તે આ જ મદ્વાત્રયી. તેના આધારે અવસ્થા હું મારું પરમહિત
પ્રત્યક્ષ કરીશ. મદ્વાત્રયીને ધારણ કરનાર મને ત્રિલોકમાં શું અસંભવ
છે ? કંઈ જ નહિ. મદ્વાત્રયીના માત્ર જ્ઞાનભેદ જ હું આ ક્ષણે
નિર્ભાત અને ગિરિશિખરસ્થિત હોઉં એમ ભાસું છું, તો તેના અતુ-
હાનને અંતે તો હું કેવી દેવી સ્થિતિનો ભોક્તા હોઈશ ! આનન્દ,
આનન્દ, આનન્દ. જય હો મદ્વાત્રયિ ! જય હો આપનો ! આપ જ
છો, પ્રાણીમાત્રમાં અને અપિય વિશ્વમાં

દેવીત્રયી મગધલી મલમાલનાય ।

વાર્તાસિ સર્વજગતાં પરમાર્થહન્ત્રી ॥

(૨૦)

બાર વનદેવીઓ.

[પાત્રો:—૧ અરણ્યની ૨ પ્રભાવતી ૩ જ્યોતિષ્મતી ૪ ધર્મદા ૫ વસુદા
૬ કામદા ૭ મધુમતી ૮ વિમલા ૯ વિરલ ૧૦ કુમુદિની
૧૧ જ્યોત્સ્ના ૧૨ શાંતિદા.]

અરણ્યની:—ભારતના અબ્યુદયમાં સ્ત્રીજાતિ પણ બહુ મહત્વની મળવા જેવી છે. પણ આજનો સ્ત્રીસમુદાય એવું તે શું કરે કે જેથી ભારતના અબ્યુદયમાં તેઓ ઉપયોગી થઈ પડે ?

પ્રભાવતી:—આ મહન પ્રપંચવનનાં અધિષ્ઠાત્રી અરણ્યની બહેનનો પ્રશ્ન આપણે એકત્ર થઈ વિચારવા યોગ્ય છે. આ ભારતવર્ષને ઉદ્યાચલ અને અસ્તાચલનો (પૂર્વ અને પશ્ચિમનો) પ્રકાશ મળે છે. પણ ફેટલાક પ્રાતઃસંધ્યા કરી ઉદ્યાચલનો (પૂર્વના દેશોનો) મહિમા ગાય છે, અને ફેટલાક સાયંસંધ્યા કરી અસ્તાચલનો (પશ્ચિમના દેશોનો) મહિમા ગાય છે; પણ મને તો મધ્યાહ્નસંધ્યામાં જ ફિરચુભલનો ખરો યોગ લાગે છે.

જ્યોતિષ્મતી:—પ્રભાવતી બહેનની નૈસર્ગિક પ્રતિભા કંઈ કંઈ અદ્ભુત સ્ફુરણ કરાવે છે, પણ મને તેમના અટપટા યોગનો સ્કોટ થાય તેવા વિચારો ખુલ્લા કરી જણાવવાનો વેગ થઈ આવે છે. અરણ્યની બહેન પોતાનું યાનાદિ એથર્ષ દાંકે છે, પ્રભાવતી બહેન કંઈક ઉધાડું પાડે છે. પણ ભારતવર્ષની સામાન્ય બુદ્ધિવાળી આપણી મનુષ્યજાતિની બહેનોના કર્તવ્યને આપણે તેમના દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચવાની અમત્ય છે. અને તો લાગે છે કે માનવી સજ્જિમાં પુરુષ-

જાતિ અને સ્ત્રીજાતિનો સંપુટભાવ છે. મનુ અને શાતરૂપાના પૂર્ણ-યોગનાં પ્રતિબિંબો ઝાંખાં ઝાંખાં પણ પ્રત્યેક યોગિનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં અનુભવી શકાય તેમ છે. પરંતુ મને એકલા પુરુષના ખંડમાં અથવા એકલા સ્ત્રીના ખંડમાં પૂર્ણતા કદી પણ સિદ્ધ થાય તેમ સમજાતું નથી. બંને જાતિનો અખંડ યોગ વિધનો નિર્વાહ કરવા ઉપયોગનો છે. એકલા પુરુષવર્ગથી શું થાય ? તેઓ બિચારા ખાલી બોખા જેવા કાપાલિકો જ ગણાય.

ધર્મદા:—જ્યેષ્ઠિજ્ઞમતી બહેનનું કહેવું ધણું મર્મવાળું છે. સ્ત્રીજાતિની અવગણનાથી અથવા પ્રદ્રેપથી, ખરેખર પુરુષો અધાર કાપાલિકો જ થયા છે, થાય છે અને થશે. ભગવાન શિવ પણ 'શમ્' ગણાયા અને તેમની શિવરૂપતા-મંગલમયતા-તો આપણાં આદ્યશક્તિના-સતીદેવીના-સૌભાગ્યથી જ વધ છે તે આપણું જ અભણ્યું છે ? જુઓને ! શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું જ છે ને—

સમગ્રા સામગ્રી જગતિ વિદિતૈવ સ્મરરિપો—

ચંદેતસ્યૈશ્વર્યં તવ જનનિ સૌભાગ્યમહિમા ।*

ભારતવર્ષની સ્ત્રીજાતિએ ખાસ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને સમજવી જરૂરની છે. સંસારપણની દીક્ષામાં સ્ત્રીજાતિએ સહધર્મચારિણીનો સંસ્કાર લેવાનો છે.

વસુદા: (એકદમ વચમાં બોલી ઉઠે છે)—સારે ધર્મદાબહેન ! શું બધી સ્ત્રીઓએ હોમહવન જ કરવાની તમે હીમાયત કરો છો ?

* ભાવાર્થ—કામદેવના શત્રુ શિવની સપ્તજી વૈશ્ણવની સામગ્રી શી છે, તે તો જગત્ સારી રીતે બલ્લે છે (એટલે તેમનું બિખારી સરખું જીવન જગત્ને બલ્લુવામાં જ છે); પરંતુ તેમનું જે એશ્વર્ય કહેવાય છે, તે તો હે માતર ! તારા સૌભાગ્યનો મહિમા માત્ર છે.

ભારતવર્ષનું આવા યજ્ઞોથી શું દળદર ટુંકાયું? પ્રાચીનોની ભાવનાની તાલુમાં તણાઈ ભારતવાસીઓ દરિદ્રતાના સિખરે પહોંચ્યા, અને અર્કિચનસ્થ્ય કિં મયમ્ એ સૂત્ર પ્રમાણે યજ્ઞભૂમિ સર્વમેધ સાધી દક્ષિણમાં સોંપી દીધી! ધર્મદાખહેન! આ કંઈ અબ્યુદયનો માર્ગ ન ઠહેવાય.

ધર્મદા:—વસુદાખહેન! તમે મારા ભાવને સમજ્યાં નહિ, અને મારા વિચારના સૂત્રને તોડી નાંખ્યું. ખહેન! મારો “ધર્મ” હોમહવનમાં સમાપ્ત નથી થતો. તે સખ્દ ધણા વિશાલ અર્થનો વાયક છે. મન, વાણી અને કાયા વડે જે પ્રવૃત્તિ, વ્યક્તિનું અથવા સમુદાયનું ધારણ કરી રાખે તેનું નામ “ધર્મ”--એ વ્યુત્પત્તિને સતી ભગવતીના આશ્રમમાં આપણે સાથે સમજ્યાં તે કેમ વિસરી ગયાં? યજ્ઞના, ગ્રામના, નગરના, દેશના, પૃથ્વીના અને સમગ્ર બ્રહ્માંડના એક અંશ તરીકે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પુરુષજાતિના રક્ષણુજન નીચે રહી પ્રપંચના (વિશ્વના) અને પ્રપંચના નેતા મહેશ્વરના વૈભવનો પ્રકાશ શી રીતે કરવો--એ ધર્મનો સર્વોત્તમ આદર્શ છે; અને તે સિદ્ધ કરવાનો પ્રવૃત્તિમાર્ગનો જે ઉદ્યોગક્રમ તેને હું “યજ્ઞ” નામ આપું છું. તેવા ઉદ્યોગવડે જ પ્રભુ યજ્ઞય છે, અને તેથી તે “યજ્ઞ” નામવડે ઝોળખાય છે. આવા વ્યાપક “ધર્મના” કર્મયોગની દીક્ષામાં દીક્ષિત થવા હું સ્ત્રીજાતિને પ્રભોધવા માગું છું. તેવી દીક્ષા વડે નિર્ધનતા અને દીનતા કરોડો માઉ દૂર રહે છે.

વસુદા:—ધર્મદાખહેન! ક્ષમા કરજો, મારો તલપાપડીઓ સ્વભાવ ખરાબ છે, અને તેથી ઉતાવળમાં હું અધવચ્ચ બોલી ઉઠી, અને આપના અમૂલ્ય વિચારસૂત્રનાં મોતી મેં વિખેરી નાંખ્યાં. આપના પ્રતિષાદન કરેલા ધર્મવડે ભારતવર્ષની દુર્દશા થવી સંભ-

વતી જ નથી. અનર્જલ સંપત્તિથી ભારતવર્ષ પ્રથમ શોભતો હતો, તેનું કારણ મને હવે સમજાયું.

કામદા:—પણ વસુદાનહેન ! ધર્મદાનહેન કહે છે તેવા સર્વ-વ્યાપકધર્મની હીમાયત અસ્તાચલના (પશ્ચિમના) શિખરેથી ઉતરી આવેલા ભોંકે ભારતવર્ષમાં બહુ કરે છે, અને ભારતવાસીઓ અનુકરણ કરવામાં કુશલ હોવાથી તેઓ પોતાના સ્વધર્મની ભાવના મૂકી સર્વધર્મની ભાવના કરવા મંડી ગયા છે; અને તેથી પ્રત્યેક વ્યવહારમાં નિપુણતા, દક્ષતા વગેરે શોષ પામ્યાં અને ભારતવર્ષનું કલાજ્ઞાન તો બિચારું ઘરમાઈ જ ગયું ! લલિતકલાઓ અને ગૃહ-કલાઓ ભારતવર્ષની ઊંચીની પ્રાચીન કાલમાં કેટલી ઉંચી કક્ષાએ ચઢેલી હતી તેની હાયા આપણાં કાલ્યો, નાટકો, અને મલ્લ મન્દિરોમાં હજુ પણ જણાય છે. પરંતુ બહેન ! હવે તો પૂર્વના ઉદ્યાચલની કલાઓને દબાવી પશ્ચિમના અસ્તાચલની કલાઓ આંજી નાંખે તેવી દાખલ ચર્મ. નકલી કલાઓ અને નકલી માલ, તેમાંથી છૂટવાનો મોઢ મારી ભારતવર્ષની ઊંચીને દર્શાવવો જોઈએ.

મધુમતી:—હું ધર્મદા, વસુદા અને કામદા બહેનોના વિચારો સાથે સંમત છું, પણ ભારતવર્ષની ઊંચીને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બહારના ધનાદિ વૈભવો, અને ઉત્તમ કલાઓની સંપત્તિ ગમે તેટલી હોય, પણ વ્યાપક ધર્મસંસ્કારવડે તેમનાં ચિત્ર રંગાયેલાં ન હોય તો અવ્યુદય મળ્યો હોય તો પણ ન મળ્યા તુલ્ય છે, કારણ કે તે ભોમવી સકાતો નથી. તેવી શુષ્ક બાલ્યસંપત્તિ આંતર મધુર રસને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. ધણાં પુષ્પોના બિન બિન રસને લઈ જેમ મધુર મધુ ઉત્પન્ન કરી કૃતાર્થ થાય છે, તેમ અનંત

વિષયો અને કલાઓ દ્વારા જ્યારે મનુષ્ય પ્રાણી ત્રિવર્ગનો અર્થક મધુર ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે જ અબ્યુદય સિદ્ધ થયો ગણાય છે.

વિમલ્લા:—પણ ખાટા, ખારા, તીખા વગેરે બિન બિન રસને મધુરું રૂપ આપવાની મધુરની શક્તિ શાથી થાય છે તે જાણ્યા વિના અબ્યુદયની સિદ્ધિ મનુષ્યપ્રાણી શી રીતે કરે? પુરુષો ક્ષીણતિને ગૌણ માની તેને ભોખકાટિમાં મૂકે છે; જાણે તે જાતિ જડ પાષાણાદિ સાધનરૂપ હોય તેમ માની તે જાતિના આત્માની જ્ઞાન, ધૃત્તિ, અને ક્રિયાશક્તિનો ભોપ કરવા પુરુષોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનું ફલ તેમને પોતાને અનર્થરૂપ થઈ પડ્યું છે. અર્ધામવાયુ વાળા ક્ષીવર્ગને સંભાળવો ભારે થઈ પડ્યો છે. બીજું અર્ધું અંગ પોતાના નિયત કાર્ય ઉપરાંત બીજા મૃતપ્રાય અંગને સચેતન રાખવા રોકાય છે તેથી તે પણ નબળું પડી સમાજ શિથિલ બની ગયો છે. અને તો લાગે છે કે ક્ષીણતિરૂપ અર્ધા સમાજના અંગને વિદ્યુત-પ્રયોગથી સચેતન કરવો જોઈએ. તે વિકૃત અંગથી વિષ ઉત્પન્ન ન થતાં આખા સમાજના સરીરમાં બહા, ઉત્સાહ પ્રવર્તવાં જોઈએ.

પ્રત્યેક ક્ષુદ્ર જીવહારમાં પુરુષજાતિનો આધાર રાખવાની ટેવથી ક્ષીણતિ આજણુ અને પ્રમાદી બની છે. આ શૈથિલ્ય નીકળી જવું જોઈએ, અને તે બાજુ વૈભવ અથવા કલાઓથી નીકળવું સંભવતું નથી. તે બાજુ સંપત્તિ અને સાધનો ચિત્તને પરવસ બનાવનાર છે, આત્મવશ બનાવનાર નથી. સર્વ પરાવર્ચ્ય લુપ્ત સર્વમાત્રમણી સુલભ-એ સુખમાં ધણા અનુભવવું કેન્દ્ર છે. આ ચિત્તને સ્વાયત્ત-પોતાને સ્વાધીન-કરવાની કલાવડે ક્ષીણતિ પુરુષજાતિના અર્ધામની વાસ્તવ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે. બાકી સર્વ જમણના ચેતનપ્રદાતા સૂર્ય

ભગવાનનું પણ દર્શન કરવામાં પાતિવ્રત્યનો ભંગ થતો હોય એમ માની અસૂર્યપરચ્છાની પદવી મેળવી ક્ષય પામવું હોય તો ભારતવર્ષ લયક્રમમાં છે એમ સમજવું.

વિરભા:—પણ વિચલાબહેન ! બાલક વૈભવો અને કલાઓ વડે અતુલ સામગ્રી ઉભી કરી સ્ત્રીજાતિએ સંસારચક્રમાં પુરુષજાતિના સહભાગી થવાનો આપનો વિચાર ધણો ઉત્તમ છે; પરંતુ સ્ત્રી-જાતિમાં ભોગ્યત્વ યુદ્ધિને બદલે પૂજ્યત્વ યુદ્ધિ પુરુષવર્ગમાં ઉપજી શકે? મૂળ તો ધણા કાલની પરવશતાથી મંદતાવાળી, અને તેમાં સ્વતંત્ર જ્ઞાન, ધૃત્તિ અને ક્રિયાશક્તિની ધારણ કરનારી નિર્બલતાથી આત્મરક્ષણ કરવાને અસમર્થ થયેલી સ્ત્રીજાતિ કદી ઉત્તમ કાર્ય ન કરી શકે તો તેમાં તેમનો શો દોષ? સ્ત્રીજાતિમાં આધ્યત્મિક પ્રતિભિન્નરૂપે માતૃયુદ્ધિ અને પૂજ્યભાવના પુરુષવર્ગમાં જન્મવી જોઈએ. આ ભાવના પુરુષવર્ગમાં જન્મત કરવા સ્ત્રીજાતિનો એકવર્ગ એવો પણ કેળવાવાની જરૂર છે કે જે નિર્બલ અને અનાથ બાલક, યુવતી અને વૃદ્ધાઓનું સર્વત્ર રક્ષણ કરે. આ વર્ગ ભગવતીની દુર્ગા-શૂર્તિ જેવો જોઈએ. તેમનું કુલવ્રત સ્ત્રીજાતિનું સર્વત્ર રક્ષણ કરવાનું, સમાજની સેવિકા બની સ્ત્રીજાતિના અર્ધા અંગને સચેતન બનાવવાનું જોઈએ. કર્કશ વૈરાગ્યબલવાળી સ્ત્રીજાતિની કેટલીક વ્યક્તિઓ કુટુંબબલ વિનાની-સમાજની સ્ત્રીજાતિની રક્ષક અને પ્રેરક બની જમગવી જોઈએ. પ્રાચીન ભારતમાં આવી વિરભદ્રાક્ષાવાળી સ્ત્રીઓ હતી. તેમનો પ્રભાવ અદ્ભુત હતો. પાર્વતીદેવીનું વ્રતકાલનું જીવન, મુલભા, ગાર્ગી આદિનાં ઉદાહરણો મારા અભિપ્રાયને ટેકા આપનારાં વિદ્યમાન છે.

કુમુદિની:—વિરભજહેનનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરૂં છે. સમાજની સ્ત્રીજાતિની રક્ષક અને પ્રેરક વિરક્ત જૂગિકાની સ્ત્રીઓ વિના ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ આત્મોદ્ધાર કરવામાં પુરુષવર્ગને પુનઃ પરવશ થયા વિના રહેશે નહિ, અને તે વર્ગમાં સ્ત્રીજાતિપ્રતિ પૂજ્યપુદ્ધિનો સર્વાશ વિકાસ થયા વિના સ્ત્રીવર્ગને પતનનો સ્વાભાવિક ભય રહે છે. તેઓ બિચારીઓ કંપતા હરણુ જેવી હોય છે. જ્યાં વિરક્ત સ્ત્રીવર્ગનો ચન્દ્ર પ્રકટ થયો, ત્યાં તેઓ કુમુદિની પેઠે ખીલે છે.

જ્યોત્સ્ના:—ત્રિવર્ગના વીધુને મેળવનારી નિર્ભયપદે રહેનારી સ્ત્રીજાતિ પોતાના જ વર્ગથી વૈરાગ્યાદિ દૈવીસંપત્તિ મેળવનારી પુરુષજાતિના અર્ધેન્દ્રને પૂર્ણેન્દ્ર બનાવી શકશે. તેમના જીવનના આદર્શો કેવલ ભોગ અથવા અવ્યુદયમાં જ નહિ પણ મોક્ષ અથવા નિઃશ્વેયસૂત્રમાં ગોઠવાશે.

શાંતિકા:—વાહ ! જ્યોત્સ્નાજહેન ! તમે તો અમને અરણ્યાનીના ગહન માર્ગમાંથી શિખર ઉપર લાઇ ગયાં ! મને આપણા આ સંવાદના સારરૂપ કંઈક કહેવા દો:—

પ્રપંચના આ ગહનાન્ધારથી,
ચૈતન્યરશ્મિચક્ષી જાગતી બની;
ત્રિવર્ગના રમ્ય અઆધ્ય યોગથી,
નિઃસારને સારવતી બનાવતી.
તપેલ આ ભારતજુગિમાં ખરે,
જ્યોત્સ્નારૂપે શીતલતા પ્રસારતી;
સ્ત્રીજાતિની આ અહ્યુત શક્તિને,
વિકાસશે દાદશ સૂર્યજાલથી.

(૨૨)

ચુડાસા અને શિખિધ્વજ.

૧

(સ્થળ : રાજમહેલ.)

શિખિધ્વજ—સુંદરી ! આપણા લગ્નને કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં; આપણે અનેક રસસ્ત્રોતથી ભરપૂર સુખસાગરમાં તરખોળ ચલાવ્યાં; દાંપત્ય-સુખના અવનવા અનુભવો આપણને પ્રાપ્ત થયા; પણ આજના સરખું અનુપમ સૌન્દર્ય તમારામાં મને અમાઠ કદી દેખાયું નથી એવું શું કારણ ? આ અપૂર્વ તેજનો આપ બેઠા છું, જોઈ સથી જોઈ જાઉં છું, એ શાથી ?

ચુડાસા—હૃદયનાથ ! આજ અનુપમ સિદ્ધિ હું પામી છું. સર્વ શાસ્ત્રોના મારા અભ્યાસે નહોતું સમજાયું તે મહાન સત્ય આત્મ-જ્ઞાનના પરિણામે મને જડ્યું છે. હું સમજી છું કે જગતનાં સુખ પર મોહ એ જ સર્વ કષ્ટનું કારણ છે. સર્વ સુખ વૈભવ ભોગવવા છતાં તે પર આસક્ત ન થવું; સુખદુઃખ બંનેને સમાન ગણી ભાગ્ય-વશાત્ જે પ્રાપ્ત થાય તેથી અલિપ્ત રહી સર્વ વ્યવહાર કરવા એ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે એવું જ્ઞાન મને થયું છે.

શિખિધ્વજ—પ્રિયે ! તમે સુખવૈભવ આસક્તિ રહિત ભોગ-વવાનું કહો છો તે સાંભળી આપણા સુખના અંતની ચરઆત થઈ એમ મને લાગે છે, અને તેથી હું ખિન્ન થાઉં છું. સુખની ધુજાની પ્રયત્નતાના પ્રયાસમાં જ તેથી મળતા આનંદનું માપ થઈ શકે છે. ધુજા વિનાનું સુખ તે આનંદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે ? સુખની ધુજા એ જે પાપ હોય તો તે પાપના નિવારણ માટે ખીજે કોણ હાથ

સંવાદમાલા

સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણલાલ, બી. એ.

ખતાવે. પરંતુ સુખદુઃખની ઉદાસીનતા-તમારામાં-તો મારાથી નહીં સાંચી શકાય.

સુઠાસા—મહારાજ ! સુખની ઇચ્છા તે પાપ છે એમ હું કહેતી નથી. પ્રભુએ મનુષ્ય માત્રમાં તે સ્થાપી છે; પરંતુ આત્મજ્ઞાનીઓએ સુખિત મેળવવા માટે એ તરફ ધીરે ધીરે અનાસક્ત થવું એ જ તેમના જીવનનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ છે.

શિષિધ્વજ—પ્રિય રાણી ! આજે તમારા સૌન્દર્યબ્યોતિના પ્રકાશથી કોઈ અન્ય મોહિની પ્રકટી હતી. રમણીય વિનોદની આશાથી ઉજગતા હૃદયનું કાંઈક જૂદાજ પ્રકારે તમે મંથન કરી દીધું, (થોડીવાર ચુપ રહી) અને એ મંથનને પરિણામે મેં વનમાં વાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી દીધો છે. તમારા ઉપદેશાનુસાર અહીં ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરવી મારે દુર્લભ છે. પ્રિયે ! તમારી અનુસા ઇચ્છું છું.

સુઠાસા—શિરજન ! પતિવ્રતા ઓએ પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું બ્રોધએ પણ સાથે પતિનું હિત પણ ઇચ્છવું બ્રોધએ, એમ મારા સમજવામાં છે. સર્વ વસ્તુ પોતપોતાને સમયે થોડા અણ્યાય છે. વૈરાગ્ય તે વૃદ્ધતાને જાણે. તમારે તો હજી સંસારમાં ધણું કર્તવ્ય કરવાનાં છે. તે ઊંડી વનવાસ કરતાં તો કર્તવ્યથી વિમુખ થવાનો પ્રસંગ આવશે. પ્રજાપાલન એ રાજાનો પ્રથમ ધર્મ છે, તે કરવા સમર્થ હોવા છતાં રાજ્ય ઊંડીને વૈરાગ્ય ધારણ કરવો બ્રહ્મ નથી. કર્તવ્યપાલનની મુશ્કેલીઓથી ડરી સંસાર ત્યાગ કરવો એ કાચરનું લક્ષણ છે. માટે મારી અધ્યયનિત પ્રમાણે વનમાં જવાની વાત મૂકી દણ સુખે રાજ કરો અને પ્રજાજનના આશીર્વાદ મેળવો.

શિષિધ્વજ—રાણી ! એકવાર કરાવ કર્યા પછી હવે મારું મન માનવું નથી. કાચર કહેા કે કર્તવ્યબ્રહ્મ કહેા: હું તો જાણુ.

૨

(સ્થિતિ: મંદરાચળ પર્વત પાસેનું અરણ્ય. સમય: કેટલાંક વર્ષ પછીનો)

શિખિધ્વજ—મુનિકુમાર! આપ કોણ છો અને ક્યાંથી આવો છો ?

ચુડાલા—(આંહણ કુમારના વેશમાં)—હું આંહણ છું અને ફરતો ફરતો અહીં આવી ચડ્યો છું. ઘણાક સાધુસંતોના સમાગમમાં આવ્યો છું અને ઘણા દેશોમાં વિચર્યો છું. સિખિધ્વજ નામના રાજાના મુલકમાંથી છેલ્લો ચાલ્યો આવું છું. એ રાજા રાજ્યપાટ છોડી અરણ્યવાસ કરે છે અને એને બદલે એની રાણી રાજ્યકાર્ય કુશળતાથી ચલાવે છે. પતિના કર્તવ્યની ત્રુટી સંભાળી લાષ્ટ્ર પ્રજાપાલનધર્મ યથાયોગ્ય બજાવે છે. આવી પત્નીના પતિએ શાને અરણ્યવાસ કર્યો હશે, એ કુતૂહલથી માંડે મન વ્યથિત થયું છે. હવે અડચણ નહોતો તો આપની કથા કહો.

શિખિધ્વજ—કુમાર! તમારે વચ્ચેસ જોઈ હું સહસા તમારા તરફ આકર્ષાઈ છું. મારી આત્મકથા કહેતા પહેલાં તમને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છું છું. અનેક સંતોના સંપર્કમાં તમે એટલું જાણી શક્યા હો તો મને કહો કે આ સંસારમાં મનુષ્યે મુખ્યદુઃખ તરફ કેવી વૃત્તિ રાખવી અને સંસારથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો ?

આંહણ કુમાર—મહાશય! આપ મારાથી વધારે અનુભવી છો, છતાં પૂછો છો તો કહું છું. આ સંસારમાં ઇશ્વરે સર્વ કોઈને પોતપોતાના સ્થાનમાં કર્તવ્ય નિર્માણ કરેલાં છે; તેમજ શું કર્તવ્ય અને શું અકર્તવ્ય એનું પણ સ્વાભાવિક જ્ઞાન પ્રત્યેકને આપેલું છે. અમુક કર્તવ્યથી મુખ થશે કે દુઃખ થશે એ વિચારને ઠેરાવે મુજબ

તેની ચેત્નાચેત્નાનો વિવેક કરવો. સુખદુઃખ સામાન્ય જનોને મન મોટા હેતુઓ છે, પણ યાનીઓ તે તરફ દૃષ્ટિ કરતા નથી. કર્તવ્યપાલનને ખાતર સુખને ઠોકરે મારી-મારે કળેા વેઠેલાં આપણે સાંભળ્યાં તેમજ જોયાં છે. સુખ ને કર્તવ્યનો માર્ગ એક જ હોય એમ હમેશા યનતું નથી. મારે કર્તવ્યના પથમાં સુખ આવે તો ખુશીથી તેનો ઉપભોગ કરવો; પરંતુ ન આવે તો તે મેળવવા કર્તવ્યનો માર્ગ મૂકવો નહીં.

શિખિધ્વજ—અરે ! આ તો તેજ યાન-જેને મેં મણકાર્યું નહીં અને તરછોડી હું અહીં આવ્યો. કુમાર ! ક્ષમા કરજો. હું તે જ શિખિધ્વજ રાજા છું જેની કર્તવ્યપરાયણતાની વાત તમે કરતા હતા. હવે સુકિત વિશે શું કહો છો ?

આદ્યકુમાર—સુકિત મેળવવા વિદેહી જનકના જેવું યાન પ્રાપ્ત કરવું. જગતમાં રહી જમતતા સુખોપભોગમાં આસક્ત ન રહેવું એજ દેહાન્તે સુકિતનો શું પણ જીવન્મુક્ત થવાનો માર્ગ છે. લાભા-લાભ, જયાન્ય સહુ એક દૃષ્ટિએ જોવા. પરમાત્માનું લક્ષ્ય રાખી કર્તવ્યને માર્ગે વિચરવું એ સુકિતનું સાધન છે. તમે તેવી આસક્તિનો ત્યાગ હવે કર્યો છે ?

શિખિધ્વજ—રાજ્યપાટ, અને વૈભવનો ત્યાગ કર્યો. પરમ સૌન્દર્યવતી પ્રેમપૂર્ણ પત્નીનો ત્યાગ કર્યો. હવે શું બાકી છે ?

આદ્યકુમાર—મને બાકે છે કે હજી મોહનો ત્યાગ તમે નથી કર્યો. મમતાનો ત્યાગ નથી કર્યો. કહો, આ માળા વિશે તમને મોહ છે કે નહીં ? આ વન મારે મમતા છે કે નહીં ? અહીં અરણ્યમાં વસીને પણ જે કરો છો તે કાર્ય શું આસક્તિ રહિત થઈને કરો છો ? અરણ્યમાં આવ્યાથી મનવૃત્તિ બદલાઈ છે ? તમારા અન્તરાત્માને પૂછી જુઓ.

શિખિધ્વજ—હો આ માળા ફેંટી દઉં છું. મોહમત્તા તમને જોઇને નષ્ટ થયાં છે. આ વનમાંથી કહો ત્યાં જવા તૈયાર છું.

આદિત્યકુમાર—બસ ત્યારે. મારા મનનું સમાધાન પણ થયું છે. (આદિત્યનો વેશ ઉતારીને) હવે જરા બરાબર નિહાળો.

૩

શિખિધ્વજ—અહો આ કેણુ ! મારી ચુડાણા ! ભદ્રે ! તમે ક્યાંથી ? આ અરણ્યમાં અને આ વેશે આવવાનું પ્રયોજન ?

ચુડાણા—આપે વનવાસ લીધા પછી ઘણાં વર્ષ રાજ્યકામ ચલાવ્યું. આપે સંસાર ત્યાગ કર્યો તેથી કેટલી સફળતા મળી તે જાતે જોવાનું કુતૂહલ, એ અહીં આવવાનું એક પ્રયોજન. વળી પત્ની પતિના દર્શન માટે મારે ઉત્સુક નથી હોતી ?

શિખિધ્વજ—દેવી ! તમારા ઉપદેશનું રહસ્ય ઘેર ન સમજ્યો. તે પૂરું સમજાવવા અહીં આવ્યાં છો. સતી ! તમે મારા આત્માનાં તારક, ઉદ્ધારક, જે કહો તે છો. પત્ની તે પતિની સદૈવ હિતૈવિષ્ણી હોય એ સાક્ષાત્કાર મને આજે થયો. આ લોકની તેમજ પરલોકની શાન્તિ અપાવનાર મારા જીવનની અધિષ્ઠાત્રીને કોની ઉપમા આપું ? આગળ થઈ ગએલી સર્વ સતીઓ કરતાં તમે મારે મન અધિક છો. શુરુ-મિત્ર જે કહું તે છો.

ચુડાણા—તો મારી એક વિનંતિ છે. ચાલો આપણે આપણા રાજ્યમાં જ હજી જે કર્તવ્ય કરવા તમે સર્વથા યોગ્ય છો તે પ્રજા-પાલન કરવા તત્પર ચાલો.

શિખિધ્વજ—પવિત્રતાની મૂર્તિ ! તમારા ઉપદેશામૃતથી હું પાવન થયો છું. તમે તો સર્વ વાસના રહિત હતાં અને હવે મને પણ તેજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી છે. જનક વિદેહીના જેવી વૃત્તિથી રાજ્ય કરી આપણું અવરોધ જીવન કૃતાર્થ કરીએ. મારા સમાન પરમ ભાગ્યશાળી પુરુષ હું કલ્પી શકતો નથી.

(૨૨)

અકબર અને જોધબા.

જોધબા—મહારાજ, આપે આજ મારે મહેલ પધારી મને ઉપકૃત કીધી છે. દાસીજન તરફથી સાંભળ્યું છે કે આપે કોઈ રાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની સામગ્રીનો હુકમ આપ્યો છે. તો તે વિશે આપને કાંઈક કહેવાનો અભિલાષ રાખું છું.

અકબર—પ્રિય રાણી, (તમને ભેગમ કહેવડાવવું પસંદ નથી તો હું રાણીજ કહેવાનો પ્રયત્ન કરીશ) બેલાશક જે કહેવાનું હોય તે સુખે કહો. આજ મને કુરસદ છે.

જોધબા—હું તો અસ્વચ્છિ છું અને આપ મોટા પાદચાહ છે, તથાપિ પરિચયથી આપની ચરણરજ કાંઈક વાદ કરવાની હિમત ધરે છે.

અકબર—સહુનું સાંભળવું એ તો મારો સ્વભાવ જ છે. તેમાં તમને તો પૂરો અખતીયાર છે.

જોધબા—ત્યારે હું પ્રશ્ન છું કે આ યુદ્ધ શા કારણસર આદર્યું છે ?

અકબર—તે રાજાએ કેટલીક આપણી જમીન દબાવી છે.

જોધબા—મહારાજ, એક કડકા જમીન સારું કેટલાં મનુષ્યોની હત્યા થશે એનો આપે વિચાર કર્યો છે ? એણે જમીન દબાવી છે તો તમારે મુલકની શી ખોટ છે ?

અકબર—રજપુતાણીના મહેડામાં આવાં વચન શોભે છે ? એમ જમીન દબાવવા દઈએ તો એક પછી એક સર્વ રાજાઓ તેમ

કરશે અને રાજ્યનો મુલક ધીમે ધીમે જાણે થઈ જશે. મુલકની ખોટ નથી એ ખરું, પણ મુલકમાં ઉમેરો કરવો એ તો બધા રાજ્યની ઉમેદ હોય છે.

જોધબા—હું રજપુતાણી તો છું પણ આપના પ્રસંગથી દયા ધરતાં શીખી છું. અને કેાણ જાણે કયા સંસ્કારથી યુદ્ધને ધિકારનાર બની છું.

અકબર—અલ્લાહને પણ રહેમ રાખવા સાથે ઇનસાફને માટે સખ્ત થવું પડે છે.

જોધબા—ન્યાય મેળવવા માટે યુદ્ધ સિવાય બીજાં સાધન આપની મહાન બુદ્ધિને સૂઝતાં નથી ? બસે ન્યાય મેળવો. પણ એક નાનો ન્યાય મેળવવા ખાતર કેટલાં નિર્દોષ જીવનો ઉગતાં જ અસ્ત થાય છે, હજારો મનુષ્ય વિના કારણ માર્યા જાય છે, તેમનાં હજારો બેરાં છોકરાં રઝળી જાય છે, નિર્દોષ જનવરોની ખુદારી થાય છે, રાજ્યના ધનનો ખેસુમાર બચ થાય છે. કેાઈ નાનું રાજ્ય બળવાન રાજ્ય જોડે બાથ બીડે તો માથુસે અને પૈસે તે પાપમાલ થઈ જાય અને તેને અસહ્ય સ્થિતિમાં આવવાનો સંભવ જ ન રહે.

અકબર—એ બધું બરોબર છે પણ દુનીયામાં મોટાં મોટાં રાજ્યો થયાં છે તે લડાઈ વગર થઈ શક્યાં નથી. લડાઈ કરી એક મોટું રાજ્ય બીજાને જીતીને પોતાના સારા સિવાજ, સુધારા તેમાં દાખલ કરી શકે છે. વળી ધર્મ માટે લડાઈજો થાય છે તેમાં પણ ખરો ધર્મ ફેલાવવાનો હેતુ હોય છે. અલબત્ત, નજીવાં કારણો માટે લડાઈ કરવી એ હું પસંદ કરતો નથી. પણ જ્યાંસુધી આદમી આદમી મટી ફિરસ્તો થશે નહિં ત્યાં સુધી લડાઈજો અટકવાની નથી.

જોધબા—આપના વિચારનું વલણ બદલાતું બેઠું મને સંતોષ થાય છે. આપની હમેશની શાંત પ્રકૃતિ જુસ્સાની લાગણીપર વિજય-વંત થશે જ. આગળનાં મહાન રાજ્યોએ યુદ્ધમાં જય મેળવી દુનીઆના ઇતિહાસમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યા છે, એ સત્ય છે. આજ જગતમાં જે જાતજાતની સંસ્થાઓ બનેવામાં આવે છે, સુધારણાઓ થઈ છે, કાયદાઓ ઘડાયા છે તે અનેક રાજ્યપરિવર્તનથી મળેલો વારસો છે. અને રાજ્યનો ફેરફાર યુદ્ધ વિના સંભવે જ નહિ. એટલે જનસમાજમાં જે સુધારો થતો જાય છે એમાં રાજ્યબળ પણ મોટું કારણ બનેલું છે. એટલે સુધરેલું રાજ્ય વગર સુધરેલા રાજ્યને છતી સુધારે તે કદાપિ વાજબી બન્યારી; પરંતુ બંને સરખી રીતે સુધરેલાં રાજ્યો એક બીજા સાથે યુદ્ધ કરે ત્યારે તો યુદ્ધમાં થતા અનર્થ અને પરિણામે થતા લાભ એ બેની તુલના કરતાં યુદ્ધના અનર્થ ઘણા જથ્થાય છે.

અકબર—આપણું બંનેના વિચાર એકબીજાની ખાસે વધારે આવતા જાય છે. હું કેટલીક જાતનાં યુદ્ધ નાપસંદ કરું છું અને તમે કેટલાંક કારણસર લડાઈની જરૂરીઆત या વાજબીપણું કહી શકો છો.

જોધબા—ધર્મનાં યુદ્ધ વિશે આપે કહ્યું તે માટે આપને જ વિચાર કરવાનું સોંપું છું. પરમેશ્વર પોતાની મનુષ્ય પ્રજામાં મારા-મારીથી પોતાનો ધર્મ પ્રસારવાનું કેમ પસંદ કરે? હાલમાં ચારે તરફ રજપુત તથા મુસલમાનો વચ્ચે વિમહ ચાલી રહ્યા છે. મુસલમાનો રજપુતોનાં રાજ્ય લેવા ઇચ્છે છે એટલું જ નહિ પણ તેમની કન્યાઓને પોતાના જનાનખાનામાં લાવવા અપ્ત કરે છે. આમાં રજપુતો શરવીર છતાં સંખ્યામાં મુસલમાનો કરતાં ઓછા હોવાને

લીધે, પરાજય પામે છે, કેટલાંક રજપુત કુળ પોતાના કુળનો ટેક જવા કરતાં મરણ પસંદ કરે છે, પોતાનાં બેરાંછાકરોને જીવતાં બાળી મૂકે છે. કેટલાક રાજાઓ પોતે જાણે છે કે મુસલમાનો સામે ટક્કર ઝીલી શકાય તેમ નથી, તેમ છતાં પોતાનાં મુઠીબર માણસોને અને નિમકહલાલ સરદારોને ફક્ત મરવાને જ યુદ્ધમાં મોકલવા સજ્જ બને છે, એ વિશે આપ શું ધારો છો ? અતિ તો તેમણે કુલાબિમાન રહેતું નથી. રાજ્ય પરહસ્ત જાય છે ત્યારે એ વિચલિતું ફળ શું ? પોતાની પ્રજાની આખાદીનો નાશ કે બીજું કંઈ ? હું તો એને એક જાતની હક કહું છું, અને અસંખ્ય મનુષ્યોના વધ માટે એ રજપુતોને જવાબદાર ગણું છું.

અકબર—આવી લડાઈઓ માટે હું તમારા વિચારને મળતો છું. મોટામાં મોટા પાદશાહને ધેર દીકરી દેતાં પોતાની આખર ઘટે એવું તમારા રજપુતો જ માને છે. વટલાવાની વાત ફતીયામાં બીજી કોઈ કોમ સમજતી નથી. છતાં મુસલમાનો નીચી ધાનતથી રજપુતની કન્યાઓ બેર જીલમથી કબજે કરે છે એ હું નાપસંદ કરું છું. બાકી અમારા પોતાના જનાનામાં લાયક સ્ત્રીઓ કેવું માન પામે છે, તે બાબત તો તમે પોતે જ ખરી હકીકત કહી શકશો. છતાં એક વાતની યાદ આપવી દુરસ્ત ધારું છું. લડાઈની ભાવના સાથે રહેલી વીરત્વની ભાવના બૂલી જવા જેવી નથી. એ ચરવીર રજપુતો પોતાનાં રાજ્ય વગર લડ્યે બેરાવર રાજ્યોને આપી દે તો તેમનામાં બહાદુરી છે એમ તમે પોતે જ કહેશો ?

બેધખા—શિરછત્ર પાદશાહ, યુદ્ધ ચાલતાં હોય તેવામાં આજ સત્રુનાં હબર માણસ કપાઈ મુઆં, કાલે લાખ માણસ બેરાકપાણી વગર રણમાં રઝળી મુઆં, ફલાણી શરો સરદાર હણાયો, એવી

એવી હકીકતોથી અને તો કંપારી છુટે છે. એક વખત આવા સમાચાર ઉત્સાહભેર સાંભળતી અને સાંભળી જુરસો આવતો, પણ આજ સ્થિતિ બદલાઈ છે. આગળના વખતમાં આનાથી પણ વધારે લડાઈ આ થતી, જંગલી પ્રજાઓ હાલ પણ સુધરેલી પ્રજાઓ કરતાં વધારે લડે છે, તો શું આપ એ માનો છે કે આગલા સમયની અને જંગલી પ્રજાઓ વિશેષ વીરત્વવાળી છે ? તેઓ વધારે બાહુબળવાળી કહી શકાય. બાકી રણસંગ્રામ સિવાય ધણી વેળા શરાતનના પ્રસંગ આવે છે અને લડવૈયા ન હોય તેવા, જીવની દરકાર ન કરતાં, પરાક્રમનાં કામ કરે છે તે આપનાથી અભણું નહિ હોય.

અકબર—હિંમતવાન માણસો લશ્કર બહાર પણ હોય છે એ ખરૂં છે, મગર વીરત્વની ભાવના સામાન્ય રીતે લડાઈથી જ પોષાય છે અને તમે કહ્યા તેવા નર લશ્કર બહાર વિરલા જ હોય છે. તથાપિ એટલું કહેવું જોઈએ કે અમુક સારી ભાવનાને પોષણ મળે માટે જ ફક્ત નાહક હજારો જનનો નાશ કરવો વાજબી નથી. લડાઈઓ થાય છે તે ભાવનાના પોષણ માટે નહિ. એ તો એવું એક આડકતરું પરિણામ છે.

જોધબા—મને તેમ હોય અને એ કે અમારી ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને ક્ષત્રીનો ધર્મ કહી લડવાનું કહ્યું છે; આત્મા મરતો નથી અને મારતો નથી એવો બોધ કર્યો છે, તથાપિ અનુબ્ધનો વધ કરવો એ દયાભાવથી હલકું છે એમ તો સહુને કયુલ કરવું પડશે. આત્મા મરતો નથી પરંતુ શરીર મરે છે અને તેનો નાશ થતાં આત્માને અત્યંત કષ્ટ થાય છે, તે કષ્ટ દેવું એ નિર્દયતા છે જ. મારા મનમાં એવી આશા છે કે એક દિવસ એવો

આવશે-હજારો વર્ષ પછી પણ-કે જ્યારે જમતનાં સર્વ રાજ્ય સલાહ
 શાંતિની કીમત સમજશે, યુદ્ધો જેવું કાંઈ રહેશે નહિ, અને તક-
 રારોનો નીવેડો આણવાને યુદ્ધ સિંવાયના માર્ગે મહત્ત્વ કરવામાં
 આવશે. અદ્વાયુધ્ય મનુષ્યના જીવનનું મૂલ્ય મણાશે અને તેને નિર-
 થક કપાઈ મરવાનું બંધ પડશે. મનુષ્યને બને તેમ વધારે ઝડપથી
 તથા વધારે સંખ્યામાં મારી નાખવાનાં સાધન શોધનારની કળાઓ
 નકામી થઈ પડશે અને પ્રભુનું શાન્ત દયામય સ્વરૂપ સર્વને જીવનનો
 આદર્શ સૂચવશે.

(૨૩)

શાસિભદ્ર અને માતા ભદ્રા.

ભદ્રા—મધ કાલના બનાવ પછી ત્હારા વદનની માધુરી છેક જ સુકાઈ ગઈ છે. બેટા! ઐશ્વરીક નરેન્દ્રે ત્હારી સ્નેહભર ભેટ લીધી તેથી તો ત્હારે હૃદયું પ્રસન્ન થવું જોઈએ. રાજાઓમાં પ્રભુત્વનો અંશ છે; કેમકે કાળના વીર્યનું શુભાશુભપણું હેમની ભાવનાઓની શુભાશુભતાને લઈને નિર્ભાય છે. એક બાજુ પ્રભુ મહા-વીરનું ધર્મચક્ર ફોડેલી આત્મરચ્હિ સંરક્ષી તથા વિસ્તારી રહી છે, ત્હારે બીજી બાજુએ તે શાસનને સાનુકૂળ રહી ઐશ્વરીક વૃષ્ટિનું રાજચક્ર આપણી વ્યવહારસંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે. તે પ્રજાપાલક રાજા આપણી સંભાળ પિતાની જેમ રાખે છે. આપણી વિપુલ સંપત્તિનું દર્શન કરી તે બધા રાજાએ, સામાન્ય રાજાઓને સુલભ એવી દુષ્કર્મ અનુભવવાને બદલે, અત્યંત હર્ષ અનુભવેા હતેા. ઐશ્વરીકે ત્હને પ્રેમભર આશિર્વાન આપી ત્હારી ‘ સ્હકતી કળા ’ ધુલ્લી હતી, હતાં તે ક્ષણથી ત્હાં ફાળ મુખ કરમાઈ અર્થ છે. મધકાલની પ્રભાત અને આજની પ્રભાતના અલ્પ અંતરમાં ત્હારા સુંદર દેહમાં વહેતું લોહી ફીકું પડી ગયું છે. તાત! ત્હારી આંતરવ્યથા હું સ્હમજી શકતી નથી. કયેા વિચાર ત્હારા મર્મમાં આઘાત કરી રહ્યો છે? બેટા! હૃદય ખોલ અને આ સ્નેહાળુ માતાને ત્હારા દુઃખની બાગી બનાવ!

શાસિભદ્ર—માજી! આપ જ્ઞેને દુઃખ લેખો તેવું કશું જ દુઃખ મ્હને નથી. મ્હાં સરીર હમેશની જેમ સ્થિરરહિત છે. બત્રીસ

ભીઓ મહારી આગ્રાને વણ રહી મહારા ચિત્તની પ્રસન્નતા જાળવવા સતત પ્રયત્ન કરી રહી છે. લક્ષ્મી સંબંધી કાંઈ પણ વિતર્કને તો આ જીવનભરમાં અવકાશ જ નથી. જે વેદના ગદ્ય કાલથી આ મર્મમાં ઉપજી આવી છે તેને, માણ ! તુંમે સ્પર્શી શકે તેમ નથી. તેટલી ઉંચાણએ મહુડી મહારા હૃદયનું દર્શન કરવા ત્હમારામાં શક્તિ નથી. ક્ષમા કરજો અવિનય થતો હોય તો, માતા !, પરંતુ જે નિમિત્તથી અન્યના હૃદયમાં હુર્ષનો ઉદ્ભવ થવો જોઈએ તે જ નિમિત્તે મહારા હૃદયમાં સખ્ત ફટકો મારી મહારી ખરી સ્થિતિ પ્રત્યે મહારી આંખો ઉઘાડી દીધી છે. વળી એ વેદના અધિક માર્મિક તો એથી બની છે કે, આપને તેના ખરા સ્વરૂપથી પરિચિત કરતાં આપનું મમતાળુ હૈયું ફટકી જશે, અને માતાના પ્રેમાળ હૃદયને એવો ફર આઘાત આપવો એ એક પક્ષે તેટલું જ નિષ્ફૂર છે. મહારી વેદના સહમજ્યા પછી અને હવે શું કરવા માટે હું તત્પર થતો જાઉં છું તે જાણ્યા પછી આપને શું શું થશે તે વિચાર મહારા હૃદયમાં તીવ્ર કંટકની જેમ ખુંચે છે. માણ ! મહને વચન આપો કે આપ સરખાં હિતચિંતક કાંઈ પણ વિક્ષોભ વિના મહારા દર્દની કથા સાંભળશો, અને તે સાથે મહને છેક શુભાવી દેવાની હદ સુધી આપના હૃદયને તૈયાર રાખશો.

ભદ્રા—આ હૈયું ફાટી જતું નથી, એટલી જ ખામી છે ખેટા! ત્હારા દુઃખને એક અંશ પણ ન્યૂન થાય તે માટે હું હજાર વાર દેહ ધારણ કરી તેને હોમી દેવા તૈયાર છું. મહારા પ્રેમના-આશાના આશ્રયસ્થાન ! ત્હારી વેદના ગમે તે પ્રકારની હશે તો પણ હું ત્હેમાં ભાગ લઉં, અને ત્હારી ઇચ્છાનુસાર મહારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને ચોજાવું. હું બીજી માતાઓ જેવી ચૂર્ણ નથી. ગમે તેટલા

હંઆ શિખરે ત્હાં હૃદય ચહડ્યું હશે તો પણ હું ત્હાં પડતાં-આખડતાં
ચહડીશ, પરંતુ ત્હારા હૃદયને એક કદમ પણ નીચે ઉત-
રવા નહિ વિનવું. અંતરનો સાચો સ્નેહ, સ્નેહના સ્થાનનું દુઃખ
ટાળવામાં પોતાના રાગ-દ્વેષના ધોરણને બાળુએ મુકી સ્નેહ
સ્થાનના ધોરણને પોતાનું કરી લે છે ! બેટા, ત્હાં કદ જો ટળી
શકે તેમ હશે તો તે ટાળવા માટે હું ત્હારા અનુભવને ચહારે
અનુભવ બનાવી લઈશ; અને છેવટે કંઈ પણ નહિ બની શકે તો
ત્હારી વેદનાના સ્થાન ઉપર નિશ્ચાસની ઉપ્પુ જવાગાને બદલે
સ્નેહની શિતળ કુંક મારી ત્હને શાન્તિ તો પમાડીશ. મ્હને આશા
છે કે જો ત્હાં કદ માત્ર કાલ્પનિક જ હશે તો માતૃહૃદયના
સ્નેહનાં કિરણો તે કલ્પનાના ધુમસદળને વિખેરી નાંખી અગાઉના
જેવી ત્હારી ચિત્તપ્રસન્નતાને પાછી આણશે; અને તે દર્દ વાસ્તવ-
વિક જ હશે તથા ત્હને દૂર કરવા માટે જે માર્ગ તું લેવા ધારતો
હશે તે યોગ્ય જ હશે તો, આ હૃદય પણ તે માર્ગને ખુલ્લો કર-
વામાં ઉલટું સહાયક બનશે. બેટા ! નિષ્કળ ચિંતા દૂર કર. આ
માતાને સ્નેહ તું ધારે છે તેવો છેક જ સ્વાર્થી નથી. મ્હેં પણ
એવા અનેક હૃદયપલટા અનુભવ્યા છે. મહાવીર પ્રભુના વિશ્વાસથી
પ્રગટેલી વાણીના પડલા હજી આ અવજ્ઞોલકમાં તાળ જ છે.
કેમ પણ આશ્ચર્ય હવે એવું નથી રહ્યું કે જો મ્હને આધાત કરી શકે.

શાલિલાદ્ર—તો માણ ! આ ચોવીસ કલાકમાં મ્હેં શું શું
પલટા અનુભવ્યા ત્હેની કથા હું સ્વપ્નમાં કહીશ. હૃદયની અશાન્તિ
તો ઘણા કાળની હતી. કાણ જાણે શા કારણથી, પણ લાંબા સમય-
થી દીલ બેચેનીને વશ હતું અને જરા સહમજવા શિખ્યો ત્યારથી
જ કાંઈક ‘અધુરું’ બાસતું હતું. લગ્ન મ્હને બગીચ ‘પુતળીઓ’

આપી, પણ તેમાં એકેમાં આ હૃદયનો વિરામ નહોતો. જ્યાં અંતરનો સ્નેહ નહિ ત્યાં હૃદય કેમ વિરમે ? આપે તો મને સુખી કરવા માટે સુંદરમાં સુંદર અને બીબેર જેવી રમણીય સુંદરીઓ સોંપી હતી, પરંતુ 'સૌંદર્ય' અને 'સ્નેહ' એ જૂદી જ ભાવનાઓ છે. એની આપને તેમજ મને ખબર નહોતી. સૌંદર્ય એ ઇન્દ્રિયલિપ્સાને તૃપ્તિ આપી શકે છે, પણ હૃદયનો સ્નેહ ઢાળાવામાં એ એક જ હેતુ નથી. હુંકામાં એ બત્રીશમાંથી એકેમાં હું સ્નેહ અને શાન્તિ મેળવી શક્યો નહિ. પરંતુ તેમાં તેઓનો દોષ નહોતો. બિચારી અબળાઓ તો મને સુખી કરવા તકત્યા જ કરતી હતી, અને શા ઉપામે આ હૃદય વિકસે તેનો જ અભ્યાસ અહોનિશ કરતી હતી. પણ માણ ! શું કરું ? મહારી દૃષ્ટિ એ સૌંદર્યમાં માત્ર રક્ત, માંસ અને ચર્મતું જ દર્શન કરતી હતી. એ બત્રીશમાં મહારી ઇન્દ્રિયોને ખેંચવાનું બળ હતું, પણ આ હૃદયને પોતામાં ભેળવી લે એવી શક્તિ એકેમાં નહોતી. છતાં ત્યાં પશુ અધુરી શાન્તિ અને અધુરો આરામ અનુભવાતો હતો. કેમકે ત્યાં સુખી આ જીવર ઉપર એકે સખ્ત ફટકો લાગ્યો નહોતો, અને કાળ સુરક્ષપથે તહેનું કાર્ય કર્યું જતો હતો. આજથી એ વર્ષ ઉપર એક 'ધક્કો' અનુભવ્યો હતો, અને તે પ્રસંગે મહારી દૃષ્ટિને કાંઈક વિશાળ અને સત્યગ્રાહી બનાવી હતી. મને તે વખતે સ્થૂમળયું કે હૃદય ઉપર જે ધક્કો લાગે છે તે કાંઈક આવરણ ખસેડી આત્માને અંદરના ઉંડા ભાગમાં ડોરી બધ છે.

ભાદ્રા—બેટા ! એ પ્રસંગથી તો હું હજી અંધારામાં જ છું. મને તેની વાત સરખી પણ લેં કરી નથી. હું તો એમ જ માનું છું કે ત્હને કશી વાતનો ટોટો નથી, અને તું આ મનનયું બી

મહાસયમાં આરામ અને સુખનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે. બાહ ! ત્હને શી વાતે ખામી હતી ? એ દુખનો ઇતિહાસ ચ્હારાથી કેમ આજ સુધી ત્હેં શુભ રાખ્યો ?

શાલિભદ્ર—એ પ્રસંગ આપથી પણ અભણ્યો નથી. જે અભણ્યું છે તે તે પ્રસંગથી આ હૃદયમાં જે ધક્કો વાગ્યો તે છે; અને હૃદયનો ઇતિહાસ, માણ, કાંઈ કાણે કાણે કથવા એસાય છે ? જ્ઞહારે કાંઈ પારપાકવાળી અવસ્થાએ પહોંચાય છે ત્હારે જ ત્હેના મૂળના ઇતિવ્રતને મહત્વ આપાય છે. એવા તો અનેક મનુષ્યો-ને અનેક ક્ષણિક આવેગો પ્રકટતા હશે, પણ જ્ઞહાં સુધી તે કાંઈ અપૂર્વ ભાવના ભણી આત્માને ડોરે નહિ ત્હાં સુધી ત્હેનું કશું જ ગૌરવ નથી. અને ચ્હારી તે કાળની વૃત્તિ કાંઈ પણ આકાર કે રૂપરેખા વિનાની હોવાથી મ્હેં આપને ત્હેની કશી માહીતી આપી નહોતી. માત્ર હૃદય ભાંજમઠ કરી અશાન્તિ વેઠતું હતું, અને ત્હેમાંથી માર્ગ શોધવા મથતું હતું. પણ તે કાળે આમળ-પાછળ ધુમસનાં દળ ભાસતાં હતાં અને તેથી અશાન્તિના ખરા કારણની શોધ થઈ શકી નહોતી.

ભદ્રા—પણ તે પ્રસંગ શો હતો ? કાંઈક સ્મરણ કરાવે તો જ સમજ પડે ?

શાલિભદ્ર—પ્રસંગ તો સહેજ હતો. માણ, બે વર્ષ ઉપર બનીસ બાળાઓમાંની પચા માંદી પડી હતી. મ્હને પચામાં કાંઈક આસક્તિ હતી. સહુમાં તે રૂપવતી અને મોહક હોવાથી તે ચ્હારા મનને સહ કરતાં અધિક આકર્ષી શકતી હતી. મ્હને ત્હેના ભણી જોઈ રહેવું બહુ મમતું હતું, કેમકે સહુમાં તે ન્હાની વયની હતી અને ત્હેની સુખવાસ્થાના નિર્દોષપણામાંથી કાંઈક આંતરિક આધુર્ય પ્રગટતું હતું.

તે સ્ત્રીભાવને બહુ સહનજતી નહોતી, અને મ્હને ચાહવામાં તે બાળહૃદયમાં સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક એવો સ્થૂલ તુષિતનો અવકાશ નહોતો. મ્હને તેણીના વર્તનમાંથી બહુ નવું શિખવાનું મળ્યું હતું. એક તો એ કે, ત્હેનામાં અદેખાઇ નહોતી. ત્હેના સ્નેહસ્થાનમાં કોઇ ભાગ પડાવે તો પણ ત્હેમના ઉપર તેણી કદી રોષભર્યો કટાક્ષ કરતી નહોતી. વળી, મ્હને ચાહવામાં તે પ્રતિચાહનાને બદલે હ્રસ્વતી નહોતી. બદલાની અભિલાષા હૃદયના સૌંદર્યને બગાડી નાંખે છે. પણ પુલાનું હૃદયસૌંદર્ય અવિકૃત રહેવા પામ્યું હતું. માંદગી શું તે હું પુલાની તે સમયની અવસ્થાથી પહેલપ્રથમ જ સહનજ્યો હતો. હું એમ જ બાણતો હતો કે જન્મથી મૃત્યુ સુધી મનુષ્યને વયમાં કશુંજ વિશ્વ નથી. મ્હે પુલાને મ્હારી પાસે આવવા કહ્યું, પણ તેણીએ ઉત્તર આપ્યો કે:—“પ્રભો! હું તો ધણીએ આવું, પણ આજે આ શરીર કશું કરતું નથી.” હું ત્હેની પાસે ગયો અને ત્હેને સ્પર્શ કર્યો, પણ આ સ્વાર્થા હૃદયે ત્હેને ઝાઝીવાર સ્પર્શી રહેવા ના પાડી. કેમકે, પૂર્વની જોમ તે સ્પર્શ મનોમ્હ અને સિતળ નહોતો, પણ અશ્ચિર અને ઉષ્ણ હતો. મ્હે પુલાને પૂછ્યું: “દેવિ! આજે શરીર બહુ ગરમ કેમ છે?” તેણીએ કહ્યું: “નાથ! આજે મ્હને સપ્ત જવર ચડયો છે અને તેથી મ્હને બહુ બગા થાય છે.” તે બગાના સ્વરૂપને તો હું સહનજતો નહોતો, છતાં અધિક બાણવાના હેતુથી મ્હે પૂછ્યું: “દેવિ! આવી બગાને પાત્ર સહુ મનુષ્યો હશે કે તું એકલી જ હોય?” ઉત્તરમાં તેણીએ કહ્યું: “દેવ! મનુષ્ય માત્ર અને બેમા આપ પણ બગાને પાત્ર છે. જ્યાં સુધી તેવો ઉદ્વેગ નથી ત્યાં સુધી આ શરીરની કાન્તિ-સૌંદર્ય નબી રહેશે, પણ સદાકાળ કોઇને તેવી આરોગ્યવસ્થા રહી શકતી નથી.” આથી મ્હારા

હૃદયમાં બહુ જ આધાત થયો. મહાર્ ગુપ્ત કરમાઈ ગયું, અને પૂજામાંથી મળતો રસનો પ્રવાહ મહારા તરફ આવતો બંધ પડ્યો. મહેને હવે ત્હેનું શરીર જોઈ 'નિર્વેદ' થવા લાગ્યો. તેણીના લલિત દેહ અને પ્રયુક્ત વદનમાંથી અમાફ અનુભવાતો આનંદ બંધ પડ્યો. માંદગીને લીધે તેણીના સ્વભાવ પણ બદલાઈ ગયો. અશક્તિથી કે મનની બેચેનીથી તે મહારી સાથેની વાતચીતમાં પણ ઠંડાળો બતાવવા લાગી. આપ પૂજાને તેણીની માંદગીની શરૂઆતમાં મહારાથી દૂર કરી નીચે તેડી જવા ઇચ્છતાં હતાં, પણ મહે તેમ કરવાની ના કહી, કેમકે તે વખતે હજી તાજું રક્ત ત્હેની નસોમાં વહેતું છેક બંધ પડ્યું નહોતું. પરંતુ માંદગી વધતી ગઈ તેમ તે મહેને ગમતી બંધ પડતી ગઈ! ત્હેનું શરીર સફાવા લાગ્યું અને શત્રુના જેવી સફેદી ત્હેના આખા શરીર ઉપર ફરી વળી! જો હું સાચો સ્નેહી હોત તો મહેને તેવા શરીરમાં પણ અણગમો ઉપજત નહિ; પરંતુ હું જાહેનો તરસ્યો હતો તે ત્હેની આકૃતિની મોહકતાને અને કાંઈક હૃદયના લાવણ્યનો હતો. માંદગીએ એ સહુ તો તેણીની પાસેથી ભૂટી લીધું હતું. જે હેતુ વડે હું ત્હેને ચાહતો હતો, ત્હેનો ભોપ થઈ જવાથી હું ત્હેને ચાહતો બંધ પડ્યો. એક તરફ નિર્વેદ અને બીજી તરફ પ્રેમનો જેવો તેવો બેહતો મંદ પ્રવાહ પણ સુકાયો. આથી મહારા હૃદયને બહુ ધક્કો લાગ્યો. મહે પૂજાને મહારા આવાસ-માંથી નીચે લઈ જવાની આજ્ઞા કરી.

ભદ્રા—પણ, બેટા ! પૂજા તો પછી સાજી થઈ ત્હારી સેવામાં પુનઃ હાજર થઈ ચૂકી હતી; અને તેથી ત્હારો શોક દૂર થવો જોઈતો હતો. માંદગીના પ્રસંગો તો દુનિયામાં સૌ સ્થાને સાધારણ છે; ત્હેમાં ત્હેને આટલું બધું દુઃખ ઉપજી આવ્યું એ જોઈ ત્હારા હૃદયની કમળતા માટે મહેને બહુ લાગી આવે છે.

શાલિભદ્ર—તે પુનઃ મ્હને બેટી ચકી એ જ અતિકર આ હૃદયને ધકકો આપી છુપાં ઢાંકણુ ખોલવામાં મ્હોટામાં મ્હોટું નિમિત્ત હતું. પછાએ મ્હને કહ્યું: “નાથ! ત્હને મ્હને મ્હારી અના-શઅ સ્થિતિમાં ફર કરી સાસુજી પાસે મોકલી દીધી એ ઠીક કર્યું, કેમકે માંદગી એ અર્ધ મૃત્યુની અવસ્થા છે, અને મૃત્યુ જેમ દુઃખના હેતુ-રૂપ છે તેમ માંદગી પણ કાંઈક તેથી ન્યૂન અંશે નિર્વેદના હેતુરૂપ છે. હું મંદભાગીયણે આપને યોરો કાળ એવો નિર્વેદ ઉપજાવી દુઃખી કર્યો અને મ્હારા શરીરના ઉષ્ણ સ્પર્શથી આપના સુકમાર હસ્તને તાપ ઉપજાવ્યો તેથી મ્હને બહુ લાગી આવ્યું છે. હું તો તે કાળે એભાન જેવી હતી. મ્હને તો આપનો હસ્તસ્પર્શ મનોગ્રા ગ્રામતો, પણ આપને એ કાળના મ્હારા ઉષ્ણ અને શુષ્ક સ્પર્શથી કંઈ ઉપજ્યું હશે એ વિચાર હવે. મ્હને બહુ ખુંએ છે. પ્રભુ ! આ અબળા ઉપર ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જોશો.” ત્હેની આવી વાણીથી મ્હને મ્હારા સ્વાર્થપિણા માટે બહુ લાગી આવ્યું; આ પામર હૃદય કાંઈક સ્પૃહ-તાની હદ ઝોળંગી સૂક્ષ્મતાના પ્રદેશમાં આવ્યું. મ્હને વિચાર થયો કે “અરે! જે બાળા મ્હને આવા સાચા જીવરથી ચાહે છે ત્હેના બદલામાં હું કરું જ ન કરી શક્યો? હું તો ત્હેની સુંદર આકૃતિ, ઉગતી વય અને તાજા લોહીનો જ સિંકારી હતો.” માણ, મ્હને તે કાળે બહુજ ઝોહું આવ્યું હતું. ઉમ્મ પુણ્ય અને ભોગના ઉદયની બવાળા આત્મામાંથી પ્રકટી સુધાને ધણીવાર સૂઝવી નાંખે છે. મ્હારા સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું. સૂક્ષ્મતામાંથી સ્પૂળતામાં આવવામાં પુણ્ય સર્વથી મહાન નિમિત્ત છે, અને સ્પૂળ-તામાંથી સૂક્ષ્મતામાં જવા માટે પૂર્વજી આરાધકપણું, સત્પુરો-ધના પરિચય અથવા દુઃખનો રંગ એ ત્રણ મુખ્ય હેતુઓ છે,

એમ હવે સહમન્ય છે. આ ત્રણે હેતુઓમાંથી એકેને મહેને તે કાળે સદ્ભાવ ન હોવાથી મહારા હૃદયનાં ખુલ્લેલાં દાર પાછાં લગભગ બંધ થઇ ગયાં; છતાં કોઈવાર તેની તીરાડમાંથી તે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનું ઝાંખું દર્શન થતું. હૃદય એકે વસ્તુમાં સંપૂર્ણ વિરમેણું નહોતું. એક પક્ષે પુણ્યના ઉપભોગ કાળે તે પૂર્વના આધાતો સાંભરી આવતાં તેથી તે ઉપભોગની અડધી માત્રા નાશ પામતી, તેમને અન્ય પક્ષે અંતર આગારમાં પ્રવેશવાનું એકે બળવાનું નિમિત્ત નહોતું. માતા ! પુણ્યનો મહોદય આત્માને તેની ખરી અવસ્થા સહમનવાની દરકારથી વિમુખ રાખે છે.

ભંદ્રા—મેટા ! પણ હજી તારા પુણ્યરસનો મહાસાગર તો ભરેલો જ છે. એણીક જેવા રાજાઓ તારે ત્યાં તારા દર્શન અર્થે આવે એ તારા શુભના મહાન પ્રકર્ષને શું નથી સૂચવતું ? અને એ પુણ્યના ફળ પ્રસંગે તને આવો નિર્વેદ પ્રકટાવ્યો એ બેધ મહેને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શાલિભદ્ર—આપે જમ્હારે એણીકને નમવા માટે મહેને સૂચવ્યું તે ક્ષણની મહારી હૃદયસ્થિતિ વિલક્ષણ હતી. આ શરીર જમ્હારે નમવામાં રોકાયેલું હતું ત્યારે આત્મા કોઈ અવ્યક્ત દર્દની ભાવના ઉપર મહડતો જતો હતો. જીવનભરમાં હું કોઈના આગળ નમ્રપણે અવનત થયો હોઉં તો તે માત્ર તે કાળે એણીકનું આગળ જ ! મહેને તે વખતે મહારે પુણ્ય બહુ અધૂરું અને એણીક પુણ્ય મહદ્ ભાર્યું. માથ, પુણ્યની મહારી જુની વ્યાખ્યા તે કાળે છુટી ગઇ ! તેમને જેમાં મહારા પુણ્યનો પ્રકર્ષ ભાર્યો તેમાં મહેને તે કાળે મહાન દુઃખનો હેતુ ભાર્યો. જે કાંઈ પોતાના સુખાનુભવનું નિમિત્ત છે તે જ 'પુણ્ય' હોવા થોમ છે. આપને તે પ્રસંગે મને તેટલો સુખ-

રૂપ ભાસ્યો હોય, પણ મહને તો તે બહુ દુઃખનો હેતુ હતો; કેમકે મહાર્ સુખનું અભિમાન તે વખતે છેક જ ગળી ગયું ! આપે તો વખતે મહને કહ્યું કે: “ બેટા ! આ આપણા માલીક છે ! આપણે હેમનાં બાળક અને આશ્રિત છીએ ! ” એ શબ્દોથી મહારાહદ્યમાં સખત ફટકો લાગ્યો ! અને મહાર્ પુણ્ય સોસાઈ ગયેલું લાગ્યું ! બીજાઓ જે માને તે કાંઈ પુણ્યોદયનું ‘ખર’ ધોરણ નથી, પણ કોદતા જે માને તે જ સાચું ધોરણ છે. જે અન્યની નજરમાં ‘પુણ્ય’ રૂપ ભાસે છે તે ભોક્તાને ધણીવાર ‘પાપ’ના ઉદયરૂપ ભાસે છે. જે નિમિત્ત વડે હૃદય સુખની લાગણી અનુભવે-પછી ભલે તે અન્યની નજરમાં ગમે તેમ જણાતું હોય-તે પુણ્યોદય છે. તેથી ઉલટું જે નિમિત્ત વડે હૃદય દુઃખાનુભવ કરે છે, તે અન્યની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું નિમિત્ત ભાસતું હોય તો પણ અનુભવ કરનાર તો ‘પાપ’ના જ ઉદયને વેદતો હોય છે.

ભદ્રા:—તારા આ અનુભવમાંથી મહને પણ બહુ બહુ શિખવાતું મળે છે. બહાલા ! સ્વપ્ને પણ નહિ ધાર્યું હતું કે સુખ અને આરામના ખોળામાં કાળ નિર્ગમિતો મહારો તત્તજ આવા આવા અવસ્થાતરે પામતો હશે. હું તો ત્હને માત્ર મોજશોખની મૂર્તિ જ માનતી હતી !

શાલિભદ્ર:—અને આપની તે માનીનતા સાત જ હતી. હું વિષયનો જ મુલામ હતો. પુણ્યના રસને જ મ્હેં ચુસ્ત કર્યું છે. કદી સાચો પ્રેમી પણ બની શક્યો નથી, અને ભોક્તૃત્વના અભિમાનને ગાળી નાંખી કશામાં પણ સ્વાર્પણ અનુભવી શક્યો નથી. જે તેમ બન્યું હોત તો, માજી ! આ પ્રસંગને આવવાપણું નહોતું. સંસારમાં જે સ્વાર્પણની ભાવના સિદ્ધ કરી શકે છે તેને સંન્યાસ કે

જામલની અપેક્ષા રહેતી નથી. મહારાથી તે બન્યું નહિ; અને તેથી જ આ હૃદય કોઈ બીજો માર્ગ શોધવા તત્પર બન્યું છે. કેમકે ગદ્ય કાલથી એ પુણ્યના ઉદ્ધિમાંથી માધુર્યનો નાશ થયો છે, એટલું જ નહિ પણ તે છેક જ ખારો બની 'પાપ'માં પલટી ભર્યો પહેલાં મહારે ચેતવાની જરૂર છે. આજે જે મોળું અને શીઘ્ર બન્યું ત્હને કાળક્રમે ખાઈ બનતાં કે સડી જતાં કાણુ અટકાવી શકે તેમ છે ?

ભદ્રા:—બેટા ! એ ચિંતા તો વ્યર્થ છે. ત્હને અત્યારે શી વાતની કમીના છે કે એ પુણ્યનો અંત એટલો ત્વરાથી આવવાનો ત્હારે ભય રાખવો પડે ? દેવી લક્ષ્મી, યુવાવસ્થા અને મનોમન સ્ત્રીઓનો સંયોગ ત્હારા આ ક્ષણિક આવેગને થોડા કાળમાં જુસી નાંખશે. તાત ! કોઈ પણ સાહસમાં ઝુકાવું ઉચિત નથી.

શાલિભદ્ર:—હું રહમબું હું કે હૃદયના ગમે તેવા સખ્ત ધક્કાનો આત્મા અનાદર કરે છે ત્હારે કાળક્રમે ત્હેની અસર જુસાઈ જાય છે, અને જુના ચીજો તે હમેશની માફક વિહરવા માંડે છે; પણ આ ટુંકા કાળમાં મ્હને જે અનેક સલાહભર્યા થયા છે ત્હેમાં એ પણ એક છે કે હૃદયના ધક્કાનો ઉપયોગ કરી તે ધા તાજે જ રાખવો, અને તે દર્દના જોસથી આત્માને આગળ ને આગળ વધારવો. એ ધક્કાઓનો હેતુ માત્ર દુઃખ દેવાનો નથી, સત્યનું અને સંસારનું સાચું સ્વરૂપ સ્વમળવવાનો પણ હોય છે. પામરે મનુષ્યોને ગમે તેવા સખ્ત ધક્કાથી પણ કશી અસર થતી નથી. ત્હારે સ્વ મનુષ્યો એક સુરણમાંથી પણ અલૌકિક રૂપ સિદ્ધ કરી શકે છે, એક સહજ માત્ર નિમિત્ત પણ ત્હેમનાં હૃદયમધ્યે ઉઘાડી શકે છે. હું બાળક હતો ત્હારે આપે જ કહેલી તે સંબંધની એક વાત મ્હને અત્યારે સ્મરણમાં આવે છે:—પૂર્વે એક બીમાર

રાજાને માટે તૈયારી અનેક ક્ષીઓ ભેગી મળી ચંદન ધંસતી હતી, તે વખતે તૈયારના હાથનાં કંકણોના એકન થયેલા ધ્વનિએ રાજાના કર્ણમાં અચ્ચકર ભાવ ઉપજાવ્યો. પટ્ટરાણીએ સર્વ રાણીઓને એક હાથમાં માત્ર એકેક જ કંકણ રાખી બાકીનાં દૂર કરવા કહ્યું. તેઓએ તેમ કહ્યું એટલે તુર્ત જ તે કંટાળામયો ધ્વનિ બંધ થયો. આટલા સહજ નિમિત્તે રાજાને તે કંટાળો બંધ થવાના હેતુઓને વિચાર કરવા પ્રેરણા કરી. આખરે તેણે અતુભવ્ય કે એકત્વ એ જ શાન્તિ છે. તુરત જ તેણે તે એકત્વ સિદ્ધ કરવા બધી પોતાનું વીર્ય સ્પુરવ્યું, અને એ દિવ્ય સ્પુરણામાંથી પોતાનું પરમ કલ્યાણ સિદ્ધ કર્યું. હું પામરને તો એવા અનેક પ્રસંગો આવ્યા હશે, પણ તેમાંથી કશી પણ ફળસિદ્ધિ કરવાને બદલે આજ દિવસ સુધી ઉડો ને ઉડો પુણ્યપદમાં દુખતો જતો હતો. માણ! મનુષ્ય બ્યારે ન્હાના ધક્કાઓમાંથી કશું તારણ કઢાડતો નથી ત્યારે તૈયાર મ્હોટા ધક્કા એક એક આવતા જાય છે. પણ હોલુપી આત્મા તે ધક્કાને દુઃખના ઉદ્ભવરૂપે જોઈ તૈયાર વિરમવાની રાહ જોઈ સંસારનો રસ યુગવામાં નિમગ્ન રહે છે. આખરે એવી અવસ્થાએ આત્મા આરે છે કે, ગમે તેવા સખ્ત ધક્કાથી પણ તે ટેવાઈ જાય છે, પણ તૈયાર ઉપયોગ કરવા બધી અથવા તે કયા માર્ગમાં દોરવા માગે છે તે વિચારવા પ્રતિ તે નજર સરખી પણ કરતો નથી. માતા! હવે મ્હને પ્રમાદાવસ્થા મળતી નથી. આ ધક્કાનો ઉપયોગ કરી લેવામાં જ મ્હને જીવનસાક્ષ્ય સંભળાય છે.

ભદ્રા:—બેટા! હવે હશે તો એ પ્રસંગ પણ બાવીમાં બની આવશે. હજી તારૂં વય. પણ એવું પ્રોત્ત નથી કે એવી ઉતાવળ કરવાની જરૂર હોય. તાત્કાલ હજી પુણ્યના ઉદયને ભોગવો અને પુનઃ વતસલ માતાને નિત્યની જેમ પ્રસન્નતા આપો.

શાલિભદ્ર:—જેને આપ પુણ્ય માનો છે, તેને અંત નજીક માં નથી, એ હું પણ સહમતું છું. પણ એક કાળે તેનો અંત છે એ જ નિશ્ચય આ કાળે પણ તેના અંતને મ્હારી દષ્ટિમાં રચાયે છે, અને ભાવીમાં બનવાના પ્રસંગને, ભાવીને વિંધવા સમર્થ થયેલી દષ્ટિ હમણાં જ મ્હારી સમક્ષ ખડો કરે છે. વિચારશીલ મનુષ્યો ભાવીમાં થવાના અનુભવને અત્યારે જ અનુભવે છે, અને પાછળથી તાપનો હેતુ ન થાય એવી બાજુ રચે છે. કાળને ધસાતાં વાર લાગતી નથી, અને એ બચાનક ક્ષણ આંખો ફાડી ઉઠી રહે છે. માણ! ભૂતારે આ પુણ્યનો અંત એક ક્ષણે આવવો નિશ્ચિત છે તો પછી હું તેને નિરાંતથી કેમ ભોમવી સકું? અંતનો ભય એ જ વર્તમાનમાંથી બધી મધુરતા લૂટી લે છે. અજ્ઞાન મનુષ્યો જ પુણ્યને સ્વસ્થર્યે ઉપભોગ કરી શકે છે. સહમત્ત્યા પછી તો ‘પાપ’માં જ પલટી ભણે છે; કેમકે તેમની નજર આખરના પરિણામ ભણી રહ્યાં કરે છે. તેમની દષ્ટિ ભાવીના મુમસને ભેદી અંતિમ અવસ્થાનો અનુભવ તત્કાલ લઈ શકે છે; અને તે સર્વનો સાર નીચેવી કર્તવ્યના ખરા માંગે વળે છે.

ભદ્રા:—પણ તાત ! પુણ્ય, પુણ્યને ખેંચી શકે છે. દ્રવ્યનો ત્હને ઠોઠો નથી. પ્રજ્ઞા હેમ તેટલું દ્રવ્ય દાનાદિક શુભકર્મમાં યોગ ! શુભ ક્ષેત્રમાં વવાય તેટલું વાવ ! ભવોભવ પુણ્યનો જ ઉપભોગ બની રહે તેવી યોજના કરવાની ત્હને જેવી જોઇએ તેવી અનુકૂળતા છે.

શાલિભદ્ર:—પણ માણ ! એવી-જ કડાકુટમાં રહું તો પછી સોમનો સમય મારે રહે? ખુદી રહેવાની જીંદગી એજ મ્હોટામાં મ્હોટી પાસત છે. વળી ભોગની લાલસાથી કયેથી પુણ્ય-સંચય પુણ્યને હલકી કરી નાંખે છે. ભવોભવ સોમ મારે જ

જન્મનું અને મરણનું એ સ્વર્ગ મેળવવા માટે છ'પાપાત ખાવા જેવું છે. માણ ! ભોગમાં કશી મીઠાશ જ હવે બાસતી નથી,—મુદ્દલ શાન્તિ મળતી નથી. હવે તો આ આત્મા 'પુણ્ય' અને 'પાપ' બન્નેની* પોટલીને એકત્ર કરી તેમાં આગ લગાડવા તત્પર થયો છે. મહારા હિસાબે તો મહાઈ પુણ્ય-પાપ સુકાઈ જ ગયું છે, છતાં અવશેષ રહેલા સૂકા છોલાને આપના દેખતાં હું બચ્ચીભૂત કરીશ. તે વિના હવે આરામ નથી. ઉભયમાં મહેનેએક સરખો કંટાળો છે. જેમાં અનંત નિમિત્તોથી હાનિ-વૃદ્ધિ થયાં જ કરે તેની ચીવટ રાખવી પાલવે તેમ નથી. મહારા પુણ્યમાં જેને રસ બાસતો હોય તેને એ બહેચી દેખે; મહેને તો તેમાં કશી જ 'મજા' રહી નથી.

ભદ્રાદ્રઃ—તાત ! આ કંટાળો એ કાંઈ વિરાગ નથી; કહી વિરાગ હોય તોપણ તે બાળવિરાગ છે. પુણ્યની આમીના વિચારમાંથી પ્રકટેલી ભાવના કદી સ્થાયી રહી શકતી નથી. ત્યારે અભારને વેરાઅ ગમે ભેટશે ત્હને વિશુદ્ધ જણાતો હોય તો પણ જે નિમિત્તથી તે પ્રકટેશે છે તે નિમિત્તનો ભોપ થતાં તે પલટાઈ જશે, અને પૂર્વના ઉપભોગના બેચુમાં ત્હને પાછો ધસડી આવશે.

શાલિભદ્રઃ—માણ ! આ ભયનું મહેને દર્શન કરાવી તેનાથી ચેતવા રહેવા માટે મહેને સૂચવ્યું એ ઉપકાર હું કદી વિસરી શકીશ નહિ. ધણા મનુષ્યો એવા પ્રસંગોથી પાછા જૂના ચીજે મ્હડી જાય છે. પરન્તુ, જે ભાવના મહેને આટલે સુધી મ્હડાવી શકી છે, તે જ ભાવના એ ભયના સ્થાનથી મહાઈ રક્ષણ પામી શકશે, એવો મહેને વિશ્વાસ છે.

---

* 'Beyond good and evil', as the New Philosopher Friedrich Nietzsche would say.

શાસ્ત્રી—બેટા ! મ્હારે એ જ વાત પુનઃ પુનઃ કહેવાની રહે છે કે, પૂર્વની જેમ માતાના વત્સલ હૃદયને આનંદ આપવા અહીં જ સ્થિર રહેા. આ આવેગનો થોડા જ કાળમાં લોપ થઈ જશે, અને પછી હાલની આ 'મનોરથ સૃષ્ટિ' સ્વપ્નના જેવી કુદલક જણાશે.

શાલિભદ્ર—એ જ વાતથી હું ભયભીત છું, અને તેથી જ હું જેમ અને તેમ પ્રશ્નગુંથ સરણ વહેલું મહવા તત્પર બનતો જાઉં છું. એ આ પ્રસંગ-આ ધડો હૃદયમાં તાળે જ રાખી ચક્રી સમાહિત વૃત્તિથી સંસાર કે જંગલમાં એ નરખી રીતે રહેવા સમર્થ હોત તો આપના વત્સલ હૃદયને હું અત્યારે રાવરાવવાની નિંદુરતા કરત જ નહિ. પેણુ માણ ! એવા સામર્થ્યની ખાત્રીને અભાવ હોવાથી કહું છું કે આપ એ મ્હને મળેલા પ્રસંગમાંથી ફળ લેવાની મનાઈ કરશો તો મ્હારો અધઃપાત કપ્પાં અટકશે તે હું કદખી શકતો નથી. અત્યારે જે ભોગલાલસાની નિવૃત્તિ હું અનુભવું છું તે મંગળ પ્રસંગ ભાવીમાં મળશે કે નહિ તે શું કહી શકાશે ? વળી વર્તમાનમાંથી જે અનુભ્વ સાર નીચોવી શકતો નથી તે ભાવીમાંથી શું નીચોવી શકવાનો હતો ? ભાવીમાં કરીશ-અથવા પ્રસંગ આવે ત્યાંથી ચક્રીસ એ પ્રકારનો 'વાંમદો' જ અનુભ્વોને દુખાવે છે, અને જ્યારે તે જેમ જાનતો હોય છે ત્યારે તે વધારે મળહીન બનતો જતો હોય છે. માણ ! ભોમની તુમિ કદી બની શકી છે ? આત્મા એ લાલસાથી કોઈ કોઈ અપૂર્વ ક્ષણે જ નિવૃત્ત થઈ શકે છે, અને એનો લાભ તુરત જ એ તે નથી લેતો તો

---

* 'પ્રણુ' of such powerful souls is no 'પ્રણુ' outside them; it is the God *within* them. See the exercises in my 'પરમેશ્વરની હૃદયરમાં'-an article published in the last year's issues.

તે સુવર્ણની તક ગુમાવી દે છે; એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે તેવી તકોનું પુનઃ આવવું દુર્લભ કરી મુકે છે.

સાદા:—પણ તાત! મહેને જે સૌથી મોટો ડર છે તે તારા સુંદર દેહના અદર્શનનો નથી, પણ તારા પુનઃ પતનનો છે. ભોગલાલસાનો ત્યાગ આત્મા એક જ ક્ષણમાં સાધી શકતો નથી. તેણે બહુ ધૈર્યથી પોતાના રાગદેવનું શોધન કરી પછી ઘટતો માર્ગ શેવો જોઇએ.

શાલિભદ્ર:—પતન એ પણ વિજય છે. કોઈ શુભ પ્રવૃત્તિમાં અડધેથી હારી પાછા હાલવું એ, મનુષ્યો ધારે છે તેમ હાર નથી, પણ આખી જીતને બદલે અડધી જીત છે. હારના ભયથી પ્રવૃત્તિ જ ન કરવી એ આખી હાર છે. અને આખી હાર કરતાં અડધી જીત અને અડધી હાર એ શું ખોટી છે? એક રૂપિયા કમાવા માટે પ્રવૃત્તિ કરનાર કદી અડધા રૂપિયા અથવા છેવટે એક પાછા પણ મેળવીને આવે તો તે, ખીલકુલ ન કમાનાર કરતાં હજારગણું ઉત્તમ છે; કેમકે તે ૧૯૨ દુરમનમાંથી એકનો તો પરાજય કરી શક્યો છે. અને એક દુરમનને જીતનાર તે જીતમાંથી બીજા દુરમનને જીતવાનું તાણું આપી, પણ સાથે મેળવેજ છે. મૂર્ખ મનુષ્યો હારનારની હાંસી કરે છે, પણ ખરી રીતે તેવી હાંસી હાસ્યારની નહિ પણ લેમની પોતાની ત્રુપ્તિની જ છે. માણ! હું 'પહું' જોવો ભય રાખશો નહિ. આપના જેવી માતાઓનું સત્તાન એટલું બળતો અવસ્થ સુરાવી શકશે.

સાદા:—તારાં સુવર્ણ સરખા રમણીય દેહનું અદર્શન આ માતાથી કેમ સહી શકારો? જે જે મહારી આ ઇચ્છા સ્વર્થની છે, તેમ પણ મહારી ભાવનાને સહી ન આપવો એ તારો પ્રથમ ધર્મ છે.

શાલિભદ્ર:—મેંતે અનંતકાળમાં શાલિભદ્ર સરખા અનંત સંતોનેની સંયોગ-વિયોગ-તહાશ આત્માએ અનંત વાર અનુભવ્યો.

છે. કાળ એ સર્વ દર્દોનું ઔષધ છે. અને જે દર્દ કાષ્ઠનિક છે તે સાંભો કાળ નહતું નથી. મહારામાં આપને જે મમત્વ છે તે કાષ્ઠનિક જ છે, અને અસ્વકાળમાં આપની વિવેક દૃષ્ટિ તે મમત્વને છુટી નાંખશે.

ભદ્રા:—તો ભલે, તાત ! સ્નેહસ્થાનનો સ્વાર્થ પ્રથમ સાચવવો એ સ્નેહીની પહેલી ફરજ છે. ત્હમારું શ્રેય જે માંગે જણાતું હોય તે માંગે, બેટા ! વિવેકપૂર્વક વિહરો, અને મહારા જેવી માતા-ઓને વિયોગનો પ્રસંગ ઉપજાવવા પુનઃ અવતરતું ન પડે એવું પરમ કલ્યાણ સાધો !

શાલિભદ્રા:—માણ ! આ સખ્દો બોલતાં બોલતાં આપનું હૈયું છેક જ મળી જાય છે અને મિથ્યા સોહથી આપની રાત્રદૃષ્ટિ પરા-ભવ પામેથી જણાય છે. આવી રાગવૃત્તિ આ દેહમાં શા માટે જોધા છે ? આ દેહના પરમાણુઓની આપને સુંદર ભાસતી ધટના આદિ તેમજ અંતમાં નથી-માત્ર મધ્યમાં જ છે. આજે નહિ તો અમુક કાળ પછી એ ધટના વિખરાવાનું નિર્માણ તો અવશ્ય છે જ.

ભદ્રા:—બેટા ! એ તો અનંતકાળની જુની ટેવનું બળ. જ્ઞાન-કરતાં લાગણીનું સામર્થ્ય કીઓમાં જરા વધારે હોય છે. પણ તાત ! હજી એક વાત કહેવાની બાકી રહે છે, અને તે સૌથી અધિક અમલ્યની છે.

શાલિભદ્રા:—કહેા, માણ !

ભદ્રા:—જે જ-કે, ‘પ્રજુના રાજ્ય’માં પગ મુકતાં પહેલાં તે પગ ત્યાં સ્થિર રહી શકે તેવી-તેવારી આ ‘મર્ત્ય રાજ્ય’માંથી ફરીતે જ જવાની જરૂર છે. આત્મા જ્યારે બોમના સંયોગમાં પણ પોતાના યોગ સાચવવા સમર્થ થાય છે ત્યારે જ તે ખરે-યોગી બની શકે છે. એકાદ માસ મૃતસ્થાવાસમાં રહો અને આ મગકાદ

જો સુવર્ણનો જ હશે તો તે તેટલા કાળની કસોટી પછી પણ કાયમ જ રહેશે; પણ જો માત્ર ઢોળ જ હશે તો તેતેટલા કાળના ધસારામાં ખવાઇ જશે, અને ઢોળ પાછળ છુપાયેલી કાટવાળી ધાતુ ખુલ્લી થશે. બેટા, ધણા પ્રસંગે જોવું બને છે કે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ સ્ક્રમશ્ચ ચક્રતો નથી અને ન કરવાનું કરી બેસે છે. આખરે કંઈ નહિ તો પણ જગતને એક બ્રહ્માત્મનું દર્શાવે પુરું પાડી ત્હેમને શ્રદ્ધાહીન બનાવે છે અને પોતે પણ બને છે. મહારા આ અનુભવમાં વિશ્વાસ આણો અને એકાદ માસ અહીં રિયતિ કરો. વળી, મનુષ્ય-સ્વભાવ આંચકાને સહી ચક્રતો નથી. જ્યારે કોઈ કાર્ય આંચકા-વશ અને તાત્કાલિક થાય છે ત્યારે તે આંચકાનું બળ દીર્ઘ પડયા પછી પ્રતિઆંચકા (reaction) નું બળ એટલું વેગવાન હોય છે કે મનુષ્યને કાણુવાર હારી પાછું હઠવું પડે છે. તેના પ્રસંગ ન આવે તે માટે કલ્પની અવસ્થાઓને, શૃંંગારવાસમાં રહી, યોડો. કાળ જુઓ, અને બને તેટલી મહાપ્રયાણની તૈયારી કરો. કલ્પનો મળ અહીંજ પોષ, શુદ્ધ થઈ, પ્રભુ પાસે જવાય તો તે માર્ગ કંટકરહિત થાય છે. હાલ તો, કલ્પના પ્રદેશમાં તે પ્રભુની સૃષ્ટિ રચી ત્યાં વિહરે અને ત્યાં જ સરીરરક્ષ અને સંક્રાન્ત ભોગવવા પડશે તે કલ્પનામાં જ 'સહતા' શીખે. અહમ રહી ચક્રવાનું બળ મનુષ્યે પ્રથમ પોતાની કલ્પનામાં સિદ્ધ કરવાનું છે, અને તે મેળવ્યા પછી સાક્ષાત્ અનુભવ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે.

શાલિભદ્ર—તો બહે, માણ ! આપની સલાહ હું માન્ય રાખીશ, અને લાગના સ્વરૂપને ધીમે ધીમે અહીંથી જ સિદ્ધ કરીને પ્રભુના ચરણે ગતિ કરીશ.

શાલિભદ્ર—માણ ! એક માસ ઉપરની અવધ આજે પુરી થઈ ગઈ છે; અને તે કસોટીમાં આ આત્મા અગ્નિ રહી શક્યો છે. હવે રાત્રી અને આશિય આપો.

ભદ્રા—બહે, બેટા ! પધારો, પણ પ્રભુની આજ્ઞા લઈ આ માતાને પ્રસન્નોપાત દર્શન આપતા રહેજો, અને ત્હમારા અનુભવ-માંથી પ્રકટેલ અમૃત આ હૃદય જીરવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં વખતોવખત સીંચતા રહી આપણા પૂર્વ સંબંધને સંરક્ષણ કરજો. એટલે! પક્ષપાત તો આ માતા ઉપર જરૂર રાખજો. પ્રભુ એટલી આજ્ઞા આપે તેવા દયાળુ છે. (માથે હાથ ઝુકી) તાત ! સુખેથી પ્રભુના ચરણે જાઓ અને જીવનના પરમ ઉદ્દેશો બહેન બહેન સિદ્ધ કરો.

‘સુશીલ.’

(૨૪)

કેશા અને સ્થૂલભદ્ર.

[સ્થળ:—કેશાની ચિત્રશાળા.]

સ્થૂલભદ્ર:—કેશા ! આજના પ્રભાતથી તમારા અંગતું પ્રકંપ મને શંકાશીલ અવસ્થાવાળું જણાય છે. તમારું સુખ શીઘ્ર, ચિન્તાગ્રસ્ત અને સવિકાર ભાસે છે. મને આહાર આપતી વખતે પણ તમારા શરીરનો યોગ પરવસ અને મનોભળ વહી મથેલું જણાતું હતું. તમારા પગનો અંચુડો ચપળ હતો, ચક્ષુ દળેલાં અને પુનઃ પુનઃ મારા બક્ષી ગુમ દષ્ટિ ફેંકતાં હતાં. યોગભળની ક્ષતિ થવાથી એક પથું ક્રિયા આજે તમારાંથી ઉપયોગપૂર્વક થતી નથી. કેશા ! આજે તમારો યોગ, પ્રકૃતિના ક્યા પ્રદેશમાં લુપ્ત બન્યો છે ? કદ કર્મપ્રકૃતિના ઉદય-પ્રવાહમાં આજે આમ નિર્બળપણે વહો હો ?

કેશા:—મત અનંતકાલના સંસ્કારભળથી આજે મારો યોગ, પ્રભો ! અત્યંત અવનત પરિણામને બાજે છે. આજે હું અનેક કર્મપ્રકૃતિના સંયુક્ત પરાક્રમથી પરાજીત બની વિકાર-ઉદયના પ્રચંડ-અવિરત પૂરમાં તણાઈ છું. બહુબહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ, ઉદયના પ્રવાહ સામે તરવાને આવશ્યક શક્તિ આવિર્ભૂત થઈ શકતી નથી. ધણી કાળથી પરાભવ અવસ્થાને ભોગવતી કર્મપ્રકૃતિઓ જાણે વેર સેવાના હેતુથી એકત્ર બનીને આવી હોય તેમ મને નાના પ્રકારે કષ્ટ આપી પોતાનો વિનય મારે મોઢે કમુલ કરાવતી હોય તેમ જણાય છે. મારા પરિણામ આજે અત્યંત અસ્તવ્યસ્ત દસામાં છે. આપનો ઉપદેશપ્રભાવ મારા મન ઉપરથી હઠી મથો હોય તેમ લાગે છે, અને પૂર્વના સંસ્કારો તે કાળના રમણવિલાસમાં મને સુખનું ભાન કરાવી આ કાળે પણ તેના પ્રકારનું સુખ ઉપજાવી કાઢવાની ઇચ્છાને

પ્રબંધલિત કરે છે. નિગિત્તજ્ઞના પ્રભાવે ઉપાદાન વસ્તુના બળ ઉપર વિનય મેળવ્યો છે.

રથૂલભદ્ર:—આત્મવિકાસના ક્રમમાં જે અનેક દસોટીઓમાં થઈ પસાર થવાનું છે તે દસોટીઓમાંની, કોશી ! તમારી સાંપ્રત સ્થિતિ એ પણ એક વિષય અને અત્યંત શરવીર આત્માથી નિર્ગમી શકાય તેવી દુર્ઘટ દસોટી છે. અનેક નિર્બળ આત્માઓ આ પહેલા ધોરણની પરીક્ષામાંથી જ તેનું વિદ્વેષપણું જોઈ હારી ગયા છે, અને આત્મપ્રકાશિત માર્ગને અસેવ્ય માની તે ક્રમને નિસર્ગના નિયમથી વિરુદ્ધ કિંવા અસ્વાભાવિક ગણે છે. અધોપ્રકૃતિ અને ઉચ્ચ પ્રકૃતિના યુદ્ધકાલનો આ તમારો સમય તમારે અત્યંત સાવધાનીથી પસાર કરવાનો છે; કારણ કે અનેક વીર પુરૂષોની ઉચ્ચ પ્રકૃતિ પણ સત્-સમાગમનો થોમ હોવા છતાંયે આ યુદ્ધમાં અસાવધાની અને અનુપયોગથી પરાજયને પામી છે. કોશી ! ભ્રાન્તિનો ઉપશમ થયા પછી કાંઈક કાળે જે તેનો પ્રથમોદય થાય છે, તે અત્યંત બલવાન હોય છે. તેની નિવૃત્તિ કરવા જે આત્મા અસમર્થ નીવડે તો પુનઃ તે પ્રકૃતિદેવીના ટલ્લે ચઢે છે અને પુનઃ નિર્બ્રાન્ત સ્થિતિમાં આવતાં અર્નત કાળ વીતી જાય છે. ઉદય સ્વરૂપને પામેલા પરિણામમાં રંજનપણું ન રાખતાં તેને ધૈર્યપૂર્વક વિતાવવા બળુશ જ લક્ષ રાખશો તો અરૂપ કાળમાં તે ઉદય નિવૃત્ત થઈ જશે. ઉદય પામેલા પરિણામને ભાવસ્વરૂપણે ન પરિણામવતાં ઉદયાવસ્થામાં જ સાક્ષીભાવે વેદી લેવા તે ઉદિત પ્રકૃતિપર વિનય મેળવવાનું ગુપ્ત રહસ્ય છે. ઉદય ભાવને પામેલી પ્રકૃતિમાં રંજન ભાવનું સેવન તે શ્રુત એવા વિકાર દેહમાં અશ્રુત સીંચી તેને સજીવન કરવા હુલ્લ છે. કોશી ! હું તમને જે વસ્તુરહસ્ય ધણા કાલથી સમજાવવા

પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં જે તમારી યુદ્ધિમાં પ્રવેશી શકતું નહોતું તે રહસ્ય આ કાળે તમને, શાન્તિથી વિચારતાં, ચૂર્ણિમાન થવા ચોગ્ય છે. આ રચણ, આ કાળ, આ યોગ, અને આ સવિકાર સ્થિતિનો અનુભવ તમને એક અદ્ભુત મર્મગાન આપવા માટે જ આવ્યો છે, એમ જાણી તે પ્રસંગમાંથી શ્રેયભૂત વસ્તુને મહી લેશો તો ઘણા કષ્ટવડે પ્રાપ્ત થવા ચોગ્ય જ્ઞાન તમને અદ્ય કાળમાં અનાયાસે થશે. વિકારના પ્રબળ દળને કેમ હઠાવવું તેની યુક્તિનું શોધન વિકારના ઉદયકાળે જ થવા ચોગ્ય છે.

કેશાભાઈ—પ્રભો! મને એમ જાણે છે કે, જે પ્રકૃતિનો ઉદય તેને અનુરૂપ વસ્તુનો ભોગ આપવાથી તે પ્રકૃતિ સાંત થવા ચોગ્ય છે. પૂર્વે ઘણીવાર મેં અનુભવ્યું છે કે રસેન્દ્રિયને અનુરૂપ ભોજનની ઇચ્છા પ્રગટ થયે તેને ઉપસમાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે અધિકાધિક પ્રબલિત થાય છે અને જ્યાં સુધી તે ઇન્દ્રિયને અનુરૂપ સામગ્રી પૂરી પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેના ઉદયનો અગ્નિ ઓલાવાતો નથી. અત્યારની મારી સવિકાર સ્થિતિ મારા મુખેથી આ શબ્દો ઓલાવતી હોય અથવા વસ્તુતઃ તે ઉપાય સત્ય હોય, તે તો આપ જાણો; પરંતુ મને તો આ યુક્તિ અધિક સરલ અને સ્પષ્ટ જણાય છે કે પૂર્વના સંસ્કારની નિવૃત્તિ મેં કહેલા ઉપાય સિવાય થવી અને તો અશક્ય જાણે છે. આપની સાચેના પૂર્વકાળનાં વિલાસી ચિત્રો આજે પુનઃ મારા સ્મૃતિપ્રદેશમાં ધૂર્તિમંત થયા છે અને તેને અનુરૂપ સામગ્રી ઉપજાવી કાઢવાની ઇચ્છાએ જ આજે મારી આંખે કહી તેવી સ્થિતિ કરી મૂકી છે. મારી દૃષ્ટિમાં આ કાળે પૂર્વની સ્થિતિ સૌમાન્યચિન્હયુક્ત અને આ સાંપ્રત સ્થિતિ વૈધવ્ય સદૃશ જણાય છે. પ્રભો! મારી ઉદયમાન સ્થિતિને અનુરૂપ સામગ્રી ઉપજાવી આપવાથી મારી યાચના કયુધ નહિ રાખો?

રથુલભદ્ર:—મહાત્માઓની વિશુતિ પરાપકાર અર્થે જ હોય છે. તમારી પ્રકૃતિનો ઉદય તમે જણાવ્યો તે ઉપાયવડે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય હોત તો હું ગમે તે ભોગે પણ તેમાં પ્રેરાત; પરંતુ તે ઉપાય સભ્ય હોવાની ભાન્તિ, તમારી સવિકાર સ્થિતિવડે જ થયેલી હોવાથી, અને અનુરૂપ સામગ્રીના યોગે ઉદયમાન પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ શાસ્ત્ર પ્રમાણથી બાધિત તેમજ પ્રજ્ઞાચક્ષુએ વિચારતાં અસંભવિત હોવાથી, તમારી યાચના હું સ્વીકારી શકતો નથી. પ્રકૃતિના ઉદયરંગથી રંગાયેલ મનોયોગ કૃત્રિમ ઉપાયમાં પણ 'યથાર્થતાનું' ભાન ઉત્પન્ન કરાવી પોતાને અનુકૂળ સામગ્રી ઉપભવી કાઢવા માટે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી બુદ્ધિ પાસે પણ તેની વાસ્તવિકતા કમુલ કરાવે છે અને વિકારવડે પ્રમત્ત થયેલી બુદ્ધિદેવી પણ તેવી દલીલથી એકતરફી વલણ પકડી ધણીવાર ઉદયને અનુરૂપ યોજના, પ્રમાણભાસ સહિત પ્રકટાવી આપે છે. બુદ્ધિ તરફથી પ્રમાણનો ટેકો મળતાં મન-વચન-કાયાનો યોગ સ્વચ્છંદપણે વહેવા લાગે છે. કેશા! આજે તમારી સ્થિતિ પણ કાંઈક આવા જ પ્રકારની છે. તમારી સવિકારી દશાએ તમારી ઉદયમાન પ્રકૃતિને અનુરૂપ સામગ્રી ઉપભવી કાઢવા માટે અને તેવી સામગ્રીના યોગથી તે પ્રકૃતિનું જાગ નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે, એવો આભાસ કરાવી તમને યોગમદ્ધ સ્થિતિમાં મૂકેલ છે. કેશા! ધૈર્યપૂર્વક શાન્તિથી ઉદયને અરક્તપણે વેદી લાઇ નિવૃત્તો, અને તમારી અભ્યારની બુદ્ધિ-વૃત્તિ સવિકારી મણી તેના તરફથી પ્રેરાતા ઉપાયો પણ અયથાય છે એમ મદ્દે.

કેશા!—આજે આપનો ઉપદેશ મારા અંતઃકરણથી છોટો છોટો રહે છે અને પૂર્વના ભોમવિલાસમાં જ સુખમુદ્ધિ ઉપજે છે,

મારા ઉપરની આપની નિર્હેતુક કૃપાને બાદ કરૂં તો મને એમ જ જણાય છે કે મને આપ ભગવો છો અને સૃષ્ટિ ઉપરના સ્વાભાવિક સુખનો મને જણી જોઈને વિયોગ કરાવો છો; તેમ છતાં પણ આપનો દયેલો ઉપાય સત્ય જ હોય અને સુખની ઇચ્છાને પરિત્રા કરવાનો મારી યુદ્ધિએ પ્રેરેલ ઉપાય અસત્ય હોય તો પણ આપણા પૂર્વ સંબંધને સ્મૃતિમાં લાવી મારી ઇચ્છાને એક વખત અમલમાં લાવો.

સ્થૂલભદ્ર:--કૈાશ! એક વખત યોધાયેલી ઇચ્છા બીજી વખતે બમણા બળથી ઉદયમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી. એક વખત અનુરૂપ સામગ્રીથી સિંચાયેલો સંસ્કાર પુનઃ પ્રબલપણે પ્રકટ થઈ વ્યાકુલતા ઉપજાવ્યા સિવાય રહેતો નથી, એ મારા કથનમાં પ્રતીતિ રાખી ઉદયના બળને શાન્તિથી વેદી લેયો. જાનના તારતમ્ય કરતાં ઉદયનું બળ અધિક પ્રમાણમાં થતાં જે વિકારો સ્વાભાવિક રીતે થવા જોઈએ તે આત્મારે તમારામાં ઉપસ્થિત છે. જગતના અનેક જીવો આ સ્થિતિના ઉદયને વેદી ન શકવાથી જ હેરાન થાય છે. એક વખત આ ઉપસ્થિત થયેલા વિકારને સાક્ષી-ભાવથી અરક્તપણે વેદી લેશો તો પુનઃ તેનું બળ ક્ષીણ થઈ જશે. આ પ્રસંગે સદેજ પણ શિયલતા બજવાથી વિવેકની પ્રાપ્તિ થંધા કાળ સુધી અપ્રાપ્ય રહેશે. તમારા એકલાના જ જીવનમાં આવેા પ્રસંગ આવ્યો છે, એમ માનશો નહિ. જે જે આત્માઓ સિદ્ધિને વરેલા છે, તે સર્વના સંસાર જીવનમાં પ્રાયઃ આવા પ્રસંગ આવ્યા હતા; અને તે તે સમયે તેમણે ઉદયના બળ કરતાં આત્મબળનું તારતમ્ય અધિક રાખવાથી જ વિજયને મેળવ્યો હતો. શિયલતા અને અનુપયોગ થતાં કરેલી કમાણી ધૂળમાં મળી જાય છે. આમ કથનનો આ ભાવ, કૈાશ! કોઈ કાળે વિસ્મૃત કરવા યોગ્ય નથી.

કોશા:—પ્રભો ! આપ જુલો છો; ઉદયમાં આવી ફલામિમુખ થયેલી પ્રકૃતિ કાંઈ પણ પરિણામને ઉપજાવ્યા વિના વિફલ થાય એ અને જ કેમ ? ભોગનો ઉદય થતાં, ભોગ સંમુખ કર્યા સિવાય તે પ્રકૃતિ વિફલ થાય તો તેના ઉદયનું સાફલ્ય શું ?

સ્વૃણભદ્ર:—તમારું કથન સત્ય છે, પરંતુ ઉદય આવેલ પ્રકૃતિને ભોગવવાના રસ્તા જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના જુદા જુદા હોય છે. અજ્ઞાની પુરૂષ ભોગનો ઉદય થતાં ભોગને અનુરૂપ સામગ્રીમાં રંગાઈ ભોગના સંસ્કારને પોષણ આપે છે, અને તે સંસ્કારને પુનઃ ઉદયમાં આવવાનું આમંત્રણ આપે છે. જ્ઞાની તે પ્રકૃતિના ઉદયને પ્રકાર ફેરથી ભોગવે છે, અને ઉદય સંમુખ થયેલી પ્રકૃતિને અનુરૂપ સામગ્રી ન આપતાં તેમાં અરકત રહી તેની શક્તિને આત્મબળના તારતમ્યથી ક્ષીણ કરી પુનઃ ઉદયમાં ન આવે તેની કરી બૂકે છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની ઉભયને તે તે કર્મપ્રકૃતિ એક-સરખા બળથી ઉદયમાં આવે છે; પરંતુ અજ્ઞાની જન તેના ઉદય સમયે તેમાં રંગાઈ જઈ તે સંસ્કારને ભોગસામગ્રીથી પરિપોષે છે, જ્યારે જ્ઞાની જીવ તે ઉદયને સાક્ષી ભાવે ક્ષણવારમાં વેદી લઈ તેને નિઃસત્વ કરી નાખે છે. ઉભયના વેદનમાં માત્ર પ્રકારફેર છે. હું તમને ઉપદેશ આપું છું તેનો આશય પરિણામને આપ્યા પહેલાં ઉદયબળ વિલય થઈ જવા યોગ્ય છે તેવો નથી, કિન્તુ તે ઉદય આત્મબળથી જ અરકતપણે વેદી લેવો એ છે. કોશા ! તમને ઉદય-જૂત થયેલી કર્મપ્રકૃતિ પણ જ્ઞાનીઓ જે પ્રકારે તે વેંદે છે તે રસ્તે વેદવી એવી મારી ઉપદેશના છે.

કોશા:—પરંતુ ઉદયસંમુખ થયેલી પ્રકૃતિ પોતાનું ફળ આપ્યા વિના રહે જ કેમ, તે હજી અને યુદ્ધિમાં ઉતરતું નથી.

સ્થૂલભદ્ર:—ઉદયસંયુત થયેલ પ્રકૃતિનો અને આત્માનો સંબંધ તો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક જ છે. ઉદયમાન કર્મ કાંઈ આપણને બળાત્કારે ભોગ્ય વસ્તુમાં અથવા અન્ય વિકારવિશેષ રૂપ કાર્યમાં જોડતું નથી; તે તો માત્ર તે તે પ્રકારે વિકારભૂત થવામાં માત્ર નિમિત્ત રૂપ જ છે. નિમિત્ત ફક્ત સરલતા કરી આપે છે, પણ જોડાવું અથવા ન જોડાવું તે તો આત્માની સ્વતંત્ર વાત છે. જો તેટલી સ્વતંત્રતા ન હોય તો આત્માને ભોક્ષમાં જવાનો અવકાશ સંભવતો જ નથી.

કેશાબ:—અંતર ઉદય થતાં જેમ સમુદ્રને હજીવું જોઈએ, તેમ કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય થતાં આત્માને તે પ્રકૃતિને અનુરૂપ ભોગ્ય વસ્તુમાં જોડાવું જ જોઈએ, એમ હું માનું છું.

સ્થૂલભદ્ર:—તે દદાહરણમાં પ્રસ્તુત વિષયને કથું સાદસ્ય નથી. જડ સૃષ્ટિના દદાહરણને ચૈતન્ય સૃષ્ટિના પ્રદેશમાં ઘટાવવું ઉપયુક્ત પણ નથી. ચક્રવાક અને ચક્રવાહીનો સંયોગ થવામાં જેમ સૂર્ય નિમિત્ત છે, પરંતુ સૂર્ય કાંઈ તેમને બળાત્કારે તેમાં જોડતો નથી, તેમ ઉદયમાન કર્મ પણ તેને અનુરૂપ ભોગ્ય વસ્તુમાં બળાત્કારથી જોડતો નથી; પરંતુ તે તે વસ્તુમાં જોડાવા માટે સરળતા તથા યોગ કરી આપે છે. જો તે બળાત્કારથી, આત્માની અનિચ્છા છતાં જોડવા શક્તિમાન હોત તો આ પહેલાં ક્યારનીયે તેમણે તમારી ઇચ્છાને અમલમાં મૂકી દીધી હોત; પરંતુ કર્મની શક્તિમાં બલાત્કારથી કોઈની સાથે જોડવાનું સામર્થ્ય નથી. નિર્બલ જીવો જ તે નિમિત્તમાં સામર્થ્યનો આરોપ કરી તેના ઉદયના પૂરમાં તણાય છે. આત્માની અનંત શક્તિ ઉપર કેઈ વસ્તુનું આપણે ધારીએ છીએ તેવું સામર્થ્ય છે જ નહિ. ષડ્રસ ભોબન કાંઈ જીવો ઉપર બલાત્કાર કરી તેમાં પરાણે પ્રવેશ

કરતાં નથી. શ્રુતિમનોહર રાગો કાંઈ બલાત્કારથી આપણા દાનમાં પ્રવેશી લુપ્ત કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયો વિચારના ઉદયકાળે આત્માની અનિચ્છા છતાં બલાત્કારથી તેને ભોગમાં બેઠતા નથી.

કેશાબ—પ્રભો ! આપના કથનમાં મને હવે શ્રદ્ધા પ્રકટે છે. વિકારના આ ઉદયકાળે હું શું કરું તો તે સહેજે નિવૃત્ત થાય તે સ્પષ્ટ રીતે કહેા.

સ્થૂલભક્ષઃ—ભેદ જ્ઞાનના તારતમ્ય પ્રમાણે ઉદયકર્મે આત્મા ઉપર બળ કરી શકે છે. ઉદયમાન કર્મે કરતાં ઉપયોગબળ, ભેદ-જ્ઞાન અને વિવેકબુદ્ધિનો ઉદય વિશેષ બળવૃત્ત કરવાથી, કર્મના ઉદય બળનો પરાબલ થવા યોગ્ય છે. સ્થૂલ ભોગમાં વિલાસની ઇચ્છાનો ઉદય, તેમાં આત્મા તરફથી રસનું સિંચન થાય નહિ ત્યાં સુધી, કદી પણ બલવાન યથ શક્તો નથી; અને તે રસનું સિંચન કરવું યા ન કરવું તે આત્માની સ્વતંત્રતાની વાત છે. ઉદયમાં ન બેઠાવું, તેમાં રસવૃત્તિ ન જ કરવી, તેને જ્ઞાન વડે પરિક્ષીણ કરી નાંખવી, એ જ કર્મના ઉદયજન્ય વિકારનો પરાબલ કરવાનો ઉપાય છે. સામાન્ય જીવોમાં અને મહાત્માઓમાં માત્ર આટલો ફેર છે. જ્ઞાનીઓનું ઉપયોગસામર્થ્ય અબળ હોય છે, અને ઉદયનું બળ તેમના પર શાલી શકતું નથી. એક વખત ઉદયબળનો પરાબલ થયે પુનઃ તે તેટલા બળથી હુમલો કરી શકતું નથી. સામાન્ય જીવો મહાત્માના પદને ઇચ્છવા છતાં, તે પદની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક ઉપયોગબળ તેઓ પ્રકટાવી શકતા નથી, અને તેટલા જ માટે તેઓ તેમની હાલની સ્થિતિથી એક પગલું પણ આગળ વધી શકતા નથી. તેઓને સહજ પણ નિમિત્તનો ઉદય થતાં તુરત જ તેમાં રંગાણ

જઈ પોતાના ઉપર કર્મબળનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. હસવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં હસે છે, રડવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં રડે છે, વેદોદય થતાં તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને જીગૃષિત પદાર્થનું દર્શન થતાં ગ્લાનિવશ થાય છે; દુઃખમાં જેવુંજેવું નિમિત્ત મળે તેવાતેવા કાર્યમાં તુરત જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરન્તુ જ્ઞાની જીવો નિમિત્તથી તદ્દન સ્વતંત્ર રહે છે. નિમિત્તની સત્તાને સ્વીકારતા નથી. તેઓ જાણે છે કે જડ કરતાં ચૈતન્યની સત્તા અનંતગુણી અધિક બલવાન છે. કોશા ! તમારા હાલના વિકાર-ઉદયને તટસ્થપણે સાક્ષીભાવે જોયા કરો અને તેમાં રંગાયા વિના થોડો કાળ ધૈર્યપૂર્વક વિતાવો.

કોશા:—પ્રભો ! આપના આ ઉપદેશથી મારા અંતરમાં ઐક અદ્ભૂત રહસ્યનો ઉદય થયો છે, અને તે સાથે સદ્ગુરુના સામિપ્યનો મહિમા પણ આજે મને અનુભવગોચર થયો છે. આપ મૂર્તિમાન ઉપદેશ છો-આરિન્ય છો-પ્રભુત્વ છો. મારા આપને અનંત વંદન છે. કર્મની સત્તા ઉપર વિજય મેળવવાના રહસ્યનું આજે મને રહેજો પ્રદાન કરવાના બદલામાં હું-રંક કાંધ પણ આપવા અસમર્થ છું. પ્રભો ! તેમ છતાં મારા કર્મના સમુદ્રમાંથી નેત્રદ્વારા સરી આવતી આ મોતીની માળા સ્વીકારો.

‘ સુશીલ. ’

(૨૫)

પ્રતાપ અને ભાભાશા.

[સ્વદેશમક્તિ.]

[પ્રતાપી પ્રતાપરાજનાં મૂડીમર માથુસોથે સમરાંગણમાં જવા સાથે તેનાં શબ્દ તથા નાણાંનાં સાધન પણ ખૂટી ગયાં હતાં, સૂર્ય સરખાં ચૂરે તપતા પ્રતાપના તાજને તારાજ થવાની ઘડીઓ ગણાતી હતી. રૈયતની ખાતર, પોતાની એ જમિની ખાતર, પોતાના પવિત્ર ક્ષાત્રધર્મની ખાતર અને મહાન્ પોતાના ધર્મ-મય અટકલ ટેકની ખાતર, સાપ જેમ તેની કાંચળીને ત્યજ દે તેમ સધળા રાજવિલાસો અને મહાલયો ત્યજ મહારાજ પ્રતાપસિંહ શહેનશાહને “ નમ્યું નહિ આપવાના ” મનોરાજ્યમાં સ્વતંત્ર આત્મા સાથે વિહરતા, અત્યારે, જાણે કોઈ વનરાજ તેના વન-સામ્રાજ્યમાં ધૂમતો હોય તેમ ગિરિ ગૂહાઓમાં પરિવાર સાથે વિજેતાની ભાવનાએ ધુમી રજા હતા. દરમિયાન જ્યારે મહારાજની આંખ ધણે દહાડે કેંક હળી હતી તેવે સમયે કોઈ ભિક્ષુ વેશધારી એક બક્તિ ત્યાં આવી અડે છે ત્યાંથી પ્રસ્તુત સંવાદની શરૂઆત.]

વિક્ષુ—મહારાજ લગીર જાપ્યા છે ! પ્રભુ જાણે કેટલાએ સમયના અંતર પછી આજ તેમની આંખો મિંચાઈ હશે ! ઉંધવા જ દઉં. જગાડીને શા વાસ્તે મોંઘી થઈ પડેલી શાંતિમાં વિક્ષેપ પાડવો ? વાહ ! જાણે હવે પોતે વિજયી જ થઈ ચૂક્યા હોય તેવાં ચિહ્નો દયાળુ પિતાએ આટલો આરામ અપાવ્યો ન હોય !

(સ્વપ્નવશ પ્રતાપસિંહના સજ્જો સાંભળીને) તાનજી ! ઉછળતા મહેરામણનાં મેળાં પેટે ઉછાળા મારી રહેલું મહારાજનું રણુરસિયું ગરમ શોણિત, શાન્ત નથી ! બીડાયલા કમળ સરખા નયનમાં નિદ્રા હશે, આત્મભ્રમર ઉઘ્વતો નથી ! જગૃત-નિદ્રામાં યે ધડકતા હૃદયે તેઓ સ્વપ્નવશ હોઈ શું બોલતા સાંભળું છું ! " પ્રજા, ધર્મ, માતૃભૂમિ " ! ! ઝાડમાં સતેલા સિંહ સરખા રાજ મહારાજ ખડખડી વન-ઝૂંપડીમાં, ઉશકે અસિ મૂકી ઉઘ્વ લેતા દેખી હૈયું ભરાઈ આવે છે. પ્રતિપક્ષે અવનવી મધુર મધુરતા હેતું કોઈ વનફૂલ, ગંભીર અનિલ લહરીઓદાર ફેરતું હોય તેમ મહારાજના નિક્રિતાવસ્થાના શ્વાસો-ચ્છવાસ કોઈ દેવી પરાગ પમરાવી રહ્યા છે ! અને આ શું ! આંખ-માંથી ઉભરાતાં મારાં ઉન્હાં આંસુ, મહારાજને વારી જાય છે કે મહારાજને લાકડે આપવા એમના ચરણપર નિમજે છે ?

(બિશ્નુના અશુભિન્દુ પ્રતાપરાજના ચરણપર પડવાથી તેઓ તદ્દન જાગી જાય છે.)

પ્રતાપ:—પાણીનાં ઉન્હાં ફેરાં આંધી પડ્યાં એ ! (ચરણે હાથ ધરી) ગરમ ઝઘિરથી તો ગરમ નહિ થયાં હોય ! કે દેવ ઝઘવાની સાથે ધનરાજની પણ અવકૃપા થઈ, કે તે પણ શીતળ જળને સ્થાને ઉષ્ણતા વરસાવે છે ! (ઉડો એક શ્વાસ લઈ વિચારમાં પડે છે. બિશ્નુ તેમની નિકટ જાય છે. અને કરસપૂટે મહારાજને નમન નમે છે.)

બિશ્નુ:—નિરાંતની સ્વરૂપ ધડીમાં ભંગાયું પાડનાર મહારાજનો ગુન્હેગાર સમીપ બોલો છે. સેવકનાં જ હતાં એ આંસુનાં ફેરાં. મહારાજની નિદ્રામાં એણે જ વિશ્લેષ પાડ્યો છે. ક્ષમા, ઉદયપૂરરાજ !

પ્રતાપ:—વનનાં વેરાગીઓને ક્ષમાની લેવડ દેવડના સંસાર-
અવહાર છાજતા નથી; કેઈ યોગીજન જેવા લાગે છે. ધોરતાને
જગાડ્યો એ તો ઉપકાર થયો. વાર, મેવાડની કતોહની કંઈ ગૂંટિકા
આપની કનેથી મળી શકશે ?

શિક્ષુ:—મેવાડની કતોહ ? મહારાજનું અસ્તિત્વ જ તેની
કતોહરૂપ નથી શું ? તરવારની ધાર સરખું માથે ચતુરદળ ઝમૂમવા
છતાં, વિજયી પોતેજ નીવડવાની શ્રદ્ધામય આત્મશાંતિ વડે, મહા-
રાજને આજ લગીર જપેલા જોઈ મને અપૂર્વ આનંદ થઈ આવ્યો.
હતો, ને તેનાંજ એ આંસુ હતાં. કેટલી એ અપંગ, ભગૃત નિદ્રા !
એવી નિદ્રાને ‘ધોરવા’ સરખા શબ્દો શોભે નહિ, મહારાજ !

પ્રતાપ:—નિદ્રાને અધીન થનાર નહિ પણ તેને અધીન
કરનાર રણવીર શરૂ સામતોમાંના એક મને, ઇન્દ્રિયજીત જોઈ તમે
મારી સ્તુતિ કરો છો તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. અમારી કેટલિના
લગભગ સધળા સરદારો ધારે ત્યારે ઉઘી નામ અને ભગે, એ તો
તેમની વીરતાના બૂપણરૂપ કાયમની પ્રકૃતિજ હોય છે અને તેથી તેની
પ્રશ્નસા થાય તો એ વધારે પડતી વાત કહેવાય. આ ગૂંડામાં
આપનાં પગલાં આજ ક્યાંથી ને શાથી વળ્યાં છે વાર ?

શિક્ષુ:—બીજી ભિક્ષાર્યે આવ્યો છે; ભિક્ષા અમની નહિ
પણ અંતરની. ઈષ્ટદેવની પ્રેરણાથી ને મેવાડની માટીમાં લોટતો ભિક્ષુ
તે માટે અહીં આવ્યો છે.

પ્રતાપ:—જલ્દી તમને દીક્ષા ન હોય ! એવી તમારી જીજ્ઞાસા
છે. બોલવાની એવી તમારી પદ્ધતિ છે. અંતરની ભિક્ષા, સકય ને
ચોખ્ખો તેટલી મળશે જ. કહો, શું પૂછવાનું છે, કદાચ મુશ્કેલી જ વાત
હશે, અથવા જે હશે તે, હું બધું સાંભળીશ.

વિશ્વઃ—(સ્વગત) મેવાડના બિશ્વઝો પણ વિગ્રહ વિષયમાં રસ ધરાવે છે, એટલી બધી મહારાજને શ્રદ્ધા ! સ્વભોમ સંરક્ષણની શી તન્મયતા ! (પ્રત્યક્ષ) પ્રભો, દેશોદ્ધારની આપની તન્મયતાની વચમાં આવતાં અન્તરના ધબકારા વધે છે, પણ બીજી રીતે હૃદયની લાગણી આપને ચરણે પોતાની શંકા ધરવાનો મોહ જીતી શકતી નથી. મેવાડના ઉદ્ધારનો હવે એક પણ ધંધાજ રહેલો મહારાજ જોઈ શકે છે ?

પ્રતાપઃ—સાચા સાધુના જ આ હૃદયગાર હોય નહિ ! કે કાળ જ પહોંચાયો ! નફો-તોટો અણુતા વાણિયાશાહી તરંગો સાધુને મુખે ? સ્થિતિ અસંભવ લાગે છે.

વિશ્વઃ—વરસાદની ઝડીઓ પેડે સૂંસરાં તીરને આવતાં ઝીલતા પ્રજાશિરોમણિ, તરંગો અસંભવ લાગે તો પણ થોડો વખત નહિ સહી શકો વાર ? પરિણામે મારા તરંગો આપને અપમાનજનક લાગે, તો તેની સજા ખમવા આ પાખર જીવ તૈયાર રહેશે; એટલી સરતે પણ મને થોડી ક્ષણો નહિ સાંભળો ? મહારાજ !

પ્રતાપઃ—શા માટે નહિ ? પણ કેવળ મેવાડની પરિસ્થિતિ જ સાંભળવાથી વિરોધ લાભ નથી જણાતો. મેવાડના ઉદ્ધારનો માર્ગ પણ, સાથે સાથે લેતા આવ્યા છો ?

વિશ્વઃ—હા; જો તે ધટિત લાગે તો—

પ્રતાપઃ—ધટિત હશે તો જરૂર ગળે ઉતરશે. હું તો એવા મોઢા મુત્સદ્દીની શોધમાં જ છું ને ? જોલો, શો રસ્તો છે ?

વિશ્વઃ—જુલ્મી 'શાહ'ના ચતા ઉપરાધાપરી હુમલાઓથી બચવા વાસ્તે વિશ્વને એકજ રસ્તો સૂઝે છે અને તે યુદ્ધનીતિને અનુસરી સમયસૂચકતા વાપરવાનો.

પ્રતાપ:—સમયસૂચકતા ? જે ચોખ્ખી હતી, તે તો મેં વાપરી જ છે. અધાર આવા પહાડી પ્રદેશમાં વસી વિજય કેમ મેળવાય, તેના બૂહનો વિચાર કરી રહ્યો છું; તમે ‘શાહ’ને સ્વાધીન થવાની સમય-સૂચકતા તો નથી કહેતાને ?

લિશ્કુ:—મહારાજ, મારો માર્ગ તો ક્રાંતિક એવોજ અર્થ સૂચક છે. હાથ હેઠળ પડયે શત્રુને એકવાર નામનું નમ્યું આપી, પાછું એકત્રિત બળ કરી પ્રતિપક્ષનો પરાજય કરવો એ હહાપણનો રસ્તો નથી શું ?

પ્રતાપ:—હહાપણનો હશે કદાચ; પણ સત્યનો તો હરગીજ નહિ. કૌરવ દળ ભારે હતું, પાંડવ પક્ષ સુઠીભર હતો; છતાં તેણે સત્યનો જ રસ્તો સ્વીકાર્યો હતો—સમજાવો છો તેવો હહાપણનો નહિ; અને ઇતિહાસમાંથી વંચાય છે કે શ્રી કૃષ્ણ સત્યનાજ સાથી થયા હતા. અનેક ઝગોના બહોળા સમૂહવાળું અસત્યનું પાર્થિવ-બળ, સત્યના સુક્ષ્મ લાગતા આત્મિક જોમ આગળ, પરિણામે નમ્યું આપે છે, એવો ખોધ કૌરવ-પાંડવના વિગ્રહમાંથી નથી પડતો ? મેવાડના રણાસલા સરદારો સ્વલ્પ સંખ્યામાં હશે, છતાં તે મરણીઆ છે—કેસરીઆં કરનારા છે, એ તમે વિસ્મૃત થતા લાગો છો; અને મોગલ સૈન્ય ! (પ્રતાપ હસે છે) મોગલ સૈન્યને રણમેદાનમાં છેડે રહીને લગાર નિહાળો, એટલે તેમના બળનો ખ્યાલ તમને આવશે. કાંઈ પ્રયત્ન જળધોધ અસ્પષ્ટિત પ્રવાહે વહેતો હોય, તેની અપ્રતિમ શક્તિ, સુઠીભર મેવાડ સેનાનીઓમાં ક્યાંથી ઉતરે છે ? તેમને ભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ છે: એ પ્રેમ તેમને શક્તિ બક્ષે છે. મોગલસૈન્ય અર્થમેળી છે. તેમનામાં યાહોમ વૂટી પડવાની તાકાત ક્યાંથી હોય ? મારવું કે મરવું એ નિર્ણય બુધિમત્તામાં હોય. મારા સરદારો એ મોટિના છે.

શિક્ષુઃ—સાધન ખૂટયે આધીનતા સ્વીકારવી, થેડા વખતને માટે સ્વીકારવી, પાછા સાધનસંપન્ન થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સ્વીકારવી, એમાં લાંચન ખરું ? મહારાજ, મેવાડની વધતી જતી પાય-માલીનો વિચાર કરો; એ કરુણ દૃશ્ય ખુદ્દી આંખે નિહાળો; પછી જરૂર આપને ડહાપણનો રસ્તો વાજખી લાગશે.

પ્રતાપઃ—બધું વિચારું છું. પ્રતાપને હૃદયહીન માનો છે ? બુદ્ધિનો બુદ્ધો—

શિક્ષુઃ—એવું કહું તો મારી જીમ કપાઈ જાય, મહારાજ !

પ્રતાપઃ—ત્યારે મેવાડની પામમાથી વાસ્તેજ પ્રતાપનો ટેક છે, એમ તમે કહો છો ?

શિક્ષુઃ—નહિ જ.

પ્રતાપઃ—મેવાડના કરુણ દૃશ્ય સાથે મેવાડપતિના આ પહાડી જીવનનું દૃશ્ય જરા સરખાવશો ? તે કેને ખાતર, વિચારશો ?

શિક્ષુઃ—મહારાજ !

પ્રતાપઃ—પ્રતાપ ક્ષણ બરનું ચે કલંકિત જીવન જીવે એમ તમે કહો છો ?

શિક્ષુઃ—કહ્યો નથી; તરંગી બન્યો છું, એવો આભાસ થાય છે; પણ તરંગ સાવ વજૂદહીન હોય એમ હજીયે નથી લાગતું.

પ્રતાપઃ—એમજ મને મારો નિર્ણય ફેરવવાનું એક પણ કારણ નથી લાગતું. પ્રતાપને શ્રદ્ધા છે કે ક્ષાત્રત્વનો એક તથ્યપો પણ જીવનમાં હશે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ ક્ષાત્રપુત્રો અસિતી ધારાપર જીવશે. માનસિંહ છે, તે હું નથી. તેણે યવનનું અજ ખાધું ને તે તેવો થયો. કુલ ને કર્તવ્યશ્રેષ્ઠ થઈ વિલાસ ભોગવવા કરતાં ફરજ બજાવતાં પવિત્રપણે આત્માને પરમાત્મા સાથે તદાકાર બનાવી દેવો પ્રતાપને વધારે વહાલો છે. ‘અધીન’ શબ્દ મરણ કરતાં પણ, ખરા ક્ષત્રી-

પુત્રોને આકરેા લાભશે. દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી પ્રતાપ તેના ટેકથી વર્ચિત નહિ થાય. પ્રાણ અને ટેક એક સાથે જ ટકી રહેશે.

ભિક્ષુ:—ટેકના સંરક્ષણમાં સેંકડો જીવોનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો પણ તેને ન છોડવો ? મહારાજ, કયુંજ સમજી શકાતું નથી.

પ્રતાપ:—સ્વાભાવિક છે; કેમ કે તમારી દિશા જ ભિન્ન છે. સિદ્ધાન્તની કિંમત, ટેકની કિંમત જોને હોય, તે ભોગના આવા હિસાબ ન કરે. ભલા માણસ લાગે છે. દર્દ અને દુઃખનને ઉગતાં જ છેદવાં. જોના છેદન માટેનો ટેક, તે નિર્દય ટેક છે વાર ? ટેક સ્વહિતાર્થે તો નથીજ ને ? તમે મેવાડની દયા ખાઓ છો ! શત્રુનું શરણ સ્વીકારવામાંજ મેવાડ ઉર્જવલ જીવન જીવશે ? જોની દયા તો નિર્દયતાની ગરજ સારનારી નિવડે છે એ તમે ભૂલી જાઓ છો. x x x તમે રડો છો ! વાતચીતના પ્રારંભે ઉન્હાં આંસુ ટપક્યાં હતાં ને હવે વાતને અંતેય પણ ? તમને માફ તો નથી લાગ્યું ને ?

ભિક્ષુ:—મહારાજનાં વેણ માફ લગાડનારાં નથી; હું કેટલો નિર્બળ છું, તેની પ્રતીતિ કરી આપનારાં છે. કહેવાતું ચાલુ રાખો, પ્રભો !

પ્રતાપ:—હું એમ કહેવા જતો હતો કે હવે આવી દશામાં શરણ સ્વીકારી પાછો ફરૂં, તો ખરનાર સૈનિકોને પણ અન્યાય આપનારો હરૂં.

ભિક્ષુ:—ખરૂં, મહારાજ !

પ્રતાપ:—ત્યારે મારી શી ફરજ છે ? જોના જીવ્યાથી ધણું જીવન જવલંત દસાએ જીવે; મારે તેવું જીવન જીવવું કે જીવનભોગ આપવો. આત્મભોગ ઉર્જવલ કીર્તિ પાથરશે, શરણ સ્વીકારી આત્મ-ધાત ક્યાંતું પાપ વહેરાવું પ્રતાપને યોભારપદ નથી.

શિક્ષુ:—હજી કાંઈ વિશેષ ?

પ્રતાપ:—વિશેષ શું કહું ? ઉભયનાં જીવન ભિન્ન છે, જીવનના પ્રદેશો ભિન્ન છે. જે તમે તે હું નથી, હું તે તમે થશો કદાચ.

શિક્ષુ:—મહારાજના જેવા નહિ, તો મહારાજને પગલે પળવાની પ્રેરણા તો હોય જ. મહારાજને કળી શક્યા લાગે છે ! કયન લંબાવશો પ્રભો !

પ્રતાપ:—વસ્તુ જીવતર વિષે ચર્ચાતી હતી; કશું ? તું કે જેના જીવ્યાથી ધણું જીવે તેનું જીવતર બેહતર, તથાપિ ધન્ય જીવન તો તેજ, કે જેનો યશ્ન જીવે છે, જેનો પ્રતાપ બેઈ બેનાર પ્રતાપી અને તેવી પ્રતાપપૂર્ણ જેની શક્તિ જીવે છે; પ્રતાપનો તેવું જીવન જીવવા જન્મ છે. પશુજીવને જીવી, ભૂમિને ભાર રૂપ હોઈ, ભૂમાતાના શાપિત રહેવું અને ગમતું નથી. જ્યાં સુધી મારી એ ભૂમિમાં અપ્રીય કે દારૂનાં બી વવાયાં નથી, તેનું સત્વ સરદારોમાં ઉતર્યું નથી, ત્યાં સુધી ભાંડુજન અને પ્રજાવર્ગ કાંચળી પહેરીને બેસશે નહિ. ખરૂં ક્ષાત્રતેજ ગમે ત્યારે અને ગમે તે સ્થિતિમાં ચળકી ઉઠશે. અન્ધકારનું વાદળ વિંધી સૌમાં પ્રકાશ, પ્રકાશ પૂરશે.

શિક્ષુ:—શિક્ષુ તે પ્રકાશનો ભૂખ્યો છે. આ દેહ જો ઉપ-ચોગી લાગતો હોય તો તેને કાંઈ આઘા કરશો ? શિક્ષુ, આપનીજ રૈયતમાનો છે.

પ્રતાપ:—સ્વભૂમિનું જેને અભિમાન છે તે દેશની દાઝ છે તેવી મારી ભલી પ્રજાને કે પ્રજાની કાંઈ વ્યક્તિને વિશેષ શું કહેવાતું હોય ! દેશસેવાનો એકજ માર્ગ નથી. સેવા બે રીતે અને બધાજ બળની શકશે. વિચારથી કે વર્તનથી, ગમે તો આત્મભોગથી તે તેમ ન બને

તો આત્મભોગી તૈયાર કરાવી આપવાથી. તેમ ન અને તો નાણુંથી
વે પશુ.

વિશ્વ:—અળધડીજ પાછો મેવાડ જાઉં છું ને અત્યારથીજ
સેવકનું જીવન મહારાજને ઝોટલેજ ભૂમિને સમર્પણ થાય છે. સેવા
દેવા તૈયાર થનાર પ્રજા પ્રત્યે કાંઈ સંદેશો કહાવશો મહારાજ ?

પ્રતાપ:—કહેજો કે તમારો રાણો પોતાને માટે અમે તેવી
કંઈકી રિયતિમાં પણ સુખી જ છે : ને પ્રજાના હિતને અર્થે મરી
પડવા, મોતને મોરચે તૈયાર થઈ અટલ ઊભો છે. પ્રજાનું સ્મરણ
હું નથી ભૂલ્યો કે નથી ભૂલતો એ તો તમે જાતે અનુભવો છો.

વિશ્વ:—અનુભવું છું મહારાજ ! અને અત્યારે યુદ્ધ અર્થે
વધારે વૃદ્ધ શાની છે પ્રજો ?

પ્રતાપ:—વૃદ્ધ નાણુંની છે. પણ સત્યસહાયક સર્વેશ્વર તે ખોટ
પૂરશે. પ્રજાએ પોતાથી બનવું કરવું જોઈએ, તે મારે કહેવાની જરૂર
ઝોટલા માટે જ નથી, કે પ્રજામાં મને શંકા છે.

વિશ્વ:—મહારાજ ! (પગે પડે છે.)

પ્રતાપ:—આ શું ? ઉઠો, હું દેવ નથી. સાક્ષાંત્ર દંડવત્
પ્રણામ તો આપણ સૌના મહાન્ પિતાને કરવા ધટે. તમે કેમ કશું
બોલી શકતા નથી ? હૈડું ભરાઈ આવ્યું હોય એમ જણાય છે. ઘડી-
વાર નિરાંતે બેસો. તમારે મને કશું કહેવું છે ?

વિશ્વ:—સત્ય સંરક્ષક વૃષાભે વિશ્વને બરાબર ઝોળખ્યો નથી !
આંધી ઝોળખે ? મારા કહેવાતા પણ મૂળે આપનાજ દ્રવ્યના ભંડાર-
નો ભરપૂર ખજાનો આવે અણીને પ્રસંગે પણ કૃપણ માફક જાળવી
રાખનાર કૃતદ્વીનું ઝોળખાણ મહારાજને ના પડયું ! જે પ્રજામાં

મહારાજને શ્રદ્ધા છે અને પ્રભુપરજ ને આધાર રાખે છે, તે પ્રભુએ પ્રજાજનમાંથી એકને દ્રવ્યની આવશ્યક ખોટ પૂરવા મહારાજની કને મોકલ્યો છે. સત્ય યુદ્ધના યજ્ઞમાં તેનો ઉપયોગ કરશો. મારા અખૂટ દ્રવ્યભંડાર તે આપના છે. અને હજી મને ના ઓળખ્યો ? વિશેષદૃષ્ટિએ નથી રાખતો રાજપિતા ! હું કારભારી આપને ભાષા.

પ્રતાપ:—અને તે આવા વેશમાં ? ચિન્તાથી સુકાઈ ગયેલા દેદારમાં ! ધન્ય ! ભાષા ધન્ય ! !

ભાષા:—વિલંબ ન કરો મહારાજ !

(૨૬)

અશોક અને સંપુષ્ટાચાર્ય.

[પાત્રોઃ મહારાજ અશોક અને કુલગુરુ સંપુષ્ટાચાર્ય.]

[વસ્તુઃ—મૃગેન્દ્રરાજના ઇન્દ્રપુરરાજ્યપર મહારાજ અશોકે ઘેરા બાંધ્યો. આખા રાજ્યને જેર કરવા તેમના સૈનિકોએ ઘણા ઝોઢાકી પ્રયત્નો આદર્યા, ખૂનખાર યુદ્ધ આરંભાયું અને બન્ને પક્ષોમાં કરીણી કતલ થવા લાગી. આમ છ મહિના સુધી ચાલ્યું. તે દરમિયાન યુદ્ધસ્ત્રામનું અવલોકન કરવાની મહારાજ અશોકને મહા તક મળીઃ તે અવલોકનનું પરિણામ એ આ સંવાદનો પ્રસંગ.]

સંપુષ્ટાચાર્યઃ—શોષિતથી ભરાયલી ખાડીઓ મંધાય છે. હવા બગડવા માંડી છે, સમરાંગણ હીચડથી લદમદ થઈ રહ્યું છે. કોઈના હાથ તો કોઈના પગ, કોઈનું ઘડ તો કોઈનું શિર તૂટેલું—એવાં બેસતમ સૈનિકોનાં શબ આમ તેમ પડ્યાં પડ્યાં સડે છે. ગીધ કાગડાની કારમી ચીસો ભય, ત્રાસ અને ગ્ધાનિ ઉપજાવી રહી છે. વિશાળ આ રણભૂમિમાં સઘળાં સ્મશાન જાણે આવીને ભરાયાં હોય એવા અણુકાર વાગે છે, અને એવા વિપરિત સ્થળે જ બેસીને વિચાર કરવાનું સૂચ્યું ? અશોક ! ઉઠ, તારી આવી શાંત સમાધિ મને કંટાળો ઉપજાવે છે.

અશોકઃ—અહીંથી ઉઠાડી મને ક્યાં તેડી જશો ? આચાર્ય વર્ણવે છે તેવી આ ભૂમિની સ્થિતિ આપના અશોક નિમિત્તેજ થઈ છે, તો હવે તેવી ભૂમિ માટે તિરસ્કાર શા સાર ? ભય ઉત્પન્ન કરનારને ભય ખમવો જ પડે. એજ નિયમ વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ વાસ્તે છે. મહારાજ, આપ આ ભૂમિ પ્રત્યે જો હવે તિરસ્કાર અને

અભાવની લાગણીથી જોતા હો તો તેમ નહિ કરતાં તે ભૂમિને તેવી બનાવનાર મારા પ્રત્યે, કે તે ભૂમિને તેવી બનાવવાની સલાહ દેનાર પ્રત્યેજ તિરસ્કાર--

સંપુષ્ટાચાર્ય:—યોભ, અશોક. સુતી આ સમજાન સરખી રણુભૂમિના મલિન વાતાવરણમાં તું ખરડાઈ ગયો છે; નહિ તો એક આચાર્ય સમક્ષ આવા ઉદ્દગારો નીકળે નહિ. ઉપદેશનું વિસ્મરણ થતું જણાય છે કે, અહિંસા પરમો ધર્મના સૂત્રનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનાર પૈકી હું પણ એક છું. છતાં યુદ્ધ માટે તને આજ્ઞા ફરમાવી છે તો તારે સ્વીકારવું જ જોઈએ કે એ યુદ્ધમાં જ અહિંસા પરમો ધર્મનું મંબીર રહસ્ય રહેલું છે. હૃદયે છોકરમત છોડી દે. કર્તવ્યબ્રષ્ટ ન થા; જે સમય જાય છે તે ધણો કિમતી જાય છે. કર્તવ્ય વગરનો તે કિમતી વખત ગુમાવવા જેવું ઉડાઉપણું તને નથી છાજતું, કેટલી ખડબચડી વાટય વટાવતો વટાવતો હું તારી શોધમાં અહીં આવી ચડ્યો છું, તેની ઠાંઈ ગમ છે તને ?

અશોક:—મારા હિતમાંજ આચાર્ય પોતાનું હિત જોતા હશે એટલું તો આ “ બદલાતો ” અશોક તેના નમતા આત્માએ સ્વીકારે છે જ. અને મહારાજ, પોતે વર્ષો છો તેવી રોગ ફેલાવનારી હવાથી ભરપૂર આ ભયંકર ભૂમિમાં શાંતિથી જોસી વિચાર કરવાનું કદાચ ઉચિત નહિ પણ હોય. તથાપિ મને સ્વતંત્ર વિહારમાં વિહરવાલો. જે ભૂમિએ થોડી જ ખળોના પરિચયે મને હરેણુ. અને દયાનાં મહા દશન કરાવ્યાં છે તેવી ભૂમિ આંખને કે યુદ્ધિને ગમે તેટલી વિષમ, ગંધાતી કે મલિન વાતાવરણવાળી લાગતી હશે તો પણ તે ભૂમિને હું નહિ ત્યજી શકું. આપ ઉદારચિત્તિવડે મારા આવા “ નકાર ” માટે મને ક્ષમા આપશો. અને મહારાજ, જે સ્થિતિમાં

હું તે સ્થિતિમાં જ અહીં બેસી આ ખૂનખાર યુદ્ધના પરિણામનું તત્ત્વ તપાસવા દેશો !

સંપુષ્ટાચાર્ય:—અહહ ! અશોક ! વિચાર તે યુદ્ધના પરિણામનો કે યુદ્ધની ક્ષતેહનો ? તત્ત્વ શું તપાસવું છે ? મંડાપલા યુદ્ધમાં ક્ષતેહ વાંચતો હોય તો તે સંબંધી વિચાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. આ સ્થળ તો સુન્દર વિચારોની સ્ફૂર્તિને વિકસવા દેતા પહેલાં જ દબાવી દેનાર છે, તાણેલા ડેરા આગળ અનિમિષ નયને માતા ધ્રુદિમતી અને અમાત્ય રાધાગુપ્ત તારી વાટ ભેટા તપે છે. ચાલ, યુદ્ધની ક્ષતેહનો વિચાર તો આપણે સૌ સાથે બેસીને કરીશું.

અશોક:—યુદ્ધનું પરિણામ તો આપ અને હું અહીં પ્રત્યક્ષ નિહાળીએ છીએ. નિહાળીએ છીએ અને ત્રાસ પામીએ છીએ. અસંખ્ય નિર્દોષ જીવોની આહુતિ આ રણયુદ્ધમાં, હોમાતા તલકણ પેઠે અપાર્થ રહી છે ! જેમ જેમ વિશેષ જીવો અગ્નિના રાતા બડકા જેવા રૂધિરના રક્ત રંગથી રંગાતા જાય છે તેમ તેમ એ યુદ્ધને તાપ વધે જાય છે. એ તાપ હવે અશોકને મન અસહ્ય છે, મહારાજ !

સંપુષ્ટાચાર્ય:—એ તું શું બકે છે, અશોક ?

અશોક:—હું એમ બકું છું કે અશોકનું નિર્માણ જુદું રચાય છે. તે નિર્માણ જ હવે મને ગમ્યું છે. મહારાજ, અગ્નિનાવરણમાં જે થયું તે થયું. તેને જ્ઞાન થયું ત્યારથી યુદ્ધના પ્રસંગોનો અશોક ત્યાગ કરે છે.

સંપુષ્ટાચાર્ય:—નથી પડતો વિશ્વાસ—આવું સાંભળનાર મારા કરણો હપર; અને કદાચ આ અશોકના આત્માનો અવાજ નહિ હોય. રાજમાતા ધ્રુદિમતીની કૃપે અવતરેલા સમર્થ બિન્દુસાર રાજેન્દ્રના રાજકુમારના ન હોય આવા ક્ષુદ્ર વિચારો. અશોક, આ

તું શું લઈ બેઠો છે ! તને કશું બાન છે કે આ બ્રહ્મ ભૂમિના બચકર વાતાવરણને જ અધીન થઈ આવું બકે છે ?

અશોક:—મારા નિર્માણને નહિ કળનાર કે નહિ પસંદ કરનારને માફે બોલવું મિથ્યા લવારા જેવું જ લાગે; વસ્તુતઃ તે લવારે કે બકવાદ નથી, પણ યુદ્ધ વિરુદ્ધની અશોકની તે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા છે. તે પ્રતિજ્ઞા સ્વસ્થ પ્રકૃતિમાં, ચિત્તની વ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં અને અનુભવસિદ્ધ તેમજ સારાસારના “વિવેક” જ્ઞાન પછી જ લેવાયેલી છે. મારા આવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શાથી વિશ્વાસ નહિ રખાતો હોય તેનો પણ વિચાર કરવો એ અશોકને અનુકૂળ નથી.

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાનું તારણ પછી. પણ, અશોક ! રે અશોક ! એવી બાયલી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો તને હક્ક નથી. તારે માથે તારા વડીલો, કુલથુરુ, રાજમાતા અને અમાત્યનું જૂથ રહેલું છે, ત્યાં સુધી સ્વછંદે વિહરવા જેટલું સ્વાતંત્ર્ય તું ભોગવી શકે નહિ. ઠાઠપણ નવું પગલું ભરતાં પહેલાં તારે વડીલવરોની અનુમતિ અને આજ્ઞાની રાહ જોવી જોઈએ. અરેરે, અશોક ! તને આ શું સુઝ્યું છે ?

અશોક:—અંતઃકરણે જે સુઝાડ્યું છે તે.

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—અચૂક, તું તો ભોળો દિસે છે. નકામાં થેલાં કહાડે છે. અને ખાતરી છે કે આવી મલિન ભૂમિ છોડતાની સાથે જ તારા આ થેલા તરંગો સંધ્યાના રંગો પેઠે પલટો ખાશે. આવે સ્થળે બેસીને આવા તરંગોમાં તણાવા જેટલી મનની લગામ છૂટી ચૂકવામાં રહેલો અનર્થ મારે તને સમજાવવો પડશે. અશોક, લગ્નીર ગંભીર વિચાર કર. બરાબર સ્વસ્થ થઈ, હવાઈ તરંગોને ભૂલીને આપણા આ યુદ્ધ માટેના યુગ લિદેશોનું ફરી રમરણ કર અને પછી

મને કહે કે તારી આવી થેલી પ્રતિગા કોઈ પણ રીતે કલ્યાણક હોઈ શકે ?

અશોકઃ—સૃષ્ટિ પરના મારા સ્થૂલ યશને મારી છેલ્લી કે પહેલી આ પ્રતિગા કલ્યાણક નહિ હોય કદાચ. બેશક, મને પોતાને પણ તે વિષે શંકા છે. તથાપિ આત્મસામ્રાજ્યના બળ આગળ હવે તેવી શંકાઓને સ્થાન નહિ મળે, અહિંસા પરમો ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્ય શીખવે છે કે આત્મા સાથે આત્માનાં યુદ્ધ કોઈ પણ રીતે ને કોઈ પણ અંશે આદરણીય નથી. આત્માના સર-જનહાર અપ્રતિમ અને કોઈ મહાસક્રિય આત્મા ઉપર અમલ ચલાવવાતું જે કર્તવ્ય છે તે કર્તવ્ય સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો તેની કનેથી છીનવી લેવાતું ખોટું સાહસ ખેડવા લલચામલી રહે છે ને સાહસ ખેડે છે. મારો-આ અશોકરાજનો-અમલ આત્માઓ ઉપર હોઈ શકે નહિ અને થઈ શકે પણ નહિ, તો સંહારની જ વાત શી ? “ નૈમ છેદંતિ જ્ઞાનાગ્નિ ” ના ન્યાયે જો કે માનવીનાં સાધનો આત્માને છેદી કે બેદી શકતાં જ નથી. મેં જોયું કે આવાં માનવ-યુદ્ધને પરિણામે કેવળ બળનો જય અને હિનબળ-ચોડા બળનો પરાજય જ થવાનો, અને તે દ્વારા જોછા બળ કનેથી વિશેષ બળ, યશ, ક્ષોભ અને જોના વડે પાપ જન્મે તેવી વૃત્તિઓને પોષનારી સંપત્તિ પડાવશે, ફરી થોડું બળ હશે તે વિશેષ બળવાળું બનવાની પ્રવૃત્તિ માંડશે. તે પ્રવૃત્તિમાં ભાવના પાછી યુદ્ધ-મારામારી ને કાપા-કાપીની-અને તે દ્વારા, કહી તેવી દોષવતી લૂંટલૂંટને લગતી જ રમતી રહેશે. તોફાનો આમ મચતાં રહેશે. મહારાજ, અને તેવાં તોફાનોની બળમાં સતત ચૂંચવાઈ રહેલા પાપર જીવો, જન્મીને જીવનને અંતે જીવનને મોક્ષના લક્ષ્યને સાધ્ય કરવાથી બહિર્મુખ

રહેવાના. આટલા વાસ્તે માનવયુદ્ધનું પ્રકરણ અશોકના રાજ્યમાં આટલેથી હવે બંધ થશે. હવે અશોક પોતાની સાથે પ્રજાને પણ મનોનિબંધે આત્મસંયમી બનાવવા સ્વધન્દિયો સાથે યુદ્ધ મંડાવી તે રિપુતુલ્ય લેખાતી ઇન્દ્રિયોને મિત્ર બનાવવાનાં પ્રકરણ ખોલશે. “અશોક! અત્યાર લગણનાં યુદ્ધ-રમખાણ નીરને વલોવવા સરખાં હતાં, અત્યારથી તારી આવી બાવનાને બળે, મંડાનારાં યુદ્ધ નવનીત નિતારનારાં નિવડશે. ” આમ અન્દરથી મને કોઈ અવાજ સંભળાને છે. અને પ્રશ્ન કરે છે કે “ મોહક-માનવ યુદ્ધ શા સાર ? ”

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—શા સાર ? ધર્મ સાર ! રાજનીતિના અને શાસનના સંરક્ષણ સાર, પ્રજાના બાવિ બલા સાર, રાજબળના અખ-તારા અને તેને અંતે થતી જીવનની સફળતા સાર. સમૃદ્ધિ, નામના અને નામની શાશ્વતતા સાર, અને તે ટકી રહેનાર વસ્તુઓનાં સ્મરણ-ચિહ્ને ભવિષ્યની પ્રજાની પ્રગતિના પંથો મોકળા થાય છે તે ખાતર: સિવાય કાંઈ વિશેષ. પણ-કુમાર, તને તારૂં અંતઃકરણ આવેા ઉત્તર નથી આપતું ?

અશોક:—એવો ઉત્તર અંતઃકરણને મળતો હોય એવો બમ અગાઉ મને થતો હતો; પણ હવે જ મને પ્રતીતિ થાય છે કે તે ઉત્તર વસ્તુતઃ ઉત્તર નહોતો પણ ખરેખર બમ જ હતો. અંતઃકરણ-દેવોતું સ્થાન-આ પવિત્ર અંતઃકરણ કદી પણ આપ કહો છે તેવો ઉત્તર આપે નહિ. અંતઃકરણ એ શી વસ્તુ છે તેનું હવે જ મને જ્ઞાન થયું છે અને તે જ્ઞાનના બળે હવે તેનો, સરસ્વતી દેવીની વીણામાંથી વહેતી પવિત્ર ગીર્વાણ સરખો કર્ણુપ્રિય-આત્મપ્રિય-ધ્વનિ મને સંભ-ળાય છે કે, “ પુરપાલ, દલાળુ શા, આત્મરક્ષક અને આત્મપોષક શા. આત્માના ઉદ્ધારનો માર્ગ માનવયુદ્ધમાં નથી. ક્ષુદ્ર, સ્પૃહ, કેવલ

સ્વાર્થપૂર્ણ, સંકુચિત, અને પાપને ચીલે વાળનાર એવાં નામ, નામના અને સમૃદ્ધિ ટકાવી રાખનારી લાલચ અને લોભશક્તિયોને અનવમલ પેટે ત્યજી દે. તેમાંજ તારું, પ્રજનનું અને સૌનું શ્રેય છે. આદેશ આ ધર્મનો છે.~” અંતઃકરણ આતું કહે છે મહારાજ !

સંપુષ્ટાચાર્ય:—ન હોય એ અંતઃકરણનો અવાજ. પણ બૂંડી આ રણભૂમિમાંથી તને કોઈ વળગણ વળગ્યું હશે તેનોજ એ અવાજ હોવો. જોઈએ. યુદ્ધનાં મહત્ત્વને ઉધા તરવોમાં ઉતારી પાડનાર અશોક-માં ખચીત કોઈ ભૂત ભરાયલું હોતું જોઈએ. તારા અંતરનાં ચિહ્ન અને તારો બહારનો ડોળ બધુંજ બદલાયલું દેખાય છે તેવી સ્થિતિમાં અશોક, તું એકલો ન રહે.

અશોક:—આચાર્યની દૃષ્ટિ મને ભૂત વળગેલું દેખે છે, જ્યારે મારી નજરે મને ભૂતદેવાનાં દર્શન થાય છે. તદ્વાવત એટલો તો પડયો છે કે જે પૂર્વે નહતું તે અત્યારથી હવે વળગેલું છે ને નહિ છૂટે એ. મહારાજ, મને નમન નમવા લો અને આટલું માફ સત્ય માનો કે જે જે વાતો આજથી આપને ચરણે ધરે છે તે બેશુદ્ધિમાં અથવા ઘેલછામાં નથી ધરતો. મહારાજ, મુંઝાઈ છું, આજ સુધી આપને પાલવે પડી રહેલો અશોક હવે પસ્તાય છે. યુદ્ધથી મચાતા રમખાણોનાં ગતસ્પર્શો મને હવે અડધો-અડધો કરી નાખે છે ! આચાર્ય હો, કલશુક હો, ઠિંકરને બચાવશો. વિચારોના અનેક વનજમાં ગૂંજળાતા પામર છવની બહારે ધારો ?

સંપુષ્ટાચાર્ય:—હા, બેઠો યા. મારાં ચરણ હોડ. બોળા અશોક, સાવધ યા. તને શું થાય છે ? શા વિચારો આવે છે હવે ? (સ્વગત) ચિત્ત બમિત થઈ લાગે છે ! !

અશોક:—વિચાર નિવેદન કરૂં મહારાજ ? અહહ ! અધોર સ્વપ્નમાં અનુભવાતી ઘટના પ્રત્યક્ષ મારે જોવી પડે છે ! ત્રાસ છે ! શુદ્ધ છે ! મહારાજ, અશોકનાં પાપભર્યાં પગલાં આ રણભૂમિ પર પડ્યાં અને ક્રોધ પવિત્રાત્માના તપોગ્નિને ટકી રહેલી એ ભૂમિએ મારો પદમાર સહન કર્યો એ અહોભાગ્ય મારું. નિસ્તેજ આ ચક્ષુ-ઓએ શોષિતની નદી વહેતી દીડી, નિર્દય આ હૃદય નદી વહેતી જોવા થોભી શક્યું ! ! હજારો નિર્દોષ સરદારોનાં શવને પ્રક્ષાલન કરતી મલિન હવાની લહરીઓનો સ્પર્શ થયો, માંસ, રક્ત, પદ્મ અને પાણી મિશ્રિત વહનમાં, ફરજવશ સૈનિકોનાં શવ નાવ રૂપે તરતાં દીઠાં ! તેવાં વહનમાં આ નિર્ભાગી—“ હાય ” પોકરાવતી ઘટના જોતો—અશોક, નિર્દયતાભર્યા નેત્રનીર સાથે અધોળ કરવા, પાપી શત્રુઓનાં તાંડવનૃત્ય નિહાળવા, નરમેધની મહા યજ્ઞવેદી પર નિષ્કૂર હૃદયે ખડો છે ! ! હૃદય ન હોય નિષ્કૂર જેવું, તે આવો કરપીણ બનાવ જોતાં જ ગળી જવો જોઈએ.

સંપુષ્ટાચાર્ય:—દયા છૂટે છે. અશોક, તારા શોકમગ્ન ને નિર્વર્થક તરંગો સાંભળતાં દયા જ છૂટે છે. આજની તારી રાજહઠ અમલોકની યોગહઠને પણ ધડીભર ગુલાંટ ખવડાવે તેવી છે ! મગધ-દેશના રાજવીને આજ આમ યુદ્ધ વિરુદ્ધ રાદણાં રોતો જોઈ, જેને હેડે પ્રજાહિત વસ્તું છે એવા આ આચાર્યના અંતરમાં આગ ભઝૂકી ઉઠે છે ! પ્રતિપણે ઉઠતા તારા નવા તરંગો રૂપ વાયુવડે તે આજ શુદ્ધિ પામે છે. ‘ મૂતદયા ’ ને ઝીલીને શરવનાર જાણે જગતમાં તું એકજ હોય તેમ આ શી મૃદતા દાખવી રહ્યો છે ? કે હથિયાર હેઠાં પડ્યાની મૃદતા છે એ ? ભૂતદયાને અને યુદ્ધને મેળ નથી એમ તું માનતો હોય તો અશોક, તેવી માન્યતા બૂલભરેલી છે. પોતાની બૂમિને ખાતર અને બૂમિવાસીઓના રક્ષણ સાર રાખ્યામાં જે કંટકો

નકતા હોય તેના યુદ્ધ દ્વારા વધ કરવો એમાં પાપ નથી, પણ ભૂત-
દયા જ વસેલી છે. રાજ્યને નિષ્કંટક અને સુરક્ષિત બનાવવા, જે
ઠાંઠા હોય તેને છેદી નાખવામાં દયા ધરવા જતાં હલકું પુણ્ય નહિ
પણ પાપ થઈ એવું છે. તેવા પાપને અંગે સમસ્ત ભૂમિનો શાપ
ખમવો પડે છે. તે શાપની પરંપરા વર્ષો પર્યંત વહાં જાય છે. વળી
યુદ્ધમાં થતા વધ-શિક્ષાનું નિમિત્ત તું બેઠો છે ? આ બધું
કેની આજ્ઞાથી થાય છે તેના કાંઈ ખ્યાલ કરીશ કે ? કંટક-જે
અમંગલ વસ્તુ છે તે તો નાશ વાસ્તે જ સરખાયેલી છે. તેનું નિર્માણ
જ અશક્ય છે. ને તે નિર્માણ ફલિત થવામાં યોગ્ય પાત્ર દ્વારા
નિર્માણ રચનાર મહાશક્તિ પોતાની પ્રત્યક્ષ શક્તિ ઉતારી તેના
નિમિત્તે કંટકને નષ્ટ કરાવે છે. આ તીતિને છેક જ તું ભૂલી જતો
જણાય છે-અશોક !

અશોક:—આગળ ચાલુ રાખો સંભાષણ-મહારાજ; કાંઈ
વિશેષ બોધશો. આટલેથી હૃદય નથી પીગળતું.

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—હૃદય પીગળાવવા પુરતોજ મારો તને બોધ
છે આ ? બલે તેવું માનજો. મારા થતા માનભંગની બાબત હું અત્યારે
જાતી કરું છું. પૂછું છું કે પૂર્વ માંડવાની વાત સૌચનીય હોવાની
સ્વીકારીએ તથાપિ શાંતિ જળવવાના સધળા પ્રયત્નો અનભાવ્યા
પછી અંતે સત્ય અને ન્યાયની ખાતર-અને એટલેજ તે ઉભયના
સરજનહારની ખાતર-યુદ્ધ માંડવું પડે તો તેમ કરવામાં દયાબ્રજ
થવાનું હશે કે ? મૂંઝવણ નિકળેન કહાડવામાં જ દયાનું સંરક્ષણ
સમાયતું છે. મૂંઝવણ, પાપ, અસત્યનો વધ કરવા પાછળ કાળજને
ઢાલ જેવું રાખનાર જ ખરો દયાળુ છે. દયાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપનું
માન પણ તેને જ હોય છે. તેવા જે ન હોય તેવા અન્ય પુરુષોની

કહેવાતી દયાળુતા કર્તવ્યને માર્ગે નિર્દયતાની જ ગરજ સારે છે. આપણા ધર્મનાં સૂત્રોનું સ્મરણ કર. અશોક ! તે શું કહે છે ? “અધીનતાનો મુણુ રાખજો પણ પાપી વૃત્તિયોને અધીન યદ્યપિ ના.” માટે ઉડ, અને સત્યનો સૈનિક થવા, સૈનિકોનો સરદાર થવા તને મારો આદેશ છે; તેના અંગિકારમાં તારું જ શ્રેય છે.

અશોક:—સત્યનો સૈનિક થવાને આ સેવક સદા સજ્જ છે. પાપી વૃત્તિયોને અને પાપી શક્તિયોને માનવીના નિમિત્તે સરજન-હાર શિક્ષા કરાવરાવે છે તેવું જ્ઞાન થયા પછી મોહ, લોભ કે કશી પણ અંમત લાલસા સિવાય યુદ્ધકર્તવ્ય સફળતાથી બળવાનું હોય તો તેમ કરવામાં મારે આનાકાની કરવાની જ નથી. સંસારનાં ન્હાનાં કે મોટાં સુખો મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાયુક્ત ભાવનાથી નહિ તથાપિ કેવળ કર્તવ્ય-ધર્મની ભાવનાપૂર્વક, પ્રભુની ખાતર, સત્યાગ્રહી યુદ્ધમાં જંપલાવવા અશોકને લવ પણ સંકોચ કે શોચ નહિ થાય. પોતેજ પ્રથમ તેવા યુદ્ધમાં મોરચે અટલ પડે ખડે રહેશે અને પ્રાણનું બલિદાન આપવાની રાહ જોશે. ત્યારપછી તેવા પાઠો સૈનિકો શીખીને તે માર્ગે વળશે અને સત્યાગ્રહી યુદ્ધનો ઝૂંડો ઉડાવશે. ધર્મ-યુદ્ધ-ધર્મથી જ મંડાયલા યુદ્ધનો અંત આમજ આવશે. ત્રાણ ત્રાણ પોઝરતા અસંખ્ય સૈનિકોના હૃદયભેદક પોકારો, અને તોફાની વાવા-ઝોડાવડે ઢળી પડતી કદળીઓ પેઠે થતી સંખ્યાબંધ સૈનિકોની કત્લ, કોરાણે સ્થિર રહી ટમર ટમર જોવામાં ખડું પુરુષાર્થ અશોક હવે માનશે નહિ. પુરુષાર્થ હોય તો તેને ધન્ય કરવા, આવી જાતનાં કર્મીણુ યુદ્ધ નહિ પણ સત્ય-ધર્મનાં યુદ્ધ આદરી અશોક સૌથી પહેલું સ્વાર્થનુ કરશે. મહારાજ, યુદ્ધનીતિની જે રેષા આપે હમણાં જ મને દોરી બતાવી તે મને પ્રિય છે. આપની છાયા તળે રહી યુદ્ધના નિયમો

જે નહોતા સીખી શક્યો તે આ ભૂમિએ અને એ ભૂમિમાં અત્યારે જ આપે શિખવ્યા છે. ચંકા હવે એટલીજ રહે છે કે મહારાજ ભૃગેન્દ્ર પ્રત્યે માંડાયલું આ દારુણ યુદ્ધ ક્ષ રીતે સાત્યનો, ધર્મનો, પ્રભુનો, ન્યાયનો પક્ષ કરી શકે છે ?

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—કાંઈ સમ્રાટેલી ઉંધી બુદ્ધિથી કે આ વિકળ વાતાવરણના બળે ખેંચાઈ ગએલી વિવેક-વિચાર શક્તિની ઉણપથી તું કશાને દેખી શકતો નથી. અશોક, આપણે સમ્રાટ ભૃગેન્દ્ર સામે યુદ્ધ માંડ્યું છે તે પણ તું ભૂલી જાય છે ! ભૃગેન્દ્રરાજની રાજકન્યાની આપણી માગણીનો તેણે અનાદર કર્યો અને તે રીતે સમ્રાટ (અશોક)-તું, અર્થાત્ જ સમ્રાટમાં સમાવલા ભગવાન બુદ્ધનું હૃદયનું અપમાન થયું છે.

અશોક ! તું ચમકે છે ? કાંઈ કહેવા જાય છે ? કન્યાની વાત સ્વાર્થયુક્ત ગણાતી હોય તો તે વાતને ભૂલી જઈ એક અન્ય ખાખત ઉપર-ધર્મ ઉપર-તારું ધ્યાન ખેંચું છું. તેણે આપણા પવિત્ર બુદ્ધ ધર્મનું ખંડન કરવા માંડ્યું છે, અને ધર્મનું થતું અપમાન, તેનું થતું ખંડન વેડી લેનાર કદી પણ ધર્મીજી કે ધર્માભિમાની દરતો નથી. ધર્માભિમાની તેનું અપમાન કે ખંડન સહી શકે જ નહિ. ઉમતા તેવા ધર્મપ્રજ્ઞતાના અંકુરને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જ મથવાનું છે. ભૂલી જાય છે કે જે વીર પ્રતાપી તૃપાસો વીર યોદ્ધાઓને તૃપ્તિથી નહિ પણ સ્વદેશ ખાતર કે સ્વસમ્પ્રદાય ખાતર રણયુદ્ધમાં પ્રાણની આહુતિ તરીકે હોમે છે ને પ્રસંગપરત્વે પોતે પણ તેમાં હોમાય છે. તેવાઓના વિજયી આત્માની વધાઈરૂપ કે તેમના યશસ્વી આત્માના સ્વચરિત્રહણની સાક્ષીરૂપ દેવો પોતાનાં હુંદુભિને ગમનભેદક નાદ મળવે છે. દેવોની સૃષ્ટિમાં તેવા કર્તિવંત આત્માઓની યુક્તકંઠે પ્રશંસા થાય છે, તેવાઓનો ઉજવણ યજ્ઞ વિધિને પાવન

કરવા અખંડ ટકી રહે છે. તેવા યશવંટે સ્વાર્થભાગનો પવિત્ર ઉપદેશ ષઠરાતાં સર્વાત્મભાવ તરફ કે “ધર્મના રક્ષણે” ભૂતદયા તરફ જગત દોરાય છે. અશોક, આપણે માટેનું યુદ્ધ આપણા ધર્મને માટે છે, એ હવે તને સમજશે.

અશોક—સેવક જે કંઈ સમજશે છે તેમાં આપ ઉગ્રેરણ જ કરી. આપોજી. પોતે વર્ણવે છે તેવા સૈનિક યુદ્ધના પરિણામના યશની જરા પણ ન્યૂનતા દર્શાવ્યા સિવાય હું નિશ્ચયાત્મક ભાવનાથી નિવેદન કરીશ, કે એવીજ ભાવના પ્રથમ પોતાની ઇન્દ્રિયો તરફ વાળવાની હોય છે. પ્રયોજન સ્પષ્ટ છે કે, સૂક્ષ્મ વૈભવ, વિલાસ, માન, યશ, સમ્રાજ્ઞની લાલસામાં લલચાવી ધર્મશ્રેષ્ઠ કે કર્તવ્યશ્રેષ્ઠ કરાવનારી તે રેખાઓ છે. મહારાજ, પારતંત્ર્ય રૂપ શાંતિને હું પસંદ નથી કરતો, તેથી હલકું યુદ્ધ પસંદ કરી સ્વાતંત્ર્ય રૂપ શાંતિને ઉત્તમ, શ્રેયસ્કર અને સાત્વિક માનું છું. ને તે જ મને પસંદ છે. તથાપિ તે શાંતિ પરમાત્મા તરફ દોરનારી હોવી જોઈએ અને તેવા પરિણામવાળા યુદ્ધને હું શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતાશ્રમાં સમજાવેલા યુદ્ધ સરખું હવે સમજતો થયો છું. મને કહેશો કે મંડાયલું આ યુદ્ધ ધર્મના રક્ષણ માટે છે ? નથી જ. પરાધીનતા નિવારણ માટે છે ? નથી જ. પાપનો ક્ષય કરવા વાસ્તે છે ? ના.

સંપુષ્ટાચાર્યઃ—તું બૂઝે છે, અશોક ! પરધર્મીનું સાલ એ થોડી પણ પરાધીનતા જ છે. તે વિધર્મ રૂપ પાપ છે ને તેનું તાડન કરવું તે સત્ય યુદ્ધ જ છે. જો કે આ યુદ્ધ તો આવે હિસાબે ઉત્તમ ઠીકિતું હરે છે, અને તારી ભાવના પ્રમાણે તો અશ્રમેષ યજ્ઞ કરનાર પૂર્વના પૂરપાલોનાં યુદ્ધ ઉત્તરતાં જ ગણાયો!! અને તે રાજાઓએ આદરેલાં તેવાં યુદ્ધો તારા મતે તો ગેરવાજબી જ હોવાં ધરે છે !

પરશુરામ અને દ્રોણાચાર્ય કે સ્ત્રીજન સરખા વિરુદ્ધ પક્ષમાં બળ્યા હતા તેમનામાં પણ ખરે જ, તારા જેવું ને જેટલું શાણપણ નહિ જ હોય ! અશોક !

અશોક:—એમ બોલી મને ઉતારી પાડો માં. આ અંતઃકરણ-ને તે ત્રણે મહાત્માઓમાં અને અશ્વમેધયજ્ઞ કરનાર પૂર્વના પવિત્ર પુરપાત્રોમાં શ્રદ્ધા છે. તેમની વિરુદ્ધતા ધ્વનિ મને કર્ણગોચર ન કરાવશો. તેઓનાં યુક્તું તારતમ્ય વધારે મંબીર અને મૂઢ હોવાથી તેટલે સુધી મતિ નહિ પહોંચાડનાર વ્યક્તિ પોતાની સ્થૂલ દૃષ્ટિથી કદાચ આપ કહો છો તેમ માની શકે. તથાપિ તેઓના વિષે કંઈ પણ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય માંધતા પૂર્વે તે સમય અને તેઓના સંજોગોના તથા હેતુઓનો બહુ ઉંડો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે—મહારાજ !

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—નહિ, નહિ; શુષ્ક તત્વગ્નનું જ આ પરિણામ છે. જ્યાં સુધી પ્રત્યેક પ્રજામાં અને પ્રજાના પાલકોમાં તારા વિચારોમાં વિરળાતી દયા ઉતરી ન હોય અને પ્રત્યેક પ્રજા યુક્તો અનાદર ન કરે ત્યાં સુધી એકલપેટા વિચારોને વળગી રહેનાર તારા જેવા રાજાની સ્થિતિ ભવિષ્યમાં—પણ—બહુ નજીકના ભવિષ્યમાં જ કફાડી થવાની. પૂર્વના બાદશાહોનાં યુક્તું સ્મરણ કર, તેમની પાપ-ભાવીનું કારણ તપાસી જો એટલે મારો હેતુ તું કળી શકશે.

અશોક:—ક્ષમા; સ્વામીનું ! પૂર્વના શાહોનાં દૃષ્ટાંત આ પ્રસંગે અસ્થાને છે. શાહોની ભાવના સાથે અશોકની ભાવનાને સંયુક્ત કરાવવાનો પ્રસંગ આચાર્યે સૌધ્યો એજ મને વિસ્મયકારક લાગે છે. મહારાજ, રાજાની ભાવનાથી મંડાતાં માનવયુદ્ધ બંધ પડે તો તેથી પ્રજા પ્રત્યે દોરનારી સાત્વિક-સલામતી લડાઈઓ લડવાનો પ્રસંગ આવતાં કાંઈ યજ્ઞાતન, સામર્થ્ય, વીરત્વ આદિ મહદ્ ગુણો પોતાની

પ્રમાનાં પૂર્ણાંશે તેજ પ્રદિપ્ત કરવામાં કમીપણું નથી રાખતાં. રાજસી માનવ યુદ્ધ બંધ પડવાથી તે મહદ્ ગુણો ક્ષીણ નથી થતા. બુઝાવણો અગ્નિ શાંત તો નથી જ થતો.

સંપ્રુષ્ટાચાર્ય:—અચૂક, આવો વિચાર લાગી, તેનાથી મન વાળીને પોતે પોતાની ખાતર જીવન સલામત રીતે જીવી શકે; તથાપિ પોતાની ખાતર નહિ, પણ પોતાનાંની ખાતર જીવવામાં જીવન જીવે તે જીવન ધન્ય, પહેતર ને સુંદર છે; અને તેને માટેનો માર્ગ તે હાલનું યુદ્ધ છે. યુદ્ધથી વિશુષ્પ-ભ્રષ્ટ-ચવામાં તેને સાચી શાંતિનો શો અનુભવ થનાર છે? ઉઘટું ભગવાનના આદેશનું ઉલ્લંઘન થશે.

અશોક:—ભગવાન ગૌતમ છુદ્ધનો આદેશ શું એવો હતો કે સ્વધર્મને તરવારથી પ્રવર્તાવે? જો તેવો આદેશ હોય તો તેવા આદેશોને મારા દૂરથી જ વંદન હજો. પણ મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે દયા, ક્ષમા અને શાંતિનો સર્વોત્તમ અનુભવ ભેનાર અને ભેવાડનાર મહાત્મા ગૌતમ સ્વામીનો એવો ઉદ્દેશ કે આદેશ છે જ નહીં, મહારાજ. ધર્મમાં તેજ અને દૈવત જોનાર (જો હશે તો) તેમાં તે આપોઆપ ખેંચાશે. બળાત્કારે આકર્ષણ કરાવવું કે અસુક માન્યતા મનાવવી એનો અર્થ એટલોજ કે તે ધર્મની નિર્બળતા બતાવી આપવી, યાતો તે ધર્મને મહણ કરવાની અયોગ્યતા પુરવાર કરી આપવી. મંડાલલા યુદ્ધમાં બીજું કારણ લાગુ પડતું હોય તો મહારાજ મૃગેન્દ્રની, બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારવા માટે અયોગ્યતા હોય તો-તેમને-યોગ્ય પાત્ર બનાવવાનો પ્રયાસ થવો ધટે. રાજાઓને આમ યુદ્ધ દ્વારા ધર્મ મહણ કરાવવાનો હોય નહિ. કુલશુરુઓ ને આચાર્યોને ઉપદેશ દ્વારા તે પ્રયાસને ફલિત કરવો જાજે છે. તરવારથી ધર્મનો સ્વીકાર કરાવવામાં ધર્મની શૌભા વધતી નથી, પણ ઘટે છે. ધારો કે તરવારના

બળે કદાચ ધર્મવૃદ્ધિ થાય-ધર્માતુયામીમાં વધારો થાય, તોપણ તે તરવારના બળનો અમલ ઉતરતાં પાછું પરિણામ બેવડી રીતે શૂન્ય આવે ! અનેકના ભોગે ધર્મપ્રચાર કરવો, એવું આપણો ધર્મ શીખવે છે ? તેમ થશે તો ધર્મપ્રચાર કરતાં ધર્માતુયામીની જોટલી સંખ્યા વધશે તે કરતાં બમણી કે દોઢીનો તો સંહાર થવાનો !! અને આટલા માટે આવાં યુદ્ધ આદરણીય કે કલ્યાણક નથી. આચાર્યો પણ હવે મારી ભાવનાને અવલંબી ઉપદેશ અર્થે જમણ કરે, એવું એક રાજ્ય-કર્તા તરીકે હું ઇન્છીશ.

સંપુષ્ટાચાર્ય—આચાર્ય સરખાને પણ ધર્મની બાબતમાં સૂચના કરવાની હિમ્મત ધરનારને હું જોઈ લાઘ્ય. હવે જોઈ છું કે તારી આવી રાજહકતું પરિણામ કેવું આવે છે !

અશોક—તેને માટે આપનો આ સેવક-અશોક મેર જોટલો અચળ છે. મેર, વાવટોળીઆથી, વિજળીના પ્રચંડ પ્રહારથી, ધનની ગગનભેદક ગર્જનાઓથી કે તેની ધૂણધાર વર્ષાથી એક સામટા બાર મધ્યાહ્ન તપે તેટલા પ્રખર તાપથી કે તેવી શીતળતાથી હમતો નથી. હું પણ ડગીય નહિ. મારા અંતઃકરણની આગામી અવલંબીશ. અશોક હિમાલય નથી, કે તે તાપથી ગળવા માંડશે. અશોક, અશોક જ છે ને અશોક જ રહેશે.

સંપુષ્ટાચાર્ય—(સ્વગત) સંકલ્પ શો લાઘવે આવ્યો હતો, ને સારાંશ કેવો લાઘવે પાછો ફરે છું !!

(૨૭)

ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય.

ધૃતરાષ્ટ્ર—સંજય ! ઓ સંજય ! ભાષ અહીં આવ; મહારી પાસે બેસ.

સંજય—આ રહો, મહારાજ ! આ આપની પાસે જ બેઠેલો છું. કેમ, શું છે વાર ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—ભાષ, આજે મહારા જીવને કંઈ એન પડતું નથી. તું પાસે હોય તો જરા ઠીક તેથી બોલાવું છું, ભાષ !

સંજય—મહારાજ ! કેમ કંઈ પ્રકૃતિ બગડી છે ? સાથી એન નથી પડતું ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—ના બાપુ, એવું તો કાંઈ નથી; પ્રકૃતિ તો સારી છે; પરંતુ કોણ જાણે સાથીએ મનમાં કંઈ અમુંઝણ થયા કરે છે.

સંજય—શેની અમુંઝણ થાય છે, મહારાજ, તે કહો તો ખરા ? ખુલાસેથી વાત કર્યા વગર દિલની અમુંઝણ કંઈ મટવાની છે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—શું કહું ભાષ, મને કંઈ સમજ જ પડતી નથી. મહારા હૃદયમાં વેમથી ચણચણાટ ચાલી રહ્યો છે; હૃદય સેકાઈ જાય છે, દબાઈ જાય છે; મહારાં ગાત્રો ટુકે છે; આંખે અંધારાં આવે છે; ભાષ, આજે મને દુનિયાં અકારી લાગે છે. શાંતિનો ઉપાય મરણ સિવાય બીજો કંઈ મને જણાતો નથી. સંજય ! ત્હારે શરણે પડ્યો છું, ભાષ, મહારા હૃદયને શાન્તિ થાય એવો કંઈ ઉપાય કર. પ્રભુ ત્હારું બહું કરશે.

સંજય—મહારાજ ! શું કામ અકળાઓ છો ? દિલ બોલીને જ હોય તે કહો. હું આપનો અંતરંગ મિત્ર છું, વિશ્વાસુ સેવક છું.

આપના દિલને શાન્તિ થાય એવો ઉપાય હું જાણ કરીશ. માટે કંઈ પણ અદિશે રાખ્યા વગર મનમાં જે ચતું હોય તે જાપટ કહી દો. મનનું દુઃખ મિત્રને કહેવાથી દિલનો ભાર હટકો થાય છે. વાત કર્યા વગર કંઈ મનની મુંઝવણ મટવાની છે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—ના, બાપુ. તે હું જાણું છું, અને મનની વાત તને નહિ કહું તો ખીજ કેને કહેવાનો ? પરમાત્માએ મને તો અંધ બનાવ્યો છે, પરંતુ તારા જેવો સહૃદય મિત્ર મને આપ્યો છે, એ શું મહારા ઉપર પ્રભુની આછી કૃપા છે ? બાપ ! તારી સાથે દિલ ખેલીને વાત કરીશ, ત્યારે જ દિલનો ભાર કંઈક ઓછો થશે.

સંજય—ત્યારે કહેતા શું નથી, મહારાજ ? ને એકલા એકલા મનમાં ને મનમાં મુંઝાયા કરો છો ? મુંઝવણનું કંઈ કારણ તો કહો !

ધૃતરાષ્ટ્ર—શું કહું બાપ, સંજય ! હૃદય સાથી ચણચણ ચણચણ થયા કરે છે તેનું કારણ જ મને તો કંઈ સમજતું નથી. હૃદયને કોઈ અસાત હાથ લાગી રહ્યા છે, તેની વેદના મહારાથી સહન કરી શકાતી નથી. બાપ, હું શું કરું ને ક્યાં જાઉં ?

સંજય—મહારાજો ના મહારાજ, ધીરજ રાખો, ધીરજ રાખો. ખંમા કરો પ્રભુ આપને, ખંમા કરો. પરમાત્મા હમણાં જ શાન્તિ આપશે. પ્રભુનું ધ્યાન કરો.

ધૃતરાષ્ટ્ર—પણ એક ક્ષણ પણ મન નવરું રહેતું હોય ત્યારે ધ્યાન ખર્ચ ને ? વિચારોની પરંપરા અટક્યા વગર આત્મા જ કરે છે, તેનું શું કરું ?

સંજય—એવા તે કેવાક વિચારો આવ્યા કરે છે કે જે આપને આટલા બધા અકળાવી રહ્યા છે ?

ધૂતરાષ્ટ્ર—બધા એકજ જાતના; અને તે મનમાંથી ખસતા જ નથી, ને ચિત્તને ચેન પડવા દેતા જ નથી.

સંજય—આપના જેવા સર્વ સત્તાધીશ સમ્રાટને તે વળી વિચાર શા ને ચિંતા શી ? જ્યાં વૈભવો સુખભોગને ખાટે સામા આવીને ખડા થઇ રહેતા હોય, અને સુખના સાગર રેલાઇ રહ્યા હોય, ત્યાં તે વળી ચિત્તને અશાન્તિ શી ? ને બ્યગ્રતા શી ? મહારાજ ! એ વિચારોને રોકો ને પ્રભુત્વ સ્થપી કરો એટલે સૌ સુખરૂપ લાભશે.

ધૂતરાષ્ટ્ર—શી રીતે રોકું ભાઇ ? સુખ અને વૈભવો તો ખીળની આપના દેખાવો માત્ર છે. સામાની આંખે સુખ અને વૈભવ ભોગવનારના અંતરમાં કોણ જાણે કેવા એ ભડકા સળગતા હશે તે કોણ જોઇ શકે છે ? ખીળની આંખે જણાતું સુખ તે કંઈ હંમેશાં સુખજ હોતું નથી; ધણી વખતે માત્ર તે સુખાભાસજ હોય છે. મહારી દયા એવી છે, સંજય ! લોકોની આંખે મહારા સુખનો પાર નથી. હું પુત્ર પરિવારે પનોતો છું; રાજવૈભવોની મહારે કરી હણપ નથી; હજારો માંડલિક રાજાઓના સુકુટમણિઓ મહારા ચરણોને ઉજ્જવલ કરી રહ્યા છે; સેવક વર્ગથી ખંખા ખંખા થઈ રહ્યો છું; વસવાને દિવ્ય મહેલો અને જમવાને મિષ્ટ ભોજનો સ્વર્ગના દેવતાઓને પણ અદેખાઇ કરાવે એમ છે; પરંતુ ભાઇ, મહારા હૃદયમાં જે મંચન ચાલી રહ્યું છે તે કોણ જોઇ શકે છે ? બાપુ ! હું સુખી નથી, મહારે કહેવાતું સુખ જ મને કરડી ખાય છે !

સંજય—ખરું કહો છો, મહારાજ ! હૃદય શાંત અને નિષ્પાપ હોય તો જ સુખ સુખરૂપ નિવડે, બાકી તો છાતી ઉપર લટકતા હીરા મોતી જડેલા સુવર્ણના અલંકારોની નીચે હૃદયમાં જે અનેક

અમુંઝણે ભરાઈ રહેલી હોય છે, અને બહારથી હસતી દેખાતી આંખની અંદર જે આંસુના ઝોલ છુપાઈ રહેલા હોય છે, તેની બીજાને શી ખબર પડે ? એ તો જેને વીત્યું હોય તેજ જાણી શકે, બીજાને તો ઉજળું એટલું દ્રષ્ટ જ લાગે.

ધૃતરાષ્ટ્ર—ભાઈ સંજય ! તું પંડિત છે, પ્રજાવાન છે, અતુ-ભવી છે, તેથી બરાબર સમજે છે. મહારી સ્થિતિની તને દયા આવતી હશે. હું શું કરું હવે ભાઈ ?

સંજય—પણ મહારાજ ! કહો તો ખરા, આપને કઈ જાતની ચિંતાએ ઘેરી લીધા છે ? કયા વિચારો આપના અંતરને આમ દુભાવી રહ્યા છે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—તને શું કહેવું પડે એમ છે ? ભાઈ ! તું તો પ્રજા-ચક્ષુ છે; મહારે માટે જ ભગવાને તને દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં છે; જ્ઞાત ભવિષ્ય અને વર્તમાન તહારી દષ્ટિ સમક્ષ દેખાયા કરે છે. તને શું અજાણ્યું હોય, ભાઈ ? મહારા અંતરની વાત શું તું જોઈ-જાણી શકતો નથી ? આજકાલ મહારા કુટુંબમાં કેટલો બધો કલહ જામી રહ્યો છે ? રાજ્યમાં પક્ષો બંધાઈ ગયા છે; પ્રજાનાં દિલ ડોળાઈ રહ્યાં છે; મહારી ગરીબડી પ્રજા મુંઝાયા કરે છે; અધિકારીઓ નિરંકુશ થઈ રાંક પ્રજાને દમવામાં બાધી રાખતા નથી; મહારા પુત્રો ઉદ્ધત બની સ્વગૃહે વર્તવા લાગ્યા છે; તેમણે ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, સત્યને બાજુ પર મૂકી દીધું છે, અને બોલ્યું અબોલ્યું કરવામાં જરા પણ શરમાતા નથી. વળી અધુરામાં પૂરૂં મેં સાંભળ્યું છે કે તેમણે જુમાર ખેલવા માંડ્યો છે. એમાં અસત્ય, અન્યાય ને છેતરપિંડીઓ ચાલે છે. આથી મહા અનર્થનો પ્રસંગ આવશે. હા હૈવ ! મેણ જાણે શુંએ થવા બેઠું છે ! જગતનો જીવનપ્રવાહ કઈએ દિશાએ ધસડાઈ

જતો હશે ! ભાઈ, સંજય ! બાપુ ! આ બધું જોઈ મને બાવિના વિચારો આવ્યા કરે છે, અને મહાઈ માયું ચક્ર ચક્ર ભગી ભય છે. જાણે બાવિ પરિણામ નજીક દેખાતું હોય તેમ આજે તો મને સુદૃઢ એવું પડતું નથી. ભાઈ, હું શું કરું ?

સંજય—મહારાજ ! એ બધું પ્રથમથી જ જોયા કરો છો, કોઈને કંઈ કહેતા જ નથી—સ્વચ્છંદવર્તેલા દો છો, અને હવે બાવિના વિચાર કરી હૃદયમાં કલેશ પામેો છો એનો શો અર્થ ? પહેલેથી કોઈના ઉપર કંઈ દાબ ન રાખ્યો; કોઈને અધર્માંચરણ કરતાં જરા અટકાવ્યું નહિ; ને હવે પરતાવો કર્યો શું વળવાતું છે ? હવે તો જે થાય તે જોયા કરો અને પ્રભુની ચરણ સમજી શાંતિ રાખો. એમાં જ સુખ છે.

કૃતરાષ્ટ્ર—સુખ શું ? ભાઈ, મહારા જેવા અંધને સુખ શું ? હું કોઈને પણ શું કહું અને કોના ઉપર દાબ રાખું ? હું અંધ પડ્યો એટલે મહારા મદાંધ પુત્રો મહારી આગળ પથ રાખતા નથી. તેઓ જ્યોત્સના મહારી અવગણના કરી મનસ્વીપણે વર્તે છે. મહારા ધર્મનિષ્ઠ ભત્રીજાઓને કનહવાનો તો જાણે તેઓ, નિહુર ચક્રને, ધધો જ લઈ બેઠા છે ! પરંતુ હું જોઈ ચક્રું છું કે પ્રભુ-સત્ય તેમના પક્ષમાં છે અને પરિણામે મહારા દુષ્ટ પુત્રોનું નિર્દંડન જ થવાતું છે ! આ બાવિના વિચારોને લીધે આજ કેટલાએ દિવસથી મને ઉધ આવતી નથી; મહાઈ ચિત્ત ચમકોળે ચઢી રહ્યું છે; મન મુંઝાયા કરે છે, અને શું કરવું તે સૂઝતું નથી. હું અંધ કઈ પણ શું ? હા ! પ્રભો ! (જે હાથે માયું પકડી નીચું જોઈ રહે છે.)

સંજય—મહારાજ ! બાવિને ધડનાર તો આપણે પોતે જ છીએ; પછી તેના પરિણામનો શોક શો કરવો ? પ્રભુ જાતે તો

કેમણું ભાવિ ધડતો જ નથી; તે તો મનુષ્ય માત્રને સૌ સૌની રૂચિ પ્રમાણે કર્મ કરવાની છૂટ આપે છે, અને પછી તેનું શુભાશુભ ફળ આપવાનું જ માત્ર તે પોતાના હાથમાં બાકી રાખે છે. જુઓ સાંભળો, પ્રભુદેવમાં ઉપદેશાચરતું કેવું સુરણ મધ રહ્યું છે:—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્કર્મણિ ॥*

આ સિદ્ધાંત તમે કદાપિ વિચાર્યો છે? તમારા મદાંધ પુત્રોએ તેમનું પોતાનું ભાવિ ધડી મૂક્યું છે જ. તમારી કરેલી ચિંતા હવે તેમાં શું કામ લાગવાની છે?

ધૃતરાષ્ટ્ર:—ત્યારે હવે હું શું કરું ભાઈ? એનું પરિણામ શું આવશે?

સંજય:—પરિણામ શું આવશે તે હવાડું જ છે. માણસને પોત પોતાના શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે ઉચ્ચ નીચ મતિ પરમેશ્વર આપ્યા કરે છે. સાંભળો, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શ્રીયુગ્મથી નિકળનારો અવાજ:

उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मण्येतिष्ठन्ति राजसाः ।

जघम्यगुणवृत्ताश्च अधो गच्छन्ति तामसाः ॥*

એ પ્રમાણે તમારા પુત્રો તામસ પ્રકૃતિથી પ્રેરાઈ અધમ કાર્યો કરી રહ્યા છે એટલે તેમને માટે અધ:પતન નિર્માણ થયું છે, તેમાં નવાઈ શી? તેઓ પોતાના સુખોપભોગ સાચવી રાખવાની ખાતર

* કર્મ કરવામાં જ ત્હારો અધિકાર છે, તેના ફળમાં નથી. માટે હું કર્મના હેતુરૂપ ના થઈશ, તેમ કર્મમાં આસક્તિ પણ ન રાખીશ.

† સત્ત્વ ગુણવાળા મનુષ્યો ઉચ્ચ મતિને પામે છે, રાજસ ગુણવાળા મધ્યમાં રહે છે, અને હલ્લકા (તામસ) ગુણવાળા અધોમતિને પામે છે.

અન્ય મનુષ્યજાતનો દ્રોહ અને સંહાર કરવામાં પાછા વળીને જોતા જ નથી, એનું પરિણામ શું આવે તે કહેા મહારાજ ! પરમાત્મા તો ભૂતપ્રાણી માત્રમાં વસી રહેલા છે. તો કોઈ પણ પ્રાણીનોદ્રોહ કરવામાં આવે તે એ પ્રભુ કેમ સાંખી રહે ? જુઓ, સાંભળો પ્રભુનો આદેશ:—

અહંકારં बलं दयै कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मापरदेहेषु प्राद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥^૧

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशુभान् आसुरीष्वेव यોनिषु ॥^૨

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यात्यधर्मा गतिम् ॥^૩

આ સનાતન સિદ્ધાન્તનો રાજન્ ! તમે કોઇ દિવસ વિચાર કર્યો છે ? તમે તો તમારા પુત્રો ઉપરના અતિ પ્યારને લીધે બળ્થી જોઇને તેમને ઉન્નત બની જવા દીધા, અને તેઓ સ્વાર્થાન્ધ બની બીજા-ઓને કનહત્રા લાગ્યા. અરે ! તમારી જ છત્રછાયામાં રહેનારા તમારા જ ભાઈ-ભત્રીજાઓના અને તમારા વહાલા પ્રમજનોના હક્ક ધોળે દિવસે લૂટી લઇ તેમને શુભાશીમાં દબાવી રાખવા લાગ્યા. તેમ કર-

૧. અહંકાર, બળ, અર્વ, કામ અને ક્રોધને વશ થયેલા તથા બીભત્તી અદેખાઈ કરનારા લોકો પોતાના તેમજ બીભત્તા શરીરમાં હું બ્યાપી રહેમ છું તેના દેવ કરે છે.

૨. એવા દેવ કરનારા અને અશુભ કર્મ કરનારા ક્રૂર નરાધમેને હું વારંવાર આ સંસારમાં આસુરી યોનિમાં નાખું છું.

૩ આસુરી યોનિને પામેલા તે મૂઢાત્માઓ જન્મો જન્મ મને પામ્યા વગર હે કૌન્તેય ! તેથી પણ અધમ ગતિને પામે છે.

વાને અનેક કારસ્થાનો કરવા લાગ્યા, ત્યારે જ હવે તમારી આંખો હથડે છે! મહારાજ! આ બધું થતું જોઈ તમે કોઈ દિવસ તેનો પ્રતિકાર કર્યો છે? તમારા પુત્રોને તમે કોઈ દિવસ સાચી શિખામણ દીધી છે?

ધૃતરાષ્ટ્ર—હું એ સ્વછંદાચારીઓને શી શિખામણ દઉં? ભાઈ, સંજય! મને વાગ્યાણો શા સારૂ મારે છે? તેઓ ક્યાં મ્હાઈ માને એવા છે? અને વળી હું અંધ પડ્યો એટલે કરી પણ શું શકું?

સંજય—મહારાજ! વારંવાર અંધ હોવાનું બહાનું શું કામ આગળ લાગ્યા કરો છો? જેની ચક્ષુરિન્દ્રિય—આંખે જોવાની શક્તિ—નષ્ટ થઈ ગઈ હોય તે અંધ નથી, પણ જેનું હૃદય શૂન્ય થઈ ગયું હોય તે જ ખરો અંધ છે. તમારી આંખોનું તેજ નાશ પામ્યું છે, જોવાની શક્તિ ગુમ થઈ ગઈ છે, પણ હૃદય હજી શૂન્ય થઈ ગયું નથી. વસ્તુતઃ તમે અંધ નહોતા; પ્રભુએ તમને અંધ બનાવ્યા નહોતા; પરંતુ જ્યારથી તમે સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી તમારા પુત્રોનો પક્ષ નજરમાં રાખી એક જ દિશા તરફ જોવા લાગ્યા, ત્યારથી દૃષ્ટિ પ્રભુએ સંકેતી લેવા માંડી, અને તમારી આંખનું તેજ હણવા લાગ્યું. કેવળ સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી પરહિત ન જોનારને અને પારકાનું અહિત કરીને પણ પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધી લેનાર માણસને ધૈર્ય અંધપણની સજ્જ ન કરે તો પછી બીજી કંઈ કરે? અરે રાજા! તમારી બાહ્ય દૃષ્ટિ અંધ બની છે એ વાત ખરી, પણ હજી ક્યાં સુધી તમારી આંતરદૃષ્ટિ ગુમ થઈ ગઈ નથી, તેનામાં કંઈક તેજ છે, બીજાના હિતને નુકસાન થતું તમે અંતરમાં જોઈ શકો છો, પરંપીડા જોઈ તમારું અંતઃકરણ દ્રવે છે, અને તેને માટે ચિન્તા રાખો છો, ત્યાં સુધી બહુ અનર્થ થયો નથી. માટે ‘જાગ્યા ત્યારથી સવાર’ અણી હવે અંતઃ-

કરણના સમભાવને આજથી આચારમાં ચૂકવાનો કંઈક પ્રયત્ન કરો, એટલે સૌ સારાં વાનાં થશે.

ધૃતરાષ્ટ્ર—ખરેખર ભાઈ, તું કહે છે તે વ્યાજબી જ છે. હું તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. પણ ભાઈ, મહારા ધર્મનિષ્ઠ ભત્રિજા-પાંડવોની હાલમાં શી હાલત છે ? હમણાંના તો મને તેમના સમાચાર જ મળતા નથી.

સંજય—શી રીતે મળે, મહારાજ ! આપના પુત્રો આપને તેમની ક્યાં ખબર મળવા દે એવા છે ? તેમણે આપને ખબરો મળવાના બધા માર્ગો બંધ કરેલા છે. ફક્ત હું જ પ્રભુએ આપેલાં દિવ્ય-અશ્વવટે સધળું જોઈ શકું છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર—ત્યારે ભાઈ, કહે તો ખરો કે તેમની શી ખબર છે ? બહુ દહાડાથી ખબર ન મળવાથી મહારો જીવ બહુ અકળાય છે.

સંજય—મહારાજ ! શું કહું ? સમાચાર સુખના નથી. મદો-મત્ત થયેલા તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રોએ પાંડવોનો સમૂળ નાશ કરવાની બાજી રચવા માંડી છે. તેઓ તેમની સાથે કપટ દુત રમવા લાગ્યા છે. મહાસતી પાંચાલીના શરીર ઉપરથી વચ્ચે ઉતારી લેવાની તેમણે યેઝવી કરી છે અને છેવટે પાંડવોને દેશવટો દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર—હા ! દેવ ! ભાઈ, શું આ વાત ખરી છે ? આટલી બધી અધમતા એ દુષ્ટોએ વાપરવા માંડી છે ?

સંજય—મહારાજ ! આ સંજય કોઈ દિવસ જૂઠું બોલ્યો છે ખરો ? આપના સેવકમાં જૂઠું સંભવે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—ના ભાઈ ના. હરિ હરિ ! શૌ અનર્થ થવા બેઠો છે !

સંજય—તો મહારાજ ! એવો અનર્થ શું તમે થયા દેશો ? તમારા પુત્રોને હજી તમે અટકાવી નહિ સકો ? સત્યની ખાતર, ન્યાયની ખાતર, દયાની ખાતર, અરે, પ્રભુની ખાતર શું તમે વચ્ચે નહિ પડો ? અને એ બધું થઈ જતા પહેલાં શું તમે તેમને રોકી નહિ સકો ? પવિત્ર પાંચાલીને ભરી સભામાં નવચ્છી થતી શું તમે જોઈ શકશો ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—શિવ શિવ ! શિવ શિવ ! પાંચાલી તો મ્હારી પુત્રી ! એના શરીરના ઢાંકણને માટે તો હું મ્હારા શરીરની ખાલ ઉતારીને તેનું વસ્ત્ર બનાવી આપું તોએ ઝોણું છે. અને પાંડવો તો મ્હારા પુત્રો કરતાં મને વધારે વહાલા છે. તેમને તે દુઃખ શા માટે દેવું ને પજવવા શા સાર ?

સંજય—તો પછી આપ આપના પુત્રોને કંઈ કેમ કહેતા નથી ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—શું કહું ભાઈ ! હાથમાં રાજ્ય આવ્યા પછી એમણે પોતાની સાસનપદ્ધતિ એવી ગોઠવી દીધી છે કે વ્યવસ્થા અને નિયમનને બહાને એ ગમે તે કરી શકે છે. ન્યાયની અને સત્યની દલીલો પણ તેની આગળ કામલાગી શકતી નથી. એ નિયમનના બંધનને લીધે પવિત્ર દિલના રાજપુરુષને પણ પોતાના અંતઃકરણ વિરુદ્ધ કામ કરવાની જરૂર ધણી વખત પડે છે, અથવા મળેલી પદવીના ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું પડે છે. જોને, ભાઈ ! સત્યવાદી વિદુરને દેશ છોડી જવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું તથી તેમને જાતએ જવું પડ્યું; અને મહાત્મ-ભાવ લીખને મૌન પકડીને બેસી રહેવું પડ્યું. દુર્યોધન મહા ક્રોધી છે. તે વડીલનું પણ માન સાચવવાનું સમજતો નથી.

સંજય—ક્રોધી છે માટે જ એ પોતાનું બચાવવા બેઠો છે. ક્રોધનું પરિણામ શું આવે તે જાણો છો ને ? જીએ, પ્રભુ પોતે શો ઉપદેશ ગ્રાંથ રચા છે તે:—

ક્રોધાત્ત મવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિમ્રમઃ ।

સ્મૃતિઞ્ચંદ્રાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્મજયતિ ॥*

મહારાજ ! મને તો દુર્યોધનનો બુદ્ધિનાશ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ રહ્યો છે; હવે તો તેનો વિનાશ જ જોવાનો બાકી રહ્યો છે. રાજન! હજુએ પોતે સુધરે અને પોતાના બંધુઓને મનાવી કુટુંબકલહનો ત્યાગ કરે તો સારું.

ધૃતરાષ્ટ્ર—ખરૂં કહે છે, ભાઈ ! ત્હારી ઇચ્છા પ્રજા પૂર્ણ કરે. પરંતુ એ હિંદુઓને સમજાવે કેણુ ? મહારી પણ તીવ્ર ઇચ્છા છે કે એ બંધુ-બંધુઓ સલાહસંપથી રહે ને સુખી થાય.

સંજય—ત્યારે મહારાજ ! તમે દુર્યોધનને બોલાવીને કેમ સમજાવતા નથી અને પાંડવોને તેમનો ન્યાય ભાગ અપાવતા નથી ? પાંડવોની માગણી શી ખોટી છે ? તેમનું છે તે જ તેમને આપી દેવાનું છે, તેમાં કંઈ ખોવાનું નથી કે હપકાર કરવાનો નથી.

ધૃતરાષ્ટ્ર—અરે ભાઈ ! એ હઠીલો ક્યાં કેાઈનું માને એવો છે ? એ તો કંઈ પ્રાણ આવતા સુધી પોતાનું જ ધાર્યું કરવાનો, વળી એણે ગેહલેલી સાસન પદ્ધતિ પણ નિયન્ત્રિત છતાં અનિયન્ત્રિત જોવી છે. એમાં તો મહારાજ એવો પણ વચ્ચે પડવાને અશક્ત છે.

સંજય—તદન અશક્ત ?

ધૃતરાષ્ટ્ર—તદન અશક્ત.

સંજય—તો શું પાંડવો દેશવટે જશે ? અને પવિત્ર પાંચાલી નવચી કરશે ?

---

* કેાઈથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, મોહથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે, અને બુદ્ધિનો નાશ થયો એટલે માણસ વિનાશને પામે છે.

(દૂતરાષ્ટ્ર કંઈ પણ બોલ્યા વગર મૌન ધારણ કરી નીચું જોઈ રહે છે.)

સંજય—અરે અંધ રાજા ! ખરેખરી અંધતા તો હવે જ તમારામાં આવેલી દીસી આવે છે ! તમારું હૃદય શન્ય થઈ ગયેલું જણાય છે ! તમારાં નેત્રો તો અંધ હતાં જ; પરંતુ પુત્રસ્નેહમાં તમારા હૃદયમાં પણ હવે શન્યતા આવી ગઈ અને બુદ્ધિ પણ ખેંચે મારી ગઈ જણાય છે ! પાંડવોને દેશવટો એનો અર્થ શી ? એ તો ધર્મ-રાજને દેશવટો નથી, પણ તમારા દેશમાંથી ધર્મને જ દેશવટો અપાયો એમ સમજો. બીપથમૂર્તિ હીમને અને મહાબાણાવલી અમ્બુનને દેશવટો એટલે દેશમાંથી ન્યાયી નિયમન અને શૌર્યને જ દેશવટો છે એમ માનો. અને નકુલ તથા સહદેવ-કલા અને સૌન્દર્યની મૂર્તિઓ-એમને દેશવટો એટલે શું ? એ તો સત્યાનાશની જ પાટી. દેશમાંથી કલા અને સૌન્દર્યને જ દેશવટો આપ્યો એમ સમજો ને. એમ કરીને તમારા પુત્રો દેશને શુષ્ક અરણ્યવત બનાવવા બેઠા છે કે શું ? એ તે પરમાત્મા કેમ સાંખી સકશે ? અરે અંધ રાજા ! તમે જાણો જ છો ને કે પ્રજા તો તેમની-ધર્મની-સત્યની સાથે જ રહેવાના છે. અને—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयोभूतिर्भुवा भीतिर्मतिर्मम ॥૦

તેથી પાંડવો જ્યાં હશે ત્યાં શુભ સંપત્તિ રહેવાનાં જ છે; પણ તમારા દેશમાંથી તો ધર્મ ધોવાઈ ગયો છે, સત્ય સંતાઈ બેઠું છે, ન્યાય નાસી ગયો છે; અને હવે શૌર્ય સહ જવાનું તેમજ કલા તથા

* જ્યાં મહાયોગેશ્વર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુન છે, ત્યાં જ હાર્મી, વિજય, આબાદી અને અથવા નીતિ વસે છે.

સૌન્દર્ય શાન્ત થઇ જવાનાં. રૈયતની આંતરડી કંકળી ઉઠી છે તેને।
તો જરા વિચાર કરો ! નિષ્કુર નરેય ! શું પ્રભને પોષનારી પાંચાલી
કદી નવચ્છી રહેનારી છે ? ના, ના. એની પ્રભના પુત્રો તો પોતાના
શરીરની આમડી ઉતારી તેનાં વસ્ત્ર બનાવીને એના શરીરને ઢાંકશે.
અરે રાજન્ ! જુઓ જુઓ ! પ્રભએ ભરસલામાં એને તો
નવસે'ને નવાણું ચીર પૂર્યાં ! એનાં વસ્ત્ર ખેંચનાર થાક્યો ને હારીને
હોઠો ખેડો. અહોહોહો ! એના શરીર ઉપરથી તો બાણે વસ્રો ઉપર
વસ્રો હગી જ નિકળવા લાગ્યાં, અને હજુ હગી નિકળશે જ. આખા
જમતને ઢાંકવાની શક્તિ ધરાવનારી મહાસતી તે કદી નવચ્છી થવાની
હતી ? નહિ, નહિ.

ધૃતરાષ્ટ્ર—સંજય ! અરે સંજય ! મહારાથી આ સાંભળી
શકાતું નથી. મહારા અંતરમાં આગ સળગી ઉઠી છે; હૃદય દગ્ધ
થવા લાગ્યું છે. અરેરે હવે શું થશે ?

સંજય—શું થશે ? રાજન્ ! શું તે એ જ. આ કુરુક્ષેત્રમાં
ધોર સંગ્રામ મંડારો. મહા ધનુર્ધર અર્જુનનાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિથી
ગગનમંડળ ભેદાઇ જશે. વીર નરોના ભયંકર સંખનાદોથી દુસ્મનોની
ઝીઓના ગર્ભપાત થઇ જશે. કેટલાએ ચોદાઓનાં મરતકે રણમાં
રેળાશે. લોહીની નદીઓ વહેશે. માંસવસાના કીચડ જામશે. જોગણી-
ઓનાં ખપ્પર ભરાશે. માંસાહારી પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓને
હળણીઓ થશે. અનેક ઝીઓ રંડારો, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પેહું
સુદર્શન ચક્ર—જેનાથી કાળ પણ પ્હીતો ફરે છે તે—ભમાં ધ્રુમવા માંડશે
ત્યાં તો કાળો કે'ર વર્ષાઈ રહેશે. તેના વેગથી ઉત્પન્ન થતા મહા-
વાયુના ઝપાટાથી અનેક અહ્વાડો ઉડી જશે. એના ફરવાના વેગથી
ઉત્પન્ન થતા ધુ'ઉ'ઉ'ઉ' ધુ'ઉ'ઉ'ઉ' અવાજ તમારા પુત્રોના કાનના

પડદા ફાડી નાખશે. બડ હીમસેનનની ગદા અનેકનાં હાડ ભાંગી નાખશે અને દુષ્ટ દુર્યોધનની જામ ચીરાશે, સારે જ તેને પોતાનાં કર્મેનું ભાન આવશે, અને સ્વાર્થાન્ધતામાં કરેલા પરપીડનનું કેવું પરિણામ આવે છે તેની ખબર પડશે. પણ તે વખતે તો તે રાંડયા પછીનું હડાપણ ને પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવા જેવું થય પડેલું હશે. રાજા ! આ સ્વપ્નું નથી, કેવળ કલ્પનાની સૃષ્ટિ નથી, પણ તમારા પુત્રેનું, તેમણે પોતે નિર્માણ કરેલું ભાવિ જ છે; ને તે હું પ્રભુએ આપેલાં મહારાં દિવ્ય ચક્રથી જોઈ રહ્યો છું. માટે મહારાજ ! હવે નિશ્ચિત રહેા ને જે ચાપ તે જોયા કરો. પ્રભુનું સ્મરણ કરો કે તે તમને આ મહા ઉત્પાતમાં શાંતિ આપે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—ઓ સંજય ! ભાઈ ! એ કૂર ભાવિનાં દર્શન મને ન કરાવ. મહારા ઉપર દયા કર, ભાઈ ! તારે પગે પડું છું. હાય હાય ! શું સર્વનાશ જ થવા બેઠો છે ? અરે, આ બધું થતું અટકાવનાર કોઈ મહા પુરુષ નહિ નિકળે ! અરે ઓ દુષ્ટ છોકરાઓ ! તમે આ શું કરવા બેઠા છો ? આ કુલક્ષય કરવાની યુદ્ધિ તમને ક્યાંથી સૂઝી ? અરે, આ પવિત્ર કુરુ વંશમાં આવા કુલાંગાર તમે ક્યાંથી પામ્યા ? સંજય ! ઓ સંજય ! ભાઈ મહારૂં માથું પકડ ! મહારૂં મગજ ભગી જરા માંડયું ! હરિ હરિ ! હરિ હરિ ! (મૂઝાઈ ખાઈ નીચે ઢળી પડે છે, સંજય આશ્વાસન કરે છે.)

સંજય:—હાં હાં મહારાજ ! બેઠા થાઓ, બેઠા થાઓ.
(થોડીવારે જરા શુદ્ધિમાં આવે છે એટલે)

મહારાજ ! પ્રભુને માદ કરો; તે સૌને સુયુદ્ધિ આપશે. આ ભાવિ દૃશ્ય અટકાવવાનો હજી એક ઉપાય છે, અને તે ન્યાય, પ્રેમ

ને સમભાવ. પરંતુ તે ફક્ત વાણીમાં જ નહિ પણ આચારમાં. વાણીમાં તો 'મીઠું' 'મીઠું' બહુ બોલ્યા, પણ આચારમાં કદી મૂક્યું નથી, તે મૂકી બતાવે, એટલે પ્રભુ આવતું વિધ્ન ટાળશે. પ્રભુના અંશરૂપ સન્માર્ગ બતાવનાર મહાપુરુષો તો જગતમાં વિચરે છે જ. તેમની સલાહ લ્યો ને તે પ્રમાણે વર્તો. શ્રી હરિ તો શાંતિના ભૂખ્યા છે, તેમના આદેશને માન આપો:

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥*

---

* સૌ કોઈ સુખી થાઓ, સર્વે નિરોગી થાઓ, સહુનું કલ્યાણ થાઓ. જરા પણ દુઃખ પામશો નહિ.

આ સંવાદના અનુસંધાનરૂપ વિદ્વદ્ભૂષણ કવિવર ટાગોરનો “ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને ગાંધારી”નો એક નાનો સંવાદ આગળ આપેલો છે, તે આની સંગોલન જ વાંચવા બધામણ છે.—સંવાદક.

(૨૮)

પૃથુરાજ અને ચંદબરદાદી.

ચંદ: (કંચુકીને સંબોધી)—કંચુકી, જા, જમને મહારાજને કહે કે કવિરાજ આજ આઠ આઠ દિવસથી હજુરને મળવાને દર-બારમાં આંટા ખાઈને પાછા જાય છે, પણ મહારાજનો મેળાપ જ થતો નથી, એ તે શી બુલ્લમ ? વળી કહેજે કે કવિરાજે આજે તો કચેરીમાં જ અડંબા નાખ્યા છે તે આપને મળ્યા વગર જમવાને પણ ઘેર જવાના નથી.

[કંચુકી નમન કરી જાય છે ને થોડીવારે સંદેશો લઈ પાછો આવે છે.]

કંચુકી—કવિરાજ ! મહારાજે કશું છે કે રાણીજી સાથે હમણાં જ ચોપાટ માંડી છે અને રંમમાં ભંગ થાય એમ છે, માટે જમી પરવારીને સાંજના પ્હોરના આવો તો સાઈ.

ચંદ:—તે નહિ બને. કંચુકી ! મહારાજને કહે કે હમણાં જ રણવાસમાંથી બહાર આવવું પડશે, નહિ તો વિપરિત થશે. વળી કહેજે કે રજપૂત કુળનો દી તો નમવા બેઠો છે; હવે સ્કાંજ પડવાની તૈયારી છે, ને રંગ તો રામ રાખશે તારે રહેશે. માટે એ રંગને છોડી દે ને રંગ જોવો હોય તો આમ આવો.

[કંચુકી સંદેશો લઈને જાય છે. થોડી વારે નેહીતો અવાજ સંભળાય છે. પૃથુરાજ પ્રવેશ કરે છે.]

ચંદ: (પૃથુરાજને આવતો જોઈ ઉભો થઈને આર્શિવાદ દેતાં)—પધારો પૃથ્વીનાથ ! ધણી ખમા મહારાજકવિરાજને.

સદા ભવાની સહાય કરે, સન્મુખ રહે મણેશ;

પંચદેવ રક્ષા કરે, અહા વિધ્યુ મહેશ.

જય થાઓ ચૌહાણવંશજૂથણનો. બહુ દહાડે મહારાજનાં દર્શન કરીને આજે મારાં નેત્રો સિતળ થયાં.

પૃથુરાજઃ—(હસ્તે મ્હોડે રામ રામ ઝીલીને)—કવિરાજ ! મને મળવાની ઉત્સુકતા દર્શાવીને આજે મારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો. પણ આટલી બધી ઉતાવળ કરવાનું શું કારણ ? બે ધડી મોડા ન મળાત ?

ચંદઃ—ના મહારાજ, બ્યાં મારા દેશની ધડીઓ અણાતી હોય ત્યાં એક ક્ષણ પણ કેમ ચોભી સકાય ? રાજા ! પંદર પંદર દિવસ-થી આપ બહાર આવતા નથી. દરબારમાં દિવાનજી આવી બેસી બેસીને પાછા જાય છે, રાજકાજની કશી સલાહ મળતી નથી, રાજગાદી ખાલી પડી રહે છે, રૈયત દર્શનને માટે તલખ્યા કરે છે, પણ મહારાજ કોઠાની પરવા જ કરતા નથી. બેદિફરાની માફક રણુવાસમાં જ ભરાઈ રહ્યા છો, ને બહાર નિકળતા જ નથી, એ તે શો જુલમ ! મહારાજને કહેવાની કોઠાની હિંમત ચાલી નહિ તેથી મારે આજે આવવું પડ્યું, અને હઠ પકડીને બેસવું પડ્યું.

પૃથુરાજઃ—વાર કવિરાજ ! એજ કે બીજું કાંઈ ? એ બધું હું ક્યાં સમજતો નથી ? થોડા દિવસ સુખનિવાસ પૂર્ણ કરી તમામ કામકાજ અવસ્ય સંભાળી લઈશ. હાલ તો રમ આપરો. રાણી સંયુક્તા ઉદાસ મ્હેરે એકલી બેસી રહી છે. દાવ અધૂરો મૂકીને હું આવ્યો છું.

ચંદઃ—વીર પુરુષ ! દાવ તો હિન્દના ચોખાનમાં ભારનોએ ખેલાવા માંડ્યો છે. દાવ રમવાની મઝા લેવી હોય તો મેદાનમાં

આવવું જોઈએ. આરે રણુવાસમાં ભરાઈ રહી લાકડાનાં સોમટાં ઉપર ઝપાટા મારીને રીઝવું એમાં મરદોની મરદાઈ નથી. મરદાઈ તો લકાઈના મેદાનમાં-રણુક્ષેત્રના ચોપટ ઉપર જીવતા હાથી ઘોડા અને પાયદળનાં સોમટાં ઉપર ઝપાટા મારવામાં છે. પણ જૂલ તો મેંજ કરી કે એ સંયુક્તાને તારી સાથે સંયુક્ત થવા દેવામાં મદદ કરી. એ માતેલી હાથણીએ મારા કામી ગજરાજને પ્રેમમદિરા પાઈ મોહ-શુભલા વડે જકડી લીધો. અફસોસ ! એ રાજરાણી થઈને નથી આવી પણ રાજકુળના રક્તથી પોતાનું ખરખર ભરવા કોઈ જોગણી થઈને આવી લાગે છે.

પૃથુરાજઃ—સખુર, ખબરદાર ! બારેટ ! મારી હૃદયેશ્વરીનું અપમાન હું સંભળી શકીશ નહિ. હવે વધારે બોલ્યા વગર તમે ધર તરફ આભ્યા જાઓ.

(પૃથુરાજ પાછો ફરીને 'રણુવાસ તરફ જવા માંડે છે.)

અંકઃ—હિમા રહો, હિમા રહો રાજન્ ! રણુવાસમાં જઈને ભરાઈ રહેવું હોય તો આ દાસની એક ભેટ લેતા જાઓ.

પૃથુરાજ—(મોં ફેરવી જરા હસીને)—શી ભેટ આપો છો ?

અંકઃ—આ રહી છે. (ચુંદડી, ચોળી અને ચુડીઓ પીછોડીના છેડેથી છોડીને આપે છે.)

પૃથુરાજ—અરે, આ શું ? શું તમે મારું અપમાન કરો છો ? શું આ પૃથુરાજના અપમાનનાં ફળ કેવાં ભયંકર હોય છે, તેની મારા અંદર ખબર નથી ?

અંકઃ—ખબર છે, ખબર પીચલ ! આ અપમાન નથી પણ માન છે—જેને જેવું ધરે તેવું માન છે. ઉતારો આ વીર પુરુષનો

સ્વાંગ, અને સળે આ સુંદરીનો ચણુમાર. પહેરો આ ચુડીઓ ને ચોળી અને ઝોઢો માથે ચુંદડી. રણવાસમાં ભરાઈ રહેનારને તો એજ ધટે.

પૃથુરાજ—(ક્રોધે આંખો લાલચોળ કરતો)—અંદ ! અરે અંદ ! તારી મતિ મારી મધ છે કે શું ? ક્રોધાગ્નિ સમાન આ પીથલના ક્રોધાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવાનાં ઝેરી ફળ ચાખવાની ઇચ્છા થઈ છે શું ?

(આનમાંથી તલવાર ખેંચે છે.)

અંદ—સથુર ! આત્મે જાણાય ઘઃ શર્ષ ન પ્રહર્તુ મનાગતિ । ગોપ્તાક્ષણ પ્રતિપાળ ક્ષત્રિય રાજાને પ્રહાનકૃતિ ઉપર તલવાર ખેંચતાં શરમ નથી આવતી ? અરે રાજા ! એ સમશૈરનો શો ઉપયોગ કરવો તે પણ બૂલી ગયા કે શું ? ઉપયોગ કરતાં આવડે તો એ માથું બચાવે, નહિં તો માથું લે. ચઢુઆણુ વીર ! સમશૈર શું દેખાડો છો ! સમશૈર તો મારી પાસે પણ આ રહી. અને એ જોમ પીથલની તેમ આ અંદની છે. તલવાર શું પણ આ મારા બાલાની અણી સામુ જુઓ. એના ઉપર આધ્યાત્મિક જગદંબા મહાકાલી સાક્ષાત્ આવીને બિરાજેલાં છે, અને એને જાં જરા ફેરવું તો કણુવારમાં ત્રિલોકને અપગ્રમાં લઈ લે; પણ હજી તે સમયને વાર છે.

પૃથુરાજ—(જરા નરમ પડીને)—કવિરાજ ! આજે તમે શું કામ આવ્યા છો ને શું કહો છો, તેની મને સમજ નથી પડતી.

અંદ—વીર ! શું કહું ? ” “ તું ગંગારીપર સત્ક્રમ । અથ તા ઘર ગંગારી તવકીર્ય ॥ ” અર્થાત્ તું ગંગારી સ્ત્રીના મોહપાશમાં ફસાઈ રહ્યો છે ને તારા ઘર તરફ ઘોરીયાહ તાણી રહ્યો છે. હાહુલીરાખને સાથે લઈને ઘોરીયાહ જળાંક દશકર લઈને દિલ્હીની દ્વ દુધી આવી લાગ્યો છે, અને ધમસાણુ મચાવતો આગળ ધસ્યો આવે છે. તેને જો

રેકવામાં નહિ આવે તો દિલ્લી પડી સમજવી. હિંદુ-રાજ્યનો ને ધર્મનો લય થયો જાયવો. મહારાજ સમરસિંહ ત્રણ દિવસથી દિલ્લીના રક્ષણને માટે તંબુ નાખી બહાર આવીને પડેલા છે; પણ રણવાસમાં તને ખબર જોડાયું આપે ? ચોતરફ અગ્નિની જ્વાળા સળગી રહી છે, હિન્દને પગે પરત્રતાની બેડી ડોકાવાની તૈયારી છે, ત્યારે આ વૈભવવિલાસ તને કેમ ગમે છે ? રણવાટના પ્રસંગે રણવાસ તને કેમ પ્રિય લાગે છે ?

પૃથુરાજ : (ચરમોદી થઈ જઈને)—વિષયક્ષોભપતામાં છેક ખરાબી કરી ! બંધુ ! હવે શું કરવું ?

અંક :—નાહિંમત ન થા વીર ! રણવાસ છોડ અને રણવાટ પકડ-સમર સન્ધ્ય થા. પ્રચંડ આપ ધસારા તારા જીવદંડનું આસ્થાલન સાંભળી વૈરીની વનિતાઓના ગર્ભ ગળી જશે. વીરપુરુષ ! તું જ્યાં સમરાંગણમાં ઉતર્યો ત્યાં જયજયકાર જ છે. તારા ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળીને સાક્ષાત્ રૂદ્ર પણ કંપી ઉઠે, તો આ માનવી ધેરીલાહના શા હિસાબ ? તું સંધેગતાના સ્નેહપાશમાં લપટાય રહ્યો છે, પણ એ સંધેગતાને લાવતી વખતે થયેલા યુદ્ધમાં કાકા કંઈના એક સવત વીર છૂંતે બતાવેલી વીરતાનો પ્રસંગ યાદ કર. તેણે કેવું પ્રસંગ કહ્યું હતું ? નો સાંભળ :—

હય કદ્દત મયો મોમ, મોમ હુચ વેન પલટયો ।
 પય કદ્દત કર લયો, કરહુ સવલે ન સમટયો ।
 કર કદ્દત શીર લયો, શીરહુ દુકદુક કર દુલ્લયો ।
 શીર દુલ્લત થર લયો, થરહુ સમુલ્લ હુર કટયો ।
 થર કદ્દ કદ્દ કવિ ચન્દ કહે રોમ રોમે કાગે કરન ।
 સુર મસુર માલ જાગમજ કહે, થમ થમ જાગમ મરન ।

એવા તો તારી પાસે કંઈ ભેદા હજીયે પડેલા છે, જે જમ-
રાજને પણ આવશે અટકાવી રહે, તે પોતરીસાહવા તે શા બાર છે ?
(કંચુકીને) કંચુકી ! જ રાણીજીને કહે કે મારા સિંહને તારી
સ્નેહની ઝાંઝામાંથી હવે છુટો કર, અને તું ભોગણી અવતરીને આવી
હોય તો તારા ખપ્પરમાં હવે કિન્હના ટુચ્છોને લઈ લે.

પૃથુરાજ—(ઉત્સાહમાં આવી જઈને)—સજ્જ થોડું, ચાંદ,
સબળ થોડું હવે આત્મસ્થી જ રજુવાસ અને હરાય છે. જાઓ,
સૈન્ય સબળ કરાવો ને રજુવાસ વખડાવો.

[એટલામાં કંચુકી ધવિ ચાંદનો સંદેશી અંતઃપુરમાં રાણીને
કહીને પાછો આવે છે.]

કંચુકી—(નમન કરીને પૃથુરાજને)—મહારાજ, મહારાણીજી
જીવિખતાએ કહાલ્યું છે કે રજુવાસના દરવાજા આજથી તમારે માટે
બંધ કર્યા છે. માટે જે રજુમાંથી વિજયમાળ કંઠમાં પહેર્યા સિવાય
પાછા આવશે તો રાણીજી મ્હોં નહિ બુજે. રજુમાં ખપી જશે તો
દેવાંમનાઓ તમને લલચાવે તે પહેલાં તમારી સેવામાં હાજર થવાની
તેવારી પણ કરી સખી છે. થોડો, આ વિદાયગીરીની પુષ્પમાળા.

ચાંદ—ધન્ય છે દેવી ! આખરે ક્ષત્રાણી તે ક્ષત્રાણી જ. બહાદુર
ખીચલ ! ચોહાણ વીર ! માલો હવે પૂજ્ય મહારાણા સમરસિંહને
સામેયું કરીને તેડી લાવીએ. સ્વર્ગનાં કમાડ તોડી નાંખે એવું મુંઢ તો
ખરા ક્ષત્રીઓના નસીબમાં જ આવી ગયે છે.

[જન્ને ભય છે.]

(૨૯)

ચંદ્ર, પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા.

ચંદ્ર—મહારાજ, આ ચમુનાનાં તીર.

પૃથ્વીરાજ—બિરહરાજ, અહીં અને રાત્રે લાભ્યો છે ?

ચંદ્ર—આ ચમના તીરે ચવનરાજના પ્રાણ હણ્યા છે.

પૃથ્વીરાજ—અને પછી,—

ચંદ્ર—પછી આપનો નિર્દય અને નીચ પાત ન થાય માટે હું આપને અહીં લાભ્યો છું.

પૃથ્વીરાજ—દિલ્હીપતિ પૃથ્વીરાજ નાસી છુટે છે ?

ચંદ્ર—નહિ મહારાજ, દિલ્હીના પૃથ્વીરાજે વિના નેત્રે પોતાના શત્રુનો વધ કર્યો છે, એ પોતાના બાહુબળથી છુટે છે.

પૃથ્વીરાજ—ત્યારે હવે દિલ્હીના મારા સામન્તો ક્યાં છે ? મહાઈ સૈન્ય ક્યાં છે ?

ચંદ્ર—મહારાજ, આપના સામન્તમાં હું એક જ રહ્યો છું ! અને આપનું સૈન્ય ક્ષત્રિયની રૂઢી પ્રમાણે છેલ્લો માણસ અખી અમા સુધી લાકડું છે.

પૃથ્વીરાજ—બિરહરાજ, દિલ્હીમાં મેણું છે ?

ચંદ્ર—ચવનો અને ચવનની સત્તા છે, મહારાજ !

પૃથ્વીરાજ—ત્યારે મહારી પ્રભુનું શું છે ?

ચંદ્ર—એ પણ દિલ્હીની સમી ચવનની સત્તા નીચે છે.

પૃથ્વીરાજ—તારે તેં આ શું કહ્યું ?

અંદ—મેં મહારા નાથને બંદીખાનેથી છોડાવ્યા.

પૃથ્વીરાજ—પણ હવે હું કોનો નાથ છું ? હું છુટ્યા છતાં મહારી પ્રભા તેા અનાથ જ છે.

અંદ—મહારાજ, હવે મહારાજના શરીરના નાથ છો.

પૃથ્વીરાજ—અને તે કેવી રીતે ?

અંદ—હવે છેલ્લી પળે આપના શરીરને સ્નેહાના સ્પર્શથી બ્રહ્મ થવાનું નથી.

પૃથ્વીરાજ—તારે તેં અને મરવાને યમુનાને તીર આપ્યો છે, એમ કહે ને ?

અંદ—દેશની, પ્રજાની, સામંતોની, સૈન્યની આવી રિયતિ છે તે વારે મહારાજ જીવી શકશે ?

પૃથ્વીરાજ—પણ બિરદરાજ, અસ્પર્શી સ્પર્શની બ્રહ્મામાંથી આત્મધાતની બ્રહ્મતામાં હું આવીશ તેનું શું ?

અંદ—મહારાજને આત્મધાત નહીં કરવો પડે !

પૃથ્વીરાજ—તારે મહારો ધાત કોણુ કરશે ?

અંદ—આપનો પાસે હોશેલો આ દાસ, મહારાજ !

પૃથ્વીરાજ—અને પછી એ દાસને સ્વામીધાતનું પાતક નહીં લાગે, બિરદરાજ ?

અંદ—નહિ મહારાજ. દેવી તરફથી અને આજ્ઞા યજ્ઞ છે, અને મને દેવીએ જણાવ્યું છે કે મહારાજનો ધાત મહારે જ હાથે નિર્માયો છે.

પૃથ્વીરાજ—તારે સજ્જ હું.

અંક—નહીં મહારાજ એમ નથી; એવી જ રીતિએ મહારો
યાત આપને હાથે નિર્માયો છે. હું આપની પાસે દંડની માગણી કરું છું.

પૃથ્વીરાજ—તું દુરના નિર્માણને આવી માગણીથી પાસે
લાવવા માગે છે અને હવે દેશની અને પ્રજાની આવી સ્થિતિ છે,
ત્યારે આથી સારા નિર્માણની આશા પણ નથી. પણ ગિરદરાજ,
હવે હું વાર શાને લગાડું છું ?

અંક—મહારાજને કહેવાનું અવશીય રહે છે. હવે પ્રાણાન્ત
પાસે છે ત્યારે મનને નિયંત્રણ ન થવી જોઈએ.

પૃથ્વીરાજ—યુદ્ધ મામનારને યુદ્ધ આપવું અને તેએ ક્ષત્રિ-
ઓએ તાત્કાળ આપવું, એવો અમારો ધર્મ છે. પણ આશાનો
અવશીય રહે તોયે શું ?

અંક—મહારાજના સેવકનો એટલો અધિકાર ક્યારથી ઓછો
થયો છે ?

પૃથ્વીરાજ—અધિકારનો સમય નથી, અવસરનો સમય છે.
હું જાણવા માગું છું, કે મહારી સંયુક્તાનું શું છે ?

અંક—એ દેશનું સત્તાભાગ વાળનારીનો આવે અવસરે પણ રામ !

પૃથ્વીરાજ—એ અતુષ્ઠ સૌંદર્યવતી દેવીને એવી માળ
પટ્ટી નથી. એ સૌંદર્યની અવગણના કરનારને આ બાહુ દંડ આપશે.
(પાછળથી સંયુક્તા એકાએક દાખલ થાય છે.)

સંયુક્તા—મહારાજ, આ હતભાગિણીને જ હવે તો દંડ
ધરે છે. જેથી માળ ગિરદરાજ અને આપે છે તેવી માળને હું
સર્વથા લાયક છું. અને મહારાજની અને દેશની અવસ્થા વાળવાના
મદદગાર મહારાજને હાથે મહારો સિરજોડે હું માગી લઉં છું.

પૃથ્વીરાજ—દેવી, આંધી ? પણ સંયુક્તા, આ બિરદરાજ અત્યારે મ્હારી સાથે હંદ માં છે, હું પણ ત્હારા આખ્યા પછી અને તું હયાત છું એમ જાણી હવે બીજાના સાથે અને જીવના સામે નહીં તો મ્હારા બિરદરાજની સાથે અને એની સામે છેલ્લી વીરશ્રી દાખવી મરવા તૈયાર થયો છું.

સંયુક્તા—મહારાજની જેવી તૈયારી છે તેવી જ આ દાસીની પણ તૈયારી છે. સંસારની મીઠાસ તો આપની ગર્જ છે, અને હવે વળી મહારાજ પોતે જવા તૈયાર થયા છે.

પૃથ્વીરાજ—નહીં, ત્હારે હાથે હજી દેશનું અને પ્રજાનું કલ્યાણ થઈ શકે તેમ છે. અને તેમ કરવાની હું છેલ્લી તને આજ્ઞા આપું છું.

સંયુક્તા—મહારાજની આજ્ઞા હેમ એવા હેતુસર તે હું માથે મ્હડાવીશ; પણ એ હેતુ કયે હારે મહારાજ સિદ્ધ કરી શકશે, તે હું હતભાગિણી જોઈ શકતી નથી.

પૃથ્વીરાજ—નહીં, તેમ થશે. હું તને આજ્ઞા આપું છું કે ત્હારે દેશની અને પ્રજાની ખાતર આખા ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયમંડળમાં ફરવું અને દરેક ક્ષત્રિયને મ્હારે નામે દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ કરવી.

સંયુક્તા—મહારાજની તે આજ્ઞા થયા પહેલાંજ હું એ પ્રયોગ અજમાવી ચુકી છું.

પૃથ્વીરાજ—અને એનું શું ફળ છે ?

સંયુક્તા—રજપૂત સંસ્થાનો હીર વિનાનાં થઈ પડ્યાં છે, માંહે-માંહે કુસંપમાં છે, છેક યુગસાતમાં પણ આપના સામે બાધ બીડનાર લીમદેવ હવે રહ્યો નથી.

પૃથ્વીરાજ—તારે છેલ્લે તું તારા બળવાન પિતા પાસે જઈને તેને વિશ્વાપના કર એમ હું આશા કરું છું. એ બળવાન ક્ષત્રિય, આ દેશનો અને પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરી શકશે એમાં મને શક નથી. વળી એને દિલ્હીના તખ્તનાચીન થવાનો અતિ લોભ છે.

સંયુક્તા—મહારાજ, હવે એટલી અવનતિ લોભવતાં પણ શરમ નથી. પણ મેં સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે એ અધમ ક્ષત્રિયે—હું એને પિતાના સંબોધનથી બોલી શકતી નથી—દિલ્હીના તખ્તના લોભમાં અને મહારાજની ધર્મમાં દેશની આ સ્થિતિ કરી છે. ગમે તેમ હો, મહારાજની આશા મ્હારે માથે મહાવવી જ પડે છે. પણ મહારાજ જેને બળવાન ક્ષત્રિય કહોછો તેને આ યુવાના બળમાં હમી મરતું પડ્યું છે; એના રાજ્યપર પણ મવનેની સત્તા છે.

પૃથ્વીરાજ—અરેરે! આ હું શું સાંભળું છું? દેવી, તું ખરેજ આ સપથું સાચું કહે છે?

સંયુક્તા—હું મહારાજની પાસે જીવું નિવેદન કરી શકું?

પૃથ્વીરાજ—તારે બિરદરાજ, એકજ પળે આપણું સ્થાન એક બીજાના હથ્થમાં લોકાય એ આપણું દંડ.

સંયુક્તા—મહારાજ, આ હતભાગિણીનું શું? એને એના પાપનું ફળ મહારાજના હાથથી પ્રથમજ મળવું જોઈએ.

પૃથ્વીરાજ—નાહી, હજી એક કતોવ્ય તારે કરવાનું રહ્યું છે.

સંયુક્તા—તો આશા કરો.

પૃથ્વીરાજ—સાધુને વેરો આખા દેશમાં ફર અને જાહેર કર કે દિલ્હીના પૃથ્વીરાજે રાજનીતિના અગાનમાં દિલ્હી ખોડા, ક્ષત્રીઓએ માહોમદના કુસંપમાં અને કથકમાં દેશને પરાધીન બનાવ્યો છે.

સંયુક્તા—મહારાજ, આટલું ઉમેરવાની રમ આપોઃ અને સંયુક્તાએ અગ્રણ વીરથી દાખવનાર શૂરવીર ક્ષત્રિયને ત્રિમપાશમાં બાંધી રાખી દેશનું સત્તાનાશ વાઙ્યું છે.

ચંદ—સંયુક્તા, મહારા તરફથી વધારે આટલું ઉમેરજો—અને ચંદે યુદ્ધભાગે રાજ્ય પ્રપંચ સમાવી ક્ષત્રીઓને સંહારને ઉન્માદે મહાત્યા છે.

પૂર્વવીરાજ—ત્યારે દેવી, પ્રયાણ કર. અમે આ પુણ્ય તીરપર અમારા દેહને ત્યાગ કરીએ છીએ.

સંયુક્તા—એટલું ક્યાં પછી મને આગા મળવી જોઈએ.

પૂર્વવીરાજ—પછી સાક્ષેજ તને સતી થવાની છુટ આપી છે.

સંયુક્તા—મહારાજને છેલ્લી વારને વારતે કંઈ વળગી મેવાની આગા છે ?

પૂર્વવીરાજ—સુખેથી લેમ કરી મે. અને બિરદરાજ આપણે પણ મેડી મેપશું

(૩૦)

સિદ્ધરાજ અને જસમા.

[રથજી: સહસ્રલિંગ તળાવ-પ્રથમ સિદ્ધરાજનો મહેલ.
પાછળથી માળવાનો માર્ગ.]

જ્યાસે'હું (સ્વગત) —સારા આસ્માની રાસની પાસે શુભ-
રાતનો નાચ આજે નહટ બનીને કપુલ કરે છે કે જસમાના સૌન્દર્ય
પાસે માફે શુભરાત પાણી ભરે છે! સોનરાજની સંસ્કૃત કલ્પનાનો
દિવ્ય પ્રદેશ માળવા! અને આ માળવાનું અનુપમ સૌન્દર્ય. મહા-
રાજ જીમદેવે માળવા હતું. આજે શુભરાતના નાચને માળવાની
એક સી હતે છે! હું એનું નામ જૂલવા ચલ કઈ હું તેમ તેમ
એનાં મુદર જોળ નયનો ને જવનથી હડતાં જુલ્યાં વધારે ને વધારે
રમ્ય થતાં જાય છે! અરે! આજે હું સૌન્દર્ય લીધે મફત છું. આ
રમણીય દુઃખમાં જસમાને. અહેરે! જાણે હસ્તો ન છે! જો પદ્મ!
પદ્મનીઓ! હું શુભરાતનો નાચ છું, પણ અનુપમ છું. ધૂળથી ખરડા-
વેલું એનું વદન વધારે રમ્ય દીસે છે. જાણે વાહનાંમાંથી આપી રાસની
પ્રમટાવતો ચંદ્ર! શુભરાતના નાચ પર આ સૌન્દર્યનો જુલમ છે!
લાગણીઓનો હવેલો છે! રે સીનો વિજય છે!

(સહસ્રલિંગ તળાવ પર જાય છે.)

એજ! કહેવું મુશ્કેલ છે કે એના મનુરસના વેપમાં એ વધારે
રમ્ય લાગે કે રાણીના વેપમાં! કદાચ અધકારને ધડીભર એનાથી
સોમવાનું મન થાય! આ સીના સૌન્દર્યમાં કુદરત કરતાં કદાનો
વધારે હાથ છે; કદા કરતાં અકસ્માત વધારે છે; અકસ્માત કરતાં

સંસ્કાર વધારે છે! પાટણું સિંહાસન અને જરમાઃ આજે કબૂલ
કરે છું કે આખું ગુજરાત જસમાને ખરીદવાને ખસ નથી!

(આંટા મારે છે.)

સિદ્ધરાજઃ—જસમા ! ગુજરાતના નાથને માણસ કરતાં માટી
વધારે પ્રિય નથી ! સહસ્રલિંગ તળાવની ધૂળ જસમાના સૌન્દર્યને
ઢાંકે એના કરતાં સહસ્રલિંગ તળાવ ન હોય તો સાફ ! ધડીબર
વિશ્રાન્તિ લે !

જસમાઃ—અમને મળુરને મહારાજ ! મમ એ જ વિશ્રામ છે !

સિદ્ધરાજઃ—જસમા ! ધડીબર ખેસ ! તારા શરીર પર ધૂળ
હડી તારું સૌન્દર્ય ઢાંકવા ચલ કરે છે અને તેમ તેમ શરીર પર
કલાના અનેક ચલથી દોરાય...એવું દ્રશ્ય ચાય છે ! ધડીબર આરામ
લે ! તારા પ્યારા સંતાનને દિ'અકે નાખતી જ !

જસમાઃ—આમલીની સિતળ ડાયામાં સુત્રેલાં અમારાં સંતાનો
પોતાને પાટણની ગાદીપર બેઠેલ ધારે એમાં જ આનંદ છે !

સિદ્ધરાજઃ—તારું બચ્ચું રમે છે એને તો સંભાળ !

જસમાઃ—ગુજરાતનો નાથ બચ્ચા પર કરમ્મ દષ્ટિ કરે છે કે
મીતું સૌન્દર્ય નિરખવા બચ્ચાનો આશ્રય લે છે ?

સિદ્ધરાજઃ—જસમા ! આ સૌન્દર્ય પાટણના મહેલમાં રોએ,
તળાવની ધૂળમાં નહિ.

જસમાઃ—પાટણનો મહેલ તો આજ છે ને કાલે નથી.
પાટણના મહેલ માટે જસમાણું સૌન્દર્ય ન વેચાય !

સિદ્ધરાજઃ—જસમા ! મહેલમાં તું કહે ત્યાં રાખું ! ત્રીકમ-
ને સાથે રાખું ! ત્હને પાટણની રાજરાણી બનાવું. ઓ જસમા !

કરતે તહારા પર સૌન્દર્યનો વર્ષાવ કર્યો છે ! હું ગુજરાતનો નાથ તહારી બિશ્વા માગું છું !

જસમદા—ગુજરાતનો નાથ બિશ્વા માગે એથી વધારે કશુંક એના માટે શું હોય ? અને એની બિશ્વા છતાં હું અહમ રહી ચકું એથી વધારે ગૌરવ શું ? મહેને વૈભવ કરતાં સમૃદ્ધિ વહાલી છે, સમૃદ્ધિ કરતાં યશ વહાલો છે, ને યશ કરતાં ચારિત્ર્ય વહાલું છે ! સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ ! તું મહેને પુત્રી કહીને જોવો શોભ્યો હત તેવો મહારા સૌન્દર્યનો કવિ થઈને શોભતો નથી. તું કવિ નથી; ચિત્રકાર નથી; રાજા છે. મહાર્જી લાવણ્ય તહારી કલા માટે નથી; એની પવિત્રતા સાચવવા માટે છે.

સિદ્ધરાજ—જસમા ! હું રાજા છું, પણ રાજ્યની સમૃદ્ધિ તહેને માનું છું; મહારે કવિ નથી થવું, ચિત્રકાર નથી થવું, કલા નથી જોવી, પણ સ્નેહ જોવો છે ! હું તહારા લાવણ્ય કરતાં તહારા સ્નેહને જ સાચવવા માગું છું !

જસમદા—પાટણની વિશ્વતિતું આ ભવિષ્ય તો નથી ને ? જ્યસિંહ મહારાજ ! રાજ્યસિંહાસન પવિત્રતા પર રચાય છે; પવિત્રતા પર જ ટકે છે; વિદ્યાસની સરખાત ચાપ ત્યારે વૈભવની ઊળ દેખાય; ભરતી લાગે ને જોડ થાતો હોય. પાટણની લક્ષ્મી નિષ્કલંક રહે એમાં જ ગુજરાતનું ગૌરવ છે !

સિદ્ધરાજ—તું જ પાટણની લક્ષ્મી છો; ગુજરાતની દેવી છો; સિદ્ધરાજની સ્નેહરાણી છો.

જસમદા—હું માળવાની છું, મળૂરણ્ય છું; છતાં જૂળે મરું તોપણ ગુજરાતના નાથને નમવાની નથી ! માળવાના ચમ્પૂ કરતાં ગુજરાતનો રાજા વધારે સમૃદ્ધિવાન હશે; વધારે સાસે નહિ ! મળૂરીનો પૈસો

એ મહારા રાજ્યની પેદાશ છે ! હું એક ધરમાં રાણી છું જ, અને હવે બીજા ધરમાં રાણી બની વેસ્થા બનવું નથી ! રાજ્યના ધરમાં વેસ્થાશપે રહેવું તે કરતાં ત્રીકમના ધરમાં સ્ત્રીરૂપે રહેવું હજાર દરબજે માફ છે ! ત્યાં પાટણ સમૃદ્ધ હશે : એ ત્હને આપ્યાદ રહો ! મહારા માળવો મ્હને વધારે વડાસો છે !

સિંહરાજા—જસમા ! અત્યાર સુધી ત્હારામાં સૌન્દર્ય હતું, હવે ત્હારામાં ગુણ પણ છે. પાટણની વિશ્વતિ ત્હારા વિના શીકી શકે છે ! ગુજરાતમાં આવી એક ક્ષી બેઠાં !

જસમા—મહારાજ ! હજાર સિંહાસન કરતાં એક મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય વધારે કિંમતી છે ! માળવાનું સિંહાસન લૂંટાય તો માળવી સૈન્ય ક્રોધિત દિવસ અપમય જૂસી શકે, પરંતુ માળવાની ક્ષી વેચાય તો માળવી ક્ષીઓનું સૌન્દર્ય વેચાય છે ! મર્દ કીર્તિ મળે છે, પણ મનું સૌન્દર્ય મળતું નથી ! કીર્તિ તો મનુષ્યનો માની લીધેલો સિક્કો છે ! સૌન્દર્ય ઇશ્વરદત્ત બક્ષિત છે : નીતિનું અંતિમ પરિણામ છે : અનેક જીવનનો અપર સંસ્કાર છે ! સૌન્દર્ય વેસ્થા વેચે છે ! હું માળવી ક્ષીઓનું અભિમાન ન વેચું : માફ સૌન્દર્ય ન ગુમાવું : ઇશ્વરી બક્ષિત ફેરો ન દઉં. અને ત્હારી પાસે આપવાનું શું છે ?

સિંહરાજા—ગુજરાતનું રાજ્ય : પાટણનું સિંહાસન : પટરાણીપદ.

જસમા—ગુજરાતનું રાજ્ય ? ગુજરાતના નામ ! ત્હારો આખો અભ્યાસ ખોટો છે. ત્હારી પાસે રાજ્ય પણ નથી ને રાજ્યનું ગૌરવ પણ નથી ; મહારા જેવી એક મનુરણના ચરણમાં ધરી શકાય એ રાજ્યની કિંમત પણ શું ? અને તું એને ભવિષ્યમાં ટકાવે પણ શું ? ત્યાં રાજ્ય વધારે વિશાળ હોય માટે વધારે ભયંકર હોય !

માણસનું ખરૂં રાજ્ય એના કૃણી અને ખેતરમાં જ હોય છે, બીજું બધું અભિમાન. અને પાટણનું મહારાણીપદ ? એ કિમ્મત વિનાનો સિક્કો નથી ? લોકોના આસ પર ટકે એટલું પોણું પદ એ નથી ? એ પદ પરથી જવું પડે ત્યારે જેટલા વધારે અભિમાનથી ત્યાં બેઠા, તેટલા જ વધારે ભયંકર આઘાતથી માનવ જીવનની છેક છેલ્લી ધડી-મૃત્યુ-પણ બગડતી નથી ? મહારાજ ! પદ એટલે ખોટો અને પોણો સિક્કો ! એનામાં કિમ્મત નથી, અને જે ધડીએ એના ધણીને ખબર પડે કે હવે પદ મ્હારું નથી, ત્યારે તે ખોટો સિક્કો એક બદામનો પણ નથી.

હું કી છું; મહારામાં કીતવ છે. જો તું કીને કૃણી સમો હત તો કદી માનત નહિ કે સમૃદ્ધિથી કી વેચાતી લાઘુ સહાય ! કી વસ્તુ નથી; સ્નેહની જીવતી મુર્તિ છે ! એની કિમ્મત પાવરથી ન થાય; એટલી જ જીવન્ત પ્રેરણાથી થાય.

સિદ્ધરાજ:—તું ભૂલે છે જસમા ! હું તને મહારાણી પદનું અભિમાન નથી બતાવતો. એ ત્હારી સમક્ષ ધરેલી લાલચ નથી; ખોટી આશા કે મિથ્યા વચન નથી; મહારા અંતરનો હોડો અવાજ દર્શાવવાનું સાધન માત્ર છે. હું ત્હને કેવા સપ્તેમાં રહું કે તું મહારી. સ્નેહરાણી છો ! જસમા ! આ બાલની છટા ! પેલાં સુંદર મંજીર અજ-કતાં નયનો ! આ સૂરીર સાવર્યને સમૃદ્ધિ એના પર આસ્થે જતો સૌન્દર્યનો પ્રવાહ ! અને એ બધા પર ત્હારું રૂપ જીવિતવ; ચલ-ભર્યું માન. માનિની ! સિદ્ધરાજ ત્હારું જ કાવ્ય દરે છે; ત્હારું જ ચિત્ર દોરે છે; ત્હને જ જુએ છે !

જસમા:—પુરુષ એટલે ઓની પવિત્રતા ભળવનાર. જો સિદ્ધરાજ મહેને જ નિરખતો હોય તો એ મનુષ્ય પણ નથી ! મહારાજ ! હું શુભરાતની થવા યોગ્ય પુત્રી છું !

સિદ્ધરાજ:—અરે ! જસમા !

[જસમા ચાલી જાય છે.]

સિદ્ધરાજ: (સ્વગત)—એનાં મદભર્યા નેન ! લાલિત્યના પ્રવાહમાં આ મદનું મિશ્રણ એની દેહલતાને જૂદો જ પલટો આપે છે ! જલ્દી એનું સૌન્દર્ય જ પીધા કરૂં ! શુભરાતની મહારાણી તો આવી જ ધટે ! કાલે બધાને વિદાય કરી એને એના પતિ સાથે રોકું, જ્યાં સુધી જસમા નથી ત્યાં સુધી ચેતન્ય નથી. આટલી અજબ કલા કુદરતે પક્ષપાતથી જો વાપરી હોય તો આ એક જ ઠેકાણું ! મજૂરની ઓ અને હોઠ પર પરવાણાની છાંય ! મજૂરી દરવી ને પગ પર ન જુસી શકાય તેવો અળતાનો કુદરતી રંગ ! માટીના ટોપલા નીચે લાવણનો પ્રવાહ ! જલ્દી તરંગે મર્યો ! છૂટા બાલ વચ્ચે જલ્દી આસ્થાનો આંક હોયો ! કુદરતનો આ જુલમ સહન નથી થતો. ખાટજીવું સિંહાસન ડોલે કે રહે તોપણ એ સૌન્દર્ય પાછળ ડોલવામાં કાંઈ છે ! સિદ્ધરાજની નિંદા થશે તો પણ સાચો સ્નેહી હતો એવો અમર ભેખ રહેશે ! પરંતુ એ પરજોશ છે ? !

અરે હા, એ કુદરતનું તોફાન છે. સિંહાસનને યોગ્ય સૌન્દર્ય ધૂળના ટોપલા ઉપરવા ન હોય ! એનું સાન્દર્ભ એ જ રાજધર્મનું ન્યાયસૂત્ર છે. એને ત્યાં મરવા દેવું એ પણ પાપ છે. કુદરત ક્યારેક મસ્તી કરે છે એટલા જ માટે કે મનુષ્ય એ જુલમ સુધારે. કુદરત એટલે જ અજગાત. કુદરત કલા પૂરે છે, પરંતુ એને ચેતવવાનું કામ તો મનુષ્યનું છે.

[સિદ્ધરાજ જાય છે.]

૨

[બીજે દિવસે બધા મજુરો માળવા તરફ રવાના થાય છે. ત્રીકમ ને જસમા પણ સાથે જ નાસી જાય છે. સિદ્ધરાજ તેમની પાછળ પડે છે.]

સિદ્ધરાજ:—જસમા ! ઝો માળવાની સુંદરી ! ગુજરાતના નામને બિદુલ જિભારી રાખતી ન જા. થોડીક સ્મૃતિ—એક વચન, બે સપ્તહા, કાંઈક આપતી જા !

જસમા:—ગુજરાતનો નામ તદ્દન પામલ છે કે શું ?

સિદ્ધરાજ:—આહા ! ત્હારી પાછળ કું પામલ હું એથી પણ મહેને આરામ થાય છે. જસમા ! ત્હારામાં સૌન્દર્ય અનેક રીતે રહ્યું છે ને તેથી ત્હારી અનેક યાદી છે !

જસમા:—મહારાજ ! કું ત્રીકમની ક્ષી હું !

સિદ્ધરાજ:—એ જૂલ આળે જૂંસી નાંખવી છે ! હું બીજા મેઘની ક્ષી થવાને લાયક નથી.

જસમા (સજલ)—મહારાજ ! મરીનને પણ શીલતું સામર્થ્ય છે ને સમૃદ્ધિ છે !

સિદ્ધરાજ:—સામર્થ્ય જોઈ લેવાયો; ને સમૃદ્ધિ શીલમાં નથી પણ સ્નેહમાં છે !

જસમા:—મહારાજ ! મ્હેં તારો સ્નેહ વેચી માર્યો છે; સૌન્દર્ય અર્પણ મ્હું છે; ત્હમને જોવું અશ્વત્થ—અભડામહું સૌન્દર્ય ખરે ?

સિદ્ધરાજ:—જસમા ! ક્ષી તો જન્મથી જ પવિત્ર છે. રાજન. ધર્મ કીરણથી યાદે છે, ને આ ત્હારું રક્ષણ છે !

જસમાઃ—સિદ્ધરાજ ! હું ત્રીકમની છું, ને ત્રીકમની રહીશ !

સિદ્ધરાજઃ—ભીહડને હઠાવવા માટે હું રાજહઠ પકડીશ.

જસમાઃ—છેવટ આટલે સુધી ? સિદ્ધરાજ, સૌન્દર્ય ને સ્નેહ એમ ન જ મળે. ફરી એક વાર વિચારી જો.

સિદ્ધરાજઃ—મહારો નિશ્ચય અડગ છે. હું ત્હને અડગ બ્રહ્મથી આહું છું !

જસમાઃ—ત્યારે, રે ! ગુજરાતના બિખારી ! આ માળવી સ્ત્રીના સખ્તો સાંભળતો જા ! મ્હને તું કે ત્હાં સિંહાસન હતે એવી ન ધારતો. મનુષ્ય એટલે જ અન્યેય. તું બ્રહ્મથી હતે, સ્નેહથી હતે, પણ બળથી નહિ. હું જે વાર જીવતી નથી, માટે જે વાર જીતાતી નથી. મ્હને જીતનાર જીતી ગયો છે. એ ત્રીકમ, એનું આ પ્રિય સંતાન. મ્હાં જે જીવન છે ! ગુજરાતના નાથ ! ત્હારા આખા ગુજરાત પર એક ન જૂંસામ તેવું ક્ષક રહેશે. ત્હારી બધી વિજય-યાત્રા પાછળ આ નિંદા નોંધ લખારી, અને ત્હારી કીર્તિમાં આ કાળી દીલી કાપમ રહેશે. (પોતાના બચ્ચાને ચૂમે છે.) ફિકર નથી બેટા ! જે ત્હારા સામે ગુજરાતનો નાથ છે તો ત્હારી પડખે અનાથનો નાથ છે ! જે ચુંબન માટે તું પાટણનું ગૌરવ, ત્હાં મનુષ્યત્વ ને ગુજરાતની વિભૂતિ છોડે છે, તે ચુંબન માંત્ર આ ખ્યારો બચ્ચા જ છે ! હું આ છું ને મ્હાં દરેક અંગ પોષક છે. મ્હાં સ્નેહભર્યું હાસ્ય ત્રીકમના ધરતું અનવાળું હવું; જે ત્હારા મહેલ માટે હવું નહિ અને છે નહિ. મ્હારી સ્ત્રીસ્થિતિ એક ત્રીકમ જ જોઈ શકશે; તું ગુજરાતનો નાથ હશે, મ્હારો નહિ. મ્હારો તો તું પ્રિય થામ અથવા કાંઈ નહિ.

સિદ્ધરાજ—હું ત્હારો પિતા નથી.

જસમા—ફિકર નહિ. રે! ગુજરાતના સાધારણ રજપૂત, હું રજપૂત નથી પણ રજપૂતની સ્ત્રીનું લોહી કેવું હોય તે બાણું છું ! (સંતાનને નીચે ચૂકે છે.) અને આ નિર્દોષ આંખ જે વખતે મ્હારા મ્હોરા પર ફરશે ત્યારે એને હું જવાબ ન આપું તો આ પરવર-દિગાર ! એ દોષ મ્હારો નથી; ત્હારી આપેલી સમૃદ્ધિ મ્હેં છોડી નથી, છોડવી પડી છે ! આ બાળક પર મ્હને જેટલો ખ્યાર છે તેના કરતાં વધારે ખ્યાર આ છેલ્લી ચારિત્ર્યની લડાઈ પર છે. આ લડાઈ છે ને તેમાં હું પાછી હડી બાળકનું જીવતું અપવિત્ર લાંછન રહું, તેના કરતાં મૃત્યુ પામેલ પવિત્ર અભિમાને રહું એ વધારે સારું છે !

[કટાર હવામાં ઊંચે દેખાય છે, સિદ્ધરાજ દોડે છે ! જસમા પડે છે.]

(૩૧)

સિદ્ધરાજ અને મિનલદેવી.

મિનલ:—છોકરા, મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ત્હાં મુખ નહીં જોવું, પણ દાસીએ ત્હારા આવવાની વરદી આપી એટલે એ નિશ્ચય સરી ગયો. તો પણ તને જોવાથી જે આનંદ અને પહેલાં થતો તે અત્યારે થતો નથી.

સિદ્ધરાજ:—તો અત્યારથી માંડે દુર્ભાગ્ય યદુ થયું સમજું છું.

મિનલ:—સોરઠના રાને રણમાં રાજનારના હૃદયમાં પોતાનું બીજ ન પળે દુર્ભાગ્ય ઉતરવું એ સદજ નથી; અને એ હું સારી રીતિએ સમજું છું. પણ તું એવા રુખે બોલે છે તો કહીશ કે. ત્હાં દુર્ભાગ્ય અત્યારથી નહીં પણ અત્યારથી સોરઠપર સ્વારી બેઈ જવાને તં વિચાર કર્યો ત્યારથી યદુ થયું છે.

સિદ્ધરાજ:—જેણે ત્હાં ઉત્સાહભલ સાથે રહી સલાહ આપી દોરીને આટલું વધાર્યું તે માણસીના જ મુખમાંથી આ રુખે સાંભળતાં હું નવાઈ પામું છું.

મિનલ:—નવાઈ પામવાનું કશું કારણ નથી. તું પોતેજ વિચાર અને લડાઈને માટે પ્રયાસ કરતાં પહેલાં જે ખસલતમાં અને જોજી તેમાં તેં અને છેતરી નથી ?

સિદ્ધરાજ:—મેં આપને છેતર્યા હશે તો હું જાતે પણ છેતરાયો હોઈશ.

મિનલ:—લડાઈથી ઉભય પક્ષને જે અણધાર્યું નુકસાન થયું તે વાત હું પૂછતી નથી; લડાઈ જીતવાવાના કારણ સંબંધી જ ત્હારો સલાહ છે.

સિદ્ધરાજઃ—સોરઠની પ્રભ ચુન્નરાતની પ્રભ કરતાં ડુંખી હશે એમ માનવામાં મેં ભૂલ કીધી હતી એ વાત નિઃસંશય છે.

મિનસાઃ—છોકરા, હજુ તું મને છેતરે છે. ત્હારી સાથે વાત કરતાં મને કંટાળો આવે છે. હું જ કહું છું કે, સોરઠ પર લડાઈ લાઇ જવામાં શું સોરઠની પ્રજાનો જ વિચાર તેં રાખ્યો હતો ? શું મ્હારાં નેત્ર સમક્ષ રાણકને જ રાખી તેં આ લડાઈ નથી ઉઠાવી ?

સિદ્ધરાજઃ—એ ઝુંદરી બણી મને રાગ હતો અને રાગ છે, એ વાત હું કયુલ કંઈ છું.

મિનસાઃ—દુનિયામાં ઝુંદર દેવી તેજવાળા પદાર્થ કે પ્રાણી બણી રાગ હોવો એમાં પાપ નથી, એ સ્વાભાવિક છે; પણ એ ઝુંદરીને પૂજવાને બદલે અભડાવવાનો તું વિચાર રાખે છે ?

સિદ્ધરાજઃ—અને હું પૂછું છું કે, માતૃશ્રી ! શું આપે જ મને આજ્ઞા આપી ન હતી, જે સોરઠી રાના ઘરમાં જે અનુપમ સ્ત્રીરત્ન છે તેને પ્રથમ હાથ કર્યો ?

મિનસાઃ—અને એ ઉપરાંત બીજી શી આજ્ઞા આપી હતી ? તે બોલને.

સિદ્ધરાજઃ—એ સ્ત્રીરત્નની કુખમાં ઉપજેલાં બાળકરત્નને પણ હાથ કરવાની.

મિનસાઃ—હવે વિચાર, કે એવી આજ્ઞા આપવામાં મ્હારો શો હેતુ હશે ?

સિદ્ધરાજઃ—એ ઝુંદરીને કોઈ અનર્હ પુરૂષ દુષિત ન કરે, અને એ બાલકો પુનઃ આપણા મનુષ્યે ન ઉછરે.

મિનલ્લ:—શું ગુજરાતના તપ્તપર વિરાજનાર પુરુષ આટલો નાદાન છે ? શું નિત્ય સહવાસમાં રહેવાનો મ્હારો શ્રમ આટલો નિષ્ફળ નિવડે છે ?

સિદ્ધરાજ:—માતૃશ્રી ક્ષમા કરો, મને આપનો આચ્ચ સમજવો.

મિનલ્લ:—શું તને નથી સિખવવામાં આવ્યું કે, કોઈ દેશ પર લડાઈ લઈ મયા પછી કે તે દેશ સર કીધા પછી એ દેશની પ્રજા કે રાજા કોઈ પ્રકારે દુઃખી કે સંકુચિત રહે તો તેનું પાપ લડાઈ લઈ જનારને શિર રહે છે ? શું તને નથી સમજવવામાં આવ્યું કે, એ દેશની પ્રજાને પોતાની પ્રજા જેટલી જ સ્વતંત્ર અને એના રાજાને પોતાના જેવાજ નિપુણ બનાવવા એ લડાઈ લઈ જનારની ફરજ છે ?

સિદ્ધરાજ:—માતૃશ્રી, દયા કરો, હું પાપી છું—મને પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવો.

મિનલ્લ:—એ સ્ત્રીરત્નને માતૃનિર્વિશેષ રાખ, એનાં બાલકોને ત્હારા નિપુણ ગુરુજીને સોંપી દે, અને એમની માતાને વિનયપૂર્વક જણાવ કે એની પુનિત કુંભમાં પાકેલ રત્નને કેવળ સોરઠી તપ્તને વારને નહીં, પણ સોરઠી અને ગુજરાતના તપ્તને વારને આપ ચઢાવવામાં આવશે.

સિદ્ધરાજ:—માતૃશ્રી, કરુણા કરો. હું પાતકી બન્યો છું, હવે કાંઈ પણ કરી શકાય એમ હોય તો તે સ્ત્રીરત્નના સંબંધમાં જ.

મિનલ્લ:—અને એ બાલક રત્નોની શી હકીકત છે ?

સિદ્ધરાજ:—એ કુમળાં બાલકોને મજપાતકીને હાથે ઘાત થયો છે. હવે એ બાલકોને નહીં, પણ આપના નામને ધ્વજવનાર

અનપાતકીને ઉદ્ધારવાનું રહ્યું છે.

મિનકા:—ખરેખર, હું ત્હારાથી લાભ્યું છું. ત્હને તજી જવાનું મને મન થાય છે; પણ કેવળ ત્હારો મ્હારો માતાપુત્રનો મનંધ છે તેને લીધેજ મ્હારા પમ અત્ર ઠરી રહે છે. પણ તેં એક પાતક નહીં, અનેક પાતક કીધાં છે. સોરઠની પ્રજાપર દુઃખ વર્ષાવ્યું છે, ત્યાંના રાજાનો વિના કારણ અન્ત આણ્યો છે. એ રાજાનાં કુમળાં બાળકોને સૃષ્ટિની લ્હેજત સુધાં ચાખવા દીધી નથી !

જે રાજા પારકી પ્રજાને દુઃખ આપે છે, તે પોતાની પ્રજાને દુઃખ આપવા માટે જ. જે ખીળ રાજાના વંશનું નિકંદન કરે છે તે માત્ર પોતાના વંશનું નિકંદન કરવા.

હું જોઉં છું કે, ત્હારા વંશનો વિસ્તાર વધવા માટે જે અનેક પ્રયત્ન હું જૂદે જૂદે રસ્તે કરતી આવી છું તે વૃથા જવાના છે; હું જોઉં છું કે ત્હારી પ્રજા પર ત્હને અણુગમતો પુરુષ રાજ્ય ચલાવવાનો છે; હું જોઉં છું કે ત્હારે ધર અને રાજ્ય લૂટાવાનાં છે; અને સોરઠની પ્રજાની પેઠે ગુજરાતની પ્રજાને સુખ સ્થિર રહેવાનું નથી.

હું માનતી હતી કે, તું અનેક પ્રજાનો પિતા થવાને કાયક થયો છે; પણ નહીં, કેવળ વિજેતાના મદથી તેં પરાયા દેશોને પામ્યાલ ક્યાં છે. તું પ્રજાઓનો પિતા તો થું, પરંતુ બક્ષિતઓનો પિતા પણ થઈ શક્યો નથી. ત્હારે વાસ્તે જે પાતકો તેં પોતેજ આદર્યા છે, તેનું ફળ ભોગવ્યા વિના ખીલ્યું કયું પ્રાયશ્ચિત હોય ? તથાપિ સત્વર જ, તે ઝીરત હવે જીવી નહીં શકે, તેની પાસે જ અને ત્હારાં પાતકોની તેની પાસે માફી માગ.

[દાસી દોડતી પ્રવેશ કરે છે.]

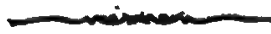
દાસી:—લોકો કહે છે કે, સોરઠના રા'ની રાણી છટે કેશે અને આંસુ ઢાળતી રસ્તે નીકળી છે, અને તે ચાલે છે તો પથુ તેનાં અંગેમાંથી અગ્નિ આપોઆપ પ્રકટ થયો છે.

મિનલ:—સિદ્ધરાજ! તું જા, બીજાં સર્વ અહીંથી જાઓ, મને અહીં એકલીજ રહેવા દો. અરેરે! મ્હાઈ અંતઃકરણુ બેદાઈ જાય છે. મ્હાઈ શરીર સ્થિર રહી શકતું નથી. પથુ મને દોષ અડશે નહીં, તમારા ટેકા મને નકામા છે.

સિદ્ધરાજ:—માતૃશ્રી! મને અનુગ્રા આપો, હું આપને પડખે રહું. આપનું શરીર હવે બહુ વાર નહીં ટકે. જે પાતકીએ આત્મ લોક પાતક કર્યું છે તેને આપની કરુણાથી આ છેલ્લી પળે નિર્મળ થવા દો.

મિનલ:—નહીં, નહીં. આ મ્હારી છેલ્લી પળ નથી. હું એવી સહેલથી મરી શકું એવી ભાવનાઓ નથી. અત્યારે સર્વ દુર રહો. હમેશને માટે હું તને તજી શકીશ નહીં; પથુ અત્યારે તારા પાતકને હાથ મને અડાડીશ નહિ!

[બેશુદ્ધ થઈ પડે છે.]

(૩૨)

રામ અને કૈકેયી.

રામ:—તાતનીજ આચારી હું અહીં આગ્યો છું અને તાત મારા પ્રણામને સ્વીકારતા નથી. આપ પશુ માણ, નિત્ય મુજબ મને ઓવારણું લેતાં નથી. મને જણાવશો કે મારો શો અપરાધ છે ?

કૈકેયી:—મહારાજ ચિન્તામાં છે, અને ઝોમની ચિન્તા મને પશુ મુજબ છે. તમે મહારાજના બ્યેઠ પુત્ર છો, એ ચિન્તાથી મહારાજને મુક્ત કરવા હચ્છતા હો તો મહારાજને જાતેજ પૂછી જુઓ.

રામ:—માણ, હું તો જાનેને વિચારના કરૂં છું. મહારાજને ચિન્તામુક્ત કરવામાં મહારો પુત્ર-ધર્મ રહેલો છે, અને તેવોજ આપને ચિન્તામુક્ત કરવામાં. મને આશા કરો.

કૈકેયી:—આશા કેમ થાય ? અને કેણુ કરે ? કહેવાતું છે તે મહારાજનેજ છે; પશુ તે કહેવાની મહારાજની હચ્છા નથી, અને કલા સિવાય ચિન્તા ખસે તેમ નથી.

રામ:—પશુ, માણ, તે કહેવાતું આપ મને કાં ન કહો ? ઝોમ કરીને આપ મને મારી પિતૃવત્સલતાને હાર આપશો ?

કૈકેયી:—હું તે કહી શકું, પશુ અને તે કહેવાની મહારાજની અતુણા જોષએ.

રામ:—પિતાશી ! કૃપા કરો, આશા ફરમાવો, મારાં માણને. નહીં તો આપની ચિન્તા નિવેદન કરવાની અતુણા આપો. (કૈકેયીને) માણ ! પિતાશી મારા તરફ જોઈ શકતા નથી, ઝોમનાં નેત્ર સંજળ

છે, એમની દષ્ટિ આપના ભણી તોપણ વળે છે. આપ જ કૃપા કરો: આભાર થશે.

કેકેયી:—ત્યારે તમે! મને કહેવાની ફરજ પાડે છે. તમને મહારાજની ચિન્તા સાંભળવાની ખરેખરી ઉત્કંઠા છે ?

રામ:—આપને હું વિનંતિ કરું છું, કે મહારાજની ચિન્તા જાણવાની મને ઉમ્મ ઉત્કંઠા છે, એટલું જ નહિ, પણ મારાથી બને તો મારા દેહને અર્પી મહારાજને ચિન્તામુક્ત કરવા હું ધન્ય છું.

કેકેયી:—પોતાની ચિન્તા કહેવાને જ મહારાજે તમને બોલાવ્યા છે; પણ મહારાજને તમારી તત્પરતા વિષે શક છે એમ જણાય છે; નહીં તો તમને ખાસ નિમન્ત્રણ કર્યા પછી મહારાજ શાને સુખા રહે છે ?

રામ:—માણ, તો દુનિયામાં રામના જેવો હતભાગી પુત્ર બીજો કોઈ જ ઉત્પન્ન થયો નથી, એમ હું સમજું છું. (દસરથપ્રત્યે) પિતાશ્રી ! દરજ્યા કરો, મને નર્કમાં જતો બચાવો.

કેકેયી:—રામ, તમારી પિતૃભક્તિ વિષે મને મિલકુલ શક નથી, પણ મહારાજ જલ્પિત ગાલથી એ મહારા ભણી કોપ દર્શાવે છે. મહારાજની અનુગ્રા મને નથી.

રામ:—પિતાશ્રીનું હૃદય ધણા જ ક્ષોભમાં છે. માણ, એમો આપને અનુગ્રા ન આપે તોપણ જે નિર્વિશેષ પ્રેમથી આપ મને ઉછેરતાં આવ્યાં છો, તે પ્રેમથી વિનંતિ લક્ષમાં લેવી ઘટે છે.

કેકેયી:—મહારાજ મારાપર વધારે ક્રુપિત થશે; અને એમ છતાં હું તમારું હૃદય અને તમારી પિતૃભક્તિ જાણું છું. માટે મહા-

રાજની ચિન્તાનું કારણ કહેવાને કેવળ તમારા પરના પ્રેમના ખાતર જ તત્પર થાઉં છું.

રામ:—માણ, તમે અને ખરેખરા પ્રેમનો ઋણી બનાવો છો. આપનો હું સદાને માટે આભારી થઈશ.

કેકેયી:—સાંભળો ત્યારે. પૂર્વે યુવાવસ્થામાં મહારાજ અસુરોની સામે યુદ્ધે ચડ્યા હતા, અને હું એ વખતે સાથે હતી.

રામ:—એ કથા અને કહેલી છે.

કેકેયી:—બરાબર ઉમ યુદ્ધની વચ્ચે જ મહારાજના રથની ધરી ટૂટી પડી અને રથચક્ર નમવા માંડ્યું.

રામ:—હું જાણું છું માણ, તે વારે ધરીસ્થાને આપના બાહુને ધરી રથને સ્થાને રાખ્યો હતો.

કેકેયી:—તમે જાણો છો તે વખતે મહારાજે અને શું વચન આપેલ છે તે ?

રામ:—તે કથા હું જાણુતો નથી, માણ પોતેજ કહો.

કેકેયી:—મહારાજે વચન આપેલું છે કે, ‘મને તે વખતે જીંદગીમાં તારૂં મુખે માઝુ’ બે વખત હું આપવા બંધાઉં છું.’

રામ:—આપની તેવી સહાયને તે ખરેખર હજારવાર ધરે છે.

કેકેયી:—અત્યારે બ્યારે પોતે રાજપદમંચી છુટા થવાને તૈયાર થયા છે ત્યારે તે વચન પાળવાને હું એકજ વાર માઝુ’ છું.

રામ:—અને મહારાજ તે પાળશે.

કેકેયી:—તે શી રીતે પાળવું તેનીજ ચિન્તામાં અત્યારે મહારાજ ગરકાવ થઈ ગયા છે.

રામઃ—એમાં મહારાજને ચિન્તા કરવા જેવું શું ? તે વચનો સુખે માઆં આપવા મહારાજ સર્વથા યક્તિમાન છે.

કૈકેયીઃ—નહીં, તેમ નથી. બ્યારથી તમને રાજ્યગાદી ઉપર પદાભિષેક આપવો એવો વિચાર ઉઠ્યો ત્યારથીજ સર્વ રાજ્ય આપને આપી ચૂક્યા એમ મહારાજ સમજે છે. અને રાજ્યકર્તા રૂપે જ તે વચનો પાળી શકાય તેમ છે !

રામઃ—જ્યાં સુધી અભિષેક થયો નથી ત્યાં સુધી મહારાજ જ રાજ્યના માલિક છે, અને કદાચ રાજ્ય સર્વ મને અપાઈ ચુકાયું મહારાજ માનતા હોય તો એમની ચિન્તા દૂર કરવા એમના વતી એ વચનો પાળવા હું ધણેજ આનંદથી તત્પર છું.

કૈકેયીઃ—આપેલું વચન તમે પાળો કે મહારાજ પાળે કે કોઈ ન પાળે તો ભલે. તમારે મહારાજની ચિન્તા સાંભળવાની ઉત્કંઠા હતી માટે તે વચનો પણ હું કહી સંભળાવું છું:

હું આશુ' છું કે એક તો આજથી ચૌદ વર્ષ પર્યંત તમારે વનવાસ વેઠવો અને બીજું તેટલાં વર્ષ અયોધ્યાની માદીપર મ્હારો ભરત રાજ્ય ચલાવે.

રામઃ—મહારાજની શુન્નવચનું હું સમસ્ત કારણ સમજ્યો. મહારાજનું એ વચન કોઈ પણ પ્રકારે તૂટવું ન જોઈએ. મહારાજ હવે મને આજ્ઞા કરો કે ન કરો, પણ અત્યારથી જ હું વનવાસને માટે તૈયાર છું.

કૈકેયી—રામભદ્ર, મને માગવાનો અધિકાર મહારાજ પાસે જ છે, તમે સુખેથી રાજ્ય કરો. મ્હારું વચન પાળતાં મહારાજ ચિન્તા-અસ્ત રહે તે મને નથી જોઈતું.

રામઃ—મહારાજ બેશુદ્ધ થતા જાય છે, આપ એમને સંભાળજો. હમણાંજ હું વશકલ ધારણ કરી આપનાં અને મહારાજનાં પાદવંદન કરવા આવું છું.

(અંધરા વચ્ચે આવે છે.)

અંધરાઃ—પિતૃવત્સલ કુમાર, આપને માટે વશકલો તૈયાર રાખ્યાં છે. તે હું આપને સળવું અને એ સજી અત્યારે જ માતા-પિતાનાં પાદને પ્રણામ કરી લો.

રામઃ—તહારું કહેવું યોગ્ય છે—હું તેમજ કરું ત્યારે.

(૩૩)

રામ અને કૌશલ્યા.

રામ—આપની આજ્ઞા અને ઇચ્છા મુજબ માતૃશ્રી કૈકેયીનાં પાદવંદન કરી અહીં આવ્યો છું.

કૌશલ્યા—દીર્ઘાયુ, તમે સર્વથા યોગ્ય કર્યું છે. પણ આ આપના શરીર ઉપર હું શું જોઈ છું? આપના અભિષિક્ત થવાના દિવસે આપના શરીર પર સુવર્ણ માણિક્યનાં આભૂષણોને બદલે આ શું જોઈ છું ?

રામ—માતૃશ્રી કૈકેયીના તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી એ પહેરામણી છે, અને એ પહેરામણીને ઉચિત પ્રયાણમાં દીલન થાય માટે હું આપની આજ્ઞા માગવા આવ્યો છું. મારું પ્રયાણ નિર્વિઘ્ન નીવડે માટે આપની સ્નેહભરી આશિષો આપ હવે સત્વર જ આપશો.

કૌશલ્યા—વલ્લભ એ તો વાનપ્રસ્થનું ચિહ્ન છે, અને દીર્ઘાયુ, હજી હમણાં જ ગૃહાસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરો છો, વત્સા સીતા અને ત્હમે દીર્ઘાયુ, સુખના અને આનંદના દિવસો નિર્ભયો એ જોઈને મારાં નેત્ર ઠારવાનો સમય હજી અને પ્રાપ્ત થવાનો છે; રાજ્યાસનપર વિરાજી કુલધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું પાલન કરો, અને પ્રજાપાલન-ધર્મની કીર્તિ દીર્ઘાયુ, દસદસ વ્યાપો, એ મારી આજ્ઞા અને એ મ્હારી આશિષ. વત્સ રામભદ્ર, આ તમે શું કરો છો ? તમારા શબ્દો મ્હારા મર્મને ભેદે છે. હકીકત સ્પષ્ટ કરો.

રામ—સ્પષ્ટ જોટલું કે મ્હારે માટે અત્યારે તો વનવાસ નિમિષો છે, અને નિર્માણ અમલમાં મુકવાની અને આજ્ઞા થઈ છે. એ

આજા પાળવી એ મહારા ક્ષર્મ છે, અને મહારા ક્ષર્મથી હું બ્રહ્મ ન થાઉં, એજ આપણું હિત હોવું જોઈએ. માતૃશ્રી, અને આજા આપો.

કૌશલ્યા—દીર્ઘાયુ, એ તમે શું જોશો છો ? વનવાસને માટે નિર્માણ એ શું ! એ નિર્માણ અમલમાં સુકવાની કાણે આજા આપી ? અવાં સુકમાર ગાત્રો, ખમાખમા થઈ ઉછરેલાં, અને નિરંતર છાયા નીચે લાડમાં રહેલાં તેને વનવાસ ? એ આજા ખરેખર કઠોર અમાત્ય હૃદય આપી શકે. હું કૌશલ્યા મહારા રામને વનવાસ પાળવાની આજા આપું ? દીર્ઘાયુનું હૃદય આપું કઠોર આજા કેમ માગે છે !

રામ—બસ કરો, માતૃશ્રી, એ મને માગવાનું છે, એજ આપને આપવાનું છે, ચાહે તો અમાત્યતા ધારણ કરીને આપ તે આજા આપો. મહારાજનું દરમાન થઈ ચૂક્યું છે, અને જે સુદર્ત મને અભિષેકને માટે મળ્યું હતું તેજ સુદર્ત મહારે નીકળવું નક્કી હતું છે. રથ તૈયાર કરવાની દુર્યુજને આજા આપીને આવ્યો છું, અને હજુ બીજા માતૃશ્રી સુમિત્રાજીની આજા સેવા તથા જાનકીને મળવા જવું છે.

કૌશલ્યા—મહારાજે આજા આપી ? રામભદ્ર, વનવાસ જવાની આજા આપી ? અરે ! અનિમેષ ચક્ષુથી પહોરના પહોર જે દીર્ઘાયુને જોઈને સુધા સેતા તેના હૃદયમાં આવી કઠોરતા એકાએક કેમ આવી ? એ કઠોરતા મહારા પર વજ્રપાત ફેંકવાંજ આવી ? દીર્ઘાયુ, એ વજ્રપાત બસ છે. તમને આજા આપી બીજે વજ્રપાત હું પોતે મહારા પર નહીં ફેંકું. અરે ! મને કેમ સહાય કરો. મહારાજ મહારા પર નિર્દય થાય છે—આ રામભદ્ર પણ મને ત્યજી બચ છે.

રામ—માતૃશ્રી, બહુ થાય છે, મહારાજને એ ગાળ ધરે નહીં, હું હજારો ગાળોને લાયક છું. જેનો દેહ અત્યારે મહારાજનાં અને

આપના હૃદયને હમ વેળાનું કારણ થઈ પડ્યો છે. એ મુદ્દ સ્તિભ્રમ અતીવ પ્રેમાસક્ત હૃદયના મહારાજના વચન ખાતર હજારો વાર આવો વનવાસ વેડું તો પણ કંઈ નથી. એમની સ્થિતિ અત્યારે કેવી છે તે આપ જણ્યતાં નથી.

કૌશલ્યા—અત્યારે આવી આજ્ઞા કેમ થઈ ? શું આ હત-ભાગિણી કૌશલ્યાનાંજ દુષ્ટ કર્મોનું ફળ આજે પ્રકટયું ? એમજ કહેવું પડે છે. મહારાજ તો સદા કુટુંબવત્સલ છે, અને દીર્ઘાયુ સર્વથા માતૃવત્સલ છે. રામભદ્ર, મહારાજ વાનપ્રસ્થ બને છે, દીર્ઘાયુ વનવાસ વેઠશે, અને કંઈ આધાર ? કૃપાળુ હામવાન ! આ દુઃખ દેતાં પહેલાં મહાર્જી આવરદા કાં દેડે કરતો નથી ?

રામ—ધીરજના, સહનશીલતાના, દૃઢતાના, અનેકવિધ બોધ આપનાર માતૃશ્રી છેકજ ગળગળાં થઈ જશે ? પિતાનું ક્ષત્રિય-વચન મિથ્યા ન થાય માટે વનવાસ જનારા પુત્રને ધન્યવાદ આપો. આપ મથાર્થે ધર્મને આચરનાર પુત્રને માટે અભિમાન ધારો.

કૌશલ્યા—પુત્રનાં ગુણ અને પરાક્રમ અને ધર્માચરણ માટે માતાને અભિમાન ધારવાને કારણ છે; પણ એ સમજું છતાં પુત્ર-શ્રુષ્ઠદર્શનમાં અને પુત્રની સમીપતામાં માતાને કેટલું મુખ હોય છે તે દીર્ઘાયુ સમજી શકતા નથી, માટે આમ બોલી શકે છે.

રામ—માતૃશ્રીના હૃદયમાં અત્યારે શું થાય છે તે હું સંમત્તું છું, અને એમ છતાં માતૃશ્રીની આજ્ઞા લીધા સિવાય અન્ય રસ્તો નથી. આપ આજ્ઞા નહિ આપો તો મહારી પિતૃભક્તિમાં ખલેલ પહોંચશે.

કૌશલ્યા—અને હું આજ્ઞા આપીશ તો તેટલીજ મહારી પુત્ર-વત્સલતામાં ખલેલ પડશે. દીર્ઘાયુ, દુનિયામાં કોઈ મા એવી હશે ખરી કે જે પુત્રને વનવાસ જવાની આજ્ઞા આપે ? દીર્ઘાયુ, અને

મહારાજ પાસે લઇ જાઓ અને પૂછવા લો, કે આ હતભાગિણીના ક્યા અપરાધથી તે પુત્રવિધુટી બને છે ?

રામ—માતૃશ્રી, ખરૂં કહું છું. પિતાશ્રીના આ બનાવમાં બીલકુલ દોષ નથી, દોષ માત્ર આ હતભાગી પુત્રનો છે. અભિષેક થવાના મંગળ પ્રસંગપર પહેલાંજ જે માતૃશ્રીને પાદવંદન કરવાની આપે આજ્ઞા આપેલી તે જ માતૃશ્રી શા માટે એમ ઇચ્છે કે હું વનવાસ, અને અધોધ્ધાનું રાજ્ય ભરત ચૌદ વર્ષ કરે ?

કૌશલ્યા—દેવનો ખરેખર દુર્વિપાક ! જેની વડાઈ કેમ જાળવવી એ ચિન્તામાં અમે જન્મ પૂરો કર્યો, અને જેણે એમને શાથી સુખ, આનંદ, સંતોષ મળે એજ વિચારમાં આયુષ્ય પૂરું કર્યું, તેના મનમાં રામ અને ભરતમાં ભેદ ભાસ્યો ! દીર્ઘાયુ રામમદ્ર, હું હવે કશું બોલી શકતી નથી. મને તમર આવે છે. મહારાથી ઉજ્જુ રહેવાતું નથી. મને એક વાર ભેટી લે.

[કૌશલ્યા રામને ભેટી પડે છે.]

રામ—અરે! કેાઇ આવો, માતૃશ્રીના બાહુની ઝંપિ સિથિલ કરે. એમનાં માત્રનિશ્ચેતન થઇ જાય છે, અને હાથ છુટતા નથી. માતૃશ્રી સાવધાન થાય તે વારે મહારા અનેકવિધ દંડ અર્પણે, અને કહેબો, કે આપના અનિર્વિરોધ પ્રેમને પણ તરછોડી ચાલતા થવું એવુંજ રામને માટે નિર્માણ હતું, અને એ નિર્માણને પાળવાની નિષ્ઠા આપના રામમાં પૂરેપૂરી હતી.

(૩૪)

લક્ષ્મણ, સુમિત્રા અને રામ.

સુમિત્રા—હીઠ કંઈ વત્સ લક્ષ્મણ, રામભદ્રને આજના શુભ પ્રસંગપરની ભેટ બતાવવા હમણાંજ હું તમને બોલાવવાની હતી.

લક્ષ્મણ—બહે તે ભેટ હું જોઈ લઉં, અને બતાવો માણ.

સુમિત્રા—એક તો કુળદીપકને માટે સુવર્ણપત્ર પર કોતરેલી આ પાટી તૈયાર કરી છે, જ્યાં મધ્યેજ રામભદ્રને વીરભૈયાસમાં કોતરી ઉભા રાખ્યા છે. એમના હાથમાં જે ધનુષ ખેંચેલું દેખાય છે, તેના તીરના ભયથી નીચેની બાજુ પુઠં દષ્ટ દળી પડતા અસુરો નીચેના ખુણામાં કોતર્યા છે, અને ઉપરના ભાગમાં રામભદ્રના મુખને અને ત્યાં વિરાજતી વીરશ્રીને વધાવતા પુષ્પાંજલિ સહિત ઉપરના તે જ ખુણામાં ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને કોતર્યા છે. રામભદ્રની વીરશ્રી એવી વિજયી નીવડે. એ મ્હારો એ મ્હારા પુત્રને માટે આશીર્વાદ છે. આ બાજુ બરતકામ પણ આ જ પ્રસંગને માટે તૈયાર કર્યું છે. અહીં ધર્માસનપર વિરાજતા રામભદ્ર પ્રજામુખના વિચારમાં નિમગ્ન બેઠા છે, અને સામે જ ઉપરના ખુણામાં વત્સા સીતા આનંદ અને ગર્વથી રામભદ્રના વિચારશીલ વદનને એકજ નયને પાન કરતી ઉભી છે, એ મ્હારા ધર્મપ્રવીણ પુત્રનું રાજ્યકર્તા તરીકે એવુંજ જીવન પૂર્ણ થાય એ મ્હારો બીજો આશીર્વાદ છે. આ ત્રીજો ચિત્રિત આલેખ છે. મ્હારી ખરેખરી-હૃદયથી ઇષ્ટ ભેટ છે. એમાં આશીર્વાદથી પણ વિશેષ છે. રામભદ્ર અને વત્સા દાંપત્યમુખના આનંદથી બાગનાં મનહર ફુલ વચ્ચે પુષ્પસમૃદ્ધિનો આમોહ ક્ષેત્રો અને પંખીફલનો મધુર કલ-

૨૯ સાંભળતાં ઉભાં છે. ત્યાં જરા દૂર એક ધુંટણ નીચે ઢાળી ખીંચે
 ધુંટણ ઉભો રાખી એ દંપતીના આદેશ જ મામતા દીર્ઘાયુને ચીતર્યા
 છે. દીર્ઘાયુને આજથી રામભદ્રની સેવામાં જ સોંપી દેવાની પ્રતિજ્ઞા
 મેં કરી છે. એ મ્હારો પુત્ર અને મ્હારી વધૂ દાંપત્યનાં સર્વ સુખો
 નિરૂપાધિ પૂર્ણ આનંદમાં અનુભવે એ મ્હારો ત્રીજો આશીર્વાદ,
 અને એમને વેડવી પડતી સર્વ ઉપાધિ દીર્ઘાયુ ઉપાડી લે એ મ્હારી
 ઇચ્છા. ભદ્રવત્સ, રામભદ્રને અને વત્સા સીતાને આજ દીર્ઘાયુનું
 સમસ્ત જીવિત હું ભેટ ચૂકું છું, અને વત્સા ઉર્મિલાએ એમ કર-
 વાની અને પરવાનગી આપી છે. દીર્ઘાયુ, હવે શું કહો છો ?

લક્ષ્મણ—માતા કૌશલ્યાના બહુની આપનો ભગિનીસંબંધ,
 રામભદ્રના બહુની આપનો અનિર્વિશેષ પ્રેમ, માતા જનકી બહુની
 આપની અતુલ્ય મમતા અને મ્હારા જીવિતસુખનો સર્વ વિચાર
 આપે એકત્ર બનાવ્યાં છે, એમાં શું કહેવાનું હોય ? પણ જે આનંદ-
 ના સ્વપ્નમાં માતૃશ્રીએ ગદ્ય રાત્રિ વ્યતિત કીધી છે, તે આનંદની
 અવધિ એ સ્વપ્નમાં જ સમાપ્ત રહેવાની નિર્માણ છે, અને એ દુઃખદ
 સમાચાર કહેવાનું દુર્ભાગ્ય મ્હારે માથે જ આવ્યું હાજે છે.

સુમિત્રા—દીર્ઘાયુ, આ શું કહો છો ? તમારે માથે શું માડું
 ભાગ્ય આવ્યું છે ? અને દુઃખદ સમાચાર શા ? આપું સહેર
 માંગલ્ય ગીતથી ગાજી રહું છે, અને જીવને જીવન શયનગાર સાથે
 ઉધડ્યાં છે. તમારે કહેવાનું સ્પષ્ટ કહો.

લક્ષ્મણ—સ્પષ્ટ એટલું જ કે—તાત રામને વનવાસ જવાની
 આજ્ઞા થઈ છે, અને જો આપ તાત રામ અને માતા જનકીની
 સેવામાં મ્હને સોંપવા તત્પર હતાં, તો અત્યારે જ તેમ કરવાને યોગ્ય
 સમય છે.

સુમિત્રા—દીર્ઘાયુ, આ શું કહો છો ? રામભદ્રને કોણે વનવાસ માટે આજ્ઞા કરી ? અને શાને કરી ?

લક્ષ્મણ—આજ્ઞા પિતાશ્રીએ કરી, અને ભરતજીને રાજ્યપદ પર હાવવાના છે માટે કરી. તાત રામની સાથે વનવાસ જવા હું વધ્ધલ ધરી આપની પાસે ઉભો છું. પૂર્વનાં આનંદસ્વપ્નોમાં અને અત્યારના વિચારસંક્રમણમાં આપ તે જોઈ શક્યાં નથી. મને અનુગ્રા આપો.

સુમિત્રા—એ કારસ્થાન પાપીણી કૈંકેયીનાં હોવાં જોઈએ; જેને કૌશલ્યાએ છેક છેલ્લે સુધી જ્યેષ્ઠાનું સ્થાન આપ્યું, અને જ્યેષ્ઠા તરીકે જાળવી તેનો આ બદલો ! પણ કૌશલ્યાએ તે વાત સ્વીકારી ?

લક્ષ્મણ—માતા કૌશલ્યા સ્વીકારો કે નહીં સ્વીકારો, રામથી બીજું શું બને ? હમણાં જ એમને પ્રણામ કરી તાત રામ આપની પાસે પણ પધારશે.

સુમિત્રા—અને દીર્ઘાયુ પણ તે સ્વીકારી લેવામાં એકમત ? જેના પિતા ઋષિ, માતા બાપડી, જે જાતે આજ્ઞાપર અને જેના બાઈઓ નિર્ભાલ્ય, તે રામનો હક્ક પણ કોણ તપાસે !

(રામ વચ્ચે દાખલ થાય છે.)

રામ—માતૃશ્રી, આ રામ માથું નમાવી આપને પ્રણામ કરે છે, અને આપની આજ્ઞા માગે છે.

સુમિત્રા—ઉભય કુમારમાંથી કોણનું મુખ જોવા હું ખુશી નથી. સૂર્યકુળના કુમારો આવા નમાલા નિવડશે, એવું સ્વપ્ને પણ નહતું.

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ ! માતૃશ્રી આ શું બોલે છે ?

લક્ષ્મણ—માતૃશ્રી કહે છે, કે સસો સજીને તાતની સાથે રહેવાને બદલે વધુ સજી તાતને પડખે ઉભો રહેનાર હું માતૃશ્રીની કુખને લગવું છું.

રામ—માતૃશ્રી કુટુંબીનો વધ કરવાનો બોધ આપે છે ?

મુમિત્રા—રામબદ્ર, મેલ્ય કુટુંબી છે ? શી રીતિએ કુટુંબી-પણું જણાય છે ? દીર્ઘાયુને વનવાસ દેવાડનારમાં કુટુંબીપણું દેખાય છે ?

લક્ષ્મણ—તાતજી, માતૃશ્રી સત્ય કહે છે. એ કુટુંબી નહીં, એ દુસ્ખનો જ છે. એ સર્વની સંભાળ આ ધનુષવટે લેવાની એક વાર આજ્ઞા આપો.

રામ—નહીં, નહીં: દીર્ઘાયુ, એ વિચાર દોષ બરો છે, અનર્થકારી છે, અને ઉલટી સમજનો છે.

મુમિત્રા—દીર્ઘાયુ, સાચી સમજ શી છે તે બતાવો ત્યારે ! મોઢું ધડકો મારી કાઢી મુકે ત્યારે નીકળી જવું અને ધડકો મારનારનો તે કાર્યમાં પણ બચાવ કરવો એમાં સાચી સમજ ?

રામ—આપ મહેતમ માનો, હું મોઢીના કહાડયો અહીંથી જતો નથી, પણ મ્હારી ઇચ્છાથી જાઉં છું, મ્હારો ધર્મ બળવવા જાઉં છું, મારા પિતાશ્રીને વાગ્દત્તમાંથી છોડાવવા જાઉં છું. મ્હારી ગેર-હાજરીમાં અયોધ્યાપર ચાહે તે રાજ્ય કરો, તે રાજ્ય કરનાર પુત્ર ઈન્દ્ર કે મહાદેવ હશે તો તેની પાસેથી મ્હારું રાજ્ય સત્તમને પાછું મેળવવા શક્તિ છે. હું વનવાસ જાઉં છું, તે પણ એ શક્તિથી હું છુટો થતો નથી.

લક્ષ્મણ—માતૃશ્રી, હવે તાતને શું કહેશો ?

મુમિત્રા—દીર્ઘાયુ કહે છે તે હું સમજતી નથી, મહારાજને વાગ્દત્તમાંથી દીર્ઘાયુ શી રીતે છુટા કરે છે ?

લક્ષ્મણ—માતા કૈકેયીની સાથે મોટે માઝ્યા જે વર આપવા મહારાજ બંધાયા હતા, તેમાં એક વર તાત વનવાસ વેડે તેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સુમિત્રા—કૈકેયીજીને આકાશના સૂર્ય ચંદ્ર માગી લેવાનું કે પોતાનું ભવન ઇન્દ્રલોકમાં પહોંચાડવાનું મન નહીં થયું ?

રામ—માતૃશ્રી એમ કેમ બોલો છો ? એ માગણી યોગ્ય ગણાય ? શક્ય મનાય ?

સુમિત્રા—પોતાના કોડને માટે સુક્રામળ બાળક વનવાસ વેડે તે યોગ્ય કહેવાય ? પોતાના પુત્રને માટે રાજ્યહારી બદલાય તે યોગ્ય અને શક્ય કહેવાય ?

લક્ષ્મણ—માતૃશ્રી બરાબર કહે છે. કેવળ પિતાશ્રીના સ્નેહનો જેરલાભ લેધનેજ આપની આજ્ઞાતપરતાને અવળી વાપરી, માતા કૈકેયીએ આ બનાવ ઉપજાવ્યો છે. એને એવી દુષ્ટતા માટે અનેક વાર દંડ થટે છે. આ પળે જ એની જીભાને જઈ છેદી નાખું છું.

રામ—દીર્ઘાયુ, બસ. માતૃશ્રી, આપ પણ બસ કરો. જે થયું છે તે સર્વથા યોગ્ય થયું છે, અને સૂર્યકુળના કુમારને પિતાની આજ્ઞાને અનુસરવા સિવાય બીજું કશું કર્તવ્ય નથી. હજી રાજ્યનેતા કબજે સર્વ રીતિએ પિતાશ્રીના હાથમાં છે, તે વારેજ માતા કૈકેયીને આપેલાં વચન માગી લેવાનું સ્વયં તે યોગ્ય થયું છે, અને સાઈ થયું છે, નહિ તો પિતાશ્રીનું ક્ષત્રિયવચન વૃથા થાત.

સુમિત્રા—દીર્ઘાયુને એ યોગ્ય અને સાઈ દેખાય છે તો કશું કહેવાનું રહેતું નથી. આપને સર્વથા આજ્ઞા મળી ચુકી છે, અને

આ વત્સ લક્ષ્મણને સેવા માટે આપની હાજરીમાં સોંપું છું. ઈશ્વર બન્ને દીર્ઘાયુત્વ રક્ષણ કરે, અને પૂર્વજોને અનુસરવાની આવી વૃત્તિ રાજ્યના હક્કના ધ્વંસમાં ન પરિણમે. (સુમિત્રા ગાય છે.)

રામ—માતૃશ્રીએ છેલ્લે અનિચ્છાથી અને કોપથી પણ આત્મા આપી, અને વળી દીર્ઘાયુની સેવા મને સોંપી દહ અપૂર્વ સ્વાર્પણમય જીવનનું દક્ષાંત આપ્યું; પણ એમનું છેલ્લું વાક્ય હું સમજી શક્યો નહીં, અને એ સમજાવવાની તક આપ્યા પહેલાં માતૃશ્રી આપણ ઉભયને છોડી ચાલતાં પણ થયાં.

લક્ષ્મણ—એ સમજવાનું વળી હવે આવે ત્યારે. અત્યારે તો હવે આપણે પરવારી લેવાનું છે.

(૩૫)

કચ્છ અને દેવયાની.

[મૂળ લેખક:-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.]

[દેવોની આજ્ઞાથી બૃહસ્પતિપુત્ર કચ્છ દેવગુરુ શુકાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા શીખવા માટે જાય છે. ત્યાં એક હજાર વર્ષ રહે છે તે દરમ્યાન નૃત્ય, ગીત, વાણદ્વારા ગુરુકન્યા દેવયાનીનું મન હરણ કરી, પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયે તે દેવલોકમાં પાછો ફરે છે. દેવયાનીની પાસે ક્ષીણી વિદ્યાયનો પ્રસંગ નીચે વર્ણવ્યો છે.]

કચ્છ:-આગા આપો, દેવયાની, સેવક હવે દેવલોક તરફ પ્રયાણ કરશે. આજે ગુરુગૃહવાસ મારો પૂરો થયો છે. મને આશીર્વાદ દો કે જે વિદ્યા શીખ્યો છું તે ચિરકાળ અન્તરમાં અખંડ જ્યોત રત્ન રૂપે ઝળપા કરે-સુમેરુ સિંખર ઉપરના સર્પના અક્ષય કિરણની જેમ.

દેવયાની:-તારા મનોરથ પૂરા થયા, આચાર્ય પાસેથી હૃલ્લેખ વિદ્યા પામ્યો, સહસ્ર વર્ષની તારી દુઃસાધ્ય સાધના આજે સિદ્ધ થઈ. નથી રહી જતી ખીજ કાંઈ કામના? વિચારી તો જો ઉડે ઉડે.

કચ્છ:-ખીજ કાંઈ નથી રહી.

દેવયાની:-કાંઈ નથી? હજી ફરી એક વાર જોઈ લે, હૃદયના તળીઆ સૂંધી ફૂગાઈ મારીને તપાસી જો; અન્તરના કાંઈ ખૂણામાં વાંછના રહી ગઈ હોય, દર્શના અંકુર જેવી, સ્પૃહ દષ્ટિને અગોચર, તોયે અત્યંત તીણી.

ક્રમઃ—આજે જીવન પરિપૂર્ણ કૃતાર્થ થયું છે. કાંઈ મેળવવાનું બાકી નથી રહ્યું, સુલક્ષણે !

દેવયાનીઃ—તું ત્રણે લોકમાં સુખીઓ થયેલ જ ત્યારે ઇન્દ્ર-લોકમાં તારે કામે, તારી વિજયપતાકા ફરકાવતો. સ્વર્ગલોકમાં એતેર જયજયકાર થઈ રહેશે. મનોહર સૂરે મંગલ સંખનાદ થઈ રહેશે, સુરાંગનાગણ તારા મત્તક ઉપર તાજ ચૂટેલી નન્દનવનની મન્દારમંજરી સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે. સ્વર્ગપથે અપ્સરાઓ અને કિન્નરીઓ કલકંઠે સ્વાગતધ્વનિ કરશે. આહા ! વિપ્ર, એકલતાયા વિદેશમાં, અતિ કઠોર અધ્યયનમાં, બહુ કષ્ટમાં વીત્યા છે તારા દિવસો તને તારા સુખી ધરની યાદ અપાવે અને તારા દેશવટાનું દુઃખ બુલાવે એવું ખરે જ અહિં તને કોઈ મળ્યું નહિ! અમે તો અમારી ગરીબ ઝુપડીમાં જો હવે તે વડે તું—અતિથિનું યથાયકિત પૂજન કર્યું છે. એમાં તને સ્વર્ગસુખ ક્યાંથી સાંપડે? અહિં તને ક્યાંથી મળે સર્વોચ્ચ મુખ્ય સુરાંગનાનું ! સુખલોકમાં પહોંચ્યા પછી અમારા આતિથ્યની ઉચ્ચ તારા મનમાં નહિ રહે એટલી તો આશા કરીએ.

ક્રમઃ—એવું ના બોલો, આજે મંગલમય હાસ્યે, પ્રસન્ન મુખે હાસને વિદાય દેવી પડશે.

દેવયાનીઃ—હાસ્યે ? હામ સખા! નહોમ આ સ્વર્ગપુરી. અહિં તો પુષ્પમાંના કીડાની પેઠે તૃષ્ણા અંતરમાં સદા જાગતી રહે છે. વાંછિતની આસપાસ વાસના ભમ્યા કરે છે, બીડાયલા કમળની આસપાસ તિરસ્કારામલો ભમરો ભમ્યા કરે તેમ. અહિં તો સુખ જતે કરીને, સત્તા હૈયામાં રચિત એકલી બેસીને લાંબા નિસાસા નાખવાની. અહિં હસવાં આવવાં રહેલાં નથી. જા બાપુ, તૃથા વખત વીતાડયે શું વળશે ? દેવો તારી વાટ જુએ છે.—

શું ચાલ્યો ? બે બોલમાં બધું પતી ગયું ! હજાર વર્ષના સહ-વાસને અન્તે આવી જ શું વદાય આપવાની, ના !

કચ્છ:—દેવયાની, મારો શો અપરાધ છે ?

દેવયાની:—હાય ! આ રમ્ય વનભૂમિએ સહસ્ર વર્ષ સુધી તને મીઠડી હાયા દીધી છે, પશુવનો મર્મધ્વનિ અને પક્ષીઓનાં કૂજન સુણાવ્યાં છે, તેને આજે આટલી સ્હેલાઈથી છોડી જઈશ ? વૃક્ષોની ધટા જાણે મ્હાન ચપ્પ મધ છે. જો આજની વનઅહાયામાં ભારે શોષથી અંધકાર વ્યાપ્યો છે, વાયુ ઠરણુ ઠરન કરી રહ્યો છે, સૂકાં પાંદડાં ખરી રહ્યાં છે. શું તું માત્ર ચાલ્યો જઈશ, અધર ઉપર હાસ્ય સાથે-નિશ્ચાને અન્તે સુખસ્વપ્ના જેવો ?

કચ્છ:—દેવયાની, આ વનભૂમિને તો હું માતૃભૂમિ ગણું છું. અહિં અને નવજન્મ પ્રાપ્ત થયો-એના પ્રત્યે મારો અનાદર નથી-અતિ પ્રેમ સાથે સદાકાળ તેને યાદ કરીશ.

દેવયાની:—આ પેલો વડ જોની તમે તું દરરોજ ગાયો ચરાવતો ચરાવતો. અધ્યાત્મના ખરા તાપમાં નિદ્રા લેતો. તારી અમિત કાયા ઉપર અતિથિવત્સલ વૃક્ષ ખૂબ હાયા હાળતું, પશુવ વડે ઝન ઝન થતા મૃદુ સ્વર સાથે વીંજણો નાંખી તને મીઠી નિદ્રા લાવતું. જજો સખા, પણ થોડી વાર તો આ પરિચિત વૃક્ષ તમે છેલ્લી વાર એસી તેની શીળી હાયાની મહેમાનગીરી લઇ લે; બે ધડી રેકાઇ જ. એટલી વારમાં તારા સ્વર્ગમાં કાંઈ આણું પાણું નહિ ચપ્પ જાય.

કચ્છ:—આ સવળા ચિરપરિચિત અનુગચ્છમાં વદાયને સમયે જાણે નવીનતા આવી હોય એમ લાગે છે. નાસી જનારા પ્રિય-જનને બાંધી રાખવા માટે સ્નેહની વિહવલતાને લીધે, પાથરી રહ્યાં છે સવળાં તેમનાં નવાં અન્ધબલ, વિસ્તારી રહ્યાં છે તેમની છેલ્લી

વિનંતિ, દાહવી રજાં છે તેમનો અપૂર્વ સૌન્દર્યરાશિઓ વનસ્પતિ, આશ્રિતજનના બન્ધુ, નમસ્કાર કરું છું. કેટલાયે મુસાફરો બેસશે, તમારી હાયા તળે, મારા જેવા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ તમારી શુભ, નીરવ નિર્જન હાયા તળે તૃણાસને બેસીને જમરાની જેમ મણમણતા અધ્યયન કરશે; પ્રાતઃસ્થાન પછી ઋષિઆળકે આવીને તેમનાં બીનાં વસ્ત્ર તમારી ઠાળીઓ ઉપર સુકવશે; જાવાળીઆનાં ટોળાં અધ્યાનહે બેસશે, ત્યારે તેઓની મધ્યે આ પુરાણો બન્ધુ બળે સ્મૃતિ-રૂપે વિરાજશે.

દેવચાનીઃ—તારા હૃદયમાં રાખજે, અમારી આ કામધેનુ. સ્વર્ગમાં અમૃત પીવાને મળે એટલે અભિમાનમાં જે પુણ્યકામનાં પપ્પ પીધાં છે તેને શૂલી ના જઈશ.

કચ્છઃ—એ તે કેમ બનશે ? સુધાથીએ વિશેષ સુધામય તેનાં દ્વિપ; તે ધેનુને દેખતાંની સાથે પાપનો નાશ થાય છે, એવી છે તે માતૃરૂપ, શાંતિસ્વરૂપ, શુભવર્ણી પપ્પસ્વિની. તેની સેવા કરવામાં નથી બાન રહ્યું મને જુઓ, તરસતું કે થાકતું. માલ વનમાં, હરિયાળી વાળી નદીને તીરે તેની સંગાથે ધણા દિવસ હું રહ્યો છું. તટના ઢોળાવ ઉપરતું સુંવાળું, ફૂંટું ઢમલે ઢગલા ઘાસ મરજીમાં આવે તેટલું ધરાધ્રને ચર્ચા પછી ગ્રાહની હાયા મળે એટલે આળસથી ભારે થયેલા શરીરે તૃણભૂમિ ઉપર પડી પડી આખો દિવસ તે વાજોળતી; વચમાં વચમાં પોતાના વિશાળ નયને, ઉપકારભરી શાન્ત દૃષ્ટિએ માલનેહ ચક્ષુથી નિહાળી માફ શરીર તે ચાટતી. કદી નહિ બુધું હું તે દૃષ્ટિ, સ્નેહભરી, અચંચલ, અને તેની કાયા પરિપુષ્ટ શુભ, સુકોમલ.

દેવચાનીઃ—અને અમારી કલકંઠી વેણુમતિ નદીને પશુ શૂલીશ મા.

કથા:—તેને કેમ બુદ્ધ ? તે વેણુમતિ તો કેટલીએ કુસુમિત કુંભેમાં થતી, અધુર કંઠે આનંદનાં મીઠાં ગીતકાં વહેતી મુગ્ધ વધૂના જેવી સદા ત્વરિત ગતિ, સદા શુભવતી વિદેશનિવાસની મહારી સાથી રહી છે.

દેવયાની:—હાય ! આ વિદેશનિવાસમાં બીજી પણ એક સહ-ચરી તારી સાથે હતી. તારૂં પરમર-વાસનું દુઃખ બૂલાવવાની રાતદિન તે ચિંતામાં રહેતી-હાય, કેવી તે દુરાશા !

કથા:—તેનું નામ તો કાળજમાં ડારાધ ગયું છે.

દેવયાની:—કિશોર આદ્ય, તું પ્રથમ જે દિવસે અહીં આવેલો તે દિવસથી મારી નજર આમળ તરી રહ્યો છે.—તરુણ અરુણ જેવું ગૌરવણું, સ્નિગ્ધ તેજઢાળ્યું તારૂં રૂપ, ચન્દનચર્ચિત તારૂં ભાલ, કપડે પુષ્પમાલ, તારૂં પીતામ્બર, તારા અધર ઉપર, નયનમાં રમતું પ્રસન્ન સરળ હાસ્ય; મને સાંભરે છે તું પુષ્પવનમાં જેવો આવીને ઉભો રહ્યો હતો તે.

કથા:—તું તરત સ્નાન કરીને લાંબા બીના છૂટા કેરી, ધોધેલાં ધોળાં વસ્ત્રવાળી, તેજમાં ન્હાયેલી મૂર્તિમતી હુપા જેવી, એકલી, હાથમાં છાંય લાધને પૂજને માટે તાળાં ઝુલ ચુંડતી હતી. વિનંતિ કરી મેં તને કહેલું, “ આ શ્રમ તમને છાજતો નથી. રજા આપો, દેવી, પુષ્પ ચુંડી આપું. ”

દેવયાની:—મેં આશ્ચર્ય સાથે તેજ કણે તારૂં નામકામ પૂછ્યું. વિનયથી તે કહ્યું, ‘હા આ-યો છું તારે બારણે, તારા પિતાની પાસે સિધ્ધ થવા. હું બૃહસ્પતિનો પુત્ર છું. ’

કથા:—મારા મનમાં શંકા હતી કે દાનવના શુરુ સ્વર્ગના આદ્યજને પાછો કહાડશે.

દેવયાની:—હું તેમની પાસે ગઈ, હાસ્ત સાથે કહ્યું; “પિતા એક ભિક્ષા છે આપના ચરણમાં.” સ્નેહથી પાસે બેસાડી, માથે હાથ ફેરવી શાન્ત મુદ્ર વચને તેમણે કહ્યું, “તને અદેય એવું કાંઈ નથી.” મેં કહ્યું, “બૃહસ્પતિપુત્ર આપને બારણે આવ્યા છે, તેમને આપ શિષ્ય કરી રાખો એ પ્રાર્થના છે.” આજે તેને કેટલાંયે વર્ષો થઈ ગયાં, પણ જાણે એમ લાગે છે કે એ દિવસ ગઈ કાલે જ ગયો.

કચ્છ:—કૃપાને લીધે દેવોએ ત્રણ વાર મારો વધ કર્યો હતો, પણ તે દેવીએ દયા કરીને બધી વખતે મને સજીવન કર્યો. એ વાત તો મારા હૃદયમાં હંમેશને માટે કૃતજ્ઞતા જાગતી જ રાખશે.

દેવયાની:—કૃતજ્ઞતા ! એ જૂલી જા. મને કાંઈ દુઃખ નથી. જે ઉપકાર મેં કર્યો હતો તે ભસ્મ થઈ જાઓ—હું દાનનો બદલો ઇચ્છતી નથી. મનમાં કાંઈ મુખની સ્મૃતિ નથી ? જે આનન્દનાં જ્ઞાન કોઈ વાર અન્દર અને બહાર ગાળી રહ્યાં હોય, જે કોઈ સન્ધ્યાને સમયે વેણુમતિને તીરે અધ્યયન અવસરે પુષ્પવનમાં બેસીને મનમાં અપૂર્વ રેખાંચ અનુભવ્યો હોય, જે પુલના સૌરભ સમા હૃદયના ઉન્નવાસથી સંધ્યા સ્વમયનું આકાશ અને કુટુંબ નિકુંજતણ ભરાઈ ગયું હોય, તો એ મુખકથા મનમાં રાખજો—દૂર થઈ જાઓ કૃતજ્ઞતા. હે સખા ! અહીં જે કોઈએ એવું જ્ઞાન માર્યું હોય જે તારા મનને આનંદ પમાડી શક્યું હોય, કોઈએ એવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય જેને જેણે તારા મનમાં પ્રશંસાની વાણી પ્રગટી હોય અને સંતુષ્ટ, પ્રસન્નમયને વિચાર્યું હોય કે આજે આ સુંદર દેખાય છે, તો એ વાત અવકાશને સમયે મુખ-સ્વર્ગદામમાં સંભારજો. કેટલી વાર આ વન ઉપર દરી દિશાએ, આપાદની નીલ જટા અને સ્થામસ્તિગ્ધ વર્ષાની નવધટા ઉતરી આવી છે અને સતત વૃષ્ટિને લીધે નવરા દિવસોએ સખન ઠરપના-

ભારથી હૃદય પીડિત થયેલું છે ? કેટલી વાર એકાએક વસન્તના બધા બન્ધનહીન ઉલ્લાસના હિલ્લોલમાં હીંચતો યૌવનઉત્સાહ પ્રકટયો છે અને સંગીતસુખર તે આવેગપ્રવાહે લતા, પત્ર, પુષ્પ, વન, વનાન્તર-માં બ્યાસ થઈ તેની લહરિયે લહરિયે આનન્દનાં ફૂલમાં ખવડાવ્યાં છે ? એક વાર વિચારી જો કેટલી ઉપા, કેટલી બ્યોત્સના, કેટલી અન્ધકારવાળી પુષ્પની સુગન્ધથી ભરેલી અમાવાસ્યાઓ આ વનમાં તહારા જીવનની અંદર સુખમાં અને દુઃખમાં મળી મધ છે ? અને તેની અંદર આવા પ્રાતઃકાળ, આવા સંધ્યાકાળ, આવી સુખરાત્રિ, આવા હૃદયના ખેલ, આવાં સુખ, આવાં સુખ, જો બધાં શું નથી તને એવું દર્શન દેતાં, જેની છબિ તું રાત્રિદિવસ નિરંતર મનમાં આંહી રાખે ? માત્ર ઉપકાર ! સૌન્દર્ય નહિ, પ્રીતિ નહિ, ખીલું કંઈ નહિ ?

કથા:—ખીલું ને છે તે પ્રકટ થાય તેવું નથી, સખિ ! અન્તર-ની અંદર જે રક્તમય વહે છે તેને હું બહાર કેમ દેખાડી શકું ?

દેવયાની:—નહીં છું સખા, તહારા હૃદયના પ્રકાશમાં તારા હૃદયનો અમકાર કેટલીકવાર જોયો છે, જાણે રક્ત નયનના એક પલ્લ-કારામાં. તેથી જ આજે કરે છે આટલી ધૂણતા, આ રમણી. તારે તું રહી જાને, રહી જાને, શું જામ છે ? યજ્ઞના ગૌરવમાં સુખ નથી. આ વેણુમતિને તીરે આપણે બે, સહુ ચિંતા કેરે ચૂકી આપણું વિશ્વબંધ સુખ હૈયાં આ નિર્જન વનઆવા સાથે યોગવી દષ્ટ, અભિનવ સ્વર્ગલોક રચીશું. સખા, સમજ મધ છું હું તારૂં અન્તર.

કથા:—નહિ, નહિ, દેવયાની !

દેવયાની:—નહિ ! મિથ્યા છેતરપિંડી ! તારૂં હૈયું શું હું જોઈ શકતી નથી ? તું જાણતો નથી શું કે ગ્રેમ અન્તર્યામી છે ? ખીલેલું

પુખ્ત પક્ષવમાં ઢંકાઇ રહે પશુ તેની વાસ તે ક્યાં કુપાવશે ? કેટલીયે વાર જ્યારે તેં સુખ ઉચું કર્યું છે, મારી તરફ જોયું છે, મારો કંઠ-સ્વર સાંભળ્યો છે ત્યારે તાર્ક હૈયું હલમલી ઉડ્યું છે. હીરાને હલાવીએ અને તેનો કમ્પિત પ્રકાશ બધે ઝમી ઉઠે તેમ. તે શું હું જોઈ શકી નથી ? મિત્ર, તું બેડીમાં પડ્યો છે ઝોટલે તું મારી આગળ બન્યો છે. એ બન્ધન તું તોડી ચકસો નહિ. ઇન્દ્ર હવે તારો ઇન્દ્ર નથી.

કવ્ય:—શુચિસ્મિતે, સહસ્ર વર્ષ સુધી આ દૈત્યપુરીમાં મેં સાધના કરી છે તે શું આને માટે ?

દેવયાની:—કેમ નહિ ? શું વિધાને માટે જ માત્ર ભોક્ષા હુનિયામાં કદ બેઠો છે ? કરતો નથી રમણીને માટે કોઈ નર મહા-તપ ? પત્નીવર માનવા માટે તપતીની આસાએ નથી કર્યું શું સંવ-રણે પ્રખર સૂર્ય સ્કામે આકાશમાં જોઈ રહેવાનું કઠોર અનાહાર મત ? હામ, વિદ્યા જ માત્ર દુર્લભ ? અને ગ્રેમ શું આટલો સુલભ ? સહસ્ર વર્ષ સુધી તેં સાધના કરી છે તે શા ધનને માટે તે તું પોતે જ જાણુતો નથી. વિદ્યા એક તરફ, હું એક તરફ-કોઈ વાર અને, કોઈ વાર તેને તેં સોત્સુક નિરખી છે. તારા અનિશ્ચિત મને બનેલું ચલપૂર્વક ગુપ્ત આરાધન કર્યું છે. આજ અમે બંને એકે દિવસે સ્વીકારને અર્થે આવ્યાં છીએ. જેને પસંદ કરે તેને, સખા, જોળખીને ભેળે. તું કદી સરલ સાહસથી બોલશે, “ નથી વિદ્યામાં સુખ, નથી યશમાં સુખ, દેવયાની, ચતુર્થાન સિદ્ધિ તું જ માત્ર છે, તને જ કઈ હું પસંદ, ”-તો એમાં કોઈ ક્ષતિ નથી, કોઈ લજ્જા નથી. રમણીનું મન પશુ, સખા ! છે સહસ્ર વર્ષની સાધનાનું ફળ.

કન્ય:—પ્રતિજ્ઞા લીધી છે દેવોની સમક્ષ, હે શુભે, કે મંજુવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી દેવલોકમાં પાછો ફરીશ. તેથી જ અહીં આવ્યો છું. એ પ્રતિજ્ઞા નિરંતર મારા મનમાં જાળવત રહી છે. તે મારી પ્રતિજ્ઞા આજ પૂર્ણ થઈ છે. આટલા સમય પછી આ જીવન કૃતાર્થ થયું છે. આજે કાંઈ સ્વાર્થ, કાંઈ કામના રહી નથી.

દેવયાની:—જા જા જુઠ્ઠા ! માત્ર તે વિદ્યાને જ નિરખી છે ? ગુરુગૃહે આવીને શું માત્ર વિદ્યાર્થી તરીકે જ તું રહ્યો છે ? રાતદિવસ શાસ્ત્રગ્રન્થમાં દૃષ્ટિ રાખીને, એકસો, અધ્યયનમાં જ તું લીન થયો છે ? બીજા સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિ ઉદાસીન રહ્યો છે ? તો પછી અધ્યયનશાળા છોડીને વનવનાન્તરે ફરીને પુષ્પ ગૂંથી માળા બનાવી સહાસ્ય, પ્રકૃત્ત્વ વદને શું કામ આ વિદ્યાદીક્ષુને આજી આપતો ? આ શું તારું કંઠાર વ્રત ? આ તારા વિદ્યાર્થીના ચાળા ? રહવારે અધ્યયનમાં હોય ત્યારે, હું હાથમાં ખાલી જાળ લાઉં, આવીને હસતી ઉભી રહેતી ત્યારે તું શું કામ પુસ્તક છોડીને ઉઠી આવતો અને ઝાકળબીનાં ખીલેલાં પુષ્પોથી મારું પૂજન કરતો ? સાંજને વખતે હું ઝાડના ક્યારાને પાણી પાતી હોઉં ત્યારે મને ચાહેલી જોઈ શું કામ દયા લાવીને પાણી લાવી આપતો ? શું કામ તારો પાઠ છોડીને મારાં પાળેલાં હરણનાં બગ્યાવું લાલનપાલન કરતો ? સ્વર્ગમાંથી જે સંગીત શીખી લાવેલો હતો તે શું કામ મને સુણાવતો, સન્ધ્યા સમયે શાન્તિમાં, રતેહે ઢળેલાં નયનોની સ્નિગ્ધ જાલાવાળો, દીર્ઘપક્ષરના જેવો અંધ-કાર નદીતીરે જવાઈ રહ્યો હોય ત્યારે ? વિદ્યા લેવા આવીને મારું હૃદય શું કામ હરી લીધું, સ્વર્ગની ચાતુરી જાળવી ? હવે મને ખબર પડે છે કે મને વચ્ચે કરીને પિતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાવું તને મધ્ય-કૃતકાર્ય થઈને હવે જશે અને થોડી કૃતજ્ઞતા આપીને, રાજદાર મનો-

રથ પૂરા થાય એટલે ગરબુ માણસ પ્રતિહારીના હાથમાં આનંદથી બે ચાર મુદ્રા આપીને જાય તેમ ?

કુચ્ચ:—અરે, માનિનિ ! સાચી વાત સાંભળ્યે તને શું સુખ થનાઈ છે ? ધર્મ સાક્ષી છે. હું હેતરપિંડી નથી કરતો. અકપટ હૃદયે, આનન્દિત મને તારો સંતોષ સાધ્યો છે. તારી સેવા કરતાં કાંઈ દોષ થયો હશે તો તેની સજા હવે મને વિધિએ દણ દીધી છે. મારા મનમાં કદી એ વસ્તુ હતી જ નહિ. મોલ, એ વાત જાણ્યે શું થયો, જે વાત સાથે ત્રિશુવનમાં કોઈને સેવા દેવા નથી, જે માત્ર કેવળ મારી પોતાની જ વાત છે ? મેં પ્રેમ કર્યો છે કે નહિ એ વિચારનું આજે શું પ્રયોજન છે ? માઈ જે કાર્ય છે તે હું સાધીશ. સ્વર્ગ હવે જો મને સ્વર્ગ જેવું નહિ લાગે, દૂર જંગલમાં માઈ મન ધવાયલા હરણની માફક ભટ્ટી મરશે, મારા દાઝેલા અંતઃકરણમાં, સહુ કાર્યની અંદર ચિરતૃણા જાગૃત રહેશે—હતાં તે સુખશાન્ત સ્વર્ગધામમાં ગયે જ છૂટકો છે. આ સંજીવની વિદ્યા સહુ દેવને અર્પણ કરીને તેમને વૃત્તન દેવત્વ આપીશ ત્યારે જ મારો પ્રાણ સાર્થક થશે. માઈ સુખ તે પહેલાં હું નથી વિચારવાનો. ક્ષમા કર મને, દેવયાની ! મારો અપરાધ ક્ષમા કર.

દેવયાની:—ક્ષમા ક્યાંથી મારા મનમાં હોય ! તું આ કુમારીના કુમળા હૈયાને વજ્રથીએ કઠોર બનવાનું કહે છે. હે બ્રાહ્મણ ! તું ચાલ્યો જઈશ સ્વર્ગલોકમાં ગૌરવ સાથે ? પોતાના કર્તવ્યના આનન્દથી સહુ દુઃખ શોકને દૂર હાંકી કાઢશે. ક્યાં છે મારે કર્તવ્ય, ક્યાં છે મારે જોવાં વ્રત ! મારા આ અભાગી નિષ્પજ જીવનમાં શું રહ્યું હવે ? મારે શાનું ગૌરવ ? આજ વનમાં બેસી રહીશ, ચિર નિયુ ધાલી, નિઃસંજ, એકલી, લક્ષ્યહીણી ક્યાં ક્યાં આંખ ફેરવી ત્યાં

સહસ્ર સ્મૃતિનાં નિષ્કુર કાંટા મને વીધશે. કુર લગ્ન છાતી નીચે
 છુપાઇ રહીને મને વારંવાર દંશ દેશે. ધિક્કુ ધિક્કુ! ક્યાંથી તું આવ્યો!
 અસ્યા નિર્દય પશિક, મારા જીવનની વનઝાયા તને બે ઘડી વીતા-
 ઠવાને બહાને જીવનનાં સુખો-દુઃખની માફક એક એક ચુટીને એક
 સૂત્ર વડે માળામાં ગૂંથ્યાં-જતી વેળા તે માળા ગળે નાંખવાને બદલે,
 અતિશય તિરસ્કારથી તે સૂત્રને તોડી નાંખી એ માળાને છિન્નભિન્ન
 કરી અને ધૂળમાં રગદોળ્યો આ પ્રાણુનો સમસ્ત મહિમા. તને આ
 મારો શાપ છે-જે વિધાની ખાતર મારી તું અવગણના કરે છે, તે
 વિધા તને કોઈ રીતે વશ વર્તશે નહિ;—તું માત્ર તેનો ભારવાહી થઈ
 રહીશ, ભોગવી શકશે નહિ, શીખવી શકશે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ
 કરી શકશે નહિ.

કવ્યઃ—હું વર આપું છું, દેવિ, તું સુખી થાઓ. મારે પત્ન
 કરીને બૂલી જાઓ આ સર્વ શોક સંતાપ.

અનુવાદક

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

(૩૬)

ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને ગાંધારી.

[મૂળ લેખક:-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.]

ધૃતરાષ્ટ્ર:-તું જેને મારે ચલ કરતો હતો તે તને મળ્યું છે.

દુર્યોધન:-મને વિજય મળ્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:-એથી તું સુખી થયો ?

દુર્યોધન:-હું વિજયી થયો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર:-હું તને ફરીથી પૂછું છું, એક અવિભક્ત રાજ્ય મેળવવાથી તને શું સુખ મળ્યું ?

દુર્યોધન:-પિતાજી, ક્ષત્રિયની તૃષ્ણા સુખ મારે નથી હોતી; વિજય મારે હોય છે. વિજયનો નીસો સખ્ત ઇર્ષ્યાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ચન્દ્રમાની હાતીમાં જેમ અહીર્તિમન્ત કલાંક આલસ્યપૂર્ણ રીતે રહેલાં છે તેમ મારા ભાઈઓના મિત્રતાભર્યા રાજ્યમાં શાન્તિમાં જ પડી રહેતાં હું કંગાલ સુખ પામતો હતો. જ્યારે એ પાંડવો જગતને તેની સંપત્તિથી દ્વિષે ઘેર્યા નાંખતા અને આવૃત્તની સમાનશીલતામાં મને તેનો સમભાગી કરતા હતા. પરંતુ હવે જ્યારે તેઓ પરાજિત થયા છે અને દેશત્યાગ મારે તત્પર છે, ત્યારે હું સુખી જ નહીં-પણુ ઉત્તેજિત-ઉદ્દાસિત-મન્યો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર:-તીચ, તું ભૂલી જાય છે કે પાંડવો અને કૌરવો ના પિતામહ એક જ હતા.

દુર્યોધન:—એ કે' જુદી જવાબ એવું કહિન નથી, અને તેથી જ અમારી અસમાનતા મારા હૃદયમાં વધુ ને વધુ ખટકતી હતી. મધ્ય રાત્રિનો અંદ્રમા, મધ્યાહ્નના સૂર્યનો ધ્રુવોળુ નથી બનતો. પણ ક્ષિતિજમાં પહોંચવાનું બન્નેનું યુદ્ધ દીર્ઘકાલ પર્યન્ત ટકી શકતું નથી. પરમાત્માનો આભાર કે એ યુદ્ધ સમાપ્ત થયું છે, અને આખરે હું વિજયની શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—એ જ નીચ ધ્રુવો છે !

દુર્યોધન:—ધ્રુવો કદિ નીચ નથી હોતી—મહાન યુદ્ધોના સ્વભાવમાં પણ તેનો અંશ હોય છે. માત્ર ઘાસ જ પુષ્કળ જમ્યામાં હોય છે—મોટાં વૃક્ષ નહીં. તારલાઓનાં જ ઝુમખાં હોય છે, પણ સૂર્ય અને ચન્દ્ર તો પોતાના તેજમાં અદિતીય છે. પાંડવોનો ક્ષીણ ચન્દ્રમા વનમાં વૃક્ષોના પડછાયામાં અસ્ત થયો છે, અને કૌરવોનો સઘ: પ્રકાશિત સૂર્ય હવે એકલોજ તેજ આપે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—પણ જે સત્ય છે તેનો પરાજય થયો છે, એ શું સાફ થયું છે ?

દુર્યોધન:—નૃપાલેાનું જે સત્ય છે તે સત્ય પ્રજાજન માટે નથી. પ્રજા સહયોગિત્વમાં મહાલે છે પણ એક નૃપતિને મન તેના હરિફ શત્રુઓ સમાન છે. જ્યારે તેઓ સન્ન્યુષે હોય છે ત્યારે વિધ્ન રૂપ, અને પાછળ હોય છે ત્યારે ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે. રાજાની રાજનીતિમાં મિત્ર કિંવા બાન્ધુઓ માટે કે' સ્થાન નથી. તેનું માત્ર સંગીન સૂળ વિજય છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—જૂઠામાં જળકપટથી છતવું એને હું વિજય કહેવા ના પાડું છું.

દુર્યોધનઃ—એક બાધને તેના દાંત અને નખથી સમાન કક્ષાએ લડવા માટે નિમન્ત્રણ ન કરવું એમાં કે શરમાવા જેવું નથી. જે અને વિજય અપાવે અને આત્મઘાતને માર્ગે ન દોરે તે જ મારાં શસ્ત્ર છે. જે અંત આવ્યો છે તે માટે હું ગર્વિત છું અને સાધનો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવામાં મને નબળાઈ બરો તિરસ્કાર ઉપજે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—પણ ત્યાય—

દુર્યોધનઃ—વિજય પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ત્યાયનાં સ્વપ્ન મૂર્ખા શિરામણિએને જ આવે છે. પણ જેઓ વૃષાલ થયા જન્મ્યા છે, તેઓ પોતાની, દયાહીન અને આનાકાનીના ભારથી નહીં લાધેલી સત્તા ઉપર નિર્ભય રહે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—તારા વિજયે તારા ઉપર દુઃખ અને ગુસ્સાનું મોટું પૂર આવ્યું છે.

દુર્યોધનઃ—લોકોને એ વાત જાણવાને ખરેખર અમત્કૃત રીતે અદ્ય સમય લાગશે, કે દુર્યોધન તેમનો રાજા છે અને તેનામાં દુઃખને પગ તળે છુંદી નાંખવાની સત્તા છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—દુઃખ શુષ્કપણે જીભ ઉપર જ વૃત્ત કરી મરે છે. તેને હૃદયની પ્રવ્રજન છાયામાં લઇ જઇ બળ મેળવવા દ્રઢ્ય નહીં.

દુર્યોધનઃ—નરદેવની કીર્તિને અમોલ દ્વપણ સ્પર્શ પણ ન કરી શકે. મહને પ્રેમનું દ્હાણ ન મળે તેની પરવા નથી; પરન્તુ ઉદ્ધતાઇ હું સહન કરીશ નહીં. પ્રેમનું દાન, દાતાની ઇચ્છા ઉપર નિર્ભય રહે છે, અને કંગાલમાં કંગાલ માણસ એવી ઉદારતા દાખવી શકતો નથી. માત્ર તે તેમનાં પાળેલાં માળસ અને આનો ઉપર જ પ્રદાન કરવા દો; અને મારા સાલસ સ્વભાવના પાન્ડવોને પણ તેવાં

કાન દેવાશે, તેની હું ધખાં કરીશ નહીં; પણ મારા રાજવંશી સિંહાસન માટે હું ભયની બક્ષિસ છ્વંધું છું. પિતાજી, પુત્રોની અપ-કીર્તિ કરનારાઓની વાત તરફ કાન માંડવામાં તમે ધણા જ નષ્ટ જણાયા છો; પણ જો તમે હજી પણ તમારા એ પવિત્ર મિત્રોને તેમના તીક્ષ્ણ તિરસ્કારના આનંદમાં મહાલલા દેશો—અને તે પણ તમારાં સંતાનના ભોગે—તો પછી આપણા રાજ્યની ફેરબદલી મારા ભાષાઓના દેશવટા સાથે કરવી અને આપણે વનવાસ ભક્ષે ભોગવવો. ત્યાં આપણને મિત્રોનો ટોટા પડશે નહીં.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—જો મારા મિત્રોની સહાયથી ચેતવણીઓ પણ મારા પુત્રો પ્રત્યેના સ્નેહમાં ધટાડો કરતી હોય તો આપણે સુરક્ષિત છીએ. પણ મેં તારી અપકીર્તિની ખાંધમાં મારા હાથ બોળ્યા છે અને સારી નરસી લાગણી ગૂંભાવી દાંધી છે. તારે ખાતર આપણા રાજવંશી વંશના અર્વાચીન વનમાં મેં દાવાનળ પ્રકટાવ્યો છે—મારો ગ્રેમ આવેા બળંકર છે. તને છાતીએ વળગાડીને આપણે એક તરફની જોડની પેઠે અંધારા નીચાણમાં ધસી જઇએ છીએ; આથી તારા પિતાના ગ્રેમમાં સન્દેહ આણીશ નહીં. જ્યાં સુધી આપણે સર્વનાશની સીમાએ પહોંચ્યા નથી, ત્યાં સુધી તારો બાહુપાશ ઢીસો ન કરીશ. તારા વિજયનાં ફૂંદાં બિ વગાડ, તારા વિજયનો વાવરો ફરકાવ. આ હુતેજીત કુટુંબોના માંડા હુલ્લડમાં, ભાષાઓ અને મિત્રો વિખેરાઈ જશે અને માત્ર કલંકી પિતા અને પુત્ર રહેશે—ધમ્મરના ગ્રાપ પણ રહેશે, અને અન્ય કાંઈ નહીં. (પ્રતિહાર આવે છે.)

પ્રતિદ-મહારાજ, મહારાણી ગાંધારી પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માગે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—હું તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા જ કરું છું.

દુર્યોધન:--હું જવાની આજ્ઞા માગું છું. (બધ છે.)

ધૃતરાષ્ટ્ર:--નાસી જા! કેમકે તારી માતાની હાજરીનો અભિ
તું સહી શકે તેમ નથી.

(દુર્યોધનની માતા ગાંધારી પ્રવેશ કરે છે.)

ગાંધારી:--આપનાં ચરણારવિંદમાં મારી એક પ્રાર્થના છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:--તમારી કૃપાનું વક્તવ્ય પરિપૂર્ણતા રૂપે જ છે.

ગાંધારી:--તેના તિરસ્કારનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:--કેના, મારાં રાણી!

ગાંધારી:--દુર્યોધનના.

ધૃતરાષ્ટ્ર:--તમારા પોતાના જ પુત્ર દુર્યોધનના!

ગાંધારી:--હા.

ધૃતરાષ્ટ્ર:--રાજાઓની માતા! તમને ન શોભે એવી આ
ભયંકર પ્રાર્થના છે.

ગાંધારી:--આ મારી એકલીની જ પ્રાર્થના નથી. કોરવોના
પ્રપિતામહો જે સ્વર્ગમાં છે તેમની પણ એ જ પ્રાર્થના છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:--તે પવિત્ર ન્યાયમૂર્તિના કાનનોનો જેણે ભંગ કર્યો
છે તેને તે જ શિક્ષા કરશે; પણ હું તેનો પિતા છું.

ગાંધારી:--અને હું શું તેની માતા નથી? શું મારા ધડકતા
હૃદયે મેં તેનાં દાર્પ દર્દિ સહન કર્યો નથી? એમ છતાં હું તમને
પ્રાર્થના કરું છું કે, અન્યાયી દુર્યોધનને તિરસ્કરો.

ધૃતરાષ્ટ્ર:--અને તે પછી આપણી પાસે શું રહેશે?

ગાંધારી—પરમાત્માના આશીર્વાદ !

ધૃતરાષ્ટ્ર—અને તે શા લાભ કરશે ?

ગાંધારી—નવાં દુઃખો ! આપણા પુત્રની હાજરીની મોજના બમણા કાંટા આપણી છાતીમાં શી રીતે ભોજી શકીએ ? અકાર્યના દુર્ગુણથી ખરીદેલા, આ તાજા મેળવેલા રાજ્યનો ગર્વ શી રીતે સહન કરી શકીએ ? પાંડવોએ જે જમીનનો ત્યાગ કર્યો છે, તે તેઓ પોતાના હાથથી કદાપિ પાછી સ્વીકારશે નહીં; આથી કાંઈ મહાન દુઃખ, જે તેના બદલાના કુકૃત્યને લાંટી લેશે, તેજ આપણે શિરોધાર્ય કરવું એ આપણા માટે યોગ્ય થઈ પડશે.

ધૃતરાષ્ટ્ર—મહારાણી, હૃદયમાં જે દુઃખ ક્યારનુંયે થયું છે, તેમાં તમે તાજાં વધારો કરો છો.

ગાંધારી—મહારાજ, પુત્રને જે શિક્ષા કરવામાં આવશે, તે તેના કરતાં આપણને કરેલી વધુ થઈ પડશે. જ્યારે ન્યાયાધીશ પોતે જે સજા કરે છે તેનાથી કંટાળે છે, ત્યારે તેને ન્યાય કરવાનો હક્ક નથી. અને જ્યારે આપ પોતાની જાતને શિક્ષામાંથી મુક્ત કરવા માટે પોતાના પુત્રનો ન્યાય કરતાં અચકાશે ત્યારે જે અપરાધીઓ આ હસ્ત દ્વયથી દંડિત થયા હશે તેઓ પરમાત્માના દરબારમાં આપની સામે વેર લેવા પોકાર કરશે-કારણ, શું તેમને પણ પિતાઓ ન હતા !

ધૃતરાષ્ટ્ર—આ મંત્રીથી વધુ ન કહેશો, મહારાણી ! હું તમને વિનંતિ કરું છું. આપણે પુત્ર પરમાત્માથી તિરસ્કૃત છે અને તેથી જ હું તેના તિરસ્કાર કરી શકતો નથી. તેને બચાવવો એ હવે મારા અધિકારની કાંઈ વાત નથી અને આથી તેના અપરાધમાં બ્રહ્મ લેવો

અને તેની જ સાથે તેના ઝોકલા અટૂટલા સહયોગી બનીને વિનાશને પંથે સરી પડવું એ જ મારે માટે આશ્વાસન છે. જે થયું તે થઇ અર્થ છે અને જે થવાનું હોય તે બધે થાય!

ગાંધારી: (સ્વમત) —હૃદય! શાન્ત થા, અને પ્રભુના ન્યાયની સહિષ્ણુતાથી વાટ જો. ભયંકર રાત્રિ ચાલુ છે, મણ્ડવી માટે પ્રાતઃ-કાળ આવે છે અને સમય અકૃત્યને સુધારવા ભગ્નત થાય છે. તેના રથનો ગર્જન કરતો નિનાદ હું સાંભળી શકું છું. અબળે! તારૂં મસ્તક ધૂળમાં રમદોળવા નીચે નમાવ અને તારા ભોગ માટે તેને માર્ગમાં ચૂકી દે, તારૂં હૃદય તેનાં ચક્ર નીચે છંદાવા માટે તૈયાર રાખ. અને એ પછી અન્ધકાર આકાશને આગ્રહશે, ધરા કુન્ડશે અને પ્રલાયો હવાને ચીરી નાંખશે. આખરે મૃગો અને કૂર અંત, ભીષણ શાન્તિ અને મહાન્ અસ્તૃતિ-ધિકારનો ભયાનક દાવાનળ લાવશે અને મૃત્યુના અગ્નિમાંથી એક ઉદ્ધારની ભગ્નતિ થશે.

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીઓ.

અમદાવાદની સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો-સાક્ષરોની જયન્તીઓ પ્રસંગે થયેલાં બાપણોનો સંગ્રહ “ગૂર્જરાત વિદ્યાપીઠ” ના મહાવિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચલાવવા પસંદ થવાથી ખાસ આ સંગ્રહ છપાવ્યો છે. આમાં વિદ્વાનોનાં નીચેના બાપણો છે.

વિષય.

બાપણકર્તા.

- (૧) કલાપી. (૧) રા. રા. મણિશંકર રત્નજી બદ.
- (૨) રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરાય નીલકંઠ.
- (૨) અખો. રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
- (૩) મીરાંભાઈ. રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરાય કવિ.
- (૪) ગોવર્ધનરામ. રા. રા. લલિત.
- (૫) નર્મદાશંકર. (૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
- (૨) પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- (૬) મણિલાલ નણુભાઈ. પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- (૭) ધીરો. રા. રા. કૌસિકરામ વિમ્લદરાય મહેતા.
- (૮) બાલાશંકર. રા. રા. રામગોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.
- (૯) પ્રેમાનંદ—રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

આ ઉપરાંત પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સદસ્ય ગોવર્ધનરામ માધવરાય ત્રિપાઠીનું તથા બીજી પરિષદના પ્રમુખ સા. શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ પણ આમાં સંપૂર્ણ છે.

હાઈસ્કૂલો તથા ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં ચલાવવા માટે મંજૂર થયું છે. પાકું છીટું પુઠું. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા.

(સર્વને સરખોજ ઉપયોગી ધર્મગ્રંથ. કિંમત રૂ. ૩-૮-૦)

શ્રી લેખક—દાદા જૈજનાથ, જોમ. જો.

રીયામડી સેશન જજ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ધર્મ શિક્ષણના પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચલાવવા આ પુસ્તક સરકારે મંજૂર કરેલું હોઈ ધણી જગાએ તે ચાલે પણ છે તેમાં આવશ્યક ફેરફાર તથા સુધારો વધારો કરી સુજરાતી વાંચકોને પુરેપુરું ઉપયોગી બનાવ્યું છે. આમાં નિચેના વિષયોના તેર ભાગમાં એકસો ઉપરાંત પાઠ પ્રત્યેકરૂપે આવેલા છે.

ભાગ ૧ ભા—ધર્મ અને તેના પ્રવર્તક.

ભાગ ૨ ભા—કૃષિર વિષે.

ભાગ ૩ ભા—મનુષ્ય અને તેનું કર્તવ્ય.

ભાગ ૪ ભા—વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા.

ભાગ ૫ ભા—સંસ્કાર.

ભાગ ૬ ભા—ત્રીજોનાં ધર્મ અને પ્રરોધનું કર્તવ્ય.

ભાગ ૭ ભા—આચાર.

ભાગ ૮ ભા—પ્રચલિત ધર્મવ્યવસ્થા.

ભાગ નવમો—દાન ધર્મ.

ભાગ દશમો—અસત્ વિશ્વાસ અને તેનું નિવારણ.

ભાગ ૧૧ ભા—પ્રચલિત સંપ્રદાયો અને તેની વ્યવસ્થા.

ભાગ ૧૨ ભા—મહાપુરુષોનાં જીવનવૃત્તાંત.

ભાગ ૧૩ ભા—મોક્ષ.

મોઢન સાધુઓનાં ૫૪ લગભગ ૩૫૦ પુંડ્ર પાકું છોટનું ને સુંદર છે.

કથામંજરી-ભાગ પહેલો.

(સોનેરી નામનું સુન્દર પુઠું-કિંમત રૂ. બે.)

બીજા કોઈ સંગ્રહમાં ન આવેલી નીચેની સોળ વાર્તા આમાં છે:—

વાર્તા.

લેખક.

- ૧ વેષધારી (રા. રા. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા; બી. એ.)
- ૨ તારાનું અભિજ્ઞાન (રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ)
- ૩ એક રાત્રી. (ડૉ. સ્વીન્નનાથ ટાગોર. તે ઉપરથી રા. રા. મહાદેવ હરીભાઈ દેસાઈ; બી. એ. એલ. એલ. બી.)
- ૪ અપરિચિતા („ „ રા. રા. ભગવાનદાસ ગીરજશંકર ભટ્ટ)
- ૫ મણી („ „ રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરામ ઠાકોર; બી. એ.)
- ૬ વીસમી સદીની શકુંતલા. „ „
- ૭ દોહત (સ્ત. ભાઈ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા; બી. એ.)
- ૮ સુમનનો સંતાપ (રા. રા. ઇન્દુલાલ કે. માલિક, બી. એ. એલ. એલ. બી.)
- ૯ લમ. (સૌ. ચારદા મહેતા; બી. એ.)
- ૧૦ “ ગરબાવાળો ” (રા. રા. સુધાકર)
- ૧૧ પૈસો કે પ્રેમ ? (રા. રા. ચંપકલાલ એચ. મજુડીઆ, બી. એ.)
- ૧૨ વિચિત્ર સ્વયંવર (રા. રા. બાલયોગી)
- ૧૩ રેણુકા. (રા. રા. ગોકળદાસ ડી. રામચુરા)
- ૧૪ કામળાનો કળઓ (રા. રા. રમણીક અ. મહેતા)
- ૧૫ પ્રિય બાલા (રા. રા. કાલાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ)
- ૧૬ લલિત-માધુરી (રા. રા. જમજીવન ઠાણીદાસ પાઠક. લમમમ
૮૦ પૃષ્ઠની મેટી અપ્રસિદ્ધ સ્નેહવાર્તા.)

કથામંજરી—ભાગ બીજો.

(મોટાં પૃષ્ઠ ૩૦૦ સોનેરી સુન્દર બંધાઈ-કિંમત રૂ. ત્રણ.)

આ ભાગમાં વિદ્વાન લેખકોની નીચેની યૌદ્ધ વાતો-કથાઓ છે:-

- ૧ નિર્મળા (લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠની અપ્રસિદ્ધ પવિત્ર સ્નેહકથા.)
- ૨ ગુલછરીના બાગમાં ગુલાબ (પારસી સંસારી સ્નેહકથા.)
- ૩ બે મૃગનાયક (આત્મભોગવડે પરમાર્થ સાધનની કરુણ કથા.)
- ૪ મુખી રાજકુમાર (લે. રા. રા. સવાઈલાલ સુનીલાલ યાજ્ઞિક.
ઉપલીજ કથાના સિદ્ધાંતવાળી કથા)
- ૫ એક સ્વપ્ન. (લેખક રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા.)
- ૬ મહાનનો મનોરથ—(લે. રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે,
એમ. એ., એલ એલ. બી. ચાલુજમાનાના ઉછરતા યુવક અને
પ્રેમી જીવનનું એક સુંદર દ્રશ્ય)
- ૭ નિર્લયતાની મૂર્તિ (લે. શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી.
આત્મજીની સંકિતનો પ્રભાવ દર્શાવવાની વાર્તા.)
૮. માછીની છાકરી—(લે. રા. રા. ડાભાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.)
- ૯ ચતુર્મુખ-ચાર મુખનું } (લે. રા. બ. રમણભાઈ મહિપત-
કોતુક. રામ નીલકંઠ, બી.એ. એલએલ. બી.
- ૧૦ બુદ્ધાદારબંધ. } બુદ્ધિચાતુર્યની અદ્ભુત વાર્તાઓ.)
- ૧૧ વિચિત્ર વિલ—(લે. રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા.)
- ૧૨ હીરામાણિકની મોટી ખાણ. (લે. રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.)
- ૧૩ દુખમાંથી સુખ. (લેખક સ્વ. કલાપી.)
- ૧૪ માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમ. (એક સત્ય ધટના)

ગીતા પરિચય.

લેખક-બાણુ રામકયાળ મજમુદાર, એમ.એ. કિંમત રૂ. દોઢ.
 ૩મી આઠ વેળ ૨૦૦ પૃષ્ઠનો મનનીય ધર્મગ્રંથ સર્વે મતાનુયા-
 યીઓને હુપયોગી. આ પુસ્તકનાં નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકરણો છે:—

- પ્ર૦ ૧ હું-ગીતાનો આદર.
- પ્ર૦ ૨ ભું-ગીતાનું સ્થાન, કાળ અને પાત્ર.
- પ્ર૦ ૩ ભું-ગીતાનું વિશેષપણ.
- પ્ર૦ ૪ યું-ગીતામાં ચક્તિનો સંભાર.
- પ્ર૦ ૫ યું-ગીતાનો સ્થૂલ પરિચય.
- પ્ર૦ ૬ હું-ગીતાનો સ્વામંત્ર.
- પ્ર૦ ૭ યું-ગીતાનો લક્ષ્યસંકેત.
- પ્ર૦ ૮ યું-ગીતાનો કર્મસંકેત.
- પ્ર૦ ૯ યું-ગીતામાં જન્મવ્રતો સંપૂર્ણ ધર્મ છે.
- પ્ર૦ ૧૦ યું-ગીતામાં ધર્મનું પ્રાચીનત્વ.

કાશીથી પરમહંસસ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી લખે છે કે, “રામ! તમારી ગીતા મેં લાંચી. તમે ગીતાશ્રી જે મહાનિધિ અંગ્રેને આપેા છે તે અપૂર્વ છે. પૂજ્યપાદ આચાર્યોનાં રચેલાં જેટલાં ભાષ્ય અને જેટલી ટીકાઓ જોવામાં આવેલ છે તે દરતાં તમારી આ ટીકા અને વધારે પસંદ પડી છે. તમારી ગીતા જેવી સરલ છે, તેવીજ ચિત્તને આકર્ષણ કરનારી છે. તે એક રીતે ગુરૂ સમાન છે.”

આ પુસ્તક વિશે આવા સુંદરો અભિપ્રાયો મળેલા છે.

એડીસનનું જીવનચરિત્ર.

વીજળીના દીવા, તાર, ફોનોગ્રાફ, સીનેમેટોગ્રાફ, વગેરે સેંકડો શોધોના શોધક એડીસનનું નામ જગજગહેર છતાં તેના જીવનને લગતી અદ્ભુત વાર્તા જીજરાતમાં છેકજ અજાણી છે. આ પુસ્તક એ મહાપુરુષે જાતે તપાસીને પસંદ કરી, તેમાંની બાજતોની સત્યતા માટે પોતે સર્ટીફિકેટ લખી આપ્યું છે. જીવનચરિત્ર છતાં અદ્ભુત નવલકથા જેવુંજ લાગે છે. આવડાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૫૦. પુકું પાકું સોનેરી. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ધર્મપાળ ચાને કહ્યાણીનો આત્મોત્સર્ગ.

(જીવન સમયની ઐતિહાસિક નવલકથા) કિંમત રૂ. અઢી.

જીજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષની જાહેજલાલીનું દિગ્દર્શન કરાવનાર ઐતિહાસિક નવલકથાઓ માત્ર આંગણીના વેડા ઉપર ગણી શકાય એટલીજ છે. પ્રસ્તુત નવલકથા ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના આધારે તથા બૌદ્ધ સમયને અનુસરીને લખવામાં આવેલી હોવાથી તેની વસ્તુસંકલના અત્યંત રસમય હોવા ઉપરાંત તદન નિર્દોષ અને બાપાન્તર શુદ્ધ ને સરલ છે.

વિરાજમોહન—રા. રા. કૃષ્ણરાવ લોખાનાથ એરીસ્ટર એટલે. કૃત સામાજિક નવલકથા. મૂળ બંગાળીમાં લેખક દેવીપ્રસન્નરાય બૌધરી. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

જીવનસુધારણાના સન્માર્ગ.

(ભાગ ૧-૨. લેખક વિઠ્ઠલદાસ ઝૂળચંદ શાહ, બી. એ.)
જીવનમાં નવીન હિત્સાહ રેકનાર, નવીન ચૈતન્ય જગવનાર, અપૂર્વે
આનંદ અને શાંતિ પ્રેરનાર તેમજ માનસિક શક્તિઓનો અજબ રીતે
વિકાસ કરનાર સદ્વિચારોથી ઓતપ્રોત આ પુસ્તક પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષને
સ્વપરહિત સાધવામાં અમૂલ્ય મદદગાર થઈ પડે તેવું છે.

આમાં આવેલા વિષયોનો ટૂંકો સાર:--

લાગ પહેલામાં—(૧) લોકપ્રિય થવાની કળા. (૨) આનંદ
પ્રાપ્તિના માર્ગો. (૩) જીવનસૌન્દર્ય (૪) સ્વાશ્રયી બનો. (૫) સત્ય-
મિત્રતાનું સ્વરૂપ. (૬) માનસિક મિત્રો અને શત્રુઓ. (૭) વાંચન-
દ્વારા શિક્ષણ (૮) મહત્વાકાંક્ષા. (૯) આત્મસુધારણા. (૧૦) નિદ્રા
દરમિયાન આરિઅનુ બંધારણ.

બીજા ભાગમાં—(૧) આખ્યંતર શાંત. (૨) વ્યક્તિગત
આકર્ષણ શક્તિ. (૩) સમજશક્તિની બક્ષીસ. (૪) મનુષ્યની પ્રભાવ-
શીલતા. (૫) ઉતાવળ એ વિનાશનું કારણ છે. (૬) આત્મ-નિર્ભર-
તાનું મહત્વ. (૭) ઉદ્યોગપરાયણતા. (૮) બોધક સૂત્રો.

રૌપ્ય સોળપેજી પૃષ્ઠ ૨૫૦ લગભગ. કિંમત-ભાગ ૧ રૂા-૧-૦-૦

ભાગ ૨ રૂા ૦-૬-૦

પંચરત્ન વા પ્રેમમય જગત્--

સ્તકમાં (૧) નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, (૨) સૌદમિની (૩) પત્ની-વ્રત,
(૪) સ્વર્ગીય પ્રેમ અને (૫) ચંપાકુમારી એ પાંચ નાની પણ સુંદર
વાતો છે. કિંમત બાર આના (એજ કાગળ ને પુઠું કાચું.)

મેવાડ-પતન.

બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર બાલુ દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયના ઐતિહાસિક ઉત્તમ નાટકનું તેવુંજ સુંદર ભાષાંતર. કિંમત રૂ. સવા.

આ નાટક મહારાણા પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહ તથા જહાંગીરના સમયનું છે. તેમાં પતિપ્રેમ, દેશપ્રેમ ને વિશ્વપ્રેમ એ ત્રણ ઉચ્ચતમ, પવિત્ર ભાવનાઓને અત્યંત મનોહર રીતે ખીલવી તાદસ્ત કરી બતાવી છે. મેવાડનું પતન થતાં તે જહાંગીરના કબજામાં જાય છે; છતાં હિંદુ મુસલમાનોનું ઐક્ય ધણીજ સરસ રીતે સાધવાનો ઉત્તમ માર્ગ કવિએ આમાં દર્શાવ્યો છે.

સુખશાંતિ--વિચારણા.

આ સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ગ્રંથકાર સર જૉન લબકના એક પુસ્તકના આધારે પણ ધણા ફેરફાર સાથે તૈયાર કરેલું છે. આમાં સામાજિક સુખની અભિવૃદ્ધિના નીચેના વિષયોનો વિચાર દાખલા દલીલો તથા આપણાં હિંદુ ધર્મનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણો સાથે કરવામાં આવ્યો છે:-

પ્ર. ૧ હું સુખ. ૨ જી મન. ૩ જી અભિલાષા. ૪ થું સંતોષ. ૫ થું વિપત્તિ. ૬ હું ઔદાર્ય. ૭ થું મિત્ર અને શત્રુ. ૮ થું ધન. ૯ થું વિવેકબુદ્ધિ. ૧૦ થું શાન્તિ.

પ્રિન્ટીંગ સુંદર ને બાઇન્ડીંગ પાકું મળ્યુત કેમી ૧૬ પેજ પ્રૃષ્ઠ ૩૫૦, એક કાગળ ઉપર સખત મોંઘવારીમાં છપાવેલ છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ છે. ધનામ લાઇબ્રેરી માટે મંજુર છે.

નવી આવૃત્તિ તદ્દન નવાજ સ્વરૂપમાં !
જુની આવૃત્તિની પ્રત હોય તોપણ આ સચિત્ર આવૃત્તિ
તેમાંનાં ચિત્રોની ખાતર સખવાની ખાસ જરૂર જ છે.

કલાપીનો કેકારવ.

સચિત્ર આવૃત્તિ-કિંમત રૂ. ૪-૦-૦.

આ આવૃત્તિમાં કલાપીના હસ્તાક્ષરનો પત્ર જે બ્લોકમાં
આપવા ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે કદી ન જોવામાં આવેલાં એવાં તદ્દન
નવાં બાર ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે:—

(૧) સ્વર્ગસ્થ કલાપી.	
(૨) કલાપીનાં સ્નેહરાસી મોંઘીબાઈ ઉર્ફે શોભના.	
(૩) કલાપીનાં શણીમી રોહાવાળાં ખાસાહેબ.	
(૪) મહાત્મા મૂળદાસ.	(૫) વીણુનો મૂળ.
(૬) મામ્મખાતા.	(૭) ખડી સાધુ.
(૮) મિસ્ત્ર મંગળ.	(૯) વૃદ્ધ ટેલીઓ.
(૧૦) એક ધા.	(૧૧) ભરત.
(૧૨) સારસી.	

આ રા. રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળે સહયત રાજકવિ કલા-
પીનાં કેકારવમાંના આઠ પ્રસંગો ઉપર અતિ ભાવવાદી
અને મનોહર આઠ શુદ્ધ ચિત્રો ખાસ ખાતરી દોર્યાં છે.
જે તે ચિત્રો જોનારની નજર સમક્ષ શુન્દરાત-કાંઠિયાવાડનું દેસી
વાતાવરણ આબેહુલ રજુ કરે છે. આવાં ચિત્ર વારંવાર આપઠવી
બધી ફોટોહમક રીતે બાએજ દોરાય છે. આ ૧૧ ચિત્રોની ખાતર
જ આ સચિત્ર આવૃત્તિ દરેક જણ લેવા લોભાશીલ.

